# आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थावलिः ।

ग्रन्थाङ्कः २५

श्रीमत्स्कन्दपुराणान्तर्गता

# सूतसंहिता ।

श्रीमाधवाचार्यप्रणीततात्पर्यदीपिकाव्याख्यासमेता ।

( तत्रान्तिमस्य चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागः )

एतत्पुस्तकं वे० शा० रा० रा० पणशीकरोपाह्व-
वासुदेवशास्त्रिभिः संशोधितम् ।



तच्च

महादेव चिमणाजी आपटे

इत्यनेन

पुण्याख्यपत्तने

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।



शालिवाहनशकाब्दाः १८१५

खिस्ताब्दाः १८९३



मूल्यं पादोनरूपकचतुष्टयम् ।

अथास्याः सूतसंहितायाश्चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे

## ब्रह्मगीताप्रारम्भः ।

### तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

मुनय ऊचुः—

भवता सर्वमाख्यातं संक्षेपाद्विस्तरादपि ॥
इदानीं श्रोतुमिच्छामो ब्रह्मगीतामनुत्तमाम् ॥ १ ॥
सर्वविज्ञानरत्नानामाकरस्य महात्मनः ॥
कृष्णद्वैपायनस्यैव भवाञ्शिष्यः सुशिक्षितः ॥ २ ॥
त्वयैवाविदितं किंचिन्नास्ति सत्यं प्रभाषितम् ॥
यदि प्रसन्नो भगवांस्तन्नो वक्तुमिहार्हसि ॥ ३ ॥

सूत उवाच—

वक्ष्ये तामादरेणैव ब्रह्मगीतामनुत्तमाम् ॥
श्रद्धया सहिता यूयं शृणुत ब्रह्मवित्तमाः ॥ ४ ॥

नमः श्रीशंकरानन्दगुरुपादाम्बुजन्मने ॥
सविलासमहामोहग्राहग्रासैककर्मणे[1] ॥ १ ॥

एवमुपनिषदेकसमधिगम्यब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानस्य निःश्रेयससाधनत्वमुक्तम् । एतच्च सर्वशाखासंमतमिति दर्शयितुमैतरेयतैत्तिरीयकादिसमस्तोपनिषदर्थस्य साकल्येन प्रतिपादिकां ब्रह्मगीतां वक्तुं मुनीनां प्रश्नमवतारयति—भवतेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

पुरा कल्पान्तरे देवाः सर्वे संभूय सादरम् ॥
विचार्य सुचिरं कालं वेदानामर्थमुत्तमम् ॥ ५ ॥
संशयाविष्टचित्तास्तु तपस्तप्त्वा महत्तरम् ॥
अभिजग्मुर्विधातारं प्रष्टुं देवा मुनीश्वराः ॥ ६ ॥

अथ तां वक्तुं पुरावृत्तमुदाहरति—पुरेति ॥ ५ ॥ ६ ॥

---

१ ङ. ञ. °कधर्मिणे ।

यत्राऽऽस्ते जगतां नाथः सर्वज्ञः सर्ववित्प्रभुः ॥
महाकारुणिकः श्रीमान्ब्रह्मा भक्तहिते रतः ॥ ७ ॥

सर्वज्ञः सर्वविदिति । सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषेणापि सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यद्वा सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति सर्वज्ञः । सर्वजगदात्मकश्चिदेकरसशरीर इत्यर्थः । एवंरूपः परशिव एव हि रजोगुणोपहितः सन्निखिलजगत्सर्जनाय ब्रह्मा भवति । परशिवस्य चैवंरूपत्वमाम्नायते—"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः" इति ॥ ७ ॥

मेरुशृङ्गे वरे रम्ये सर्वयोगिसमावृते ॥
यक्षराक्षसगन्धर्वसिद्धाद्यैश्च सुसेविते ॥ ८ ॥
नानारत्नसमाकीर्णे नानाधातुविचित्रिते ॥
शकुन्तसंघसंघुष्टे नानातीर्थसमावृते ॥ ९ ॥
गुहाकोटिसमायुक्ते गिरिप्रस्रवणैर्युते ॥
मधुरादिरसैः षड्भिः समृद्धेऽतीव शोभने ॥ १० ॥
तत्र ब्रह्मवनं नाम शतयोजनमायतम् ॥
शतयोजनविस्तीर्णं दीर्घिकाभिः सुसंयुतम् ॥ ११ ॥
नानापशुसमायुक्तं नानापक्षिसमाकुलम् ॥
स्वादुपानीयसंयुक्तं फलमूलैश्च संयुतम् ॥ १२ ॥
भ्रमद्भ्रमरसंछन्नसुगन्धकुसुमद्रुमम् ॥
मन्दानिलसमायुक्तं मन्दातपसमायुतम् ॥ १३ ॥
निशाकरकरैर्युक्तं वनमस्ति महत्तरम् ॥
तत्र जाम्बूनदमयं तरुणादित्यसंनिभम् ॥ १४ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ घ. °शृङ्गव° । २. ङ. °संघृष्टे । ३ घ. °म् ॥ दशयोजन° । ४ घ. ञ. °पक्षिसमायुक्तं नानामृगस° ।

नवप्राकारसंयुक्तमशीतिद्वारसंयुतम् ॥
महाबलसमोपेतैर्द्वारपालैश्च कोटिभिः ॥ १५ ॥
खड्गतोमरचापादिशस्त्रयुक्तैश्च रक्षितम् ॥
पुष्पप्रकरसंकीर्णं पूर्णकुम्भैश्च संयुतम् ॥ १६ ॥
ज्वलद्दीपैः समायुक्तं पुष्पमालाविराजितम् ॥
विचित्रचित्रसंयुक्तभित्तिकोटिसुशोभितम् ॥ १७ ॥
मुक्तादामसमायुक्तं वितानैर्मौक्तिकैर्युतम् ॥
अभ्रगामिध्वजैर्युक्तं प्रांशुतोरणसंयुतम् ॥ १८ ॥
नृत्यगीतादिभिर्युक्तमप्सरोगणसेवितम् ॥
नानाविधमहावाद्यैर्नानातालैश्च संयुतम् ॥ १९ ॥
मृदुमध्योग्रशब्दाढ्यं नानाकाहलसंयुतम् ॥
वेदघोषसमायुक्तं स्मृतिघोषसमन्वितम् ॥ २० ॥
पुराणघोषसंयुक्तमितिहासरवान्वितम् ॥
सर्वविद्यारवैर्युक्तं सर्वज्ञैश्च समावृतम् ॥ २१ ॥
अगाधजलपर्यन्तमवरोधसमन्वितम् ॥
रथकोटिसमायुक्तं कोटिकोटिगजावृतम् ॥ २२ ॥
कोटिकोटिसहस्रैश्च महाश्वैश्च विराजितम् ॥
अस्त्रशस्त्रादिसंयुक्तैरसंख्यातबलान्वितैः ॥ २३ ॥
असंख्यातैर्भटैर्नित्यं रक्षितं पुरमुत्तमम् ॥
अस्ति पुण्यवतां प्राप्यमप्राप्यं पापकर्मणाम् ॥ २४ ॥
तस्मिन्नन्तःपुरे शुद्धे सहस्रस्थूणसंयुते ॥
सर्वलक्षणसंयुक्ते सर्वालंकारसंयुते ॥ २५ ॥

---

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥

मृदुतोरणसंयुक्ते कल्पवृक्षसमन्विते ॥
कण्ठीरवमुखैर्युक्ते षट्पदस्वनसंयुते ॥ २६ ॥
मृदुतल्पसमोपेते रत्ननिर्मितमण्डपे ॥
देव्या चापि सरस्वत्या वर्णविग्रहया सह ॥ २७ ॥
सर्वशब्दार्थभूतस्तु ब्रह्मा निवसति प्रभुः ॥
तत्र देवा द्विजा गत्वा ददृशुर्लोकनायकम् ॥ २८ ॥
नानारत्नसमोपेतं विचित्रमुकुटोज्ज्वलम् ॥
रत्नकुण्डलसंयुक्तं प्रसन्नवदनं शुभम् ॥ २९ ॥
नानारत्नसमोपेतहाराभरणभूषितम् ॥
महार्हमणिसंयुक्तकेयूरकरसंयुतम् ॥ ३० ॥
विचित्रकटकोपेतमङ्गुलीयकशोभितम् ॥
उत्तरीयकसंयुक्तं शुक्लयज्ञोपवीतिनम् ॥ ३१ ॥
नानारत्नसमोपेतं तुन्दबन्धविराजितम् ॥
चन्दनागरुकर्पूरक्षोददिग्धतनूरुहम् ॥ ३२ ॥
सुगन्धकुसुमोत्पन्ननानामालाविभूषितम् ॥
शुक्लवस्त्रपरीधानं तप्तजाम्बूनदप्रभम् ॥ ३३ ॥
स्वभासा सकलं नित्यं भासयन्तं परात्परम् ॥
सुरासुरमुनीन्द्रैश्च वन्द्यमानपदाम्बुजम् ॥ ३४ ॥
तं दृष्ट्वा सर्वकर्तारं साक्षिणं तमसः परम् ॥
महाप्रीतिसमोपेताः प्रसन्नवदनेक्षणाः ॥ ३५ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

संजातपुलकैर्युक्ता विवशा गद्गदस्वराः ॥
प्रकाशितसुखाब्ध्यन्तर्निमग्ना निर्मलावृतम् ॥ ३६ ॥
निरस्तनिखिलध्वान्ताः प्रणम्य वसुधातले ॥
शिरस्यञ्जलिमाधाय सर्वे देवाः समाहिताः ॥ ३७ ॥

तुष्टुवुर्हृष्टमीशानं सर्वलोकपितामहम् ॥
मुक्तिदं पुण्यनिष्ठानां दुःखदं पापकर्मणाम् ॥ ३८ ॥

निर्मलावृतमिति। निर्मलैः सनकादिदिव्ययोगिभिः परिवृतमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

देवा ऊचुः—

ब्रह्मणे ब्रह्मविज्ञानदुग्धोदधिविधायिने ॥
ब्रह्मतत्त्वदिदृक्षूणां ब्रह्मदाय नमो नमः ॥ ३९ ॥

ब्रह्मतत्त्वेति । ब्रह्मणः पारमार्थिकं निष्प्रपञ्चसच्चिदानन्दाखण्डैकरसरूपं साक्षात्कर्तुमिच्छतां मुमुक्षूणां प्रत्यगात्मन उक्तलक्षणब्रह्मरूपबोधकायेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

कष्टसागरमग्नानां संसारोत्तारहेतवे ॥
साक्षिणे सर्वभूतानां साक्ष्यहीनाय वै नमः ॥ ४० ॥

साक्षिण इति। सर्वदा सर्ववस्तूनां साक्षिणे साक्ष्याननुप्रविष्टेन स्वरूपचैतन्येन भासकायेत्यर्थः। साक्ष्यहीनायेति। परमार्थोपाधावज्ञानेतत्कार्यस्य साक्ष्यस्याभावात्तद्विहीनः ॥ ४० ॥

सर्वधात्रे विधात्रे च सर्वद्वंद्वापहारिणे ॥
सर्वावस्थासु सर्वेषां साक्षिणे वै नमो नमः ॥ ४१ ॥

सर्वधात्र इति । सर्वस्य जगतो धारयित्रे। विधात्रे निर्मात्र इत्यर्थः। सर्वावस्थास्विति। सर्वेषां प्राणिनां जाग्रदादिसर्वावस्थासु साक्षिचैतन्यरूपेणावस्थितायेत्यर्थः ॥ ४१ ॥

परात्परविहीनाय पराय परमेष्ठिने ॥
परिज्ञानवतामात्मस्वरूपाय नमो नमः ॥ ४२ ॥
पद्मजाय पवित्राय पद्मनाभसुताय च ॥
पद्मपुष्पेण पूज्याय नमः पद्मधराय च ॥ ४३ ॥

---

१ च. °कर्मिणा°। २ झ. °नकार्ये°।

सुरज्येष्ठाय सूर्यादिदेवतातृप्तिकारिणे ॥
सुरासुरनरादीनां सुखदाय नमो नमः ॥ ४४ ॥

परात्परविहीनायेति । महदादिभूतभौतिकादिकार्यापेक्षया परं तस्मादपि परमव्यक्तं मायापरपर्यायं तद्रहितायेत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वेधसे विश्वनेत्राय विशुद्धज्ञानरूपिणे ॥
वेदवेद्याय वेदान्तविधये वै नमो नमः ॥ ४५ ॥

विश्वनेत्रायेति । विश्वस्य सर्वस्य नेत्रवत्प्रकाशकायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥

विधये विधिहीनाय विधिवाक्यविधायिने ॥
विध्युक्तकर्मनिष्ठानां नमो विद्याप्रदायिने ॥ ४६ ॥
विरिञ्चाय विशिष्टाय विशिष्टार्तिहराय च ॥
विषण्णानां विषादाब्धिविनाशाय नमो नमः ॥ ४७ ॥
नमो हिरण्यगर्भाय हिरण्यगिरिवर्तिने ॥
हिरण्यदानलभ्याय हिरण्यातिप्रियाय च ॥ ४८ ॥

विधिहीनायेति । विधिर्विधाताऽन्यो यस्य नास्ति स तथोक्तः ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

शतानन्दाय शान्ताय शांकरज्ञानदायिने ॥
शमादिसहितस्यैव ज्ञानदाय नमो नमः ॥ ४९ ॥

शतानन्दायेति । शतगुणित आनन्दो यस्य । यद्वा शतसंवत्सरं सुखेन जीवनं यस्य स तथोक्तः ॥ ४९ ॥

शंभवे शंभुभक्तानां शंकराय शरीरिणाम् ॥
शांकरज्ञानहीनानां शत्रवे वै नमो नमः ॥ ५० ॥
नमः स्वयंभुवे नित्यं स्वयंभुब्रह्मदायिने ॥
स्वयं ब्रह्मस्वरूपाय स्वतन्त्राय परात्मने ॥ ५१ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥

---

१ च. 'दार्तिवि' ।

द्रुहिणाय दुराचारनिरतस्य दुरात्मनः ॥
दुःखदायान्यजन्तूनामात्मदाय नमो नमः ॥ ५२ ॥
वन्द्यहीनाय[1] वन्द्याय[2] वरदाय परस्य च ॥
वरिष्ठाय वरिष्ठानां चतुर्वक्त्राय वै नमः ॥ ५३ ॥
प्रजापतिसमाख्याय प्रजानां पतये सदा ॥
प्राजापत्यविरक्तस्य नमः प्रज्ञानदायिने[3] ॥ ५४ ॥
पितामहाय पित्रादिकल्पनारहिताय च ॥
पिशुनागम्यदेहाय पेशलाय नमो नमः ॥ ५५ ॥
जगत्कर्त्रे जगद्गोप्त्रे जगद्धन्त्रे परात्मने ॥
जगद्दृश्यविहीनाय चिन्मात्रज्योतिषे नमः ॥ ५६ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

विश्वोत्तीर्णाय विश्वाय विश्वहीनाय साक्षिणे ॥
स्वप्रकाशैकमानाय नमः पूर्णपरात्मने ॥ ५७ ॥

स्वप्रकाशैकमानायेति । स्वप्रकाशस्वरूपचैतन्यमेकमेव मानं यस्य स तथोक्तः । स्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशमानो न तु मानान्तरगम्य इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

स्तुत्याय स्तुतिहीनाय स्तोत्ररूपाय तत्त्वतः ॥
स्तोतॄणामपि सर्वेषां सुखदाय नमो नमः ॥ ५८ ॥

स्तुतिहीनायेति । गुणिनिष्ठगुणाभिधानं हि स्तुतिः । सा च परमार्थतो निर्गुणस्य न भवतीति स्तुतिहीनः ॥ ५८ ॥

सूत उवाच—

एवं ब्रह्माणमादित्याः स्तुत्वा भक्तिपुरःसरम् ॥
पृष्टवन्तस्तु सर्वेषां वेदानामर्थमादरात् ॥ ५९ ॥
ब्रह्माऽपि ब्रह्मविन्मुख्यः[4] सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥
प्राह गम्भीरया वाचा वेदानामर्थमुत्तमम् ॥ ६० ॥

---

१ ङ. बन्धहीनाय । २ ङ. बन्धाय । ३ घ. ञ. ज्ञप्रदा° । ४ ङ. °न्मुख्याः स° ।

## इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्ड-स्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

वेदानामर्थमिति । समस्तैर्वेदैस्तात्पर्येण प्रतिपादितो योऽर्थः स कीदृग्विध इति पृष्टवन्त इत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥

इति श्रीमत्काशीविलासक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

### अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

---

**ब्रह्मोवाच—**

**अवाच्य एव वेदार्थः सर्वथा सर्वचेतनैः ॥**
**तथाऽपि वक्ष्ये भक्तानां युष्माकं शृणुताऽऽदरात् ॥ १ ॥**

अथ ब्रह्माऽपि पृष्टं सकलवेदानामर्थं वक्तुमारभमाणस्तस्य विवक्षितस्याद्वितीयनिर्गुणब्रह्मस्वरूपात्मकस्य वेदार्थस्याभिधावृत्त्यविषयत्वं तावदाह—अवाच्य इति । उक्तविधब्रह्मलक्षणो यो वेदार्थः सोऽयं शब्देन सर्वप्रकारेणाप्यभिधावृत्त्या प्रतिपादयितुमशक्य एव । तस्य निर्गुणत्वेन तत्र जातिगुणक्रियादीनां शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानामभावात् । अत एव श्रुतिस्तस्य वागगोचरत्वं दर्शयति— "यतो वाचो निवर्तन्ते" इति । तथाऽपीति । एवमभिधावृत्त्यविषयत्वेऽपि लक्षणावृत्त्या प्रतिपादयिष्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

**आत्मसंज्ञः शिवः शुद्ध एक एवाद्वयः सदा ॥**
**अग्रे सर्वमिदं देवा आसीत्तन्मात्रमास्तिकाः ॥ २ ॥**

तत्र तावदृग्वेदस्य प्राथम्यात्तदीयोपनिषत्प्रतिपाद्यमर्थं वक्तुकाम एष पन्था इत्यादिसगुणभागस्य चित्तैकाग्र्यादिजननद्वारा निर्गुणभागशेषत्वादनन्यशेषतया स्वातन्त्र्येण फलवद्ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानजनकस्य "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" इत्यादिनिर्गुणभागस्यैवार्थं संगृह्णाति—आत्मसंज्ञ इत्यादिना । तत्र जल-

विकारस्य तरङ्गबुद्बुदादेर्वस्तुतः कारणजलस्वरूपानतिरेकवन्नामरूपविकारात्मककार्यप्रपञ्चस्यापि कारणभूतादद्वितीयात्परमेश्वरादव्यतिरिक्तत्वं साधयितुं तत्सकाशात्सृष्टिराम्नायते । "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमाँल्लोकानसृजत" इत्यस्याः श्रुतेरर्थं ब्रूते—आत्मेति । आप्नोत्युपादानकारणतया स्वकार्यभूतं सर्वं जगदन्तर्बहिश्च व्याप्नोतीत्यात्मा । उक्तं हि—

"यच्चाऽऽप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ।
यच्चास्य संततो भावस्तस्मादात्मेति गीयते " इति ।

स चाऽऽत्मसंज्ञः सच्चिदानन्दलक्षणः परशिव एव न तु प्रधानं परमाण्वादिकं वा पराभिमतम् । तस्याचेतनत्वेनानात्मत्वात् । यतोऽयं शिवोऽत एव शुद्धः । अशुद्धेः कर्मसंबन्धहेतुकत्वाद्भगवति तस्मिंस्तत्संबन्धस्य च प्रागेव निरस्तत्वात् । उक्तं हि—"ब्रह्मणः कर्मसंबन्धाभावं चाऽऽह परा श्रुतिः" इति । तस्याद्वय इति विशेषणेन विजातीयभेदनिरासः । एवकारेण सजातीयान्तरनिरासः । एक इति स्वगतभेदनिरासः । सृष्टिप्राक्कालवत्सृष्ट्युत्तरकालमपि निर्विकारतया तस्य परमेश्वरस्येदृग्रूपत्वमिति द्योतयितुं सदेति विशेषणम् । अग्रे सृष्टेः प्राक्काल इदं परिदृश्यमानं नामरूपात्मकं सर्वं जगदुक्तलक्षणात्मस्वरूपमेवाऽऽसीत् । अव्याकृतात्मना तत्स्वरूप एव लीनमासीदित्यर्थः ॥ २ ॥

**ततो नान्यन्मिषत्किंचित्स पुनः कालपाकतः ॥**
**प्राणिनां कर्मसंस्कारात्स्वशक्तिगतसत्त्वतः ॥**
**स ऐक्षत जगत्सर्वं नु सृजा इति शंकरः ॥ ३ ॥**

मात्रचो व्यवच्छेद्यं दर्शयति—तत इति । ततस्तस्मादात्मस्वरूपादन्यन्नामरूपात्मना पृथग्भूतं मिषत्स्फुरत्प्रकाशमानं किमपि वस्तु नाऽऽसीदित्यर्थः । एवं कारणात्मना सद्भावप्रतिपादनादसदेव कार्यमुत्पद्यत इति पक्षो निरस्तः । नन्वेवमसङ्गोदासीनस्य स्वप्रतिष्ठस्याद्वितीयस्याशरीरस्याऽऽत्मनः स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपमीक्षणं कथं संभवतीत्याशङ्क्याऽऽह—स पुनरिति । अतीतकल्पसंचितानि प्राणिकर्माणि स्वकारणभूतमायया सह संहृतिसमये परशिवस्वरूपे वासनाशेषतया प्रलीनानि कालवशात्पच्यन्ते स्वफलप्रदानोन्मुखलक्षणमतिशयं प्राप्नुवन्ति । तस्माच्च कालकृतात्पाकात्स्रष्टुः परमेश्वरस्य सिसृक्षाहेतुभूतः कर्मजनितोऽपूर्वावान्तरपर्यायः संस्कार उद्बुध्यते । उद्बुद्धाच्च तस्मात्स्वस्य परशिवस्य या शक्तिस्त्रिगुणा माया तत्र रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टं

यद्विशुद्धं सत्त्वं तस्माद्धेतोस्तदुपाधिबलात्सिसृक्षारूपमीक्षणं जायत इत्यर्थः। कथमीक्षितवानिति तदुच्यते नामरूपात्मकं यदिदं सर्वं जगदेतावन्तं कालं विलीनमासीत्तन्नु सृजा इति। नुशब्दो वितर्के। तत्सृजा इति किमित्येवंरूपेणे- क्षितवानित्यर्थः। अत्र सर्वं जगदिति वदता लोकान्नु सृजा इति भौतिकलोक- सृष्टिप्रतिपादिकायाः श्रुतेराकाशादिभूतसृष्टिरपि विवक्षिता। सा तूपसंहारन्या- येन सिद्धेति प्रयोजनाभावान्न पृथगुक्तेत्यभिप्रायो वर्णितः ॥ ३ ॥

स पुनः सकलानेताँल्लोकानात्मीयशक्तितः ॥
यथापूर्वं क्रमेणैव सुरा असृजत प्रभुः ॥ ४ ॥

एवमीक्षणानन्तरं किं कृतवानिति तत्राऽऽह—स पुनरिति। " अम्भो मरीचीर्म- रमापः " इति ये लोकाः श्रुत्याऽनुक्रान्तास्तानेतान्सर्वाँल्लोकान्स परमेश्वरः प्रभुः स्वतन्त्रोऽपि " सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् " इति श्रुतेरतीतक- ल्पक्रमानुसारेणैवाऽऽत्मीयशक्तित आत्मनश्च स्वसंबन्धिनी जगदाकारेण विवर्तमाना या त्रिगुणा मायाशक्तिस्तद्बलात्सम्यक्सृष्टवानित्यर्थः। अम्भः- प्रभृतीनां निर्वचनं च श्रुत्यैव प्रतिपादितम् " अदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः प्रतिष्ठाऽन्तरिक्षं मरीचयः। पृथिवी मरो या अधस्तात्ता आपः इति। स्वर्लोकादिसत्यलोकान्ता अम्भःशब्दवाच्या मरीचय इत्यन्तरिक्षलोका मर इति मर्त्याश्रितो भूलोकस्तस्याधस्तादतलाद्याः सप्ताप्शब्दवाच्या इति तस्याः श्रुतेरर्थः। अत्र स्रष्टुरात्मनः परमेश्वरत्वमुक्तम्। तथात्वं च भगवद्भाष्यकारैरपि " आत्मगृहीतिरितरवदुत्तरात् " इत्यधिकरणस्य प्रथमवर्णके निर्णीतम्। तथा हि किमत्र स्रष्टृत्वेनोक्त आत्मा विराडुत परमेश्वर इति विशये " आत्मन आकाशः संभूतः " इति परमेश्वरकर्तृकसृष्टेराकाशादिमहाभूतविषयत्वादत्र च " स इमाँल्लोकानसृजत " इति भूतसृष्टिव्यतिरेकेण विराट्कर्तृकलोकसृष्टेरेवोपा- दानात्ताभ्यो गामानयत्ताभ्योऽश्वमानयदिति गवानयनादिशरीरधारिव्यवहार- दर्शनादेक एवेत्यद्वितीयत्वावधारणस्य च स्वविकारप्रपञ्चापेक्षया व्युत्पत्तेर्विरा- डेवात्र स्रष्टृत्वेनोक्त आत्मेति प्राप्तेऽभिधीयते। उपरिष्टाद्धि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्यादिना महाभूतैः सह सर्वं कार्यजातमनुक्रम्य सर्वं तत्प्रज्ञाने- त्रमिति प्रज्ञाब्रह्मपरत्वश्रवणादुपक्रमेऽपि महाभूतसृष्टिरुपसंहर्तव्या। तथा च भूतसृष्टिविषयत्वात्परमेश्वर एवात्र स्रष्टा। एवं चैकत्वावधारणमपि न कदर्थितं भवति। गवाद्यानयनं तु विद्यास्तुत्यर्थत्वान्न विरुध्यते। तथाचोक्तम्—

१ ङ 'थक्त्वेनेत्य'।

"आत्मा वा इदमित्यत्र विराट्स्यादथवेश्वरः ।
भूतसृष्टेर्नेश्वरः स्याद्गवाद्यानयनाद्विराट् ॥
भूतोपसंहृतेरीशः स्यादद्वैतावधारणात् ।
अर्थवादो गवाद्युक्तिर्ब्रह्मात्मत्वं विवक्षितम्" इति ॥ ४ ॥

**तं हरं केचिदिच्छन्ति केचिद्विष्णुं सुरोत्तमाः ॥ ५ ॥**
**केचिन्मामेव चेच्छन्ति केचिदिन्द्रादिदेवताः ॥**
**केचित्प्रधानं त्रिगुणं स्वतन्त्रं केवलं जडम् ॥ ६ ॥**

एवं लोकसृष्टिप्रतिपादनेन परमेश्वरस्वरूपं ताटस्थ्येन लक्षयित्वा श्रुत्युक्तलोकपालादिसृष्टेरपि स्रष्टुर्लक्षकत्वरूपस्य प्रयोजनस्यैकत्वेन गतार्थत्वादन्यस्य च सर्वस्य स एतमेव सीमानं विदार्येत्यादेः प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणप्रतिपादकवाक्यशेषत्वात्सर्वं परित्यज्य कोऽयमात्मेत्यादिवाक्यसंदर्भप्रतिपादितमर्थं वक्तुकामः "तं प्रपदाग्राभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषं स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत" इति श्रुतिबलात्पादाग्राभ्यां ब्रह्मरन्ध्राच्च प्रविष्टयोः क्रियाशक्तिज्ञानशक्तिलक्षणयोर्ब्रह्मणोर्मध्ये कतरः स आत्मेति जायमानसंशयवद्वादिविप्रतिपत्तेरपि तद्धेतुत्वात्तमुदाहरति—तं हरमित्यादिना । यः स्रष्टृत्वेनोक्त आत्मा तमित्यर्थः । केचित्प्रधानमिति । सांख्या हि चेतनोपादानत्वे जगतो जडत्वानुपपत्तेस्तदनुरूपमचेतनं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं प्रधानमेव जगदुपादानमिति तस्यैव स्रष्टृत्वमिच्छन्ति । वेदान्त्यभिमतमायातो वैलक्षण्यमाह—स्वतन्त्रमिति । सा हि परमेश्वराश्रिततया तत्परतन्त्रा ॥ ५ ॥ ६ ॥

**अणवः केचिदिच्छन्ति शब्दं केचन मोहिताः ॥**
**क्षणप्रध्वंसिविज्ञानं केचन भ्रान्तचेतसः ॥ ७ ॥**

अणवः केचिदिति । न्यूनपरिमाणैर्मृदवयवैरधिकपरिमाणस्य घटादेरारम्भदर्शनात्पार्थिवादिपरमाणव एव द्व्यणुकादिप्रक्रियया प्राण्यदृष्टवशात्सर्वं जगदारभन्त इति तार्किकाः । शब्दं केचनेति । वैयाकरणास्तु शब्दब्रह्मैवार्थप्रपञ्चात्मना विवर्तत इति शब्दस्यैव कारणत्वं वर्णयन्ति । उक्तं हि—

"अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ॥
विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः" इति ॥ ७ ॥

---

१ झ. प्रतिपद्यत ।

शून्यसंज्ञं सुराः केचिन्निरुपाख्यं विमोहिताः ॥
केचिद्भूतानि चेच्छन्ति निसर्गं केचन भ्रमात् ॥ ८ ॥
तत्र तत्रैव तर्कांश्च प्रवदन्ति यथाबलम् ॥
सर्वे वादाः श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धा इति मे मतिः ॥ ९ ॥

भूतानि चेच्छन्तीति । भूतेभ्य एव भौतिकस्य सर्वस्योत्पत्तिदर्शनात्तेषामेव स्रष्टृत्वं न तु तद्व्यतिरिक्तः कश्चित्स्रष्टा विद्यत इति केषांचित्पक्षः । अपरे तु भ्रान्ता न कदाचिदनीदृशं जगदिति सर्ग एव नास्तीति मन्यन्ते । तथा च श्रुतावपि जगत्कारणे वादिविप्रतिपत्तिर्दर्शिता—"कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष इति चिन्त्यम्" इति । श्रुतिस्मृत्योर्विरुद्धा इति । "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति तदात्मानं स्वयमकुरुत" ।

"मत्तः परतरं नान्यत्किंचिदस्ति धनंजय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥
मयाऽध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्" ॥

इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यां चेतनस्य परमेश्वरस्य जगदुपादानत्वनिमित्तत्वयोः श्रवणात्तद्विरुद्धतया वादिविप्रतिपत्तेरप्रामाणिकत्वात्तद्धेतुकः संशयो जगत्कारणे नास्तीति सिद्धमात्मसंज्ञः शिव इति प्रतिज्ञातम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

पापिष्ठानां तु जन्तूनां तत्र तत्र सुरर्षभाः ॥
प्राक्संसारवशादेव जायते रुचिरास्तिकाः ॥ १० ॥
तेऽपि कालविपाकेन श्रद्धया पूतयाऽपि च ॥
पुरातनेन पुण्येन देवतानां प्रसादतः ॥ ११ ॥
कालेन महता देवाः सोपानक्रमतः पुनः ॥
वेदमार्गमिमं मुख्यं प्राप्नुवन्ति चिरंतनम् ॥ १२ ॥

नन्वेवं श्रुतिस्मृतिविरोधात्सांख्यादिशास्त्राणामप्रामाण्ये कथं तत्र तीर्थकराणां[2] प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य तत्र प्रवृत्तौ पापमेव कारणमित्याह—पापिष्ठानामित्यादिना । सोपानक्रमत इति । स्वस्वशास्त्रादात्मानात्मविवेकं सामान्येन जानानाः सांख्यादयस्तद्विशेषप्रतिपादकमुपनिषन्मार्गं परंपरया समाश्रयन्त इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

---

१ घ. 'नानि' । २ घ. ङ. तीर्थकाराणां ।

प्राक्संसारवशादेव ये विचिन्त्य बलाबले ॥
विवशा वेदमापन्नास्तेऽपि कैवल्यभागिनः ॥ १३ ॥
वेदमार्गमिमं मुक्त्वा मार्गमन्यं समाश्रितः ॥
हस्तस्थं पायसं त्यक्त्वा लिहेत्कूर्परमात्मनः ॥ १४ ॥
विना वेदेन जन्तूनां मुक्तिर्मार्गान्तरेण चेत् ॥
तमसाऽपि विना लोकं ते पश्यन्ति घटादिकम् ॥ १५ ॥

विचिन्त्य बलाबले इति । वेदमार्गमाश्रितास्ते स्वशास्त्रस्य वेदस्य च बलाबले विचार्य पुरुषबुद्धिप्रभवत्वेन स्वशास्त्रस्य दौर्बल्यमपौरुषेयत्वेन वेदस्य च निर्दुष्टं प्रामाण्यं निश्चिन्वानास्तत्परतन्त्राः स्वमार्गं परित्यज्य वेदमार्गमेव केवलमाश्रयन्ते । अतः सोपानक्रमेण तेषामपि वेदोदिता मुक्तिर्भूयसा कालेन सिध्यतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

तस्माद्वेदोदितो ह्यर्थः सत्यं सत्यं मयोदितम् ॥
अन्येन वेदितो ह्यर्थो न सत्यः परमार्थतः ॥ १६ ॥

तस्मादिति । यस्मादेवं मार्गान्तराणामपि वेदे पर्यवसानं तस्मादपौरुषेयत्वेन निर्दुष्टवेदवाक्यप्रतिपादित एवार्थः सत्यो न तु वेदव्यतिरिक्तेनेत्यर्थः ॥ १६ ॥

परमार्थो द्विधा प्रोक्तो मया हे स्वर्गवासिनः ॥
एकः स्वभावतः साक्षात्परमार्थः सदैव तु ॥ १७ ॥
स शिवः सत्यचैतन्यसुखानन्तस्वलक्षणः ॥
अपरः कल्पितः साक्षाद्ब्रह्मण्यध्यस्तमायया ॥ १८ ॥

ननु वेदप्रतिपादितोऽर्थः सत्यश्चेत्क्रियाकारकादिभेदभिन्नस्य जगतोऽप्यात्मवद्वेदार्थतया सत्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य तस्य व्यावहारिकसत्यत्वं प्रतिपादयितुं वेदार्थस्य द्वैविध्यमाह—परमार्थ इति । वेदे हि काण्डद्वयम् । तत्र ज्ञानकाण्डे सत्यज्ञानादिलक्षणो योऽर्थः प्रतिपादितः स एव साक्षात्परमार्थः । कर्मकाण्डप्रतिपादितस्तु स्वर्गापूर्वादिदेवतालक्षणः प्रपञ्चः सत्यज्ञानादिलक्षणे परमात्मन्यध्यस्तमायया परिकल्पितः । तदेतत्काण्डद्वयस्य कल्पिताकल्पितविषयत्वं प्रागपि प्रपञ्चितम्—

---

१ ङ. च. 'र्गापवर्गादि' ।

"सत्याद्वैतपरः कश्चिद्वेदभागः समासतः ।
कल्पितद्वैतनिष्ठस्तु वेदभागोऽपरस्तथा" इति ॥ १७ ॥ १८ ॥

कल्पितानामवस्तूनां मध्ये केचन मायया ॥
परमार्थतया क्लृप्ता व्यवहारे सुरर्षभाः ॥ १९ ॥
व्यवहारे तु संक्लृप्ताः केचनापरमार्थतः ॥
आकाशादि जगच्छुक्तिरूप्ये ते कथिते मया ॥ २० ॥

यद्येवं कल्पितद्वैतपरः कर्मकाण्डस्तर्हि सर्वोऽपि वेदार्थः सत्य इति नियमो न स्यादित्यतआह—कल्पितानामिति । सर्वस्य मायापरिकल्पितत्वेनावस्तुत्वेऽप्याकाशादिकं व्यावहारिकसत्यत्वेनैव परिकल्प्यते । शुक्तिरूप्यादिकं तु व्यवहारेऽप्यसत्यतयैवेति ॥ १९ ॥ २० ॥

व्यावहारिकसत्यार्थं साक्षात्सत्यार्थचिद्घनम् ॥
उभयं वक्ति वेदस्तु मार्गा नैवं वदन्ति हि ॥ २१ ॥

जगतोऽपि व्यावहारिकसत्यत्वाङ्गीकारान्न वेदार्थस्य सत्यत्वहानिरित्याह—व्यावहारिकेति । सति प्रमातर्यबाध्यमानं जगद्व्यावहारिकसत्यम् । कदाचिदपि बाधविधुरं सत्यज्ञानानन्दैकरसं ब्रह्म हि परमार्थतः सत्यम् । तदुभयं वेदः प्रतिपादयति । मार्गान्तरं तु नैवमित्यर्थः ॥ २१ ॥

स्वप्नावस्थासु संक्लृप्तसत्यार्थेन समानिमान् ॥
अर्थानेवाऽऽमनन्त्यन्ये मार्गा हे स्वर्गवासिनः ॥ २२ ॥

किं तर्हि मार्गान्तरैः प्रतिपादितमिति तदाह—स्वप्नेत्यादिना । अन्ये सौगतनिर्मिता मार्गाः स्वप्नावस्थापरिकल्पितसत्यार्थसदृशाञ्जाग्रदर्थानेव केवलं प्रतिपादयन्ति न तूक्तविधं साक्षात्सत्यमात्मानम् । अन्ये तु वैशेषिकादिमार्गा जाग्रदवस्थायां व्यावहारिकसत्यत्वेन मायापरिकल्पितो यो वेदान्त्यभिमतस्तत्सदृशान्द्रव्यगुणकर्मलक्षणानर्थानेव केवलं प्रतिपादयन्ति ॥ २२ ॥

जाग्रत्काले तु संक्लृप्तसत्यार्थेन समानिमान् ॥
मार्गा एवाऽऽमनन्त्यर्थान्का कथा सत्यचिद्घने ॥२३॥

अतो मार्गाणां सत्यचिद्घने पारमार्थिके वस्तुनि का कथा प्रतिपादनप्रसक्तिरपि नास्तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

---

१ च. झ. 'ब्रह्मापि प' ।

तस्मादेकैकया दृष्ट्या मार्गाः सत्यार्थभाषिणः ॥
दृष्ट्यन्तरेण ते भ्रान्ता इति सम्यङ्निरूपणम् ॥२४॥

तस्मादिति । व्यावहारिकसत्यस्य जगत एव प्रतिपादनात्पारमार्थिकसत्य-चिद्घनवस्तुनोऽप्रतिपादनाच्चेत्यर्थः । एकैकया दृष्ट्येति । व्यावहारिकदृष्ट्या । दृष्ट्यन्तरेणेति । पारमार्थिकदृष्ट्येत्यर्थः । भ्रान्ता इति । व्यावहारिकसत्यस्याऽऽकाशादिजगतः पारमार्थिकसत्यत्वेनान्यथाग्रहणात्तेषां भ्रान्तत्वम् ॥ २४ ॥

चैतन्यापेक्षया चेत्यं व्योमादि सकलं जगत् ॥
असत्यं सत्यरूपं तत्कुम्भकुड्याद्यपेक्षया ॥ २५ ॥

ननु व्यावहारिकसत्यत्वमेव पारमार्थिकसत्यत्वम् । न ह्येकमेव वस्तु दृष्टिभेदमात्रेण सत्यमसत्यं च भवतीत्यत आह—चैतन्येति । मृल्लोहादिकारणेषु सत्सु तत्र घटादिकार्यलयदर्शनात्कारणमात्रस्य सत्यत्वं कार्यस्य चासत्यत्वं प्रसिद्धम् । तथाच कारणभूतं परशिवचैतन्यमपेक्ष्य तत्कार्यं चेत्यं वियदादिभूतजातमसत्यम् । तच्च घटकुड्यादिलक्षणस्वकार्यस्य कारणभूतं सत्तदपेक्षया सत्यम् ॥ २५ ॥

कुम्भकुड्यादयो भावा अपि व्योमाद्यपेक्षया ॥
असत्याः सत्यरूपास्ते शुक्तिरूप्याद्यपेक्षया ॥ २६ ॥

कुम्भकुड्यादयोऽपि स्वकारणभूतवियदादिमहाभूतापेक्षयाऽसत्यास्तेऽपि सत्येव प्रमातरि बाध्यमानं शुक्तिरजतादिकमपेक्ष्य सत्याः । सति प्रमातर्यबाध्यमानत्वात् ॥ २६ ॥

जाग्रदित्युदितावस्थामपेक्ष्य स्वपनाभिधा ॥
अवस्थाऽसत्यरूपा हि न सत्या हि दिवौकसः ॥ २७ ॥

तथा जाग्रदवस्था स्वकारणमपेक्ष्यासत्याऽपि सति प्रमातरि बाधविरहरूपात्स्वप्नावस्थावैलक्षण्यात्सत्या तामपेक्ष्य स्वप्नावस्थाऽपि सत्येव प्रमातरि बाधितत्वादसत्यैव । एवमेकस्यैव वस्तुनो व्यवहारदृष्ट्या सत्यत्वं परमार्थोपाधावसत्यत्वं च न विरुध्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तथाऽपि स्वप्नदृष्टं तु वस्तु स्वर्गनिवासिनः ॥
सूचकं हि भवत्येव जाग्रत्सत्यार्थसिद्धये ॥ २८ ॥

---

१ झ. °रणीभू° । २ घ. °दिभू° । ३ च. °पाव° ।

यद्येवं परमार्थदृष्ट्याऽसत्यस्यैव सत्यतयाऽध्यवसायान्मार्गा भ्रान्तास्तर्हि मिथ्याभूतानां तेषां परंपरयाऽपि कथं वेदमार्गावाप्तिद्वारा परमार्थसत्यचिद्घनपरशिवस्वरूपावाप्तिहेतुत्वमित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमुपपादयति–तथाऽपीति। यद्यपि स्वप्नावस्था मिथ्याभूता तथाऽपि स्वप्नदृष्टं वस्तु भाविनः सत्यस्य फलस्य सूचकं भवति। सूचकत्वं भगवता व्यासेनापि सूत्रितम्–"सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः" इति। सा च श्रुतिरेवमाम्नाता—

"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति।
समृद्धिं तत्र जानीयात्" इति ॥ २८ ॥

तथैव मार्गाः सुभ्रान्ता अपि वेदोदितस्य तु ॥
अर्थस्य प्राप्तिसिद्ध्यर्था भवन्त्येव न संशयः ॥ २९ ॥
तस्माद्वेदेतरा मार्गा नैव त्याज्या निरूपणे ॥
वेदनिष्ठस्तु तान्मार्गान्कदाचिदपि न स्पृशेत् ॥ ३० ॥
वेदनिष्ठस्तु मार्गास्तान्मोहेनापि स्पृशेद्यदि ॥
प्रायश्चित्ती भवत्येव नात्र कार्या विचारणा ॥ ३१ ॥
एकस्यामपि तैः सार्धं पङ्क्तौ वेदैकसंस्थितः ॥
मोहेनापि न भुञ्जीत भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥३२॥
इज्यादानविवाहादिकार्यमध्ययनं श्रुतेः ॥
यदि तैर्मोहतः कुर्यात्कुर्याच्चान्द्रायणत्रयम् ॥ ३३ ॥
धर्माधर्मादिविज्ञानं नाऽऽददीत श्रुतौ स्थितः ॥
तेभ्यो मोहादपि प्राज्ञाः श्रेयस्कामी कदाचन ॥३४॥
वेदबाह्येषु मार्गेषु संस्कृता ये नराः सुराः ॥
ते हि पाषण्डिनः साक्षात्तथा तैः सहवासिनः ॥ ३५ ॥

यथाचैवं तथैव मिथ्याभूता अपि मार्गा वेदप्रतिपादितस्य सच्चिदानन्दाखण्डैकरसस्य परमार्थसत्यवस्तुनः सोपानक्रमेण प्राप्तिहेतवो भवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

---

१ झ. 'चिदानन्दप'। २ ङ. संभ्रान्ता। ३ झ. प्राज्ञः।

कलौ जगद्विधातारं शिवं सत्यादिलक्षणम् ॥
नार्चयिष्यन्ति वेदेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३६ ॥
वेदसिद्धं महादेवं साम्बं चन्द्रार्धशेखरम् ॥
नार्चयिष्यन्ति वेदेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३७ ॥
वेदोक्तेनैव मार्गेण भस्मनैव त्रिपुण्ड्रकम् ॥
धूलनं नाऽऽचरिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३८ ॥
रुद्राक्षधारणं भक्त्या वेदोक्तेनैव वर्त्मना ॥
न करिष्यन्ति मोहेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ३९ ॥
लिङ्गे दिने दिने देवं शिवरुद्रादिसंज्ञितम् ॥
नार्चयिष्यन्ति वेदेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४० ॥
देवकार्यं न कुर्वन्ति पितृकार्यं विशेषतः ॥
औपासनं न कुर्वन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४१ ॥
पञ्चयज्ञं न कुर्वन्ति तथैवातिथिपूजनम् ॥
वैश्वदेवं न कुर्वन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४२ ॥
वेदबाह्येन मार्गेण पूजयन्ति जनार्दनम् ॥
निन्दन्ति शङ्करं मोहात्पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४३ ॥
ब्रह्माणं केशवं रुद्रं भेदभावेन मोहिताः ॥
पश्यन्त्येकं न जानन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४४ ॥
अदक्षिणमनभ्यङ्गमधौतचरणं तथा ॥
कुर्वन्त्यनग्निकं श्राद्धं पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४५ ॥
एकादश्यामथाष्टम्यां चतुर्दश्यां विशेषतः ॥
उपवासं न कुर्वन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४६ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥

---

१ ङ. पाखण्डो° ।

शतरुद्रीयचमकैस्तथा पौरुषसूक्तकैः ॥
नाभिषिञ्चन्ति देवेशं पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४७ ॥
चिरंतनानि स्थानानि शिवस्य परमात्मनः ॥
न द्रक्ष्यन्ति महाभक्त्या पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४८॥
श्रीमद्दक्षिणकैलासे वर्तनं श्रद्धया सह ॥
वत्सरं न करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ४९ ॥
श्रीमद्व्याघ्रपुरे पुण्ये वर्तनं भुक्तिमुक्तिदम् ॥
वत्सरं न करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५० ॥
अन्येषु च विशिष्टेषु शिवस्थानेषु वर्तनम् ॥
वत्सरं न करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५१ ॥
दिने दिने तु वेदान्तमहावाक्यार्थनिर्णयम् ॥
आचार्यान्न करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५२ ॥
संन्यासं परहंसाख्यं नाङ्गीकुर्वन्ति मोहिताः ॥
प्रद्वेषं च करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५३ ॥
अन्यानि यानि कर्माणि वेदेनैवोदितानि तु ॥
नाऽऽचरिष्यन्ति तान्येव पाषण्डोपहता जनाः ॥५४॥
स्मार्तान्यपि च कर्माणि यानि यानि सुरोत्तमाः ॥
नाऽऽचरिष्यन्ति तान्येव पाषण्डोपहता जनाः ॥५५॥
ऊर्ध्वपुण्ड्रं ललाटे तु वर्तुलं चार्धचन्द्रकम् ॥
धारयिष्यन्ति मोहेन पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५६ ॥
शङ्खचक्रगदावज्रैरङ्कनं विग्रहे स्वके ॥
मोहेनैव करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५७ ॥
मनुष्याणां च नाम्ना तु तेषामाकारतोऽपि च ॥
लाञ्छिताश्च भविष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः॥५८॥

॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६॥५७ ॥५८॥

बहुनोक्तेन किं वेदमर्यादाभेदनं सुराः ॥
श्रद्धयैव करिष्यन्ति पाषण्डोपहता जनाः ॥ ५९ ॥
धीरा विशिष्टाश्च महेश्वरस्य
प्रसादयुक्ताश्च महत्तमाश्च ॥
वेदोदितं केवलमेव देवा
मुदा करिष्यन्ति विमुक्तिसिद्ध्यै ॥ ६० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु वेदार्थविचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥

इति सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु वेदार्थविचारो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

---

## अथ तृतीयोऽध्यायः ।

---

ब्रह्मोवाच—

सर्वात्मा शंकरो नाम साक्ष्येव सकलस्य तु ॥
साक्ष्यभावे जगत्साक्ष्यं कथं भाति सुरोत्तमाः ॥ १ ॥

तं हरं केचिदित्यादिना वादिविप्रतिपत्तिं निराकृत्य श्रुतिप्रसिद्ध एवाऽऽत्मा स्रष्टृत्वेनोक्त इत्ययमर्थः प्रतिपादितः । स एव स्वसृष्टदेहेषु क्रियाशक्त्यात्मना प्राणरूपेणावस्थितः "तं प्रपदाभ्यां प्रापद्यत ब्रह्मेमं पुरुषम्" इति श्रुतेः । तथा चिच्छक्तिरूपेण च ब्रह्मरन्ध्रात्प्रविष्टः "स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यत" इति श्रुतेः । अनयोर्मध्ये कतरः स आत्मा यः प्रत्यगात्मस्वरूपत्वेन ज्ञातव्यः । स किं प्राणरूप उत चिच्छक्त्यात्मक इति हि प्रश्नः श्रुतावक्तारितस्तस्योत्तरभूता "येन वा पश्यति येन वा शृणोति"

---

१ झ. °त्माऽऽत्मशब्देनो° ।

इत्यादिका श्रुतिः। अथ तस्याः श्रुतेरर्थं वक्तुमात्मनः सर्वसाक्षित्वं साधयति— सर्वात्मेति। सर्वेषु शरीरेष्वात्मत्वेनावस्थितो यः परमेश्वरोऽसौ सर्वस्य जडप्रपञ्चस्य भासकः साक्षी चिन्मात्रस्वरूप एवैष्टव्यः। विपक्षे बाधकमाह—साक्ष्यभाव इति। यद्यसौ चिन्मात्रस्वरूपः साक्षी न स्यात्केन तर्हि प्रकाशेन साक्ष्यं जगद्भासेत[१]। अतः साक्षिरूपं भानमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः॥ १॥

**स्वतो भानविहीनं हि जगत्सर्वं चराचरम्॥**
**जडताऽजडता चास्य जगतो भानवत्तया॥ २॥**

साक्षिस्वरूपवत्साक्ष्यस्यापि स्वत एव भानं कस्मान्न भवतीत्यत आह— स्वत इति। जडं हि जगत्स्वाभाविकस्फुरणरहितम्। अतः साक्षिस्फुरणाभावे तस्य भानं न स्यादित्यर्थः। ननु साक्षिणोऽभावेऽपि जडं जगदजडेन ज्ञानाधारेणाऽऽत्मना ज्ञायत एवेत्यत आह—जडतेति। अनात्मनो जडत्वमात्मनश्चाजडत्वमित्येतदुभयमप्यस्य जगतो भानवत्तयैवाधिगन्तव्यम्। यदि हि जगद्भानविषयं स्यात्तदा तस्य चिद्भास्यत्वाज्जडत्वम्। यस्तु तादृशभानाश्रयः सोऽजड इति जडत्वाजडत्वे[३] उभे अपि भानाधीननिरूपणे[४] इत्यवश्यं साक्षिरूपं भानमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः॥ २॥

**भानं विज्ञानतो जन्यमिति कैश्चिदुदीर्यते॥**
**तन्न संगतमेव स्याज्जन्यं चेज्जडमेव तत्॥**
**जडानामेव जन्यत्वं कुम्भादीनां हि संमतम्॥ ३॥**

नन्वस्तु भानं तत्तु चक्षुरादिवेद्यप्रकाशमानेन[५] निलीनेन विज्ञानेन[६] स्वविषये जन्यत इति भाट्टमतमाशङ्कते—भानमिति। तन्निरस्यति—तन्नेति। यदि हि विषयस्फुरणरूपं भानं जन्यं स्यात्तर्हि मृज्जन्यघटादिवज्जन्यत्वहेतुना जडमेव स्यात्। अतो विषयवद्भानस्यापि जडत्वाविशेषात्तद्बलान्न तस्य स्फूर्तिसंभव इत्यर्थः॥ ३॥

**विज्ञानं चापि भानस्य नैवोत्पादकमिष्यते॥**
**ज्ञानस्य भानरूपेण परिणामो न सिध्यति॥ ४॥**

---

१ ङ. °गद्भायादतः। २ ङ. °सेदतः। ३ ङ. °डत्वाजड°। ४ ङ. °नाधारनि°। ५ घ. °वन्निली°। ६ ङ. °न विज्ञाने°।

अविक्रियत्वाज्ज्ञानस्य यदि तस्यापि विक्रिया ॥
तर्हि क्षीरादिवच्चेत्यं भवेत्तन्नैव वेदनम् ॥ ५ ॥

यत्तावदुक्तं विज्ञानेन भानं विषये जन्यत इति न तद्युज्यत इत्याह—विज्ञानं चेति । भानस्य विज्ञानं जनकमिति वदन्वादी प्रष्टव्यः । किं विज्ञानं भानरूपेण परिणतमुत भानस्याऽऽरम्भकमिति नाऽऽद्य इत्याह—ज्ञानस्येति । विकारिण एव क्षीरादेर्दध्यादिरूपेण परिणामो दृष्टः स त्वविक्रियत्वाज्ज्ञानस्य न संभवति । यदि ज्ञानस्यापि विक्रिया स्यात्तर्हि क्षीरादिवदेव चेत्यं भवेत् । अतो विक्रियावत्त्वे सति तस्य ज्ञानत्वमेव हीयेतेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

तथा भानस्य विज्ञानं नैवाऽऽरम्भकमिष्यते ॥
अद्रव्यत्वाद्गुणत्वेन परैरङ्गीकृतत्वतः ॥ ६ ॥

आरम्भकत्वमपि निराकरोति—तथेति । द्रव्यं हि द्रव्यान्तरारम्भकम् । तन्तुपटादौ तथा दृष्टत्वात् । विज्ञानं तु न द्रव्यम् । गुणत्वेन परैरङ्गीकारात् । अतो भानद्रव्यस्याद्रव्येण सता ज्ञानेनाऽऽरम्भो न युक्तः ॥ ६ ॥

असद्रूपस्य भानस्य ज्ञानं नाऽऽरम्भकं भवेत् ॥
वन्ध्यासूनोरपि ज्ञानं तदा ह्यारम्भकं भवेत् ॥ ७ ॥

असद्रूपस्येति । आरम्भवादे ह्यसदेव कार्यमुत्पद्यत इति स्थितिः । तथा चासद्रूपस्य भानस्य ज्ञानमारम्भकमिति न युक्तम् । यदि ह्यसदपि ज्ञानमारभते तर्हि तज्ज्ञानं वन्ध्यापुत्रादेरप्यारम्भकं स्यात् । असत्त्वाविशेषादित्यर्थः ॥ ७ ॥

प्रागसद्रूपभानस्य ज्ञानं नाऽऽरम्भकं भवेत् ॥
असतः प्राक्त्वपूर्वाणां विशेषाणामभावतः ॥ ८ ॥
अतो विज्ञानजन्यत्वं नास्ति भानस्य सर्वदा ॥ ९ ॥

ननु प्रागसतः सत्तासंबन्ध उत्पत्तिरित्यङ्गीकाराद्वन्ध्यासुतादेश्चात्यन्तासत्त्वात्कथं तदारम्भकप्रसक्तिरित्यत आह—असतः प्राक्त्वपूर्वाणामिति । प्राक्त्वमत्यन्तासत्त्वमित्येवमादिभावरूपधर्मविशेषाश्रयत्वाभावात्तदाश्रयत्वे च भावत्वप्रसङ्गादसतस्तत्कृतो भेदो न युक्त इत्यर्थः । परिणामारम्भकत्वव्यतिरेकेणोत्पादकत्वानिरूपणाद्विज्ञानं भानस्य जनकमित्युपसंहरति—अत इति ॥ ८ ॥ ९ ॥

---

१ घ. च. °णमत उत ।

ज्ञानस्यापि न जन्यत्वमस्ति हे स्वर्गवासिनः ॥
उक्तन्यायेन जन्यत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेव हि ॥ १० ॥

उक्तमर्थमन्यत्राप्यतिदिशति—ज्ञानस्येति । उक्तन्यायेनेति । यदि हि ज्ञानं जन्यं स्यात्तर्हि जन्यत्वहेतुना घटवज्जडमेव स्यादित्यनेन न्यायेनेत्यर्थः । ननु रूपादिविषयैश्चक्षुरादीन्द्रियसंप्रयोगानन्तरं रूपादिविषयज्ञानं जायमानं दृश्यते का तर्हि तस्य गतिरित्यत आह—जन्यत्वेति । विषयाकारपरिणताऽन्तःकरणवृत्तिर्हि तत्र जन्यते । अतस्तदीयं जन्यत्वं तदवच्छिन्नचैतन्येऽपि स्फटिके लौहित्यादिवदवभासते । अतो भ्रान्तिरेव ज्ञाने जन्यत्वप्रतीतिरित्यर्थः ॥ १० ॥

भानस्यापि तथा भ्रान्तिर्जन्यत्वप्रतिभा सुराः ॥
भावत्वे सत्यजन्यत्वाद्भानं नित्यं सुरोत्तमाः ॥ ११ ॥

भानस्यापीति । घटादिविषयस्फुरणरूपस्य भानस्यापि जन्यत्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरेव तस्याप्युत्पत्तिमद्वृत्तिज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेन तस्यैव जन्यत्वस्य तत्राध्यवसानात् । एवं भानस्याजन्यत्वं प्रसाध्य नित्यत्वं साधयति—भावत्व इति । अजन्यस्यापि प्रागभावस्यानित्यत्वदर्शनात्तद्व्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि—भावत्वे सतीति । विमतं नित्यं भावत्वे सत्यजन्यत्वादात्मवदित्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

यज्जगद्भासकं भानं नित्यं भाति स्वतः सुराः ॥
स एव जगतः साक्षी सर्वात्मा शंकराभिधः ॥ १२ ॥

एवं भानस्य नित्यत्वं प्रसाध्य तदभेदात्परमेश्वरस्य प्रतिज्ञातं साक्षिचिन्मात्ररूपत्वं निगमयति—यज्जगदिति । यदेतत्सर्वं जगतो भासकं नित्यं भानं स्वभावतो भानान्तरनैरपेक्ष्येण भाति स एव सर्वस्य जगतः साक्षी द्रष्टा सर्वदेहेष्वात्मभावेनावस्थितः परमेश्वरः । यद्भानमित्युद्देश्यस्य नपुंसकलिङ्गत्वेऽपि स एवेति पुंलिङ्गनिर्देशो विधेयापेक्षया । उक्तं हि—"निर्दिश्यमानप्रतिनिर्दिश्यमानयोरेकतामापादयन्ति सर्वनामानि पर्यायेण तल्लिङ्गतामुपाददते" इति[२] । तादृशभानात्मको यः स एव साक्षिरूपेणावस्थितः परशिवो न तु जडरूप[१] इत्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ झ. जडत्व° । २ झ. °ति । ईदृ° ।

तेन कल्पितसंबन्धादज्ञानं भाति न स्वतः ॥
अज्ञानजन्यं चित्तं च रागद्वेषादयस्तथा ॥
अज्ञानस्पृष्टचैतन्यादेव भान्ति न च स्वतः ॥ १३ ॥

तस्य च नित्यस्वप्रकाशभानमात्रस्वरूपस्याज्ञानतत्कार्यरूपसर्वजगत्साक्षित्वमुपपादयति—तेन कल्पितसंबन्धादिति । " असङ्गो ह्ययं पुरुषः " इत्यसङ्गश्रुतेर्भानमात्ररूपस्य परशिवस्य न केनचिदपि पारमार्थिकसंबन्धः शक्यते वक्तुम् । अतश्चाज्ञानवत्संबन्धोऽपि साक्षिणि परिकल्पितो विद्यत इति तत्संबन्धवशात्तेन साक्षिभावेन तत्स्वरूपेऽध्यस्तमज्ञानं भाति न तु स्वाभाविकेन प्रकाशेनेत्यर्थः । अज्ञानजन्यमिति । तेनाज्ञानेन जन्यं यत्सत्त्वपरिणामरूपमन्तःकरणं ये च रागादयस्तद्धर्मास्तत्सर्वं स्वोपादानभूताज्ञानसंबद्धचैतन्यादेव भाति न तु स्वभावतः ॥ १३ ॥

प्राणश्चापि तथा बाह्यकरणानि वपुस्तथा ॥
चित्तवृत्त्यभिसंबन्धद्वारेणैव दृगन्वयात् ॥ १४ ॥
विभान्ति न स्वतो बाह्यविषयाश्च तथैव च ॥ १५ ॥

प्राणश्चापीति । प्राणेन्द्रियदेहादिकमप्युपादानभूताज्ञानसंबन्धद्वारा चित्संवलिता या चित्तवृत्तिस्तद्व्याप्ततया परंपरया दृग्रूपसाक्षिचैतन्यसंबन्धवशादेव भाति न तु स्वत इत्यर्थः । बाह्यविषयाश्चेति । बाह्यघटपटादिविषयजातमपि स्वसंप्रयुक्तचक्षुरादीन्द्रियसंबन्धाच्चित्संवलिततद्विषयाकारान्तःकरणवृत्तिव्याप्यतया परंपरया साक्षिचैतन्यसंबन्धादेव भाति ॥ १४ ॥ १५ ॥

अनुमानादिवृत्तिस्थं चैतन्यं सुरसत्तमाः ॥
अर्थानामपि केषांचिद्भासकं तेन शंकरः ॥ १६ ॥
सर्वावभासकः प्रोक्तस्तेन भातमिदं जगत् ॥
अतो रूपाणि तेनैव पश्यतीशेन मानवः ॥ १७ ॥

अनुमानादिवृत्तिस्थमिति । आदिशब्देनोपमानादिसंग्रहः । धूमवत्त्वादित्यादिव्याप्तिहेतुजनिता याऽन्तःकरणवृत्तिस्तत्र प्रागुक्तरीत्या यदवस्थितं चैतन्यं तदपि स्वाश्रयभूतान्तःकरणवृत्तिजनकधूमवत्त्वादिहेतुव्यापकानामग्निमत्त्वा-

दीनां केषांचिदर्थानां परंपरया संबन्धाद्भासकं भवति । अपरोक्षज्ञानविषयेषु ह्यधिष्ठानस्फुरणसंभवाद्वृत्तिव्याप्यत्ववत्फलव्याप्यत्वमप्यस्ति । अनुमानादिपरोक्षज्ञानविषयेषु नैतादृशं फलव्याप्यत्वमस्तीति वृत्तिस्थमिति वदतोऽभिप्रायः । भानमात्ररूपस्य परशिवस्योपपादितं सर्वसाक्षित्वं निगमयति—तेनेति । एवं जीवभावेन प्रविश्यावस्थितस्य परशिवस्य साक्षिचिन्मात्ररूपत्वं प्रसाधितम् । तथा च कतरः स आत्मेति श्रुत्या प्रागवतारितस्य प्रश्नस्य सर्वसाक्षी चिद्रूप एव स आत्मा न तु प्राण इति प्रतिवचनं जातम् । इममेवार्थं श्रुतिरुत्तररूपेण प्रतिपादयति । येन वा पश्यति ये न वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च जानातीत्यस्याः श्रुतेरर्थं संगृह्य प्रतिपादयति—अतो रूपाणीत्यादिना । यत उक्तयुक्तिबलात् "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति श्रुतेश्चात्मा साक्षिरूपेण सर्ववस्त्ववभासकोऽतः कारणात्तेनैव सर्वावभासकपरशिवस्वरूपेणानेन सर्वसाक्षितया हृदयमध्येऽवस्थितेन चक्षुःसंप्रयुक्तरूपजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेन चित्प्रकाशेनैव रूपाणि पश्यति ॥ १६ ॥ १७ ॥

**शृणोत्यनेन शब्दांश्च गन्धानाजिघ्रति प्रियान् ॥**
**अनेनैव सदा वाचं व्याकरोति तु मानवः ॥**
**अनेन स्वादु चास्वादु विजानाति च मानवः ॥ १८ ॥**

तथा श्रोत्रसंप्रयुक्तशब्दजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चित्प्रकाशेन शब्दाञ्जानाति । गन्धानाजिघ्रतीत्याद्यप्येवं योज्यम् । सदा वाचमिति । व्याकर्तव्यशब्दविषयमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चित्प्रकाशेन वागिन्द्रियद्वारा वाच्यं वाक्यं व्यवहरति । एतच्चान्यस्य पाणिपादादेरपि कर्मेन्द्रियस्योपलक्षकम् । अनेन स्वादु चेति । रसनेन्द्रियसंप्रयुक्तमधुरादिरसजनितमनोवृत्त्यभिव्यक्तेनानेनैव चित्प्रकाशेन स्वाद्वस्वादुविभागं जानाति । श्रुतिगतो वाशब्दश्चार्थे । एतदुक्तं भवति । चक्षुःश्रोत्रादिविभिन्नकरणजनितेषु रूपादिज्ञानेषु योऽयमनुगतश्चित्प्रकाशः स एव साक्षिरूप आत्मेति । नन्वेष हि द्रष्टा श्रोतेत्यादिश्रुतेरसावेवोपलब्धो योऽनुगतश्चित्प्रकाशः प्रदर्शितस्तस्य च पश्यतीत्यादिकर्तृवाचितिङाऽभिहितत्वादनेनेति कथं तृतीयान्तनिर्देशः । नैष दोषः । अन्तःकरणवृत्तिपरिकल्पितभेदोपजीवनेन करणत्वोपचारात् । अत एव कठवल्लीष्वप्या-

---

१ ख. वचनं ।

म्नातम्—" येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान्। एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते। एतद्वै तत्" इति। आचार्यास्तु "प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि रूपाण्याप्नोति" इति कौषीतकिश्रुतेरेकस्यैव प्रज्ञाशब्दाभिधेयान्तःकरणस्य वाक्चक्षुरादिनानाविधकरणभावेनावस्थानात्तस्य चान्तःकरणस्य प्रपदाभ्यां प्रविष्टस्य प्राणस्य च "यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः" इत्येकत्वश्रुतेरुपलब्धिकरणत्वेन गुणभूतत्वात्प्राणोऽनात्मेति दर्शयितुं येन वा पश्यतीत्यादौ तृतीयान्तपदं चक्षुरादिभेदभिन्नान्तःकरणपरतया व्याख्याय यदेतद्धृदयं मनश्चेति हृदयमनःशब्दाभ्यां निश्चयरूपं संकल्पविकल्पात्मकमन्तःकरणं सकलेन्द्रियसाधारणं प्रतिपाद्यत इति चक्षुरादिजनितमनोवृत्तिलक्षणोपाधिप्राधान्यविवक्षया व्याकार्षुः। यथाऽऽहुः—एतेनान्तःकरणेनैकेन चक्षुर्भूतेन रूपं पश्यति श्रोत्ररूपेण शृणोति घ्राणरूपेण जिघ्रति वाग्भूतेन च वदति जिह्वाभूतेन रसयति स्वेनैव कल्पनारूपेण मनसा संकल्पयति हृदयरूपेणाध्यवस्यति। तस्मात्सर्वविषयव्यापकमेकमिदमन्तःकरणमिति ॥ १८ ॥

**शंकराख्यं तु विज्ञानं बहुधा शब्द्यते बुधैः ॥**
**केचिद्धृदयमित्याहुर्ब्राह्मणा हे सुरोत्तमाः ॥ १९ ॥**

अत्र तु हृदयमनःशब्दावपि संज्ञानादिशब्दवन्नामत्वेन प्रतिपाद्येते उपधेयचित्प्राधान्यविवक्षया तानि च नामान्येवमाम्नातानि—" यदेतद्धृदयं मनश्चैतत्संज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः संकल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति" इति। एतानि च नामानि चिन्मात्रस्वरूपस्य परशिवस्य व्यवहर्तृपुरुषभेदापेक्षयैवैतावन्ति भवन्तीति तद्व्यवहर्तृपुरुषसंबन्धितयैव तानि नामानि संगृह्णाति—शंकराख्यं तु विज्ञानमित्यादिना। तुशब्दोऽवधारणे। यदेतन्नित्यस्वप्रकाशसाक्षिचिदात्मकं सर्वदा सर्ववस्त्ववभासकं भानं शंकराख्यं प्रागुपन्यस्तं तदेव हृदयमनःसंज्ञानादिशब्दैस्तत्तदुपाधिसंबन्धबलात्तत्तन्नाम्ना बहुधा विद्वद्भिर्गीयते न त्वस्माच्चिदात्मनो हृदयमनःप्रभृतिकं तत्त्वान्तरमित्यर्थः। हृदयमित्याहुरिति। हृद्ययत इति व्युत्पत्त्या हृन्मध्यवर्त्यन्तःकरणं हृदयं तच्चात्राध्यवसायात्मकं विवक्षितम्। हृदयस्वरूपेणाध्यवस्यतीति तथात्वप्रतिपादकाचार्यभाष्यस्य च

---

१ ङ. °य तदे°। २ भूतिः। ३ घ. °ज्ञादि°। ४ ङ. तत्तथा°।

प्रागुदाहृतत्वादेवं निश्चयरूपान्तःकरणोपादानबलेन तदुपहितं प्रज्ञप्तिमात्रं ब्रह्म-स्वरूपमपि हृदयशब्देन व्यवहरन्तीत्यर्थः ॥ १९ ॥

**मन इत्यपरे सन्तः संज्ञानमिति केचन ॥**
**आज्ञानमिति विद्वांसः केचिद्वै स्वर्गवासिनः ॥ २० ॥**

एवं मनःसंज्ञानादयोऽपि सत्त्वपरिणामरूपान्तःकरणस्य वृत्तिभेदाश्चिन्मात्रस्य साक्षिण उपाधिभूताः। अतस्तदुपादानवशात्तस्य तानि नामधेयानीति योजनी-यम् । उक्तं ह्याचार्यैः—इत्येवमाद्या अन्तःकरणस्य वृत्तय उपलब्धुः शुद्धप्र-ज्ञानरूपस्य ब्रह्मण उपाधिभूतास्तदुपाधिजनितगुणनामधेयानि संज्ञानादीनि । तत्र चाऽऽदावन्तःकरणस्य संकल्पविकल्परूपा वृत्तिर्मनः । संज्ञानं संज्ञप्तिर्य-योगादसौ चेतन इति व्यपदिश्यते । आज्ञानमाज्ञप्तिराज्ञाशक्तिरूपा वृत्तिः॥२०॥

**विज्ञानमिति चाप्यन्ये प्रज्ञानमिति केचन ॥**
**मेधेति ब्राह्मणाः केचिद्दृष्टिरित्यपरे बुधाः ॥ २१ ॥**

विज्ञानं लौकिकसूक्ष्मवस्तुविषया वृत्तिः । प्रज्ञानं प्रज्ञप्तिः प्रज्ञा । यथो क्तम्—

"स्मृतिस्त्वतीतविषया मती रागादिगोचरा ।
बुद्धिस्तात्कालिकी प्रोक्ता प्रज्ञा त्रैकालिकी मता" इति ।

मेधा ग्रन्थधारणसामर्थ्यम् । दृष्टिश्चक्षुरादीन्द्रियद्वारा घटपटादिविषयाकार-परिणता वृत्तिः ॥ २१ ॥

**धृतिरित्यपरे प्राज्ञा मतिरित्यपि केचन ॥**
**मनीषेति महाप्राज्ञा जूतिरित्यपरे बुधाः ॥ २२ ॥**

धृतिर्देहेन्द्रियादिधारणसामर्थ्यम् । मतिर्मननमागामिविषया वृत्तिः । मनीषा मनस ईषा । तत्र स्वातन्त्र्यमिति यावत् । जूती रोगादिभिश्चेतसो दुःखित्वभा-वना ॥ २२ ॥

**स्मृतिरित्यास्तिकाः केचित्संकल्प इति केचन ॥**
**क्रतुरित्यपरे प्राज्ञाः काम इत्यपरे जनाः ॥ २३ ॥**

स्मृतिरनुभूतिविषया संस्कारजा वृत्तिः । संकल्प इदं शुक्लमिदं कृष्णमिति

१ ड. °ज्ञा भूति° ।

भेदेन सम्यक्कल्पनारूपः । क्रतुरिदमित्थमेवेत्यध्यवसायः । कामोऽसंनिहितविषयकाङ्क्षा ॥ २३ ॥

वश इत्यास्तिकाः केचित्सर्वाण्येतानि संततम् ॥
प्रज्ञानस्य शिवस्यास्य नामधेयान्यसंशयम् ॥ २४ ॥

वशः संनिहितस्रक्चन्दनरूपन्नपानादिविषयोऽभिलाषः । अत्रासुरिति श्रुत्युक्तं नाम प्राणवाचकतया प्रसिद्धत्वात्तदुपाधिकस्य प्रज्ञानब्रह्मणोऽप्रसिद्धमिति न पृथगुक्तम् ॥ २४ ॥

एष ब्रह्मैष एवेन्द्र एष एव प्रजापतिः ॥
एष एव हि देवाश्च भूतानि भुवनानि च ॥ २५ ॥
अण्डजा जारुजाश्चैव स्वेदजा उद्भिजा(ज्जा) अपि ॥
अश्वा गावश्च मर्त्याश्च हस्तिपूर्वास्तथैव च ॥ २६ ॥

एवमन्तःकरणतद्वृत्त्युपहितं रूपशब्दादिसकलवस्त्ववभासकं नित्यस्वप्रकाशसाक्षिचैतन्यमेवाऽऽत्मेति प्रतिपादितम् । तस्यैव ब्रह्मादिस्तम्बान्ते स्थावरजङ्गमात्मके जगति जीवभावेनोपादानभावेन च सर्वत्रावस्थानाभिप्रायेण परिच्छेदभ्रमं व्युदसितुं श्रुतिः सार्वात्म्यं प्रतिपादयति—"एष ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतींषीत्येतानीमानि च क्षुद्रमिश्राणीव बीजानीतराणि चेतराणि चाण्डजानि च जारुजानि स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किंचेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम्" इति । इमां श्रुतिं संगृह्णाति—एष ब्रह्मेत्यादिना । यः प्रागुक्तः स्वप्रकाशः साक्षी चिद्रूप आत्मैष एव ब्रह्मा । अपञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यलिङ्गशरीरसमष्ट्युपहितः सन्हिरण्यगर्भापरपर्यायो ब्रह्मा भवतीत्यर्थः । यद्वा ब्रह्मेति नपुंसकलिङ्गतया पदविभागः । यत्परं ब्रह्म सत्यज्ञानादिलक्षणं जलतरङ्गबुद्बुदादिष्वनुप्रविष्टसूर्यबिम्बवत्सर्वप्राण्यन्तःकरणोपाधिष्वनुप्रविष्ट एष एव तद्ब्रह्म नान्यदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योजना । परमैश्वर्ययोगादिन्द्रः । यद्वा इदंकारास्पदघटादिवदिदमित्थापरोक्ष्येण यः साक्षी स्वात्मभूतं ब्रह्म साक्षात्करोति स इन्द्रः । श्रूयते हि—"इदमदर्शमितीँ३ । तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्रमित्याचक्षते परोक्षेण" इति । यद्वा देवानामधिपतिरिन्द्रस्तस्य हृदयेऽपि साक्षिरूपेणावस्थानादेष एव स इत्यर्थः । प्रजापतिः पञ्चीकृतस्थूलभूतारब्धब्रह्माण्डान्तर्वर्ती प्रथमशरीरी

विराट्। देवा अग्न्यादयः । योऽयमन्तर्देहेऽवस्थितश्चिदात्मैष एव ब्रह्मेन्द्रादिदेहेष्वपि साक्षिरूपेणावस्थितः। चित्प्रकाशसाम्येनैक्यप्रतिसंधानात्। तद्भेदप्रतीतिस्तूपाधिकृतेत्यर्थः। भूतानि भुवनानि चेति। सर्वशरीरोपादानभूतानि यानीमानि पृथिव्यादीनि पञ्च महाभूतानि तत्कार्यरूपाणि यानि च भुवनानि लोकास्तन्मध्ये वर्तमाना येऽण्डजाः पक्ष्यादयः। ये च जारुजा जरायुजा मनुष्यादयः। ये च स्वेदजाः स्वेदबिन्दुपरिणामरूपा यूकाद्याः। ये चोद्भिज्जा भूमिमुद्भिद्य जायमानास्तरुगुल्मादयः। एवं सामान्यतश्चातुर्विध्येन सर्वं जगन्निर्दिश्य विशेषतोऽपि निर्दिशति—अश्वा इति। हस्तिपूर्वा इति। हस्तिप्रमुखाः प्राणिन इत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥

**स्थावरं जङ्गमं चैव तथाऽन्यदपि किंचन ॥**
**सर्वमेतदयं शंभुः प्रज्ञानघनलक्षणः ॥ २७ ॥**

स्थावरमचलं वृक्षादिकम्। जङ्गमं पादगमनशीलम्। तथाऽन्यदपीति। पक्षाभ्यामाकाशे पतनशीलं यत्पतत्रि चेति श्रुत्युक्तं तदन्यशब्देन[1] विवक्षितम्। एवं यदेतद्भूतभौतिकरूपं स्थावरजङ्गमात्मकं जगत्तत्सर्वं प्रज्ञानब्रह्मरूपे सर्वसाक्षिण्युत्पत्तिस्थितिलयाधिष्ठानेऽज्ञानपरिकल्पितत्वाद्रूप्रेण[2] तेनैव प्रतीतिपथं नीयमानत्वाच्च वस्तुतस्तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वान्निरन्तरप्रज्ञानघनलक्षणः[3] परमेश्वर एव न तु ततोऽतिरिच्यत इत्यर्थः। सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रमिति[4] प्रतिज्ञातार्थस्य प्रतिपादनाय प्रज्ञानेत्रो लोक इति वाक्यम्। यतः सर्वोऽपि लोकः प्रज्ञानेत्रश्चिदधीनप्रवृत्तिकत्वादुदीरितप्रज्ञप्तिरूपसाक्षिनेत्रक एव परिदृश्यते । अतस्तत्सर्वं जगत्प्रज्ञानेत्रमित्यर्थः ॥ २७ ॥

**प्रतिष्ठा सर्ववस्तूनां प्रज्ञैषा पारमेश्वरी ॥**
**प्रज्ञानमेव तद्ब्रह्म शिवरुद्रादिसंज्ञितम् ॥ २८ ॥**

प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमिति यत्सर्वसाक्षिभूतं प्रज्ञानमाधेयप्राधान्येन गुणभूततयाऽधिकरणत्वेन निर्दिष्टं तस्याऽऽधेयसकलजगदुपलक्षितस्य[5] प्रज्ञानमात्रस्य मुख्यतया ज्ञेयत्वं द्योतयितुं पुनराधारप्राधान्येन निर्दिश्य तदनूद्य तस्य ब्रह्मात्मत्वं प्रतिपादयति श्रुतिः " प्रज्ञा प्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्म " इति तदर्थं संगृह्णाति—प्रतिष्ठेति । पारमेश्वरी परमेश्वरस्यैव जीवभावेनावस्थानात्तत्संब-

---

१ ङ. °न्यच्छब्दे°। २ ङ. °रूपत्वान°। ३ ङ. °नल°। ४ घ. °ति तत्प्रतिज्ञानार्थ°। ५ घ. तथाऽऽधे°।

न्धिनी या सर्वं साक्षिणी चित्सैषा प्रागुदीरितरीत्या सर्ववस्तूनां प्रतिष्ठाऽऽश्रयः । स्वाज्ञानपरिकल्पितसकलजगदुत्पत्तिस्थितिलयाधिकरणत्वात् । अत एव तैत्तिरीयके समाम्नातम्—"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति । एवं सकलकल्पनास्पदं सर्वदा सर्ववस्त्ववभासकं यत्साक्षिरूपं प्रज्ञानं साधकस्य हृदयमध्य उपलभ्यत एतदेव शिवरुद्रादिसंज्ञितं तज्जगत्कारणं ब्रह्म यत् "आत्मा वा इदमेकएवाग्र आसीत्" इत्यात्मशब्देन निर्दिष्टम् । अयमर्थः । सोऽयं देवदत्त इत्यत्र परस्परविरुद्धतदेतद्देशकालसंबन्धवैशिष्ट्यं परित्यज्याविरुद्धस्य देवदत्तस्वरूपमात्रस्य यथैक्यप्रतिपत्तिस्तथैवात्र प्रत्यक्स्वप्रकाशसाक्षिचिद्वाचिना प्रज्ञानशब्देन जगत्कारणपरशिववाचिना ब्रह्मशब्देन च सामानाधिकरण्यान्यथानुपपत्त्या संसारसाक्षित्वजगत्कर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवैशिष्ट्यत्यागेनोभयत्रानुगतं यच्चिदेकरसं प्रत्यस्तमितसर्वोपाधिविशेषं प्रत्यग्ब्रह्मणोः पारमार्थिकं स्वरूपं तस्यैक्यं प्रतिपाद्यतेऽज्ञानपरिकल्पितभेदभ्रमनिरासायेति ॥ २८ ॥

**एवंरूपपरिज्ञानादेव मर्त्योऽमृतो भवेत् ॥**
**न कर्मणा न प्रजया न चान्येनापि केनचित् ॥ २९ ॥**

श्रुतौ "स एतेन प्रज्ञानात्मनाऽस्माल्लोकादुत्क्रम्य" इत्यादिना ब्रह्मात्मैक्यविज्ञानस्य यदमृतत्वसाधनत्वं प्रतिपादितं तत्संगृह्य ब्रूते । एवंरूपेति । वस्तुतः परशिवस्वरूपस्य प्रत्यगात्मनः संसारित्वस्य स्वस्वरूपयाथात्म्यापरिज्ञानमूलत्वादज्ञानस्य ज्ञानैकनिवर्त्यत्वाज्ज्ञानमेव ब्रह्मात्मैक्यलक्षणाया मुक्तेः साधनं न कर्मादिकम् । तस्याज्ञानकार्यत्वादविरुद्धत्वेन तन्निवर्तकत्वाभावात् । अत एव श्रुतिः कर्मादेरमृतत्वावाप्तिसाधनत्वं निषेधति—"न कर्मणा न प्रजया धनेन" इति ॥ २९ ॥

**ब्रह्मवेदनमात्रेण ब्रह्माऽऽप्नोत्येव मानवः ॥**
**अत्र नास्त्येव संदेहस्त्रिर्वः शपथयाम्यहम् ॥**

ब्रह्मवेदनमात्रेणेति । मात्रग्रहणेन ज्ञानकर्मसमुच्चयस्यामृत
रासः । प्रत्यगात्मनो ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमात्रेणैवाविद्यानिवृत्तौ
रूपतया युगपत्सर्वकामनास्पदं ब्रह्मरूपं प्राप्नोत्येव । एतेन "
मृतः समभवत्" इति श्रुतेरर्थो वर्णितो भवति । अन

१ ङ. °नं ज्ञानसा°।

वेद ब्रह्मैव भवति" "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति च । ऐतरेयकश्रुतिव्याख्यानं समाप्तम् ॥ ३० ॥

**तद्विद्याविषयं ब्रह्म सत्यज्ञानसुखाद्वयम् ॥**
**संसारके गुहावाच्ये मायाज्ञानादिसंज्ञिते ॥**
**निहितं ब्रह्म यो वेद परमव्योमसंज्ञिते ॥ ३१ ॥**

एवमैतरेयोपनिषदर्थपर्यालोचनया कर्मादिनैरपेक्ष्येण ब्रह्मात्मैकत्वसाक्षात्कारस्य परमुक्तिसाधनत्वं प्रतिपाद्य तैत्तिरीयोपनिषदर्थपर्यालोचनयाऽपि तथात्वं प्रतिपादयितुं तदर्थं संगृह्य वक्तुमारभते—तद्विद्याविषयमित्यादिना । तैत्तिरीयके हि–" ब्रह्मविदाप्नोति परम् " इति ब्रह्मप्रतिपिपादयिषया कृत्स्नोपनिषदर्थसूचनात्सूत्रभूतेनानेन वाक्येनाज्ञानतत्कार्योपाधिसंबन्धवशाज्जीवतामापन्नस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य मुमुक्षोः प्रत्यक्चैतन्यस्य ब्रह्मवेदनमात्रेणाविद्यानिवृत्तिद्वारा निरतिशयानन्दाद्वितीयब्रह्मत्वावाप्तिस्तज्जिज्ञासाजननार्थं सूत्रितासूत्रितोऽर्थः संग्रहविस्तराभ्यां व्याख्यातः । तत्र श्रोतॄणां सुखावबोधाय संग्रहव्याख्यानमृगुदाहरणेन प्रदर्शितम् । सा चैवमाम्नाता—" सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " " यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् " " सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चिता" इति । तत्र जिज्ञासूनां देवानां पुनर्जिज्ञासाजनने प्रयोजनाभावात्तज्जनकं सूत्रभूतं वाक्यमुक्त्वोक्तवक्ष्यमाणसंगत्यभिधानपुरःसरं तस्या ऋचोऽर्थं संगृह्णाति—तदिति । सर्वसाक्षिभूतं परमज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यमृतत्वसाधनभूतपरविद्याविषयतया यद्ब्रह्म निर्दिष्टं तद्ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् । बृंहतिधात्वर्थस्यानुगमात् । तथाहि । बृहबृहि वृद्धाविति धातुर्वृद्धिमाचष्टे । सा चात्र प्रतियोगिविशेषानुपादानान्निरतिशयैव विवक्षिता । सति च वस्त्वन्तरे तेन परिच्छेदाद्वृद्धेर्निरतिशयत्वं भज्येत तथाच वस्त्वन्तरकृतपरिच्छेदर[illegible]व ब्रह्मशब्दवाच्यं भवितुमर्हति । द्वैतप्रपञ्चस्य तत्स्वरूपेऽध्यस्ततयैव [illegible]तस्तत्स्वरूपानतिरिक्तत्वात् । तथाच वस्तुकृतपरिच्छेदनिराकर[illegible]लकृतपरिच्छेदोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । देशकालयोरपि परिक[illegible]तस्तद्रूपानतिरेकात् । एवं द्वैतारोपस्याधिष्ठानत्वेन तद्बाधावधि[illegible]रिच्छेदरहितं यदद्वितीयं तत्सत्यमेवेष्टव्यम् । इतरथा निर[illegible]बाधयोः प्रसङ्गात् । असतश्च सर्वप्रकारेणापि निरुपाख्य[illegible]त्तेः । तच्च सत्यं सर्वदाऽप्रतिभातं चेन्नरविषाणसमं

[illegible] घ. 'सितजि' । २ ङ. 'त्रितोऽर्थः ।

स्यात्। अतस्तत्प्रतिभातमेवेत्यर्थादापन्नम्। तथाच स्वप्रकाशमेव तत्परप्रकाश्यत्वे परेण वस्त्वन्तरेण परिच्छेदान्निरतिशयवृद्धिवाचकब्रह्मपदव्याकोपः स्यात्। एवं ब्रह्मपदेन निरतिशयवृद्धिप्रतिपादनद्वारा यदानन्त्यादिकं सूचितं तच्छ्रुतिर्विविच्याऽऽचष्टे "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति। एवंरूपस्य च ब्रह्मणोऽनन्यशेषतया वेद्यत्वप्रतिपादनादानन्दरूपस्य तथात्वानुपपत्तेर्निरतिशयसुखात्मकत्वमपि तस्य सिध्यति। अत एवाऽऽम्नायते—"आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इति च। तदिदमुक्तम्। सत्यज्ञानसुखाद्वयमिति। नन्वेतद्ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं सत्यादिशब्दाश्च सत्यत्वादिपरापरजातिप्रवृत्तिनिमित्तकाः कथं निर्भेदमेकरसमुक्तविधब्रह्मस्वरूपं प्रतिपादयितुं शक्नुवन्ति। नैष दोषः। सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि परिकल्पितलौकिकसत्यज्ञानादिषु सत्यत्वादिपरापरजातिप्रवृत्तिनिमित्तकैरपि सत्यादिशब्दैः सत्यज्ञानानन्दैकरसव्यक्तेर्लक्षयितुं शक्यत्वात्। अनन्तपदं त्वन्तवत्त्वव्यतिरेकावच्छिन्नतया तत्स्वरूपं लक्षयति। न चैकेनैव पदेन लक्ष्यस्वरूपस्य विज्ञातत्वात्पदान्तरवैयर्थ्यमिति मन्तव्यम्। अनृतजडदुःखान्तवत्त्वव्यावृत्तिपरत्वेन सप्रयोजनत्वात्। यथाऽऽहुर्वार्तिककाराः—

"तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम्।
स्वार्थार्पणप्रणाड्या तु परिशिष्टो विशेषणम्" इति।

एवं वेद्यस्वरूपं प्रतिपाद्य वेदनप्रकारमाह—संसारक इति। संसरत्यनेनेति संसारः। संसार एव संसारकम्। अव्याकृतम्। कारणभूतं तस्मिन्। कार्यभूताः सर्वे पदार्था भूतभविष्यद्वर्तमानलक्षणेषु त्रिष्वपि कालेष्वतीतानागतवर्तमानाद्यभेदैर्निगुह्य वर्तनाद्गुह्यन्ते संप्रियन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या तदव्याकृतं श्रुतिगतगुहाशब्देन वाच्यम्। तदेव विचित्रदुर्घटकार्यकरणात्स्वप्रकाशनिष्प्रपञ्चब्रह्मस्वरूपज्ञाननिवर्त्यत्वाच्च मायाज्ञानादिसंज्ञं भवति। आदिशब्देनाविद्या जडशक्तिरित्यादीनामपि संग्रहः। एतदेवाव्याकृतं परमव्योमसंज्ञितम्। "एतस्मिन्खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तःपुरुष आकाशः" इत्यादिश्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्याऽव्याकृतस्य व्योमशब्दाभिधेयत्वात्। बाह्याकाशापेक्षया परमत्वं च वेदितव्यम्। एवं च गुहायां परमे व्योमन्निति श्रुतिगते समानाधिकरणे सप्तम्यन्तपदे। यथाऽऽहुर्भाष्यकाराः—गुहायां परमे व्योमन्निति सामानाधिकरण्या-

१ घ. ङ. 'नाद्यभे'।

दव्याकृताकाशमेव गुहा। तत्रापि निगूढाः सर्वपदार्थास्त्रिषु कालेषु कारणत्वादिति। तथाच कार्यकारणात्मना देहेन्द्रियादिरूपेण च परिणते पञ्चकोशात्मके तस्मिन्नव्याकृते निहितं स्थितमित्यर्थो भवति। उपलब्ध्यभिप्रायमेतत्। सर्वान्तरस्य निर्विशेषस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशसंबन्धानुपपत्तेः। एवमन्नमयप्राणमयादिवक्ष्यमाणपञ्चकोशरूपेणावस्थिते सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकेऽव्याकृतेऽन्तर्निहितमुपलभ्यमानं सत्यज्ञानानन्दैकरसमद्वितीयं ब्रह्म यः प्रत्यगात्मस्वरूपत्वेन वेदान्तश्रवणमननादिसाधनजनितया तादृग्ब्रह्माकारमनोवृत्त्या साक्षात्करोति स इत्युपरिष्टात्संबन्धः॥ ३१॥

सोऽश्नुते सकलान्कामानक्रमेण सुरर्षभाः॥
विदितब्रह्मरूपेण जीवन्मुक्तो न संशयः॥ ३२॥

एवंभूतस्य ब्रह्मवेदनस्य फलमाह—सोऽश्नुत इति। काम्यन्त इति कामाः सुखोपभोगाः। स वेदिता सर्वान्कामानक्रमेण युगपदेकक्षणोपारूढानश्नुते प्राप्नोति। केन रूपेणेति चेदुच्यते। विदितब्रह्मरूपेण स्वात्मतया साक्षात्कृतेन निरावरणतया सर्वदा सर्वत्र सवितृप्रकाशवत्सर्ववस्त्ववभासकेन स्वयंप्रकाशमानेन चिद्रूपेण ब्रह्मणा रूपेण। ब्रह्मविदेवंभूतसर्वज्ञब्रह्मात्मकः संस्तत्त्वज्ञानेन भेदभ्रमहेतोरविद्यायाः समूलमुन्मूलितत्वात्स्वात्मनो निरतिशयानन्दाविर्भावेन तल्लेशभूतान्सर्वान्सुखविशेषानपि स्वरूपप्रकाशेन धर्मादिनिरपेक्षेण युगपद्प्राप्नोतीत्यर्थः। अक्रमेणेति वदता श्रुतिगतसहशब्दस्य न साहित्यमर्थोऽपि तु यौगपद्यमेवेत्यभिप्रायो वर्णितो भवति। तथा विदितब्रह्मरूपेणेति वदता ब्रह्मणा विपश्चितेति श्रुतिगततृतीयाऽपि पुत्रेण सहाऽऽगत इतिवन्न सहयोगलक्षणाऽपि तु श्वेतच्छत्रेण राजानमद्राक्षीदित्यादिवदित्थंभावे तृतीया व्याख्याता भवति। अत एव "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्" "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" इत्यादिश्रुतिभिरात्मनः पारमार्थिकैकत्वप्रतिपादनान्नानाविधशरीरेषु तन्नानात्वप्रतीतेश्च घटाकाशो मठाकाश इतिवदौपाधिकभेदकल्पनयाऽप्युपपत्तेः 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इत्यादिश्रुत्यैकस्यैव स्रष्टुरात्मनो जीवभावेन नानाविधदेहप्रवेशनाच्च न वास्तवो जीवपरयोर्भेदो विद्यते। अतोऽत्र भेदोपजीविनी सहयोगलक्षणा तृतीया न युक्तेत्यभिप्रेत्य भाष्यकारैरप्येवं व्याख्यातम्। तथाऽऽहुः—किमस्मदादिवत्पुत्रस्वर्गादीन्पर्यायेण नेत्याह—सह युगपदेकलक्षणोपारूढानिति।

१ इ. 'शव'। २ ङ. 'नादे'। ३ घ. युज्यते।

तेन सर्वज्ञरूपेण ब्रह्मणाऽश्रुत इति च । जीवन्मुक्त इति । उक्तब्रह्मात्मवित्प्रारब्धकर्मशेषेण प्राणेन्द्रियदेहादिकं धारयन्प्राकृतजनवदवस्थितोऽपि मुक्त एव न पुनस्तस्य बन्धाशङ्केत्यर्थः ॥ ३२ ॥

**प्रत्यगज्ञानविज्ञानमायाशक्तेस्तु साक्षिणम् ॥**
**एकं ब्रह्म च संपश्यन्साक्षाद्ब्रह्मविदुत्तमः ॥ ३३ ॥**

एवमृगक्षरानुसारेण तदर्थं प्रतिपाद्य फलितमर्थमाह—प्रत्यगिति । प्रत्यगात्मनो ब्रह्मरूपत्वाच्छादकमज्ञानं प्रत्यगज्ञानं विविधं ज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमन्तःकरणं तदुभयरूपेणावस्थिता सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मायाशक्तिः कारणशरीरमित्याख्यायते । तस्याः साक्षित्वेन पञ्चकोशान्तर्वर्तमानो यश्चिन्मात्रस्वरूप आत्मा यच्च " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इति सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसं ब्रह्म तदुभयमेकं संपश्यन्नुक्तरीत्या संशयविपर्यासविरहेण सम्यक्साक्षात्कुर्वन् " ब्रह्मविदाप्नोति परम् " इत्यादिश्रुत्युक्तब्रह्मविद्भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

**ब्रह्मरूपात्मनस्तस्मादेतस्माच्छक्तिमिश्रितात् ॥**
**अपञ्चीकृत आकाशः संभूतो रज्जुसर्पवत् ॥ ३४ ॥**

श्रुतौ सूत्रितस्यार्थस्य संग्रहव्याख्यानानन्तरं संभवच्छङ्कानिरासाय विस्तरव्याख्यानमपि कृतम् " तस्माद्वै " इत्यादिना " इत्युपनिषत् " इत्यन्तेन । तदितः परं संगृह्य प्रतिपाद्यते । तत्र तावत् " सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म " इति यदानन्त्यं प्रतिज्ञातं तन्नोपपद्यते वियदादिभूतभौतिकप्रपञ्चलक्षणस्य परिच्छेदकवस्त्वन्तरस्य विद्यमानत्वादित्याशङ्क्य तदुपपादयितुं तत्सकाशात्सृष्टिमाह—ब्रह्मरूपेत्यादिना । एवं ह्याम्नायते—" तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवी " इति । अस्याः श्रुतेरर्थं प्रतिपादयति—ब्रह्मेति । तस्माच्छब्देन श्रुतौ ब्रह्मविदाप्नोति परमिति व्यवहितसूत्रवाक्यनिर्दिष्टं ब्रह्म परामृश्यते । एतस्मादित्येतच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति संनिहितमन्त्रवाक्यनिर्दिष्टम् । असङ्गोदासीनस्य परमार्थतो निरवद्यस्य स्रष्टृत्वासंभव इत्यभिप्रेत्य तत्संभावनायाऽऽह—शक्तिमिश्रितादिति । प्राणिकर्मपरिपाकवशेन सिसृक्षितकार्यप्रपञ्चोन्मुखात्तत्स्वरूपपरिकल्पितत्वेन तदाश्रिता मायाशक्तिस्तन्मिश्रितात्तदुपाधिकादित्यर्थः । एवं मायाशक्तिबलाद्ब्रह्मरूपादात्मनः सकाशादपञ्चीकृतः

१ घ. बन्धश° । २ घ. °ह्मस्वरूपाच्छा° । ३ झ. °का या श° ।

सूक्ष्मशब्दगुणोऽवकाशात्मक आकाशः संभूतः समुत्पन्नः। पञ्चीकरणेन हि भूतानि स्थूली भवन्ति। तथात्वं चाग्रे छान्दोग्योपनिषदर्थकथनप्रस्तावे प्रतिपादयिष्यते। निमित्तकारणवाचिशब्दादपि पञ्चमी भवति हेतौ विधानात्। तथोपादानकारणवाचिशब्दादपि "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इतिस्मरणात्। एवं चात्र तस्मादिति पञ्चमी तदुभयरूपा तन्त्रेणोपात्ता द्रष्टव्या। ब्रह्मैव हि कार्यस्य जगतो निमित्तमुपादानं च। "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेय" इति कामयितृत्वेन स्वस्यैव बहुभावेन चाभिन्ननिमित्तोपादानस्याग्रे प्रतिपादितत्वात्। बादरायणोऽपि ब्रह्मण उभयरूपत्वं सूत्रयामास—"प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्" इति। ये त्वस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदाकाशस्य नित्यत्वं मन्यमानाः संभूत इत्यभिव्यक्तिपरतयोक्तमर्थमन्यथयन्ति ते बादरायणेनैव 'न वियदश्रुतेः' इत्यधिकरणे निराकृताः। ननु वियदादिकार्यप्रपञ्चेनैव वस्तुना ब्रह्मणः परिच्छेदः स्यात्। तथा ब्रह्मोपादानं सत्क्षीरदधिन्यायेन जगदाकारेण परिणमतेऽथवा मृद्घटन्यायेन जगदारभत इत्यनयोरन्यतरदङ्गीकर्तव्यम्। तथाच ब्रह्मणोऽनित्यत्वादिप्रसक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—रज्जुसर्पवदिति। न खल्वत्राऽऽरम्भवादः परिणामवादो वा विवक्षितः। येनैवं प्रसज्येत। अपि तु विवर्तवाद एव विवक्षितः। यथा रज्जुः स्वयमविकृतैव सती मायया सर्पाकारेण विवर्तते। एवं ब्रह्मापि निर्विकारमेव सत्स्वमायाशक्तिविलासेन वियदादिजगदाकारेण विवर्तते। कारणस्वरूपाविरोधेन कार्यप्रतिभासो विवर्तः। अतो ब्रह्मणो निर्विकारत्वाविघातान्नानित्यत्वप्रसक्तिरित्यर्थः। अयमेवार्थो बादरायणेनापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वेत्यत्र निर्णीतः। एवं ब्रह्माकारस्य वियदादिभूतभौतिकप्रपञ्चस्याधिष्ठाने ब्रह्मणि कारणे मायापरिकल्पितत्वेन रज्जुसर्पवदेवाधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वात्( त्वम् )। यथाच मृत्कार्यं घटशरावोदञ्चनादिकं कारणभूतमृद्व्यतिरेकेणालब्धसत्ताकत्वात्पृथुबुध्नोदराकारादिरूपविशेषस्य तद्वाचकघटादिशब्दस्य च वाचारम्भणमात्रत्वात्कारणमृन्मात्रमेव न तु ततोऽन्यत्। एवं ब्रह्मकार्यस्यापि कारणानन्यत्वाद्ब्रह्मणस्तत्कृतपरिच्छेदो न शङ्कनीय इत्यर्थः॥ ३४॥

आकाशाद्वायुसंज्ञस्तु स्पर्शोऽपञ्चीकृतः पुनः॥
वायोरग्निस्तथा चाग्नेराप अद्भ्यो वसुंधरा॥ ३५॥

आकाशादिति। आरोपितस्याऽऽकाशादेरनिर्वाच्यत्वेन कार्यान्तराधिष्ठान-

१ झ. 'कारिकत्वा'। २ घ. 'णाशब्दस'।

त्वायोगात् " इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच " " एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी " इति विशेषेण सर्वस्यापि द्वैतप्रपञ्चस्य ब्रह्मकार्यत्वश्रवणाच्चाऽऽकाशादितत्कार्यविशेषारोपाधिष्ठानभूतं तदुपाधिकं ब्रह्मैवोपादानत्वेनाऽऽकाशादित्यादिभिः पञ्चभ्यन्तैर्निर्दिश्यते । तस्मादात्मन आकाशरूपापन्नाद्ब्रह्मणः सकाशात्स्पर्शतन्मात्रापरपर्यायः सूक्ष्मो वायुः स्वकारणगुणेन शब्देन स्वगुणेन स्पर्शेन च गुणद्वयवान्समुत्पन्नः । वायोरग्निरिति । एवं वायुरूपापन्नाद्ब्रह्मणः स्वस्वकारणगुणाभ्यां शब्दस्पर्शाभ्यां स्वगुणेन रूपेण च गुणत्रयवान्सूक्ष्मोऽग्निः समुत्पन्नः । तथाच "वायोरग्निः " इति तैत्तिरीयके तेजसो वायूपादानत्वश्रवणात् । छान्दोग्ये च " तत्तेजोऽसृजत" इति सद्रूपब्रह्मोपादानश्रवणाच्च श्रुत्योर्मिथो विरोधादप्रामाण्यमितिशङ्का निरवकाशा तैत्तिरीयकेऽप्युक्तरीत्या ब्रह्मोपादानत्वस्याविघातात् । अत एव भगवान्व्यासोऽप्यमुमर्थमसूत्रयत् " तेजोऽतस्तथा ह्याह" इति । अग्नेराप इति । तस्माच्चाग्निरूपापन्नाद्ब्रह्मणः सकाशात्कारणगतैः शब्दाद्यैस्त्रिभिर्गुणैः स्वगुणेन रसेन च गुणचतुष्टयवत्य आपो जाताः। अद्भ्यो वसुंधरेति । अब्रूपापन्नात्तस्मादेव ब्रह्मणः कारणगतगुणचतुष्टयेन स्वगुणेन च गन्धेन पञ्चगुणा पृथिवी समुत्पन्ना ॥ ३५ ॥

तानि भूतानि सूक्ष्माणि पञ्चीकृत्य शिवाज्ञया ॥
तेभ्य एव सुराः सृष्टं ब्रह्माण्डाख्यमिदं मया ॥ ३६ ॥
भुवनानि विशिष्टानि निर्मितानि शिवाज्ञया ॥
ब्रह्माण्डस्योदरे देवा देवाश्च विविधा अमी ॥ ३७ ॥
देवादयो मनुष्याश्च तथा पश्वादयो जनाः ॥
तत्तत्कर्मानुरूपेण मया सृष्टाः शिवाज्ञया ॥ ३८ ॥

श्रुतौ "पृथिव्या ओषधय ओषधीभ्योऽन्नमन्नात्पुरुषः" इति भौतिकभोक्तृप्रपञ्चसृष्टिराम्नाता तां संगृह्णाति—तानीति । परमेश्वरसृष्टानि वियदादिसूक्ष्मभूतानि तानि तदाज्ञयैव पञ्चीकरणेन स्थूलीकृत्य तत्कार्यभूतं ब्रह्माण्डादिकं मया निर्मितमिति ब्रह्मण उक्तिः । परशिवो हि स्वसृष्टवियदादिसूक्ष्मभूतोपाधिकः सन्हिरण्यगर्भो यः प्रथमः शरीरी प्रजापतिर्ब्रह्मेति च शब्दैर्व्यपदिश्यते तत्कर्तृक एव हि सर्वो भौतिकः सर्गः । ब्रह्माण्डसर्गस्य मध्ये पृथिव्यादिलोकास्तेषु चौषधिवनस्पत्यादिकं सर्वं भोग्यजातं देवासुरमनुष्यादिभोक्तॄंश्चाहं

सृष्टवानस्मीत्यर्थः । देवा इत्येकं संबोधनम् । देवादय इति । अत्र देवशब्दः कर्मदेवाभिप्रायः । अन्येषां देवानां देवा इति पदेन पृथक्प्रतिपादितत्वात् । तत्तत्कर्मानुरूपेणेति । तत्तत्प्राणिकृतपरिपक्वपुण्यपापनिवहस्य वैचित्र्येण तत्फलभूतविचित्रसुखदुःखोपभोगाय देवमनुष्यादिभेदेन नानाविधभोगायतनानि निर्मितानीत्यर्थः । सत्स्वपि सर्वेषु प्राणिषु पुरुषस्यैव विद्याधिकार इति तस्यैव सृष्टिः श्रुत्या प्रतिपादिता । अत एव तैत्तिरीयके पुरुषस्याऽऽकारपरिणतदेहमध्येऽवस्थितस्यैवाऽऽत्मनो ज्ञानविशेषाविर्भावेन विद्याधिकारः श्रूयते । " पुरुषत्वे[1] वाऽऽविस्तरामात्मा स हि प्रज्ञानेन संपन्नतमो विज्ञातं[2] वदति विज्ञातं[3] पश्यति वेद श्वस्तनं वेद लोकालोकौ मर्त्येनामृतमीप्सति " इति ॥ ३६ ॥ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

**अस्थिस्नाय्वादिरूपं यच्छरीरं भाति देहिनाम् ॥**
**तस्मात्प्राणमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चाऽऽन्तरो यतः ॥ ३९ ॥**

अन्नपरिणामरूपपुरुषशरीरतादात्म्यापन्नस्याऽऽत्मनः सर्वान्तरब्रह्मरूपत्वं प्रतिपादयितुं बाह्याभ्यन्तरभावेनान्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयाख्याः पञ्च कोशाः प्रतिपत्तिसौकर्याय " स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः " इत्यादिना श्रुतौ प्रतिपादितास्तान्संगृह्णाति—अस्थीत्यादिना । तत्र तावज्जीवभावेनावस्थितस्य त्रीणि शरीराणि भवन्ति स्थूलसूक्ष्मकारणात्मना । तत्रान्नरसपरिणामरूपं षाट्कौशिकं स्थूलशरीरं तत्तादात्म्यापन्नोऽन्नमय आत्मा भवति । " स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः " इति श्रुतौ तच्छब्देन प्रकृतमात्मानं परामृश्य तस्यान्नमयत्वप्रतिपादनात् । एवं प्राणादिवक्ष्यमाणकोशतादात्म्येन प्राणमयादित्वमपि तस्याऽऽत्मनोऽधिगन्तव्यम् । तस्य चान्नपरिणामरूपस्य स्थूलशरीरस्याऽऽत्मत्वोपदेशेन स्वशरीरादन्यस्य पुत्रमित्रकलत्रादेरात्मत्वभ्रमो निवर्तितः । तस्य मध्येऽपि सूक्ष्मभूतारब्धं यत्[4]सप्तदशकं लिङ्गं तदात्मनः सूक्ष्मशरीरं तदुभयस्य हेतुभूता या मलिनसत्त्वप्रधानाऽविद्या सुषुप्तावभासते सा तस्याऽऽत्मनः कारणशरीरम् । तत्र सूक्ष्मशरीरे प्राणमयमनोमयविज्ञानमयाख्यकोशत्रयान्तर्भावः । आनन्दमयस्तु कारणशरीरमिति विवेकः । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकमायाकार्यत्वाद्भूतान्यपि गुणत्रयात्मकानि । तत्र वियदादिसूक्ष्मभूतानां ये पञ्च रजोंशास्तैरारब्धानि वाक्पाणिपादादीनि[5] पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । तद्रजों-

---

१ घ. ङ. °रुषे त्वेवा° । २ घ. विज्ञानं । ३ घ. विज्ञानं । ४ घ. ङ. झ. यद्यत्स° । ५ झ. °पादपायूपस्थानि ।

शसमुदायारब्धः प्राणनादिक्रियाहेतुः क्रियाशक्त्यात्मकः प्राणस्तस्य प्राणापानाद्याः पञ्च वृत्तयः । एवं पञ्चप्राणकर्मेन्द्रियरूपप्राणमयकोशविशिष्टस्याऽऽत्मन उपदेशेन बाह्यस्यानात्मत्वं प्रतिपादयति श्रुतिः "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः" इति । तदेवाऽऽह—अस्थीति । अन्नमयस्याऽऽत्मन उपाधिभूतं यदस्थिस्नाय्वादिरूपमन्नकार्यं षाट्कौशिकं शरीरं तस्मात्सकाशादुदीरितप्राणमयकोशविशिष्ट आत्मा विभिन्न एव ज्ञातव्यः । यतः कारणादयमान्तरोऽन्तरे देहमध्ये वर्तमानोऽनुभूयते । अतो बाह्याद्देहात्प्राणमय आत्मा विवेकेन प्रत्येतव्य इत्यर्थः । अत एवासिकोशवद्बहिराच्छादकत्वसामान्यादन्नविकारस्य देहस्य कोशत्वम् । एवमुत्तरत्रापि मनोमयाद्यात्मोपदेशेन पूर्वस्य पूर्वस्य बाह्यतया विविक्तत्वेनाऽऽत्मत्वभ्रमनिरासात्कोशरूपत्वमवगन्तव्यम् ॥ ३९ ॥

योऽयं प्राणमयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणाम् ॥
ततो मनोमयो ह्यात्मा विभिन्नश्चाऽऽन्तरस्त्वतः ॥ ४० ॥

एवं प्राणमयोपदेशेन बाह्यस्यान्नमयस्यानात्मत्वं प्रतिपाद्य प्राणमयस्यापि कोशरूपत्वेनानात्मत्वं प्रतिपादयितुं तस्मादप्यान्तरं मनोमयमात्मानमुपदिशति श्रुतिः—"तस्माद्वा एतस्मात्प्राणमयादन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः" इति तत्संगृह्णाति—योऽयमिति । वियदादिपञ्चसूक्ष्मभूतसत्त्वांशैरारब्धानि श्रोत्रादीनि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि तत्सत्त्वांशसमुदायपरिणामरूपमन्तःकरणं तदुपादानभूतस्य सत्त्वस्याऽऽत्मस्वरूपभूतसुखप्रकाशाभिव्यञ्जकसामर्थ्यसद्भावात्तत्कार्यमन्तःकरणमपि स्वरूपसुखाभिव्यञ्जकवृत्त्यात्मना स्वरूपप्रकाशाभिव्यञ्जकवृत्त्यात्मना च द्विधा परिणमते । तत्र प्रकाशाभिव्यञ्जिका वृत्तिरपीषद्रजोनुवेधात्संकल्पविकल्पात्मका मनःसंज्ञां लभते । रजःसंस्पर्शविरहाच्च नैर्मल्ये सति निश्चयरूपा सती बुद्ध्याख्यां लभते । एवं मनोबुद्धिभेदभिन्नवृत्तिमदन्तःकरणसहकृतानि चक्षुरादीन्द्रियाण्यपि विमर्शनिश्चयरूपद्विविधज्ञानजनकत्वेन द्विविधानि भवन्ति । तत्र विमर्शज्ञानजनकपञ्चज्ञानेन्द्रियसहितमनःसंज्ञकवृत्तिमदन्तःकरणोपाधिविशिष्ट आत्मा मनोमयः । स च प्रागुक्तात्प्राणापानादिसंघातप्राणमयादान्तरत्वेन विभिन्नः । तत्र हेतुमाह—आन्तरस्त्वत इति । अन्तरवस्थितात्मस्वरूपचैतन्याभिव्यञ्जकत्वलक्षणात्स्वभावभेदादान्तरत्वमित्यर्थः । प्राणमयस्तु रजःपरिणामरूपत्वान्नोदीरितं चित्प्रकाशमभिव्यनक्ति । अत एव सुषुप्तौ

१ घ. तदेतदाह । २ घ. °न्तरः स्वतः । ३ घ. ङ. °न्तरः स्वतः ।

सत्यामपि प्राणवृत्तौ जाग्रद्वच्चैतन्यस्य विशेषाभिव्यक्तिर्न दृश्यते। उच्छ्वासनिःश्वासादिक्रियाप्रवर्तकः सन्नन्नमयदेहस्य धारणमेव केवलं करोति । तथाच प्राणवाक्यम् “ अहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामि ” इति । एवमनयोर्विविक्तरूपत्वान्मनोमय आत्मा प्राणमयादान्तरो विविक्तश्च प्रत्येतव्य इति भावः ॥ ४० ॥

**योऽयं मनोमयो ह्यात्मा भाति सर्वशरीरिणाम् ॥**
**विज्ञानमय आत्मा च ततोऽन्यश्चाऽऽन्तरो यतः ॥ ४१ ॥**

एवं प्राणमयस्य बाह्यत्वेन कोशरूपत्वादनात्मत्वं प्रसाध्य मनोमयस्यापि तथात्वं प्रतिपादयितुं तस्मादप्यान्तरं विज्ञानमयमात्मानमुपदिशति श्रुतिः—“तस्माद्वा एतस्मान्मनोमयादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमयः”इति तत्संगृह्णाति-योऽयं मनोमय इति । प्रागुदीरितरीत्या निश्चयज्ञानजनकचक्षुरादीन्द्रियसहितबुद्ध्याख्यवृत्तिमदन्तःकरणविशिष्ट आत्मा विज्ञानमयः । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानमुक्तविधमन्तःकरणं तन्मयस्तद्विकारः । स च विमर्शरूपान्मनोमयादान्तरत्वेन विभिन्नः । आन्तरत्वं च रजःसंस्पर्शविरहेणान्तरवस्थितात्मचैतन्यस्य निश्चयरूपेण विशेषतस्तत्राभिव्यक्तेः । अनुष्ठेयपदार्थविषयनिश्चयज्ञानवत एव विद्याकर्मणोरधिकार इत्यभिप्रेत्य विज्ञानमयात्मनो यज्ञादिक्रियाहेतुत्वमाम्नायते—“विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च ” इति ॥ ४१ ॥

**विज्ञानमय आत्मा यो विभाति सकलात्मनाम् ॥**
**आनन्दमय आत्मा च ततोऽन्यश्चाऽऽन्तरो यतः॥ ४२ ॥**

मनोमयवद्विज्ञानमयस्यापि बाह्यत्वेनानात्मत्वं प्रतिपादयितुमस्मादप्यान्तरमानन्दमयमात्मानं श्रुतिरुपदिशति “तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमयः”इति तत्संगृह्णाति–विज्ञानमय इति । विद्याकर्मणोः फलभूतं सुखमानन्दस्तदभिव्यञ्जकोपाधिविशिष्ट आत्माऽऽनन्दमयः । स च फलरूपत्वेनान्तरङ्गत्वादफलरूपाद्विज्ञानमयादान्तरो विविक्तश्च स एवाऽऽत्मत्वेन बोद्धव्यः। विज्ञानमयस्तु तत्फलसाधनभूतविद्याकर्मनिष्पादकतया बहिरङ्गत्वाद्बाह्योऽनात्मा । एवं प्राणमयादिकोशत्रयस्य विवेकेनाऽऽत्मनः सूक्ष्मशरीरादपि विवेकः सिद्धो भवति ।

“ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाण्यपि ।
वायवः पञ्च बुद्धिश्च मनः सप्तदशं विदुः” ॥

इति हि सूक्ष्मशरीरस्वरूपम्। एतस्यैव सप्तदशकस्य प्राणमयादिकोशत्रयरूपेणावस्थितस्य प्रतिपादितत्वात्। एवं स्थूलसूक्ष्मशरीराभ्यामात्मनः सिद्धेऽपि विवेके कारणशरीरादपि तस्य विवेकेन भवितव्यं तदर्थमिदं चिन्तनीयम्। किमानन्दमय एव सर्वान्तर आत्मोत ततोऽप्यान्तरमन्यद्ब्रह्मास्ति तदेव सर्वान्तरमात्मत्वेनाभिमतम्। आनन्दमयस्त्वन्नमयादिवत्सोपाधिक एवेति। तत्रान्योऽन्तर आत्माऽऽनन्दमय इतिवदस्मादन्यस्याऽऽन्तरस्याऽऽत्मनोऽनुपदेशान्मयटो विकारप्रायपठितस्य तद्बाधेन प्राचुर्यार्थतयाऽप्युपपत्तेः प्रियशिरस्त्वादीनां चोपाधित्वेनाप्यस्मिन्संभवात् "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्" "सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति" इत्याद्यानन्दशब्दाभ्यासस्य "वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत" इति ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमप्रतिपादकत्ववदानन्दमयपरत्वेन योजयितुं शक्यत्वादभ्यस्यमानः स एव सर्वान्तर आत्मेति चेत्। मैवम्। 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्यानन्दमयादिसर्वाधारस्य सर्वान्तरस्य ब्रह्मण उपदेशात्तत्खल्वत्र प्राधान्येन विवक्षितम्। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति फलवद्ब्रह्मात्मज्ञानं प्रक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" "ब्रह्मणा विपश्चितेति" "अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद" इत्येवमभ्यस्यमानत्वात्। अभ्यासो हि तात्पर्यलिङ्गम्।

"उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्।
अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये"

इत्युक्तत्वात्। ब्रह्मशब्दोऽप्यपरिच्छिन्ने निर्विकारे ब्रह्मणि मुख्यः। न तु सावयव आनन्दमये। न चैतस्य "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यानन्दमयावयवत्वश्रवणादप्राधान्यमिति मन्तव्यम्। ब्रह्म पुच्छमिति पदद्वयरूपाद्वाक्यात्प्रतीयमानस्यावयवत्वस्य ब्रह्मपदश्रुत्या बाधात्। श्रुतेर्हि वाक्याद्बलीयस्त्वात्। आनन्दशब्दाभ्यासः सोऽपि निरतिशयनिर्विकारसुखरूपे ब्रह्मणि मुख्यः। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धेः। यद्यत्राऽऽनन्दमय एव सर्वान्तर आत्मा स्यात् "असन्नेव स भवति। असद्ब्रह्मेति वेद चेत्"। इति श्लोकोदाहरणमसंगतं स्यात्। तथा "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" इत्यन्नमयादिवदुपसंक्रमितव्यप्रतिपादनं नोपपद्येत। अन्यस्योपसंक्रमितव्यस्याभावात्। तस्माद्ब्रह्मैव सर्वान्तरं स्वप्राधान्येन निर्दिष्टमित्यङ्गीकर्तव्यम्। पुच्छशब्दस्त्ववयवप्रायपठितोऽप्याधारत्वमात्रलक्षकः। एवं चाऽऽनन्दमय इति मयटो विकारप्रायपाठोऽनुगृहीतो भवति।

१ छ. ञ. एवमा°।

तस्मादन्नमयादिवदानन्दमयोऽप्युपाधिविशिष्ट इति सिद्धम्। एतच्चाऽऽनन्दमयोऽभ्यासादित्यधिकरणे निर्णीतम् । स चोपाधिः प्रागुदीरितसात्त्विकान्तःकरणपरिणामरूपाऽऽत्मस्वरूपसुखाभिव्यञ्जिका वृत्तिः । सा च प्रियमोदादिभेदेन बहुधा भिद्यते । निरतिशयानन्दो ह्यात्मनः स्वरूपम् । तच्च शुभकर्मोपस्थापितेष्टपुत्रवित्तकलत्रादिदर्शनलाभोपभोगजनितैः प्रियमोदादिसंज्ञकैरन्तःकरणवृत्तिविशेषैरभिव्यज्यते । अभिव्यक्तं च तद्विषयसुखमिति लोको व्यवहरति । तत्र क्षणिकत्वप्रतीतिस्तु व्यञ्जकोपाधिकृता । तथाविधाश्च वृत्तयः स्वापप्रलयादौ स्वकारणे सत्त्वे लीयन्ते । तथाच कारणात्मनाऽवस्थितं तथाविधवृत्तिकं मलिनसत्त्वप्रधानमविद्यापरपर्यायं भावरूपाज्ञानमेवाऽऽनन्दमयोपाधिर्विवक्षितः । स चाऽऽनन्दोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषेऽभिव्यज्यते । तथा विविक्ते प्रसन्नेऽन्तःकरण आनन्द इति च वदतो भाष्यकारस्यापि कारणसत्त्वपरत्वमेवाभिप्रेतोऽर्थ इति व्याख्येयम् । ये त्वन्यथा व्याचक्षते तेषां तथाविधादज्ञानाद्विवेको न कृतः स्यात् । ईदृग्विधोपाधिविशिष्टो योऽयमानन्दमयः सोऽयं[2] प्रागुक्तरीत्या विज्ञानमयादान्तरो ज्ञातव्य इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

योऽयमन्नमयः सोऽयं पूर्णः प्राणमयेन तु ॥
मनोमयेन प्राणोऽपि तथा पूर्णः स्वभावतः ॥ ४३॥
तथा मनोमयो ह्यात्मा पूर्णो ज्ञानमयेन तु ॥
आनन्देन सदा पूर्णस्तथा ज्ञानमयः सुराः ॥ ४४ ॥

एवं पञ्च कोशाः प्रतिपादिताः । तत्र बाह्यस्य बाह्यस्यान्नमयादेरान्तरेणाऽऽन्तरेण कोशेन यत्पूर्णत्वं श्रुतिः प्रतिपादयति "तेनैष पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव" इति तत्संगृह्णाति—योऽयमिति । योऽयं प्रतिपत्तिसौकर्याय शिरःपुच्छपक्षान्तरादिभेदेन परिकल्पितोऽन्नमयः कोशः सोऽयं स्वस्मादान्तरेण तथाविधपरिकल्पितावयवेन प्राणमयेन पूर्णः । यथा मूषाकारा प्रतिमा स्वात्मनिषिक्तेन द्रुतताम्रेण[3] सर्वशः पूर्यते तद्वत् । एवमुत्तरत्रापि योजना ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तथाऽऽनन्दमयश्चापि ब्रह्मणाऽन्येन साक्षिणा ॥
सर्वान्तरेण संपूर्णो ब्रह्म नान्येन केनचित् ॥ ४५ ॥

---

१ ग. 'तिकर्म म'। २ ङ. 'यं प्रत्यगु'। ३ ङ. तप्तताम्रेण।

ब्रह्मणाऽन्येनेति । यद्यप्यानन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति पृथङ्निर्देशो नास्ति तथाऽपि "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इत्यानन्दमयाधारत्वेन निर्दिष्टं सत्यज्ञानादिलक्षणं स्वात्मनि मायापरिकल्पितान्नमयादिसकलानात्मवस्तुसाक्षिभूतं पञ्चकोशान्तर्गतं सर्वान्तरं यद्ब्रह्म यस्य च तादात्म्याध्यासादन्नमयादयोऽप्यात्मानः स्युस्तेन सर्वाधिष्ठानेन साक्षिचैतन्यरूपेण ब्रह्मणाऽऽनन्दमयोऽपि पूर्णो व्याप्तः । ब्रह्म नान्येनेति । उक्तविधं ब्रह्म तु देशकालवस्तुकृतत्रिविधपरिच्छेदराहित्येनाद्वितीयत्वादन्येन केनचिदपि वस्तुना न व्याप्तम् । स्वयमेव सर्वमापूर्यापरिच्छिन्नं तद्वर्तत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

**यदिदं ब्रह्म पुच्छाख्यं सत्यज्ञानाद्वयात्मकम् ॥**
**स रसः सर्वदा साक्षान्नान्यथा सुरपुङ्गवाः[1] ॥ ४६ ॥**

एतावता निहितं गुहायामिति मन्त्रवाक्ये यद्गुहानिहितत्वं ब्रह्मणः प्रदर्शितं तद्व्याख्यातं भवति । तथाविधस्य सर्वान्तरस्य ब्रह्मणः प्रतिपत्त्युपायत्वेनान्नमयादिपञ्च कोशाः प्रतिपादिता न तूपासनार्थाः । ननु "येऽन्नं ब्रह्मोपासते ये प्राणं ब्रह्मोपासते" इत्यादिमन्त्रवाक्यादन्नमयादीनामुपासनाङ्गत्वं प्रतीयत इति चेत् । मैवम् । शाखान्तरीयस्योपासनाप्रकरणस्थस्य "अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते" इत्यादिमन्त्रस्य श्रुत्या कोशत्वेन प्रतिपादितान्नप्राणादिसद्भावं[2] द्रढयितुं तत्तत्कोशावसाने संवादत्वेनोदाहृतत्वात् । यद्यत्रैवोपासनाविधिः स्यात्तर्हि परमात्मनो मनोमयकोशोदाहृतश्लोकेऽप्युपास्तिचोदना श्रूयेत । न च श्रूयते । अतो मनोमयकोशस्य तावदुपदेशार्थत्वमेव न तूपासनार्थत्वं तत्सामान्यादत्रापि तथेत्यङ्गीकार्यम् । इतरथोपासनोपदेशरूपप्रतिपाद्यार्थभेदाद्वाक्यभेदः स्यात् । संभवति च तदैक्ये तद्भेदो न युक्तः "संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्तु नेष्यते" इति न्यायात् । एवं सर्वान्तरं ब्रह्मोपदिश्य तस्य निर्विशेषत्वेन वाङ्मनसातीतत्वादसत्त्वमाशङ्क्य तन्निरासाय मन्त्रोऽयमुदाहृतः "असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदुः" इति । तत्र यद्यप्यसदेव ब्रह्म तथाऽपि तदस्तीति वेदनीयमित्येवंविधार्थस्य स्फुरणाच्छिष्यस्य संशयो भवति । किमसदेव ब्रह्मोत सदेवेति । तथा तस्य ब्रह्मणः सर्वगतत्वादविद्वानपि तद्ब्रह्म प्राप्नोति न वा । यदि न प्राप्नोति तत्सामान्याद्विद्वानपि तद्ब्रह्म न प्राप्नोति[3] प्राप्नोति वेति । तावेतौ विद्वदविद्वद्विषयौ[4] प्रश्नौ श्रुत्यैव प्रदर्शितौ । "उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छति । आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चि-

१ झ. सुरसत्तमाः । २ घ. झ. °विधिपरस्याऽऽत्म° । ३ घ. झ. °प्नोति वे° । ४ घ. झ. °द्वद्वि° ।

त्समश्नुता३ उ" इति । अत्र श्रुतिर्विचारार्था । एतेषां त्रयाणामुत्तरभूता श्रुतिः "सोऽकामयत" इत्यादिका । तत्र रसरूपत्वाद्ब्रह्मणो यदस्तित्वं तत्प्रतिपादितं श्रुतौ "रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति" इति तत्संगृह्णाऽऽह-यदिदमिति । "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" इति यदिदं पञ्चकोशान्तरेऽपरोक्षतया भासमानम् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्युदीरितलक्षणं ब्रह्म सोऽयं मधुरादिरसवत्सर्वदा प्रत्यग्दृष्टिभिर्योगिभिः साक्षादव्यवधानेनाऽऽस्वादनीयत्वाद्रसः ॥ ४६ ॥

**एतमेव रसं साक्षाल्लब्ध्वा देही सनातनम् ॥**
**सुखी भवति सर्वत्र नान्यथा सुरसत्तमाः ॥ ४७ ॥**

एतद्रसात्मकत्वमुपपादयति—एतमेवेति । आत्मज्ञो हि देही सनातनमनाद्यनन्तमेतमेवाऽऽत्मानं निरतिशयानन्दरूपतया रसात्मकं स्वात्मनि साक्षात्कृत्य सर्वेषु देशेषु सर्वेष्वपि कालेषु सुखी भवति । एतद्व्यतिरिक्तमधुराद्यनित्यबाह्यरसलाभे तु क्वचित्कदाचिदेव सुखित्वम् । अतो विद्वदनुभवबलादस्य रसात्मकत्वमतो रसत्वाद्ब्रह्मणोऽस्तित्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

**असत्यस्मिन्परानन्दे स्वात्मभूतेऽखिलात्मनाम् ॥**
**को जीवति नरो देवाः को वा नित्यं विचेष्टते ॥ ४८ ॥**

पुनरपि तत्साधनार्थं श्रूयते "को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यादेष ह्येवाऽऽनन्दयाति" इति तत्संगृह्णाति—असत्यस्मिन्निति । यदि प्राणिनां शरीरमध्ये परमव्योमसंज्ञकेऽव्याकृताकाशे स्वात्मभूतो निरतिशयानन्दरूपोऽयमात्मा न स्या त्तर्हि को वा जन्तुर्जीवति प्राणधारणं करोति को वा प्राणनादिचेष्टा नित्यं कुर्यात् । तत्सत्ताव्यतिरेकेण तत्राऽऽरोपितस्य सत्त्वानुपपत्तेः । अत आरोपितकार्यसत्त्वानुपपत्त्या तत्कारणस्य ब्रह्मणः सत्त्वमङ्गीकर्तव्यमित्यर्थः ॥ ४८ ॥

**तस्मात्सर्वात्मनां चित्ते भासमानो रसो हरः ॥**
**आनन्दयति दुःखाढ्यं जीवात्मानं कृपाबलात् ॥ ४९ ॥**

तस्मादिति । यस्मादेवमानन्दरूपो विद्यते तस्मात्सर्वप्राणिहृदय आपरोक्ष्येण भासमानं ब्रह्म रसशब्दाभिधेयं भवति । कुतोऽस्याऽऽनन्दरूपतेत्यत आह—आनन्दयतीति । यस्मादसौ संसारदुःखाभिभूतं जीवात्मानं तत्कृतध-

मानुरूपेण सुखयति तस्मादस्याऽऽनन्दरूपत्वम् । अत एव चान्यत्राऽऽम्नायते—"एतस्यैवाऽऽनन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" इति ॥ ४९ ॥

**यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्यत्वादिलक्षणे ॥**
**निर्भेदं परमेकत्वं विन्दते सुरसत्तमाः ॥ ५० ॥**
**तदैवाभयमत्यन्तं कल्याणं परमामृतम् ॥**
**स्वात्मभूतं परं ब्रह्म स याति स्वर्गवासिनः ॥ ५१ ॥**

भयाभयहेतुतयाऽपि ब्रह्मणः सत्त्वं समर्थितं श्रुतौ—"यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते। अथ सोऽभयं गतो भवति। यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते। अथ तस्य भयं भवति" इति तत्संगृह्णाति—यदेति। अदृश्यत्वादीत्यादिशब्देन श्रुत्युक्तानात्म्यादिसंग्रहः। यदा खल्वेतस्मिन्साक्षिरूपे ब्रह्मणि। किंरूपे। अदृश्ये दृश्यप्रपञ्चरहिते। अनात्म्य आत्मनः संबन्धित्वादात्म्यं स्थूलशरीरं तद्रहिते। अनिरुक्ते सूक्ष्मभूतारब्धत्वात्सूक्ष्ममपि तन्निरुच्यत इति निरुक्तं लिङ्गशरीरं तद्रहिते। श्रूयते हि—"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते" इति। अनिलयने। निलीयतेऽस्मिन्कार्याकारप्रपञ्च इति निलयनं भावरूपमज्ञानं कारणशरीरं तद्रहिते। एवंभूते ब्रह्मणि निर्भेदमहमन्यो ब्रह्मान्यदित्येवंविधभेदरहितं पारमार्थिकमेकत्वं श्रवणमननादिसाधनैः साधको विन्दते लभते तदैव तस्मिन्नेव समयेऽभयं भयरहितम्। भयहेतोर्भेदस्य निवृत्तत्वात्। भेदो हि भयहेतुः। "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति श्रुतेः। निरतिशयनिर्विकारानन्दरूपतयाऽत्यन्तशोभनं परमं सर्वोत्कृष्टममृतं कदाचिदप्यनश्वरमेवंभूतं परब्रह्म स ब्रह्मात्मैकत्वविद्याति प्राप्नोति ॥ ५० ॥ ५१ ॥

**यदा ह्येवैष एतस्मिन्नल्पमप्यन्तरं नरः ॥**
**विजानाति तदा तस्य भयं स्यान्नात्र संशयः ॥ ५२ ॥**

यदा खल्वेतस्मिन्नुक्तलक्षणे ब्रह्मण्यल्पमप्यन्तरं भेदं पश्यति तदा तस्याहमन्यः संसारी मत्तोऽन्यद्ब्रह्मेत्येवं भेददर्शिनस्तद्ब्रह्म भयं भयहेतुः स्यादित्यर्थः ॥ ५२ ॥

**सर्वेषामात्मभूतं यद्ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् ॥**
**उदास्ते तत्सुरश्रेष्ठा यथाजातजनं प्रति ॥ ५३ ॥**

---

१ झ. °क्षिणि।

ननु ब्रह्मणः सर्वत्र साम्येनावस्थानात्पक्षपातायोगाच्च भेददर्शिनोऽप्यभयप्राप्तिः किं न स्यादिति तत्राऽऽह—सर्वेषामिति । भेददर्शिनामभेददर्शिनां च सर्वेषां हृदयमध्य आत्मत्वेनोपलभ्यमानं सत्यादिलक्षणं यद्ब्रह्म तन्मूर्खजनं प्रत्युदास्त उदासीनमेव भवति । अनधिकारिणं प्रत्युदासीनमेवं ब्रह्म तस्य ब्रह्मजिज्ञासापराङ्मुखत्वान्न प्रकाशत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

**सम्यग्ज्ञानैकनिष्ठानां तदेव परमं पदम् ॥**
**तदा स्वात्मतया भाति केवलं कृपया सुराः ॥ ५४ ॥**

ये त्वद्वितीयनिरतिशयानन्दब्रह्मात्मैकत्वविषयनिर्विचिकित्ससाक्षात्कारज्ञानैकनिष्ठास्तेषां पदं पदनीयं परमं सर्वोत्कृष्टं मायातत्कार्यातीतं तदेव केवलं ब्रह्म तदा तस्मिन्साक्षात्कारसमये स्वात्मभावेन कृपया भाति प्रकाशते । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—"नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम्" इति ॥ ५४ ॥

**तत्त्वेवाधीतवेदस्य सहाङ्गैः सुरपुङ्गवाः ॥**
**मननेन विहीनस्य भयहेतुः सदा भवेत् ॥ ५५ ॥**

यस्तु सत्यप्यधिकारे मननादिसाधनेन तत्स्वरूपं न साक्षात्करोति तस्याऽऽलस्योपहतस्य ब्रह्म भयकारणं स्यादित्याम्नातम् । तत्त्वेव भयं विदुषोऽमन्वानस्येति तत्संगृह्णाति—तत्त्वेवेति । तदेव ब्रह्म तु साङ्गवेदाध्यायिनोऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारानिमित्तं मननमकुर्वाणस्य भयहेतुर्भवतीत्यर्थः ॥ ५५ ॥

**भीषाऽस्मात्पवते वायुर्भीषोदेति दिवाकरः ॥**
**भीषाऽस्मादग्निरिन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ५६ ॥**

उक्तं ब्रह्मणो भयहेतुत्वं द्रढयितुं श्रुतिमन्त्रान्तरमुदाहरति—"भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषाऽस्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः" इति तदत्र संगृह्णाति—भीषेति । वाय्वादीनामखिलजगद्व्यवहारनिर्वर्तनेऽधिकृतानां महाप्रभाववतां देवानामपि ब्रह्म भयहेतुः किल किमु वक्तव्यमन्येषां प्राणिनां भयहेतुरिति भावः ॥ ५६ ॥

**अस्यैवाऽऽनन्दलेशेन स्तम्बान्ता विष्णुपूर्वकाः ॥**
**भवन्ति सुखिनो देवास्तारतम्यक्रमेण तु ॥ ५७ ॥**

---

१ ङ. 'कत्याद्विष' ।

एवं भयाभयहेतुत्वादपि ब्रह्मणोऽस्तित्वं सिद्धम् । "यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवाऽऽनन्दयाति" इति यन्निरतिशयानन्दरूपत्वं ब्रह्मणोऽस्तित्वसाधनायोपन्यस्तं तदुपपादनाय तल्लेशभूतं सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तमुत्तरोत्तरं शतगुणभावेनावस्थितमानन्दप्रवाहं प्रतिपादयति श्रुतिः—"सैषाऽऽनन्दस्य मीमांसा भवति" इत्यादिना "स एको ब्रह्मण आनन्दः" इत्येवमन्तेन तत्संगृह्णाति–अस्यैवेति । ब्रह्मस्वरूपभूतो योऽयं निरतिशय आनन्दोऽस्यैवाऽऽनन्दस्यैकदेशेन ब्रह्मादिस्तम्बान्ताः सर्वे देहिनस्तत्तत्स्वरूपानन्दाभिव्यञ्जकोपाधिमहत्त्वाल्पीयस्त्वाभ्यां तरतमभावेनावस्थितमानन्दं प्राप्य सुखिनो भवन्तीत्यर्थः ॥ ५७ ॥

**तत्तत्पदविरक्तस्य श्रोत्रियस्य प्रसादिनः ॥**
**स्वरूपभूत आनन्दः स्वयं भाति पदे यथा ॥ ५८ ॥**

श्रुतौ सार्वभौमाद्यानन्दविशेषमुपन्यस्य तत्र तत्र "श्रोत्रियस्य चाकामहतस्य" इत्याम्नातं तदभिप्रायं संगृह्णाति–तत्तदिति । तेषु तेषु सार्वभौमादिपदेषूत्तरोत्तरं सातिशयत्वादनित्यत्वं परिज्ञाय ततो विरक्तस्यैषणात्रयविनिर्मुक्तस्य प्रसन्नचित्तस्य श्रवणमननादिसाधनकलापमनुष्ठितवतः श्रोत्रियस्य ब्रह्मविदोऽनवच्छिन्नानन्दब्रह्मरूपत्वश्रवणात्तल्लेशभूतः सार्वभौमादिभेदेन तरतमभावेनावस्थितः सर्वोऽप्यानन्दस्तस्य विदुषः स्वरूपभूत इति तत्तत्पदेऽवस्थितस्य सार्वभौमादेर्यथाऽऽनन्दविशेषोऽवभासते तथा विदुषोऽपि स्वयं साधनान्तरनैरपेक्ष्येण तथाविध आनन्दो भातीत्यर्थः ॥ ५८ ॥

**अयमेव शिवः साक्षादादित्यहृदये तथा ॥**
**अन्येषां हृदये चैव भाति साक्षितया स्वयम् ॥ ५९ ॥**

एतेन सार्वभौमादिहिरण्यगर्भान्तं तरतमभावेनावस्थिता आनन्दविशेषा जलतरङ्गबुद्बुदादयः समुद्र इव यत्रैक्यं गतास्तदद्वितीयं ब्रह्म परिच्छेदकाभावान्निरतिशयानन्दरूपं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य तत्सिद्ध्यर्थं जीवेश्वरभेदभ्रमं श्रुतिर्व्युदस्यति "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" इति तत्संगृह्णाति—अयमेवेति । योऽयमाकाशादिकारणत्वेन निर्दिष्टो विदुषा स्वस्वरूपतया साक्षात्क्रियमाणो निरतिशयानन्दरूपः परशिव एष एवाऽऽदित्यहृदये । आदित्यो हिरण्यगर्भः "स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुताऽऽदित्यं तृतीयं वायुं

---

१ च. 'यं आन' ।

तृतीयम्" इति श्रुतेः। तस्य प्रथमशरीरिणो हिरण्यगर्भस्य हृदये विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकः सन्। साक्षादिति व्यवधानाभावमाह। अनावृतज्ञानतया सर्वज्ञ ईश्वरो भातीत्यर्थः। तथैष एव परशिवोऽन्येषां जीवानां हृदये पञ्चकोशमध्ये मलिनसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकः किंचिज्ज्ञः संसारसाक्षित्वेन भाति॥ ५९॥

**विहाय साक्ष्यं देहादि मायान्तं तु विवेकतः॥**
**सर्वसाक्षिणमात्मानं यः पश्यति स पश्यति॥ ६०॥**

एवं विरुद्धस्वभावयोरप्यनयोर्जीवेश्वरयोरैक्यप्रतिपत्तिप्रकारमाह—विहायेति। माया नामात्र सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका प्रकृतिः। सा चोदीरितजीवेश्वरोपाधिद्वयसाधारणरूपा। अतस्तच्छब्देन तदुभयमत्र विवक्षितम्। तथा चोभयत्र स्थूलशरीरादितत्कारणभूतमायापर्यन्तं सर्वज्ञत्वकिंचिज्ज्ञत्वादिविरुद्धधर्महेतुभूतं साक्ष्यत्वादनात्मेति विविच्य तत्परित्यज्य यदुभयत्रानुगतं साक्षिचिन्मात्ररूपमतएव परिच्छेदकाभावात्सर्वसाक्षिभूतं तदेकमेवेत्येवमैक्येन य आत्मानं पश्यति स यथार्थदर्शी॥ ६०॥

**रुद्रनारायणादीनां स्तम्बान्तानां च साक्षिणम्॥**
**एवं तर्कप्रमाणाभ्यां यः पश्यति स पश्यति॥ ६१॥**

रुद्रनारायणादीनामिति। ते हि परशिवस्यावतारविशेषा लीलाविग्रहधारिणस्तेषामन्येषां जीवानां च साक्षिभूतं चिन्मात्रमुक्तरीत्या स्वात्मभावेन यः पश्यति स एव ब्रह्मवित्। एतेन सच्चिदानन्दरूपस्य परशिवस्य जीवेश्वरोपाधिकृतपरिच्छेदनिरासेन तस्यापरिच्छिन्ननिरतिशयज्ञानानन्दैकरसत्वमुपपादितं भवति। यद्यप्येतत्सौत्रपरपदतात्पर्यप्रतिपादकस्य सर्वान्कामानिति मन्त्रभागस्य व्याख्यानरूपत्वादन्ते समाम्नातव्यं तथाऽपि यदेष आकाश आनन्दो न स्यादित्युपन्यस्ततर्कसमर्थनार्थमत्रैव प्रसङ्गादाम्नातमिति द्रष्टव्यम्। एवमद्वितीयनिरतिशयनिर्विकारसच्चिदानन्दैकरसस्य ब्रह्मणोऽस्तित्वप्रतिपादनादस्ति नास्तीति संशयो निराकृतः॥ ६१॥

**यस्यैवं तर्कमानाभ्यामस्ति विज्ञानमास्तिकाः॥**
**स लोकादखिलादस्माद्विभिद्याऽऽत्मानमात्मना॥६२॥**

---

१ झ. तत्र। २ ज. 'क्षादादित्यव्यवधानमा'।

अन्नादीनखिलान्कोशानाभासेन विभासितान् ॥
उपसंक्रामतीशस्य प्रसादादेव केवलात् ॥ ६३ ॥

विद्वानपि न प्राप्नोति चेति प्रश्नस्योत्तरभूता श्रुतिः—"स य एवं विद्वान्" इत्यादिका "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति"इत्येवमन्ता। तदर्थं संगृह्णाति—यस्यैवमिति । यस्य खलु विदुष एवमुक्तप्रकारेण निरतिशयानन्दब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमस्ति स ब्रह्मविदृष्टादृष्टविषयसमुदायरूपादखिलादस्माल्लोकात्पृथिव्यन्तरिक्षस्वर्गादिभेदभिन्नादनात्मप्रपञ्चादात्मानमात्मना बुद्ध्या विविच्यान्नमयात्मा भूत्वा पुनरपि विवेकेनाऽऽन्तरं प्राणमयाद्यात्मानमवलम्ब्य चिदाभासेन भासितस्य बाह्यस्यान्नमयादेरनात्मत्वं जानानोऽन्नमयादिपञ्चकोशेभ्योऽप्यान्तरं सर्वजगत्कल्पनास्पदं सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति सर्वाधारत्वेन यन्निर्दिष्टं ब्रह्म तदुपसंक्रामति । साधकः परशिवार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितैर्यज्ञदानादिभिः प्रीणितस्य परमेश्वरस्य प्रसादेन विद्योदये सति भेदहेतोरविद्याया निवृत्तेस्तत्कृतभेदभ्रमनिरासात्सर्वगतत्वेन नित्यप्राप्तमपि ब्रह्म कण्ठगतचामीकरन्यायेन पुनः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं च विद्वानेव प्राप्नोतीति प्रतिपादनादविदुषोऽपि ब्रह्मप्राप्तिरस्ति वा न वेति प्रश्नोऽपि निराकृतो वेदितव्यः ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥

यतो वाचो निवर्तन्ते निमित्तानामभावतः ॥
निर्विशेषे शिवे शब्दः कथं देवाः प्रवर्तते ॥ ६४ ॥

एवं वेदनमात्राद्ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादनेन 'ब्रह्मविदाप्नोति' इति सूत्रवाक्यभागस्तद्व्याख्यानरूपो "यो वेद सोऽश्नुते" इति मन्त्रभागश्च व्याख्यातो भवति । अद्वितीयनिरतिशयानन्दाभयब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञानमात्रसाध्येत्यस्मिन्स्वप्रतिपादितेऽर्थे श्रुतिः संवादार्थं कंचिन्मन्त्रमुदाजहार । स चैवमाम्नातः—"यतो वाचो निवर्तन्ते, अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" इति तत्संगृह्णाति—यत इति । यतो यस्मादुक्तलक्षणादत्यन्तनिर्विकल्पकाद्ब्रह्मणः सकाशाद्वाचो निवर्तन्ते। अभिधातुमशक्ताः परावर्तन्त इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—निमित्तानामिति । जात्यादीनि हि शब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तानि तेषां प्रवृत्तिनिमित्तानां ब्रह्मण्यभावादित्यर्थः । एतदेवोपपादयति—निर्विशेष इति । यस्मात् "अस्थूलमनण्वह्रस्वम्" इत्यादिश्रुत्या ब्रह्म निर्विशेष-

---

१ ङ. 'यादिपञ्च पु' ।

मवगम्यते । अतस्तथाविधे जात्यादिसकलधर्मरहिते कथमभिधावृत्त्या शब्दः प्रवर्तते । नैव प्रवर्तितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ६४ ॥

**विशेषं कंचिदाश्रित्य खलु शब्दः प्रवर्तते ॥**
**यस्मादेतन्मनः सूक्ष्मं व्यावृत्तं सर्वगोचरम् ॥ ६५ ॥**

विशेषं कंचिदिति । अभिधेयगतं जात्यादिकं कंचिद्विशेषं प्रवृत्तिनिमित्तत्वेनोपादायैव हि लोके शब्दः प्रवर्तते । अतस्तद्रहिते ब्रह्मणि शब्दप्रवृत्तिरयुक्तेत्यर्थः । सूक्ष्मं सूक्ष्मार्थग्राहकम् । सर्वेन्द्रियसहकारितया सर्वविषयगोचरमन्तःकरणमपि स्ववृत्तिभिः सह यस्मान्निर्विकल्पकाद्ब्रह्मणो व्यावृत्तं निवृत्तम् । ननु तन्निरस्तसमस्तोपाधिकं वाङ्मनसातीतं चेत्तत्सद्भावावेदकप्रमाणाविषयत्वान्नरशृङ्गवदसदेव स्यात् । नैष दोषः । अविषयस्यापि तस्य लक्षयितुं शक्यत्वात् । तथा हि सत्यज्ञानादिवाक्यं तावल्लोकसिद्धसत्यादिप्रतिपादनद्वारा यथोदीरितनिर्विशेषं ब्रह्म विधिमुखेन लक्षणया प्रतिपादयति । "अथात आदेशो नेति नेति" इत्यादिकं तु व्यतिरिक्तसकलनिषेधेन प्रपञ्चव्यतिरेकावच्छिन्नं तद्व्यतिरेकमुखेनाभिदधत्तद्व्यतिरेकविनिर्मुक्तं तत्स्वरूपं लक्षयति । न चेदृशस्य वेदान्तवाक्यस्याज्ञातज्ञापकत्वेनोत्पत्तिविधिरूपत्वाद्विधौ लक्षणा न न्याय्येति स्थितेस्तत्र लक्षणा न युक्तेति वाच्यम् । प्रतिनियतवाच्यार्थत्यागेन विधौ लक्षणास्वीकारे लक्ष्यार्थस्यानियतत्वादनेकत्वेन संदेहः स्यादित्यभिप्रायेण हि विधौ लक्षणा न न्याय्येत्युच्यते । यत्र तु मुखान्तरेण संदेहो निवार्यते तत्र विधावपि लक्षणा न दुष्यति । यथाऽर्धमन्तर्वेद्यर्धं बहिर्वेदीति । एवमत्रापि व्यतिरिक्तसकलनिषेधादनेकत्वसंदेहाभावात्परिशेषेण तस्यैव लक्ष्यत्वसिद्धेर्विधावपि लक्षणा न दुष्टा । न च लक्ष्यत्वविशिष्टस्यैव ग्रहणान्निरुपाधिकस्य शब्दाविषयत्वमिति मन्तव्यम् । लक्ष्यत्वस्योपलक्षणत्वेन ग्राह्यकोटावननुप्रवेशात् । अतोऽत्र वागविषयत्वोक्तिरभिधावृत्त्यभिप्राया । अत एवोपनिषदेकवेद्यत्वमप्याम्नातम् "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" इति । विधिनिषेधमुखवाक्यद्वैविध्यात्तज्जनिता ब्रह्माकारमनोवृत्तिरपि द्वेधा भवति । तत्र विधिरूपवाक्यजनिता[1] मनोवृत्तिः स्वोपादानबलेन निरुपाधिकं ब्रह्म विषयी कुर्वती[2] तदवगमयति । न चैतावता निरुपाधिकस्य मनोवृत्त्यविषयत्वभङ्गः । मनोवृत्तेरेवोपाधेः सद्भावेनास्य सोपाधिकत्वात् । नाप्यवस्तुत्वम् । उपाधेरुपलक्षणत्वेन विषयकोटावननुप्रवेशात् । एवं विधिनिषेधमुखेन प्रवृत्तवाक्यजनितमनोवृत्तिरपि

१ ङ. च. झ. °पनत्वे° । २ ङ. च. °तीति तदेव ग° ।

समस्तोपाधिव्यतिरेकावच्छिन्नं तद्ब्रह्म गोचरयन्ती तदवच्छेदकं व्यतिरेकं स्वात्मानं च कतकरजोन्यायेन निवर्तयति। एतदेवाभिप्रेत्याऽऽम्नायते–"मनसैवेद माप्तव्यम्" इति। एवमुक्तरीत्योपाधिसंस्पर्शविधुरस्य निरस्तसमस्तोपाधिकस्यात्यन्तनिर्विकल्पकस्य वाङ्मनसातीतत्वं सिद्धम् ॥ ६५ ॥

यस्माच्छ्रोत्रत्वगक्ष्यादिखानि कर्मेन्द्रियाणि च ॥
व्यावृत्तानि पराग्वस्तुविषयाणि सुरोत्तमाः ॥ ६६ ॥

पराग्वस्तुविषयाणीति। पराग्वस्तूनीदंकारास्पदानि शब्दादीनि विषयो येषां तानि तथोक्तानि। तथात्वं च कठैराम्नायते—"पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूः" इति ॥ ६६ ॥

तद्ब्रह्माऽऽनन्दमद्वंद्वं निर्गुणं सत्यचिद्घनम् ॥
विदित्वा स्वात्मरूपेण न बिभेति कुतश्चन ॥ ६७ ॥

इत्थं यद्ब्रह्म वाङ्मनसातीतं तदद्वंद्वमद्वितीयं शीतोष्णादिसकलद्वंद्वनिर्मुक्तं च। अत एव निर्गुणं सत्यज्ञानानन्दैकरसमेवंरूपं ब्रह्म स्वात्मभावेन विदित्वा। ननु कथं तस्य वेदनं संभवति बुद्ध्यविषयत्वात्। नैष दोषः। व्यतिरेकावच्छिन्नं तद्विषयीकुर्वता मनसोऽदूरविप्रकर्षेण व्यवस्थापयितुं शक्यत्वस्योपपादितत्वात्। एवं ज्ञानेनाद्वितीयनिष्प्रपञ्चस्वप्रकाशचिदानन्दब्रह्मात्मभावेनावस्थितो विद्वान्कस्माच्चिदपि न बिभेति। भयहेतोः स्वातिरिक्तस्य द्वितीयस्य वस्तुनोऽभावात्। चनशब्दोऽप्यर्थे श्रुतौ ॥ ६७ ॥

एवं यस्तु विजानाति स्वगुरोरुपदेशतः ॥
स साध्वसाधुकर्मभ्यां सदा न तपति प्रभुः ॥ ६८ ॥

उक्तब्रह्मविदो यत्फलमाम्नातम् "एतꣳह वा न तपति किमहꣳसाधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्" इति तदर्थं संगृह्णाति—एवमिति। योऽयमुक्तरीत्या गुरूपदेशक्रमेणाद्वितीयब्रह्मात्मवित्स ब्रह्मीभूतोऽकृतेन साधुकर्मणा पुण्येन कृतेन वाऽसाधुकर्मणा पापेन न तपति। स्वात्मानमिति शेषः। मूलाज्ञाननिवृत्त्या तद्विलसितस्य क्रियाकारकफलात्मकस्य प्रपञ्चस्यापि बाधितत्वात्। अज्ञानी हि मुमूर्षावस्थायां यज्ञदानादिशुभकर्माकरणात्स्वर्गाद्यप्राप्तिं स्वकृतपा-

---

१ ङ. प्रसिद्धम्। २ च. 'साऽविद्' ।

पफलनरकप्राप्तिं च मनसा समालोकयंस्ताभ्यां बिभेति । ज्ञानी तु भाविजन्मापादककर्मसंचयस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वाद्भाविजन्माभावेन न तपतीत्यर्थः ॥६८॥

तप्यतापकरूपेण विभातमखिलं जगत् ॥
प्रत्यगात्मतया भाति ज्ञानाद्वेदान्तवाक्यजात् ॥ ६९ ॥

'स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते' इति वाक्यस्यार्थमाह—तप्यतापकेति। तप्यस्तापक्रियाविषयो भोक्तृप्रपञ्चः । तापकानि साध्वसाधुकर्मादीनि । एवं द्वैविध्येनावस्थितमपि सर्वं जगदद्वितीयब्रह्मात्मैकत्वज्ञानाद्विदुषः स्वस्वरूपतयैव भाति न तु स्वातिरिक्तं किंचित्पश्यति येनासौ तप्येत ॥ ६९ ॥

कर्ता कारयिता कर्म करणं कार्यमास्तिकाः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७० ॥

अत्यल्पमिदमुच्यते क्रियाकारकलक्षणः सर्वोऽपि प्रपञ्चः स्वात्ममात्रतयैव तस्य भातीत्याह—कर्तेत्यादिना ॥ ७० ॥

प्रमाता च प्रमाणं च प्रमेयं प्रमितिस्तथा ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७१ ॥
नियोज्यश्च नियोगश्च साधनानि नियोजकः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७२ ॥
भोक्ता भोजयिता भोगो भोगोपकरणानि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७३ ॥
ग्राहकश्च तथा ग्राह्यं ग्रहणं सर्वतोमुखम् ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७४ ॥
अन्यथाज्ञानमज्ञानं संशयज्ञानमेव च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७५ ॥
घटज्ञानं पटज्ञानं कुड्यादिज्ञानमेव च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७६ ॥

॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

घटः कुड्यं कुसूलं च पटः पात्रं च पर्वतः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७७ ॥
पातालाद्याश्च लोकाश्च सत्यलोकादयोऽपि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७८ ॥
ब्रह्माण्डं तत्र क्लृप्तानामण्डानां शतकोटयः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ७९ ॥
समुद्राश्च तटाकाश्च नद्यः सर्वनदा अपि ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८० ॥
मेरुमन्दरपूर्वाश्च पर्वताश्च महत्तराः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८१ ॥
वनानि वनदेशाश्च वन्यानि विविधानि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८२ ॥
वृक्षाश्च विविधाः क्षुद्रतृणगुल्मादयोऽपि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८३ ॥
आकाशादीनि भूतानि भौतिकान्यखिलान्यपि ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८४ ॥
शब्दस्पर्शादितन्मात्ररूपाणि सकलानि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८५ ॥
कृमिकीटपतङ्गाश्च क्षुद्रा अपि च जन्तवः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८६ ॥
पशवश्च मृगाश्चैव पन्नगाः पापयोनयः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८७ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥
॥ ८६ ॥ ८७ ॥

---

१ घ पर्वताः । २ ङ. च. झ. 'न्मात्राद्' ।

मनुष्याश्चैव मातङ्गा अश्वा उष्ट्राः खरा अपि ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८८ ॥
यक्षराक्षसगन्धर्वप्रमुखाः सिद्धकिंनराः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ८९ ॥
कर्मदेवाश्च देवाश्च देवराजो विराट्स्वराट् ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९० ॥
अहं च मद्विभूतिश्च मम भक्ताश्च देहिनः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९१ ॥
विष्णुर्विष्णुविभूतिश्च विष्णुभक्ताश्च देहिनः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९२ ॥
रुद्रो रुद्रविभूतिश्च रुद्रभक्ताश्च देहिनः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९३ ॥
ईश्वरस्तद्विभूतिश्च तदीयाः सर्वदेहिनः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९४ ॥
सदाशिवसमाख्यस्तु शिवस्तस्य विभूतयः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९५ ॥
दिशश्च विदिशश्चैव साभ्रं नक्षत्रमण्डलम् ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९६ ॥
वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नश्चानिरुद्धकः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९७ ॥
मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नारसिंहोऽथ वामनः ॥
तद्भक्ताश्च तथा भान्ति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९८ ॥
आश्रमाश्च तथा वर्णाः संकरा विविधा अपि ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ९९ ॥

॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

निषिद्धं चानिषिद्धं च निषेधा विधयोऽपि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०० ॥
शरीरमिन्द्रियं प्राणो मनो बुद्धिरहंकृतिः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०१ ॥
कामक्रोधादयः सर्वे तथा शान्त्यादयोऽपि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०२ ॥
जीवात्मा परमात्मा च तयोर्भेदश्च भेदकः ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०३ ॥
जडशक्तिप्रभेदाश्च चिच्छक्तिस्तद्भिदाऽपि च ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०४ ॥
अस्तिशब्दोदिता अर्था नास्तिशब्दोदिता अपि ॥
सर्वमात्मतया भाति प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ १०५ ॥

॥ १०० ॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥

आत्मा नाम सुराः स्वेन भासा यो भाति संततम् ॥
तमेव त्वमहंशब्दप्रत्ययाभ्यां तु जन्तवः ॥ १०६ ॥
व्यवहारे विजानन्ति न जानन्त्येव तेऽर्थतः ॥
अर्थतश्चास्य वेत्तारो न विद्यन्तेऽद्वयत्वतः ॥ १०७ ॥

नन्वेवंविध सर्वं जगद्विदुषः स्वात्मतया प्रतीयते चेदात्मनः सविशेषत्वापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—आत्मा नामेति । स्वस्मिन्नारोपितप्रपञ्चस्य भासकं साधनान्तरनिरपेक्षेण स्वयमेव प्रकाशमानं यत्साक्षिचिन्मात्रं स एवाऽऽत्मा साक्ष्यं तु जगदध्यस्तत्वाच्छुक्तिरूप्यवन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । नन्वेवमात्मा स्वयंप्रकाशस्तर्हि विदुषामिवाविदुषामप्यसौ प्रकाशमान एवेत्ययत्नत एवा सर्वे मुच्येरन्नित्यत आह—तमिति । स्वप्रकाशमपि तं त्वमहमिति शब्देन तदर्थविषयमनोवृत्त्या चाहंकारवैशिष्ट्येनैव जानन्ति लौकिकाः परमार्थतो निरस्तसमस्तोपाधिकमद्वितीयं चिन्मात्रस्वरूपं नैव जानन्ति । अद्वयत्वत इति । अद्वितीयत्वादेवास्याऽऽत्मनः परमार्थतो वेदितारो नैव विद्यन्ते । वेदनस्य प्रमातृप्रमाणादिभेदसापेक्षत्वात् ॥ १०६ ॥ १०७ ॥

एवमात्मानमद्वैतमात्मना वेद यः स्थिरम् ॥
सोऽयमर्थमिमं नित्यं गायन्नास्ते स्वभावतः ॥ १०८ ॥

तर्हि विद्वानपि कथं तं वेदेत्यत आह—एवमिति । एवमुक्तप्रकारेण श्रवणादिसाधनजनिततया निरस्तसमस्तोपाधिकब्रह्मात्मविषयमनोवृत्त्याऽऽवरणज्ञानापनयने सत्यद्वितीयमात्मानं स्वरूपप्रकाशेनैव विद्वान्साक्षात्करोति । एवं विदुषो यज्ज्ञानं प्रदर्शितं श्रुतौ " एतत्साम गायन्नास्ते " इत्यादिना " सुवर्न ज्योतीः " इत्यन्तेन तदन्वयप्रयोजनकथनेनोपपादयति—सोऽयमित्यादिना । " हा३वु हा३वु हा३वु " इत्यादि " सुवर्न ज्योतीः " इत्यन्तं साम । तस्य चायमर्थः । यदेतावन्तं कालं भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपं जगद्विभक्तमासीत्तत्सर्वमहमेव न मत्तोऽन्यत्किंचिदस्ति । अहो इदं महदाश्चर्यं स्वप्रकाशचिल्लक्षणपरमज्योतीरूपोऽहमेव तत्सर्वमभिभवामीति तत्साम गायन्निममर्थमनुसंदधानो विद्वान्विक्षेपहेतोरभावादव्याकुलमास्त इत्यर्थः ॥ १०८ ॥

यथा नर्तनमीशस्य स्वभावाल्लोकरक्षकम् ॥
तथा विद्या विनोदाख्या गीतिर्लोकोपकारिणी ॥१०९॥

एतद्दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति ॥ १०९ ॥

यथैवाऽऽदिगुरोर्गीतिर्लोकानां हितकारिणी ॥
तथैवास्य गुरोर्गीतिर्लोकानां हितकाम्यया ॥ ११०॥
आप्तकामस्य रुद्रस्य गीतिर्व्याख्यानलक्षणा ॥
परोपकारिणी तद्वद्गीतिरस्यापि सद्गुरोः ॥ १११ ॥

परमेश्वरनर्तनवद्विद्वद्विज्ञानमपि लोकरक्षाहेतुरित्युपपाद्य परतत्त्वप्रतिपत्त्युपायतामपि तस्य दृष्टान्तेनोपपादयति—यथैवेति । आदिगुरोः परमेश्वरस्य । कर्तरि षष्ठी । तत्कर्तृका गीतिः । परतत्त्वव्याख्यानरूपा येश्वरगीतेति कूर्मपुराणे प्रसिद्धा सा यथा परतत्त्वोपदेशेन गीतिर्लोकोपकारिण्येवमस्य विदुषो गीतिरपि परतत्त्वप्रतिपादनेन जगदनुग्रहायेत्यर्थः ॥ ११० ॥ १११ ॥

लौकिकेष्वपि गानेषु प्रसादं कुरुते शिवः ॥
किं पुनर्वैदिके गाने ततो गानं समाश्रयेत् ॥ ११२ ॥

नन्वयमुपदेशो वाक्यान्तरादपि प्रसिद्ध इति विदुषो गानमयुक्तमित्यत आह—लौकिकेष्विति ॥ ११२ ॥

व्याख्यागानेष्वशक्तस्तु शिवमुद्दिश्य भक्तितः ॥
लौकिकीमपि वा गीतिं कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ॥११३॥
गीतिज्ञानं शिवप्राप्तेः सुतरां कारणं भवेत् ॥
गीतिज्ञानेन योगः स्याद्योगादेव शिवैक्यता ॥११४॥
गीतिज्ञो यदि योगेन न याति परमेश्वरम् ॥
प्रतिबन्धकबाहुल्यात्तस्यैवानुचरो भवेत् ॥ ११५ ॥
केवलं लौकिकं गानं न कुर्यान्मोहतोऽपि वा ॥
यदि कुर्यात्प्रमादेन प्रायश्चित्ती भवेद्द्विजः ॥ ११६ ॥

व्याख्यागानेष्विति । संस्कृतशब्दरूपं गद्यपद्यात्मकं व्याख्यागानम् । तत्तद्देशीयभाषया परमेश्वरविषया गीतिर्लौकिकी ॥ ११३ ॥ ११४ ॥ ११५ ॥ ॥ ११६ ॥

अतस्तु संसारविनाशने रतः
श्रुतिप्रमाणेन च तर्कवर्त्मना ॥
प्रबोधमासाद्य शिवस्य तं पुनः
सदैव गायन्विचरेदिमां महीम् ॥ ११७ ॥

श्रुतीत्युपनिषदिति ॥ ११७ ॥

इत्युपनिषत्परतत्त्वविषया वः
सत्यमुदिता सकलदुःखनिहन्त्री ॥
कष्टहृदयस्य मनुजस्य न देया
भक्तिसहितस्य तु शिवस्य खलु देया ॥११८॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु साक्षिशिवस्वरूपकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

यदिदं ब्रह्मविद्यानिगमनं तत्संगृह्णाति—इतीति । अनेन यथोक्तप्रकारेण परतत्त्वविषयोपनिषदुपदिष्टा । उपनिषन्नाम ब्रह्मविद्या । प्रत्यगात्मानं निरस्त-

समस्तोपाधिकं ब्रह्मोपनीय भेदभ्रमहेतुभूतमविद्यातत्कार्यं निवर्तयतीति तच्छब्दव्युत्पत्तेः। उक्तं ह्याचार्यैः—

"उपनीयेममात्मानं ब्रह्मापास्तद्वयं स्वतः ॥
निहन्त्यविद्यां तज्जं च तस्मादुपनिषन्मता" इति ॥ ११८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु साक्षिशिवस्वरूपकथनं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

अथ चतुर्थोऽध्यायः।

---

ब्रह्मोवाच—

अस्ति देवः स्वतः सिद्धः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥
संसारार्णवमग्नानां साक्षात्संसारमोचकः ॥ १ ॥

एवमैतरेयकतैत्तिरीयकस्याप्यैदंपर्यं प्रतिपादितम्। अथ सामवेदोपनिषदो ब्रह्मात्मैकत्वपरत्वं वक्तुमारभमाणस्तावज्जैमिनिसामशाखोपनिषदर्थं संगृह्णाति चतुर्थेनाध्यायेन। यथोदीरितं ब्रह्मात्मत्वमुपदेशगम्यमेव न तु तर्कगम्यमित्यमुमर्थं द्योतयितुं श्रुत्या प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां ब्रह्मोपदिश्यते। "केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः। केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति" इति प्रश्नः "श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुः" इति प्रतिवचनं तदेतदुभयमर्थतः संगृह्णाति—अस्ति देव इत्यादिना। स्वतः सिद्ध इति सार्वकालिकं पारमार्थिकं सत्यत्वं विवक्षितम्। साक्षीति स्वपरव्यवहारहेतुभूतचित्प्रकाशरूपत्वं साक्ष्यप्रपञ्चानन्तभावेन कूटस्थनित्यत्वं च ॥ १ ॥

सर्वेषां तु मनस्तेन प्रेरितं नियमेन तु ॥
विषये गच्छति प्राणश्चेष्टते वाग्वदत्यपि ॥ २ ॥

सर्वेषामिति। तेन सर्वसाक्षिणा स्वतन्त्रेण परमेश्वरेण सर्वप्राणिहृदये जीवभावेनानुप्रविश्यावस्थितेनेच्छामात्रात्प्रेरितं प्रवर्तितं सत्स्वविषये मन्तव्ये मनः

---

१ ख. 'र्थिकस'।

प्रवर्तते । न च देहेन्द्रियादिसंघात एव तत्प्रेरक इति वाच्यम् । तस्य प्रसिद्धत्वेनोपदेशवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अतस्तदतिरिक्तेन चिन्मात्रज्योतिषा केनचित्प्रेरितमेव मनः स्वविषयं प्रत्याययतीति युक्तमभ्युपगन्तुम् । प्राणापानादिपञ्चवृत्त्यात्मको मुख्यप्राणश्च तेन प्रेरित एव प्राणनादिचेष्टां करोति तथा सर्वशब्दव्यवहारहेतुभूतं वागिन्द्रियमपि चिन्मात्रस्वरूपेणैतेन प्रेरितमेवाभिवदनरूपं स्वकार्यं करोति । चक्षुःश्रोत्रयोरप्येवं योज्यम् ॥ २ ॥

चक्षुः पश्यति रूपाणि श्रोत्रं शब्दं शृणोत्यपि ॥
अन्यानि खानि सर्वाणि तेनैव प्रेरितानि तु ॥ ३ ॥
स्वं स्वं विषयमुद्दिश्य प्रवर्तन्ते निरन्तरम् ॥
प्रवर्तकत्वं चाप्यस्य मायया न स्वभावतः ॥ ४ ॥

अन्यानीति । उक्तव्यतिरिक्तानि बुद्धीन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि चेत्यर्थः । नन्वसङ्गोदासीनस्य कूटस्थनित्यस्य निस्तरङ्गसमुद्रकल्पस्य चिन्मात्रस्वरूपस्याऽऽत्मनः कथमीदृग्विधं प्रेरकत्वं संभवतीत्यत आह—प्रवर्तकत्वमिति । माययेति । सत्त्वप्रधानमायापरिणामरूपदेहेन्द्रियाद्युपाधिसंपर्कवशेनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

इन्द्रियाणां तु सत्ता च नैव स्वाभाविकी मता ॥
तप्तायःपिण्डवत्तस्य सत्तयैव सुरर्षभाः ॥ ५ ॥

ननु प्रेरक आत्माऽन्यस्ततोऽन्यत्प्रेर्यं मनआदिकमिति द्वैतापत्तिर्जायेतेत्यत आह—इन्द्रियाणामिति । मनःप्रभृतीनामिन्द्रियाणां सद्रूपे तस्मिन्नध्यस्तत्वात्तप्तायःपिण्डन्यायेनाधिष्ठानसत्त्वमेवाऽऽरोपितेषु मनःप्रभृतिषु धर्मत्वेन प्रतिभाति । नच तेषां स्वाभाविकं सत्त्वमस्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

श्रोत्रमात्मनि चाध्यस्तं स्वयं देवो महेश्वरः ॥
अनुप्रविश्य श्रोत्रस्य ददाति श्रोत्रतां हरः ॥ ६ ॥

एवं मनआदिकं यस्येच्छामात्रात्स्वस्वव्यापारे प्रेर्यते स किंरूप इति प्रश्नोऽनुक्तोऽप्यर्थादवगन्तव्यः । अस्य चोत्तरमाह—श्रोत्रमिति । श्रोत्रं तावदितरप्रपञ्चवद्दृश्यत्वात्सर्वाधिष्ठानभूते सच्चिन्मात्र आत्मन्यध्यस्तमित्यविवादम् । तच्च श्रूयतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या श्रवणसाधनमिन्द्रियमधिष्ठानत्वेन तदनुप्रविश्य स्वप्रकाशचिद्रूपः परशिवस्तस्य श्रोत्रस्य श्रोत्रत्वं श्रवणसाधनसामर्थ्यं प्रयच्छति ।

सर्वान्तरस्वप्रकाशात्मचैतन्यज्योतिःसमवधानेन हि तत्स्वविषयशब्दाभिव्यञ्जनसमर्थं भवति । अतः श्रोत्रस्यापि श्रवणसामर्थ्यप्रदानात्तथाविधं सर्वान्तरचैतन्यं श्रोत्रस्य श्रोत्रमिति श्रुत्या निर्दिश्यते । एवं मन आत्मनीत्यादावपि योज्यम् ॥ ६ ॥

मन आत्मनि चाध्यस्तं प्रविश्य परमेश्वरः ॥
मनस्त्वं तस्य सत्त्वस्थो ददाति नियमेन तु ॥ ७ ॥

सत्त्वस्थ इति । कार्येऽन्तःकरणेऽनुगतं यत्कारणभूतं सत्त्वं तस्य चैतन्यप्रकाशाभिव्यञ्जनसामर्थ्यात्तेनावच्छिन्न इत्यर्थः । मननसामर्थ्ययुक्तं हि मनस्तच्च सामर्थ्यमुदीरितरीत्या तस्य चैतन्येनाऽऽधीयत इति तन्मनसो मन इत्युपदिश्यते ॥ ७ ॥

वाचो वाक्त्वमनुप्राप्य प्राणस्य प्राणतां हरः ॥
ददाति नियमेनैव चक्षुष्टं चक्षुषस्तथा ॥ ८ ॥

वाचो वाक्त्वमिति । स्वात्मन्यध्यस्तं वागिन्द्रियमनुप्राप्य तस्य स्वस्य समवधानेनाभिवदनसामर्थ्यरूपं वाक्त्वं प्रयच्छतीत्यर्थः । तथा स्वात्मन्यध्यस्तस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्यापि प्राणनादिक्रियासामर्थ्यरूपं प्राणत्वं प्रयच्छति । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—“ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये वामन आसीनं विश्वेदेवा उपासते” इति । चक्षुष्टं चक्षुषस्तथेति । यथा श्रोत्रस्य श्रोत्रत्वं तथेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अन्येषामिन्द्रियाणां तु कल्पितानामपीश्वरः ॥
तत्तद्रूपमनुप्राप्य ददाति नियमेन तु ॥ ९ ॥

श्रोत्राद्याम्नातस्योपलक्षणार्थत्वादनाम्नातेन्द्रियसंग्रहायाऽऽह—अन्येषामिति । एवं श्रोत्रादिपरिकल्पनास्पदं कल्पितानां च तेषां श्रवणादिसामर्थ्यप्रदं सर्वान्तरं चिदेकरसं ब्रह्मेत्युपदिष्टं भवति ॥ ९ ॥

तत्र चक्षुश्च वाक्चैव मनश्चान्यानि खानि च ॥
न गच्छन्ति स्वयंज्योतिःस्वभावे परमात्मनि ॥१०॥

नन्वीदृशं वस्तु घटादिवद्विविक्ततया स्पष्टं कस्मान्नानुभूयत इतीमामाशङ्कां निरसितुमाम्नायते—“न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः” इति ।

१ ङ. च. समाधा॰ ।

तत्संगृह्णाति—तत्रेति । वाक्चेति । शब्दाभिव्यञ्जकमिन्द्रियं तदभिव्यङ्ग्यः शब्दश्चोभयमत्र वाक्शब्देन विवक्षितम् । तस्मादेतानि चक्षुरादीनि ब्रह्मणि माययाऽध्यस्तत्वात्तदात्मकानि । अतः स्वात्मभूते ब्रह्मणि कथं तेषां प्रवृत्तिर्विषयविषयिभावस्य भेदसापेक्षत्वात् । तदविषयत्वसमर्थनायाऽऽह—स्वयंज्योतिरिति । स्वप्रकाशचिद्रूपस्य सर्वान्तरस्य चक्षुरादिकरणं प्रति साक्षिणस्तद्विषयत्वानुपपत्तिरित्यभिप्रायः ॥ १० ॥

स देवो विदितादन्यस्तथैवाविदितादपि ॥
वाचा च मनसा चैव चक्षुषा च तथैवच ॥ ११ ॥
श्रोत्रेणापि सुरश्रेष्ठाः प्राणेनान्येन केनचित् ॥
न शक्यो गोचरीकर्तुं सत्यमेव मयोदितम् ॥ १२ ॥
यस्येदमखिलं नित्यं गोचरं रूपवद्रवेः ॥
तदेव परमं ब्रह्म वित्त यूयं सनातनम् ॥ १३ ॥

एवं चक्षुरादिसर्वप्राणविषयं परशिवस्वरूपमागमोऽपि कथं प्रत्याययेदित्याशङ्क्य विदिताविदितव्यतिरेकावच्छिन्नं तत्प्रतिपादयितुं शक्यमित्यभिप्रेत्याऽऽम्नायते—“ अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि ” इति । तत्संगृह्णाति—स देव इति । “ श्रोत्रस्य श्रोत्रम् ” इत्यादिना निर्दिष्टश्रवणादिसामर्थ्यप्रदो यः सर्वान्तरः स्वप्रकाशः साक्षी चिद्रूप आत्मा स विदिताद्विदिक्रियाफलव्याप्ताद्विषयादन्यो विलक्षणः । तथाऽविदितादज्ञायमानादपि विलक्षणः स्वयंप्रकाशमानत्वात् । एवं विदिताविदिताभ्यामन्यत्वेनाऽऽगमप्रमाणात्प्रतिपत्तुं शक्यत इत्यर्थः । एवमात्मन्युपदिष्टेऽपि ततोऽन्यदेव किंचिदुपासनीयं ब्रह्मेतिशिष्यशङ्कानिरासार्थमाम्नायते—“ यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यन्मनसा न मनुते येनाऽऽहुर्मनो मतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूंषि पश्यति । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ” इति । तत्संगृह्णाति—वाचा चेति । यद्वागादिभिरिन्द्रियैर्विषयीकर्तुमशक्यं विदिताविदिताभ्यामन्यत्वेन निर्दिष्टं स्वप्रकाशसाक्षिचिद्रूपं

---

१ च. सत्यभूते ।

यस्य च सर्वान्तरस्याऽऽत्मनश्चित्प्रकाशेन वाङ्मनसाद्यखिलं जगत्सूर्यप्रकाशेन रूपमिव प्रकाश्यते स्वव्यापारे प्रेर्यते च तदेव च सर्वान्तरं ब्रह्म वित्त जानीत नैतस्मादन्यदिदंकारास्पदमित्येवकारार्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

एवं जानन्ति ये धीरास्तर्कतश्च प्रमाणतः ॥
गुरूक्त्या स्वानुभूत्या च भवन्ति खलु तेऽमृताः ॥ १४ ॥

एवमिन्द्रियादिविविक्तस्य तत्साक्षिणः प्रत्यगात्मनो यद्ब्रह्मरूपत्वज्ञानमुपदिष्टं तस्य फलमाम्नायते—"अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति" इति । तदर्थं ब्रूते । एवमिति । धीरा धीमन्तो विद्वांसः । एवमुक्तप्रकारेण देहेन्द्रियादिकमात्मनो विविच्य ततो विविक्तमद्वितीयब्रह्मात्मतत्त्वं प्रमाणतर्काभ्यां गुरुमुखादधिगम्य मननिदिध्यासनजनितनिर्विचिकित्ससाक्षात्कारलक्षणेन स्वानुभवेन ये जानन्ति तेऽमृतत्वलक्षणां मुक्तिं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥

सुज्ञातमिति तद्ब्रह्म मनुध्वं यदि हे सुराः ॥
दभ्रमेव हि तत्साक्षि ब्रह्म वेद्यं कथं भवेत् ॥ १५ ॥

इत्थं स्वात्मतयोपदिष्टस्य ब्रह्मणोऽवगतिसमये शिष्यस्याहं मां ब्रह्म जानामीति कर्मकर्तृभावलक्षणभेदावभासस्यावस्तुविषयत्वं प्रतिपादयितुं तथाविधभेदविनिर्मुक्तमखण्डैकरसं ब्रह्मात्मतत्त्वं स्वरूपप्रकाशेनैव ज्ञापयितुं च गुरुशिष्यकृतोक्तिप्रत्युक्तिरूपेण श्रुतिः प्रवदते—" यदि मन्यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नूनम् । त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपम् " इति गुरुवाक्यम् । " नाहं मन्ये सुवेदेति वेद च" इति तत्प्रतिवचनरूपं शिष्यवाक्यम् । तदेतद्वाक्यद्वयाभिप्रेतमर्थं संगृह्य ब्रह्मा देवान्प्रत्युपदिशति—सुज्ञातमिति । हे देवा यूयं तत्स्वात्मभूतं ब्रह्म सुज्ञातं सुष्ठस्माभिर्बुद्धिवृत्त्या विषयीकृतमिति यदि जानीथ तदाऽवच्छिन्नस्वभावं तद्ब्रह्म बुद्धिवृत्तिपरिच्छेदादभ्रमल्पमेव भवेत् । तथा च वस्तुगोचरमेतज्ज्ञानं स्यादित्यर्थः । तथाविधबुद्धिवृत्तेः साक्षित्वेन भासकं तद्ब्रह्म कथं तत्प्रकाश्यं भवेत् । अतः स्वप्रकाशसाक्षिरूपस्य ब्रह्मणो वेद्यत्वासंभवाद्बुद्धिवृत्तिवेद्यं सोपाधिकमेव रूपं न तु निरुपाधिकमिति वेद्यस्य दभ्रत्वम् ॥ १५ ॥

यस्य स्वात्मतया ब्रह्म विदितं कर्मतां विना ॥
तस्य तज्ज्ञानकर्तृत्वविहीनस्य मतं हि तत् ॥ १६ ॥

---

१ घ. तद्ज्ञान°।

यस्य खलु तद्ब्रह्म विदिक्रियाजन्यफलभागित्वमन्तरेणैव स्वात्मतया प्रत्यक्साक्षिरूपेण विदितं स्वरूपप्रकाशेनैव भातं भवति स च प्रकाशो नित्य इति तं प्रति कर्तृत्वमपि नास्ति तस्य विदुषस्तदनवच्छिन्नं निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्म ज्ञातं भवति ॥ १६ ॥

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥
अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥ १७ ॥

शिष्याचार्यसंवादेन निर्णीतमर्थं श्रुतिरवधारयति—"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" इति तां संगृह्णाति—यस्येति । यस्य साधकस्य तत्स्वात्मभूतं ब्रह्मामतं मनोवृत्त्याऽविषयीकृतं केवलस्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशितं तस्य तद्ब्रह्म मतं ज्ञातं भवति यस्य तु तद्ब्रह्म मतं मनसा विषयीकृतं नासौ तज्जानाति । तस्मात्तद्ब्रह्म वयं जानीम इतिबुद्धिवृत्तिविशिष्टरूपेण जानतामनवगतमेव भवति । बुद्धिवृत्त्यवैशिष्ट्येन जानतां तु स्वरूपप्रकाशेनैव तज्ज्ञातं भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

ब्रह्मज्ञाने घटज्ञाने भ्रान्तिज्ञानेऽपि चाऽऽस्तिकाः ॥
नैव कर्तृ न कर्मापि ब्रह्म चित्केवलं भवेत् ॥ १८ ॥

ननु यस्य खल्वमतं कथं तस्य तन्मतं स्यात्परस्परविरुद्धत्वादित्याशङ्क्य मतशब्दस्योदीरितार्थप्रतिपादनं समर्थयितुमाम्नायते । प्रतिबोधविदितं मतमिति । बुद्धिवृत्तयो बोधाः सर्वास्वपि वृत्तिषु तद्भासकसाक्षिरूपेणावस्थितमनुगतं स्वप्रकाशचैतन्यं प्रकाशाव्यभिचारान्मतमित्युच्यत इति श्रुतेरित्यर्थमर्थतः संगृह्णाति—ब्रह्मेति । यदेतच्छ्रवणमननादिसाधनजनितनिरस्तसमस्तोपाधिकपरमार्थसद्ब्रह्मविषयं ज्ञानं यच्च व्यावहारिकसत्यघटादिविषयं चक्षुरादीन्द्रियसंप्रयोगजनितं ज्ञानं यच्च प्रातीतिकसत्यशुक्तिरूप्यादिविषयं भ्रान्तिज्ञानं तेषु सर्वेषु वृत्तिज्ञानेषु निरुपाधिकं स्वात्मभूतं चिदेकरसं ब्रह्माविक्रियत्वात्कर्त्रपि न भवति नापि कर्म किंतु तस्य सर्वस्य साक्षित्वेन भासकं स्वप्रकाशज्ञानमेव केवलं भवेदित्यर्थः ॥ १८ ॥

यस्य कर्तृतया भातं ब्रह्माकर्तृ सुरोत्तमाः ॥
तस्य ब्रह्मामतं यस्मात्कर्तृ तस्य मतं हि तत् ॥ १९ ॥

॥ १९ ॥

यस्य कर्मतया भातं ब्रह्माकर्म सुरोत्तमाः ॥
तस्य ब्रह्मामतं यस्मात्कर्म तस्य मतं हि तत् ॥ २० ॥
अकर्त्रविषयप्रत्यक्प्रकाशः स्वात्मनैव तु ॥
विना तर्कप्रमाणाभ्यां ब्रह्म यो वेद वेद सः ॥ २१ ॥
एवंरूपपरिज्ञानमपि दृश्यतयैव तु ॥
यस्य भाति स तत्साक्षी ब्रूत ब्रह्मात्मवित्कथम् ॥ २२ ॥
ब्रह्मविद्याऽपि ज्ञाता चेद्वेद्या भवति कुम्भवत् ॥
अवेद्यं ब्रह्म वेद्यं स्याद्वेद्यविद्याभिसंगमात् ॥ २३ ॥
वेत्ताऽपि विद्यासंबन्धात्सविशेषो भवेद्ध्रुवम् ॥
निर्विशेषं परं ब्रह्म ततो विद्वान्न चाऽऽत्मवित् ॥ २४ ॥
विद्याया आश्रयत्वेन विषयत्वेन वा भवेत् ॥
ब्रह्म नैवान्यथा तत्र ब्रह्म ब्रह्म भवेत्कथम् ॥ २५ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

ब्रह्मसंबन्धहीना चेद्विद्या ब्रह्म तु वेदितुम् ॥
अशक्यं तत्र हे देवाः को वा ब्रह्मात्मविद्भवेत् ॥ २६ ॥

एतदेव ब्रह्मणः कर्तृकर्मभावराहित्यमुपपादयति—ब्रह्मसंबन्धेति । न तावदविक्रियस्यासङ्गस्य ब्रह्मणो विद्यां प्रत्याश्रयत्वं विषयत्वं वा संभवति । तथाविधधर्मत्वेनैव परिच्छेदादपरिच्छिन्नार्थप्रतिपादकब्रह्मशब्दाभिधेयत्वमेव तस्य हीयेत । अतोऽपरिच्छिन्नस्य केनचिदपि पारमार्थिकः संबन्धो दुर्निरूप इति विद्या परमार्थतो ब्रह्मसंबन्धरहितैवेत्यङ्गीकार्यम् । सा चेदेवंविधा तथा सति तया विद्यया ब्रह्म वेदितुमशक्यम् । विदिक्रियाजन्यफलभागित्वाद्वेद्यत्वस्य स्वयमेव तथाविधफलात्मके ब्रह्मण्युदीरितक्रियाफलभागित्वासंभवादनुपयोगाच्च । न हि परमार्थतो निरस्तसमस्तोपाधिकस्य स्वयंप्रकाशमानस्यानाधेयातिशयस्य विद्यया कश्चिदुपयोगोऽस्ति येन तज्जन्यफलभागितया तद्वेद्यता स्यात् । तत्रैवमवेद्यत्वे सति को नाम ब्रह्मात्मविद्भवेत् । कर्मत्वकर्तृत्वलक्षणधर्मसंबन्धसव्यपेक्षत्वाद्ब्रह्मात्मवित्त्वस्य । अतो विद्वान्सकलोपाधिव्यतिरेकावच्छिन्नतया तत्स्वात्मभूतं ब्रह्म साक्षात्कुर्वन्वाङ्मनसातीतं स्वप्रकाशं ब्रह्मैव केवलं भवेन्न तु ब्रह्मात्मविदित्यर्थः ॥ २६ ॥

ब्रह्मण्यध्यस्तमायादिनिवृत्तिं कुरुते तु सा ॥
विद्या यदि न मायायाः प्रत्यगात्मन्यसंभवात् ॥ २७ ॥

एवं स्वप्रकाशे ब्रह्मणि विद्यया प्रकाशजनकत्वासंभवेऽपि तत्स्वरूपावरणाविद्यानिवृत्तिजननद्वारा तत्संबन्धमाशङ्क्य निरस्यति--ब्रह्मणीति । प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते परमार्थतो निरविद्ये ब्रह्मणि मायातत्कार्यसंस्पर्शासंभवादविद्यानिवृत्त्यर्था विद्येत्येतदपि न विचारसहमित्यर्थः ॥ २७ ॥

प्रत्यगात्मा परं ज्योतिर्माया सा तु महत्तमः ॥
तथा सति कथं मायासंभवः प्रत्यगात्मनि ॥ २८ ॥
तस्मात्तर्कप्रमाणाभ्यां स्वानुभूत्या च चिद्घने ॥
स्वप्रकाशैकसंसिद्धेर्नास्ति माया परात्मनि ॥ २९ ॥

एतदेवोपपादयति—प्रत्यगिति । सूर्यादीनि प्रसिद्धानि ज्योतींषि तेषामपि चित्प्रकाशाभिसंबन्धबलेनैव प्रकाशकत्वमिति तथाविधस्वप्रकाशचिदात्मा परं ज्योतिः । श्रूयते हि—"येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" "तमेव भान्तमनु भाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" इति "परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इति च । शार्वरतमोवदाच्छादकत्वादविद्यमानस्य नामरूपप्रपञ्चस्योपस्थापनाच्च माया नामाधिकं तम एव । सा च कथमुदीरितलक्षणं ब्रह्माऽऽश्रयेद्विषयी कुर्याद्वा । न हि प्रकाशमानं सूर्यं नैशं तम आश्रयति । विषयी करोतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

व्यावहारिकदृष्ट्येयं विद्याऽविद्या न चान्यथा ॥
तत्त्वदृष्ट्या तु नास्त्येव तत्त्वमेवास्ति केवलम् ॥ ३० ॥

ननूक्तरीत्या ब्रह्मस्वरूपे विद्याया अकिंचित्करत्वे "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" इत्यादिश्रुतिभिर्विद्यायास्तत्स्वरूपप्राप्त्युपायप्रतिपादनं व्याहन्येतेत्याशङ्क्याऽऽह—व्यावहारिकेति । व्यवहारमात्रसिद्धं मायापरिकल्पितं प्रपञ्चमाश्रित्य हि प्रत्यक्षादिप्रमाणानि प्रवृत्तानि । अतो वेदोऽपि तदन्तर्गतत्वाद्व्यावहारिकदृष्ट्यैव विद्याया अविद्यानिवृत्तिद्वारा तत्प्राप्त्युपायत्वं शास्ति । अतो विद्याऽविद्या चेत्येतदुभयमपि व्यवहारदृष्ट्यैव । परमार्थदृष्ट्या त्वद्वितीयं स्वप्रकाशं ब्रह्मात्मतत्त्वमेवास्ति ॥ ३० ॥

---

१ घ. ङ. च. निरवद्ये ।

**व्यावहारिकदृष्टिस्तु प्रकाशाव्यभिचारतः ॥**
**प्रकाश एव सततं तस्माद्द्वैतमेव हि ॥ ३१ ॥**

एवं परमार्थतो ब्रह्मणोऽसङ्गत्वेन विद्यासंबन्धाभावाद्ब्रह्मतदितरगोचराणां सर्वासां बुद्धिवृत्तीनां यद्भासकं साक्षिस्फुरणं तत्परिशेषात्स्वप्रकाशमद्वितीयं चेति " प्रतिबोधविदितं मतम् " इतिश्रुत्यर्थं निगमयति—व्यावहारिकेति । व्यवहारदृष्टेः पुरुषस्य घटपटादिविषयमनोवृत्तिषु सर्वत्र साक्षिचित्प्रकाशस्य भासकत्वेनाव्यभिचरितत्वादनुगतस्वपरव्यवहारहेतुप्रकाशस्वरूप एव प्रत्यगात्मा । तस्मादव्यभिचारिणि चित्प्रकाशे ब्रह्मणि रज्ज्वा इदमंशे सर्पधारादिवद्व्यभिचारिदृश्यप्रपञ्चस्य परिकल्पितत्वेन मिथ्यात्वात्प्रकाशरूपं ब्रह्माद्वैतमेवेति सिद्धमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

**अद्वैतमिति चोक्तिश्च प्रकाशाव्यभिचारतः ॥**
**प्रकाश एव सततं तस्मान्मौनं हि युज्यते ॥ ३२ ॥**

नन्वद्वैतमिति द्वैतनिषेधविशिष्टं ब्रह्म प्रतीयते । तथा च कथं निर्विशेषब्रह्मसिद्धिरित्यत आह—अद्वैतमिति । अद्वैतोक्तिरपि प्रकाशाव्यभिचारादव्यभिचारिचित्प्रकाशात्मनैकरूप्यावगमादित्यर्थः । प्रकाश एव सततमिति । प्रकाशस्वरूपादन्यस्य द्वैतनिषेधस्य द्वैतवत्स्वात्मनोऽप्यन्यत्वसाम्येन स्वेनैव निवर्तनात्तन्निषेधविनिर्मुक्तः केवलं चित्प्रकाश एवावशिष्यते । स च स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरेकविरहितत्वात्स्वप्रकाश इति सततशब्दार्थः । एवं निर्विशेषचित्प्रकाशात्मनि ब्रह्मणि शब्देन मनसा च विषयीक्रियमाणे तत्तदुपाधिवैशिष्ट्यप्रसङ्गात्तूष्णीमवस्थानमेव विदुषः स्वरूपप्रतिपत्त्युपाय इत्युपसंहरति—तस्मादिति । श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि समनस्कानि स्वविषयेभ्यो व्यावृत्यान्तर्मुखे विक्षेपवासनाविनिर्मुक्ते प्रसन्नान्तःकरणे तद्भासकप्रत्यक्चैतन्यस्वरूपं ब्रह्म स्वयमेव प्रकाशत इत्यभिप्रायः । एतावता यस्यामतं तस्य मतामिति श्रुत्यर्थः सम्यगुपपादितो भवति ॥ ३२ ॥

**प्रत्यक्षादिप्रमाणैश्च तर्कैः श्रुत्या तथैव च ॥**
**स्वगुरोरुपदेशेन प्रसादेन शिवस्य तु ॥ ३३ ॥**

---

१ च. °तवत्स्वात्मनो । २ च. °नाभि° ।

ननु मौनमात्रं चेद्ब्रह्मोपदेशः स च सर्वेषां सुलभ इति तत्सिद्ध्यर्थं न प्रयतितव्यमित्यत आह—प्रत्यक्षादीति ॥ ३३ ॥

अर्जितैरपि धर्मैश्च कालपाकेन धार्मिकाः ॥
अर्थो महानयं भाति शांकरः पुरुषस्य तु ॥ ३४ ॥

भवपरंपरासु वर्णाश्रमधर्मैरतिभिः परमेश्वरं समाराध्य समासादिततत्प्रसादस्य साधनचतुष्टयसंपन्नस्य कस्यचिदेव मुमुक्षोः पुरुषस्य महान्सूक्ष्मत्वेनातिगम्भीरोऽयमर्थो भाति नान्यस्येत्यर्थः ॥ ३४ ॥

यस्य प्रकाशितः साक्षादयमर्थो महत्तरः ॥
तस्य नास्ति क्रियाः सर्वा ज्ञानं चाप्यद्वयत्वतः ॥ ३५ ॥

श्रुतावमृतत्वं हि विन्दत इत्यादिना साधनान्तरनिरपेक्षस्य यथोक्तज्ञानस्य यदमृतत्वप्राप्त्युपायत्वं प्रतिपादितं तत्तात्पर्यार्थकथनेन विवृणोति—यस्येत्यादिना । अद्वयत्वत इति । स्वात्मनोऽद्वितीयब्रह्मसाक्षात्काराज्ज्ञानकर्मणोः साधनभूतवस्त्वन्तरप्रतिभासाभावादद्वितीयब्रह्मात्मनाऽवस्थितस्य विदुषस्तत्रानधिकार इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

अयमर्थो महान्यस्य स्वत एव प्रकाशितः ॥
न स जीवो न च ब्रह्म न चान्यदपि किंचन ॥ ३६ ॥
अयमर्थो महान्यस्य स्वत एव प्रकाशितः ॥
न तस्य वर्णा विद्यन्ते नाऽऽश्रमाश्च तथैव च ॥ ३७ ॥
अयमर्थो महान्यस्य स्वत एव प्रकाशितः ॥
न तस्य धर्मोऽधर्मश्च न निषेधो विधिर्न च ॥ ३८ ॥
एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ॥
स शंभुरेव नैवान्य इति मे निश्चिता मतिः ॥ ३९ ॥
एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ॥
तस्याहं वैभवं वक्तुं न शक्तः सत्यमीरितम् ॥ ४

१ च. 'हान्सुसूक्ष्म' ।

न केवलमेतावदेव भेदोपजीवनेन प्रवृत्तः सकलोऽपि व्यवहारस्तस्य न संभवतीत्याह—अयमर्थो महानित्यादिभिः पर्यायैः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ॥
वैभवं तस्य विष्णुश्च न शक्तो वक्तुमास्तिकाः ॥ ४१ ॥
एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ॥
वैभवं तस्य रुद्रश्च न शक्तो वक्तुमास्तिकाः ॥ ४२ ॥
एतमर्थं महान्तं यः प्राप्तः शंभोः प्रसादतः ॥
वैभवं तस्य वेदाश्च न शक्ता वक्तुमास्तिकाः ॥ ४३ ॥

श्रुतावात्मना विन्दते वीर्यमिति यद्विद्याप्रकाशितात्मस्वरूपेणैवाविद्यातत्कार्याभिभवसमर्थं वीर्यं विद्वाँल्लभत इति प्रतिपादितं तद्दर्शयति—वैभवं तस्येति । वैभवं महत्त्वम् । निर्वीर्यस्य महत्त्वासंभवात्तेन महत्त्वेन स्वकारणभूतं निरतिशयं वीर्यं लक्ष्यते । धनसहायमन्त्रौषधादिसाधनजनितं वीर्यं ह्यनित्यवस्तुजनितत्वादमृतत्वव्यतिरिक्तस्यैव फलस्य साधनमिति तत्परिच्छेत्तुं शक्यम् । आत्मविद्याजनितं वीर्यं त्वतथाविधमितीश्वरोऽपि न तद्वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

अस्मिन्देहे यदि ज्ञातः पुरोक्तोऽर्थो महानयम् ॥
स साक्षात्सत्यमद्वैतं निर्वाणं याति मानवः ॥ ४४ ॥

एषा चामृतत्वसाधनभूता विद्या सुकृतवशाल्लब्धेति विविदिषुभिः शरीरे विद्यमान एव यत्नतः संपादनीया । तस्मिन्सत्यपि तदसंपादने पुरुषस्याऽऽत्यन्तिकसंसार एवेति श्रुतिरधिकारिणं प्रत्युपदिशति—"इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः" इति । अस्याः श्रुतेरर्थं ब्रूते—अस्मिन्निति । अस्मिन्विद्याधिकारिणि मनुष्यादिदेहे सत्येव पूर्वोक्तप्रत्यग्ब्रह्मरूपोऽर्थो यदि ज्ञातः स्यात्तदा स विद्वान्परमार्थसत्यं निरस्तसमस्तोपाधिकमद्वितीयब्रह्मलक्षणं मुक्तिस्वरूपं प्राप्नोति ॥ ४४ ॥

अस्मिन्देहे न विज्ञातः पुरोक्तोऽर्थो महान्यदि ॥
विनष्टिरेव महती तस्य नैव परा गतिः ॥ ४५ ॥

...यतिरेकमुखेनोपपादयति—अस्मिन्निति । यद्यस्मिन्विद्याधि-
...ालस्योपहतत्वेन श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानाद्विद्योदयाभा-

वेन प्रागुक्तार्थो न ज्ञातः स्यात्तदा सत्यं तस्य निरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणपरमपुरुषार्थहानिर्भवति । तथा च तस्याविदुषः संसारप्रवाहपात एवेति नैव कदाचिदपि मुक्तिः सिध्येदित्यर्थः ॥ ४५ ॥

स्वशरीरेऽन्यदेहेषु समं निश्चित्य तं दृढम् ॥
अथ धीरा न जायन्ते ह्यमृताश्च भवन्ति हि ॥ ४६ ॥

एवमन्वयव्यतिरेकाभ्यां विविदिषुशरीरे विद्यायाः सौलभ्यमभिधाय तत्फलमाम्नायते—"भूतेषु भूतेषु विविच्य धीराः प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति" इति । तद्व्याचष्टे—स्वशरीर इति । ये नाम प्राज्ञाः स्वकीयशरीरे देहान्तरेषु सोपाधिषु घटशरावादिषु चन्द्रस्वरूपवत्साम्येनावस्थितमुदीरितलक्षणं ब्रह्मात्मतत्त्वं श्रवणमननादिभिः साक्षात्कृत्य धीरा धैर्यवन्तो दृढनिश्चयाः संसारभयरहिता वर्तन्ते । ते पुनरेतद्देहपातानन्तरं न जायन्ते । विद्यया सकलसंसारनिदानभूताविद्यायाः समूलं निवर्तितत्वात् । अपि तु कदाचिदप्यनश्वरब्रह्मात्मका एव भवन्ति ॥ ४६ ॥

बद्धो मुक्तो महाविद्वानज्ञ इत्यादिभेदतः ॥
एक एव सदा भाति नानेव स्वप्नवत्स्वयम् ॥ ४७ ॥

नन्वेकस्यैवाऽऽत्मनः स्वेतरसर्वशरीरेषु कथं साम्येनावस्थानं बद्धमुक्तादिव्यवस्थान्यथानुपपत्त्या तन्नानात्वस्यावश्यंभावादित्याशङ्क्याऽऽह—बद्ध इति । यथा स्वप्नावस्थायां तैजस आत्मैव महीधरादिलक्षणस्वाप्नपदार्थरूपेण नानेवावभासते तथैक एव चिदात्मा स्वाविद्यापरिकल्पितोपाधिनानात्ववशेन बद्धो मुक्तो विद्वानज्ञ इत्येवमाद्यौपाधिकविरुद्धधर्मसंसर्गितया नानेव भवति ॥ ४७ ॥

अतः स्वमुक्त्यैवान्येषामाभासानामपि ध्रुवम् ॥
मुक्तिं जानाति हे देवा आत्मनामात्मविद्वरः ॥ ४८ ॥
स्वसंसारदशायां तु स्वभ्रान्त्या सर्वदेहिनाम् ॥
आभासानां च संसारं वेद मुक्तिं तथैव च ॥ ४९ ॥

नन्वेवमात्मन एकस्मिंश्चिदुपाधौ केनचिद्विद्ययाऽऽत्मनि साक्षात्कृते सत्यविद्यानिवृत्त्या तस्यैकस्याऽऽत्मनो मुक्तत्वेन पुनरविद्यासंबन्धानुपपत्तेर्जीवप्रप-

---

१ घ. ङ. विचिन्त्य । २ ङ. °लं बद्धमुक्तादिनि° । ३ घ. °हीमहीध° । ४ घ. तथैक° ।

अस्य सर्वस्य मुक्तिरयत्नतः सिद्धेत्याशङ्क्याऽऽह—अत इति। यत एक एवाऽऽत्माऽतः श्रवणमननादिसाधनकलापमनुष्ठितवतो विदुषः स्वस्य मुक्त्यैव स्वव्यतिरिक्तानामपि तत्तदन्तःकरणोपाधिप्रतिबिम्बरूपेण दर्पणप्रतिबिम्बितमुखाभासवदाभासतया प्रतीयमानानामात्मनां तत्त्वतः स्वस्मादव्यतिरिक्तत्वात्स्वमुक्तिसमये तेषामपि मुक्तिमसौ विद्वाञ्जानात्येव। तथाऽपि तु स्वसंसारावस्थायां स्वभ्रान्त्या स्वाविद्यया स्वस्यान्येषां शरीरिणां च संसारमपि जानाति भ्रान्तिनिवृत्तौ मुक्तिं च यथैवं तथाऽन्येऽप्याभासरूपा आत्मानः स्वसंसारदशायां स्वयाऽविद्यया परिकल्पितसंसारं विद्योदयपर्यन्तं जानन्त्येवेति विद्वद्दृष्ट्या मुक्तत्वेऽप्यविदुषां तेषां न संसारित्वनिवृत्तिरित्यर्थः ॥ ४८ ॥४९॥

**प्रारब्धकर्मपर्यन्तं कदाचित्परमात्मवित् ॥**
**जगज्जीवादिकं वेद कदाचिन्नैव वेद तत् ॥ ५० ॥**

नन्वेवमविदुषां स्वाविद्यावशादस्तु जगत्प्रतिभासः विदुषस्त्वविद्यानिवृत्त्या तत्कार्यस्य जगतः प्रतिभासोऽनुपपन्न इत्यत आह—प्रारब्धेति। कर्माणि द्विविधानि। आरब्धफलान्यनारब्धफलानि च। तत्रानारब्धफलवदारब्धफलानां ज्ञाननिवर्त्यत्वाभावेन भोगेनैव क्षपयितव्यत्वात्तावत्पर्यन्तं कदाचित्फलभोगसमये तत्साधनभूतं भोक्तृभोग्यात्मकं जगद्विद्वानपि जानाति। कदाचिदद्वितीयब्रह्मात्मानुभवसमये तु नैव तज्जगज्जानातीत्यर्थः ॥ ५० ॥

**कदाचिद्ब्रह्म जानाति प्रतीतमखिलं सुराः ॥**
**कदाचिन्नैव जानाति स्वभावादेव तत्त्ववित् ॥ ५१ ॥**

नन्वविदुष इव विदुषोऽपि जगत्प्रतीतिरस्ति चेत्तस्य को विशेष इत्यत आह—कदाचिद्ब्रह्मेति। यत्सर्वस्य प्रत्यग्भूते ब्रह्मण्यध्यस्ततया प्रतीयमानमखिलं जगदस्ति तत्सर्वं ब्रह्म जानाति। आरोपितस्याधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वादधिष्ठानब्रह्मात्मनैव कदाचित्प्रतीतिसमये विद्वाञ्जानातीत्यर्थः। कदाचित्समाध्यवस्थायां त्वधिष्ठानब्रह्मयाथात्म्यज्ञानेनाऽऽरोपितस्य विलापनात्स्वात्मनो निष्प्रपञ्चस्वाभाव्यादेव जगन्नैव जानाति। अतो विदुषोऽध्यस्तत्वेनैव कादाचित्को जगद्भासः। अविदुष इव न परमार्थत्वेन सार्वकालिक इत्यर्थः ॥ ५१ ॥

**जगज्जीवादिरूपेण यदा ब्रह्म विभासते ॥**
**तदा दुःखादिभोगोऽपि भाति चाऽऽभासरूपतः॥५२॥**

---

१ ङ. °पात्मनः। २ घ. ञ. °गत्प्रतिभासः।

जगज्जीवादीति । यदा चैवं विदुषो विक्षेपसमये ब्रह्म बाध्यभोक्तृभोग्यप्रपञ्चात्मना भासते तदा विदुषस्तत्कृतसुखाद्युपभोगोऽपि साधनवदाभासरूपतयैव भाति ॥ ५२ ॥

यदा ब्रह्मात्मना सर्वं विभाति स्वत एव तु ॥
तदा दुःखादिभोगोऽयमाभासो न विभासते ॥ ५३ ॥

यदा तु समाधिसमये प्रतीतं सर्वं जगत्स्वकीयबाधावधिभूतब्रह्मात्मना ब्रह्मावशेषेण विभाति तदा दुःखसाधनस्य जगतोऽप्रतिभासात्तद्धेतुकः संसारदुःखादिरपि नैव तस्य प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ५३ ॥

जगज्जीवादिरूपेण पश्यन्नपि परात्मवित् ॥
न तत्पश्यति तद्रूपं ब्रह्मवस्त्वेव पश्यति ॥ ५४ ॥

नन्वविद्वानिव विद्वानपि सकलं जगदन्यूनानुभूतं पश्यति कुतस्तं प्रति जगत आभासरूपतेत्यत आह—जगदिति । आरोपितं जगत्पश्यन्नप्यधिष्ठानसच्चिद्रूपपरमार्थब्रह्मात्मनैव पश्यति न तु नामरूपात्मनेत्यर्थः ॥ ५४ ॥

ब्रह्मणोऽन्यत्सदा नास्ति वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ॥
तथा सति शिवादन्यत्कथं पश्यति तत्त्ववित् ॥ ५५ ॥

एतदेव ब्रह्मव्यतिरिक्तस्यादर्शनं विदुष उपपादयति—ब्रह्मण इति । वस्तुतस्तावद्ब्रह्मव्यतिरिक्तं नास्ति "नेह नानाऽस्ति किंचन" इति श्रुतेः । अवस्तुतोऽपि नैवास्ति । अवस्तुभूतस्य सर्वस्य जगतस्तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन तदनन्यत्वनियमात् । एवं च विद्वान्परशिवव्यतिरिक्तं कथं जानीयादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

ब्रह्मरूपेण वा साक्षाज्जगज्जीवात्मनाऽथवा ॥
यथा यथा प्रथा साक्षाद्ब्रह्म भाति तथा तथा ॥ ५६ ॥

अतो विदुषः सर्वदा ब्रह्मभानमेवेति निगमयति—ब्रह्मरूपेणेति । अधिष्ठानब्रह्मरूपेण वाऽऽरोपितभोग्यभोक्तृप्रपञ्चात्मना वा यथा यथा विदुषः प्रथा प्रतिभानं ज्ञानं भवति तथा तथा साक्षाद्ब्रह्मैव तस्य भातीति संबन्धः ॥ ५६ ॥

यथा यथाऽवभासोऽयं स्वभावादेव भासते ॥
तथा तथाऽनुसंधानं योगिनः स्वात्मवेदनम् ॥ ५७ ॥

उक्तरीत्या सर्वजगदवभासोऽपि विदुषः समाध्यवस्थानतो न विशिष्यत इत्युपसंहरति—यथेति ॥ ५७ ॥

**नामतश्चार्थतश्चापि महादेवो यदि प्रभुः ॥**
**किं जहाति तदा विद्वान्किं गृह्णाति सुरर्षभाः ॥५८॥**

महादेवशब्दार्थपर्यालोचनयाऽपि न विदुषः स्वस्मादन्यत्किंचिद्धेयमुपादेयं वा संभवतीत्याह—नामत इति ॥ ५८ ॥

**ग्राह्यं वा शंकरादन्यत्त्याज्यं वा यदि विद्यते ॥**
**महत्त्वं तस्य हीयेत स्वभावो न विहन्यते ॥ ५९ ॥**

महत्त्वं तस्येति । त्रिविधपरिच्छेदराहित्यं हि तस्य महत्त्वम् । तच्च तस्मात्सर्वप्रत्यग्भूतात्परशिवादन्यस्मिन्हेयोपादेयवस्तुनि स्वीक्रियमाणे विहन्येतेत्यर्थः । इष्टापत्तिशङ्कां निवारयति—स्वभाव इति । तद्धि महत्त्वं परमेश्वरस्य स्वरूपम् । न च तद्विहन्तुं युज्यते तस्यैवाभावप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ५९ ॥

**महत्त्वं नैव धर्मोऽस्य भेदाभावात्परात्मनः ॥**
**धर्मधर्मित्ववार्ता च भेदे सति हि विद्यते ॥ ६० ॥**

ननु महत्त्वं परमेश्वरस्य न स्वभावोऽपि तु तस्य धर्म इति नोक्तदोषापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—महत्त्वं नैवेति । भेदाभावादिति । परमात्मन एकमेवाद्वितीयमिति स्वगतसजातीयविजातीयभेदनिरासस्य श्रुत्या प्रतिपादितत्वात् । प्रत्यक्षादिप्रमाणानां च भेदग्रहणासामर्थ्यस्य दशमेऽध्याये प्रागुपपादितत्वाच्चेत्यर्थः । धर्मधर्मित्वेति । न हि स्वयमेव स्वस्य धर्मो भवतीति धर्मधर्मिभावो नियमेन भेदसापेक्षित इति व्यापकभेदाभावात्तद्व्याप्यधर्मधर्मिभावोऽपि न संभवतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

**भेदोऽभेदस्तथा भेदाभेदः साक्षात्परात्मना ॥**
**नास्ति स्वात्मातिरेकेण स्वयमेवास्ति सर्वदा ॥ ६१ ॥**

ननु कुतश्चिदप्यात्मनो भेदो नास्ति चेद्दृश्यप्रपञ्चतादात्म्यलक्षणोऽभेदः प्राप्नोतीति सविशेषत्वं ब्रह्मण इत्याशङ्क्याऽऽह—भेद इति । भेदवदभेदादेरप्याध्यासिकत्वादात्मस्वरूपव्यतिरेकेण सद्भावो नास्तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

---

१ घ. च प्रह॰ । च. च तद्रह॰ ।

ब्रह्मैव विद्यते साक्षाद्वस्तुतोऽवस्तुतोऽपि च ॥
तथा सति शिवज्ञानी किं गृह्णाति जहाति किम् ॥ ६२ ॥

हेयोपादेयविभागप्रतिपादकाभासराहित्यं विदुषो निगमयति–ब्रह्मैवेति । अध्यस्तप्रपञ्चस्य सदसद्विलक्षणत्वेन वस्तुतोऽवस्तुतश्चाधिष्ठानाद्ब्रह्मणः पृथगभावादद्वितीयं ब्रह्मैव सर्वतः प्रतिभातीति ज्ञानी किं जह्यात्किं वोपाददीतेत्यर्थः ॥ ६२ ॥

मायया विद्यते सर्वमिति केचन मोहिताः ॥
शिवरूपातिरेकेण नास्ति माया च वस्तुतः ॥ ६३ ॥

नास्ति मायेति । प्रपञ्चकारणत्वेन परिकल्प्यमानमायाया अपि सदसद्विलक्षणत्वान्मायामयं जगदस्तीति विरुद्धाभिधानमित्यर्थः ॥ ६३ ॥

मायया वा शिवादन्यद्विद्यते चेच्छिवस्य तु ॥
महत्त्वं परमं साक्षाद्धीयते सुरपुङ्गवाः ॥ ६४ ॥

माययेति । यदि मायायाः सत्यत्वमङ्गीकृत्य तन्मयं जगदस्तीति स्वीक्रियते तर्हि पूर्वोक्तं परशिवस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्यलक्षणं महत्त्वं भज्येतेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

महत्त्वस्य तु संकोचो नास्ति सम्यङ्निरूपणे ॥
अस्ति चेदप्रमाणं स्याच्छ्रुतिः सत्यार्थवादिनी ॥ ६५ ॥

अस्ति चेदिति । आकाशादीनामिव परशिवस्य महत्त्वमापेक्षिकं चेत्तर्हि "अनन्तं ब्रह्म" "एकमेवाद्वितीयम्" इति त्रिविधपरिच्छेदराहित्यप्रतिपादिका श्रुतिरप्रमाणं स्यादित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तस्मादस्ति महादेव एव साक्षात्स्वयंप्रभुः ॥
आनन्दरूपः संपूर्णो न ततोऽन्यत्तु किंचन ॥ ६६ ॥
इयमेव तु तर्काणां निष्ठाकाष्ठा सुरोत्तमाः ॥
प्रत्यक्षादिप्रमाणानां वेदान्तानामपीश्वराः ॥ ६७ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—तस्मादिति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥

---

१ घ. °श्चवस्कार° । झ. °श्चवस्तत्कार° । २ ङ. °प्रभः ॥ आ° ।

स्मृतीनां च पुराणानां भारतस्य तथैव च ॥
वेदानुसारिविद्यानामन्यासामास्तिकोत्तमाः ॥ ६८ ॥
शैवागमानां सर्वेषां विष्णुप्रोक्तागमस्य च ॥
अस्मदुक्तागमस्यापि सुराः सूक्ष्मनिरूपणे ॥ ६९ ॥
बुद्धागमानां सर्वेषां तथैवार्हागमस्य च ॥
यक्षगन्धर्वसिद्धादिनिर्मितस्याऽऽगमस्य च ॥ ७० ॥
परमाद्वैतविज्ञानं कस्य मर्त्यस्य सिध्यति ॥
कस्य देवस्य वा साक्षाच्छिवस्यैव हि सिध्यति ॥७१॥
परमाद्वैतविज्ञानं शिवस्यामिततेजसः ॥
स्वभावसिद्धं देव्याश्च शिवाया आस्तिकोत्तमाः ॥७२॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥

प्रसादादेव रुद्रस्य शिवायाश्च तथैव च ॥
परमाद्वैतविज्ञानं विष्णोः साक्षान्ममापि च ॥ ७३ ॥
विराट्संज्ञस्य देवस्य स्वराट्संज्ञस्य चाऽऽत्मनः ॥
सम्राट्संज्ञस्य चान्येषां प्रसादादेव वेदनम् ॥ ७४ ॥
युष्माकमपि सर्वेषां शिवस्य परमात्मनः ॥
परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव नान्यथा ॥ ७५ ॥
यक्षराक्षसगन्धर्वसिद्धादीनामपीश्वराः ॥
परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव शूलिनः ॥ ७६ ॥
मनुष्याणां च सर्वेषां पश्वादीनां तथैव च ॥
परमाद्वैतविज्ञानं प्रसादादेव शूलिनः ॥ ७७ ॥
प्रसादे सति कीटो वा पतंगो वा नरोऽथ वा ॥
देवो वा दानवो वाऽपि लभते ज्ञानमुत्तमम् ॥ ७८ ॥

"ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये" इत्यादिकायाः श्रुतेरर्थं वक्तुमारभमाणस्तदुपोद्घातत्वेन तत्त्वज्ञानस्योमामहेश्वरप्रसादलभ्यत्वं दर्शयति—प्रसादादेवेत्यादिना ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

एष एव हि जन्तूनां परज्ञानं ददाति च ॥
न विष्णुर्नाहमन्यश्च सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७९ ॥
आदाने च तथा दाने न स्वतन्त्रो महान्हरिः ॥
तथैवाहं सुरश्रेष्ठाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ८० ॥
स्वतन्त्रः शिव एवायं स हि संसारमोचकः ॥
तं विना न मयोद्धर्तुं शक्यते संसृतेर्जनः ॥ ८१ ॥
विष्णुना च परेणापि महादेवं घृणानिधिम् ॥
विना जन्तुं समुद्धर्तुं शक्यते न हि सत्तमाः ॥ ८२ ॥
दर्वीन्यायेन संसारादुद्धरामि जनानिमान् ॥
न स्वातन्त्र्येण हे देवाः साक्षाद्विष्णुस्तथैव च ॥ ८३ ॥
देवदेवस्य रुद्रस्य स्वरूपं तस्य वैभवम् ॥
को वा जानाति नास्त्येव स्वयं जानाति वा नवा ॥८४॥
दुर्विज्ञेयो महादेवो महतामपि देहिनाम् ॥
प्रसादेन विना देवाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ८५ ॥

॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

पुरा सुराणां सर्वेषामसुराणां दुरात्मनाम् ॥
महामोहेन संग्रामः संजातो दुर्निवारकः ॥ ८६ ॥
असुरैः पीडिता देवा बलवद्भिः सुरा भृशम् ॥
तान्दृष्ट्वा भगवानीशः सर्वज्ञः करुणाकरः ॥ ८७ ॥
देवानां विजयं देवा असुराणां पराजयम् ॥
ददौ तेन सुरैः शीघ्रमसुरास्तु पराजिताः ॥ ८८ ॥

उदीरितलक्षणस्य परतत्त्वस्यात्यन्तनिर्विशेषत्वेन दुर्ज्ञानत्वान्महतामिन्द्रादिदेवानामप्युपदेशगम्यत्वमीश्वरप्रसादलभ्यत्वं च दर्शयितुमाख्यायिकारूपा श्रुतिराम्नायते—"ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये" इत्यादिका । अस्याः श्रुतेरभिप्रायं विवृणोति—पुरा सुराणामित्यादिना ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

---

१ घ. ङ. परिज्ञानं । २ घ. जन्तून्तमु° । ३ झ. ददाति च सु° ।

अविज्ञाय महादेववैभवं परिमोहिताः ॥
वयं विजयमापन्ना असुराश्च पराजिताः ॥ ८९ ॥
इत्यहंमानसंछन्नाः सर्वे देवाः पुरातनाः ॥
अतीव प्रीतिमापन्ना अभवन्सुरपुङ्गवाः ॥ ९० ॥

"तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त त ऐक्षन्तास्माकमेव विजयोऽस्माकमेवायं महिमेति" इति श्रुतिवाक्यस्याभिप्रेतमर्थं दर्शयति—अविज्ञायेत्यादिना ॥ ८९ ॥ ९० ॥

पुनर्विश्वाधिको रुद्रो भगवान्करुणानिधिः ॥
स्वस्य दर्शयितुं तेषां दुर्ज्ञेयत्वं तथैव च ॥ ९१ ॥
तेषां भ्रान्तिनिवृत्त्यर्थमपि साक्षान्महेश्वरः ॥
आविर्बभूव सर्वज्ञो यक्षरूपेण हे सुराः ॥ ९२ ॥

"तद्धैषां विजज्ञौ तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव" इति श्रुतिवाक्यस्यार्थं ब्रूते—पुनर्विश्वाधिक इत्यादिना । स्वस्य दर्शयितुमिति । स्वस्याऽऽत्मनो दुरवगमत्वं तेषामिन्द्रादीनां दर्शयितुमित्यर्थः ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

तं दृष्ट्वा यक्षमत्यन्तं विस्मयेन सहामराः ॥
विचार्य सर्वे संभूय किमिदं यक्षमित्यपि ॥ ९३ ॥

"तन्न व्यजानत किमिदं यक्षमिति" इति श्रुतिवाक्यस्यार्थं ब्रूते—तं दृष्ट्वेति ॥ ९३ ॥

पुनरग्निं समाहूय देवाः सर्वे विमोहिताः ॥
अब्रुवंस्त्वं विजानीहि किमेतद्यक्षमित्यपि ॥ ९४ ॥
अग्निस्तथा करोमीति प्रोच्य यक्षं गतोऽभवत् ॥
यक्षरूपो महादेवः कोऽसीत्याहानलं प्रति ॥ ९५ ॥
अग्निर्वा अहमस्मीति यक्षं प्रत्याह सोऽपि च ॥
सोऽपि प्रोवाच भगवांस्त्वयि किं वीर्यमित्यपि ॥९६

"तेऽग्निमब्रुवन्" इत्यादिश्रुतिभागस्यार्थमाह—पुनरग्निमित्यादिना ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥

इदं सर्वं दहेयं यदिदं भूम्यां व्यवस्थितम् ॥
इत्याहाग्निस्तृणं तस्मै निधाय परमेश्वरः ॥ ९७ ॥
एतद्दहेति भगवान्स्मयमानोऽभ्यभाषत ॥
अग्निः सर्वजवेनैव तद्दग्धुं तृणमास्तिकाः ॥ ९८ ॥
अशक्तो लज्जया युक्तो भीतोऽगच्छत्सुरान्प्रति ॥
मया तस्यैव विज्ञातुं न शक्यं वैभवं सुराः ॥ ९९ ॥

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

वित्त यूयं महायासादित्याहाग्निः सुरान्प्रति ॥
तच्छ्रुत्वा वायुमाहूय विजानीहीति चाब्रुवन् ॥१००॥

"अथ वायुमब्रुवन्" इत्यादिश्रुतिवाक्यस्यार्थं संगृह्णाति—तच्छ्रुत्वा वायुमाहूयेत्यादिना ॥ १०० ॥

सोऽपि गत्वा तथा तेन यक्षरूपेण शंभुना ॥
भृशं प्रतिहतो भूत्वा तथाऽगच्छत्सुरान्प्रति ॥ १०१ ॥

तथेति । यथा "अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मि" इत्यहंकारग्रस्तत्वेनाग्निर्ब्रह्मणाऽभिभूत एवं वायुरपि "वायुर्वा अहमस्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मि" इत्येवमहंकारयुक्तं वाक्यं ब्रुवन्भृशं प्रतिहतोऽभवदित्यर्थः ॥ १०१ ॥

पुनरिन्द्रः स्वयं मोहादहंताकञ्चुकावृतः ॥
विज्ञातुं यक्षमगमत्स तत्रैव तिरोदधे ॥ १०२ ॥
इन्द्रोऽतीव विषण्णस्तु महातापसमन्वितः ॥
विद्यारूपामुमां देवीं ध्यात्वा कारुणिकोत्तमाम् ॥१०३॥

"अथेन्द्रमब्रुवन्मघवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति तथेति तदभ्यद्रवत्तस्मात्तिरोदधे" इतिश्रुतिवाक्यस्यार्थमाह—पुनरिन्द्र इति ॥ १०२ ॥ १०३ ॥

लौकिकैर्वैदिकैः स्तोत्रैस्तुष्टाव परमेश्वरीम् ॥
सा शिवा करुणामूर्तिर्जगन्माता त्रयीमयी ॥ १०४ ॥

एवं भग्नाहंकाराणां तद्ब्रह्मस्वरूपोपदेशाय परशक्तेः संनिधानमाम्नायते—"स तस्मिन्नाकाशे स्त्रियमाजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीं तां होवाच किमेतद्यक्षमिति" "ब्रह्मेति होवाच" इत्येतद्वाक्यार्थमाह—लौकिकैरित्यादिना ॥ १०४ ॥

शिवाभिन्ना परानन्दा शंकरस्यापि शंकरी ॥
स्वेच्छया हिमवत्पुत्री स्वभक्तजनवत्सला ॥ १०५ ॥
महादेवस्य माहात्म्यं दुर्ज्ञेयं सर्वजन्तुभिः ॥
इति दर्शयितुं देवी तत्रैवाऽऽविरभूत्स्वयम् ॥ १०६ ॥
तामाराध्य शिवामिन्द्रः शोभमानां तु सर्वतः ॥
उमां पर्वतराजेन्द्रकन्यकामाह वज्रभृत् ॥ १०७ ॥
किमेतद्यक्षमत्रैव प्रादुर्भूतं तिरोहितम् ॥
वक्तुमर्हसि देवेशि मम कारुणिकोत्तमे ॥ १०८ ॥
देवी परमकारुण्याद्ब्रह्म मे पतिरत्र तु ॥
प्रादुर्भूतं तिरोभूतमित्याहाशेषनायिका ॥ १०९ ॥
दुर्विज्ञेयो महादेवो विष्णोः साक्षादजस्य च ॥
अन्येषामपि देवानां तवापि मघवन्भृशम् ॥ ११० ॥
प्रदर्शयितुमीशानो दुर्ज्ञेयत्वं स्वकं परम् ॥
आविर्भूतो न चान्येन कारणेन सुराधिप ॥ १११ ॥

॥ १०५ ॥ १०६ ॥ १०७ ॥ १०८ ॥ १०९ ॥ ११० ॥ १११ ॥

स एव सर्व देवानां तवापि विजयप्रदः ॥
पराजयकरोऽन्येषां तमेव शरणं व्रज ॥ ११२ ॥
इत्युक्त्वा सा महादेवी चिद्रूपा सर्वसाक्षिणी ॥
भक्तानां पाशहन्त्री तु तत्रैवान्तर्हिताऽभवत् ॥ ११३॥

"ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्वम्" इति वाक्यस्य तात्पर्यार्थमाचष्टे—स एवेति ॥ ११२ ॥ ११३ ॥

---

१ इ. तदैवा° ।

पुनर्देवा महादेवं महाकारुणिकोत्तमम् ॥
दुर्विज्ञेयं सुरश्रेष्ठाः स्वतन्त्रं भुक्तिमुक्तिदम् ॥
विदुः सुनिश्चितं त्यक्त्वा मात्सर्यं भवकारणम् ॥११४॥

॥ ११४ ॥

प्रसादे सति विज्ञातुं शक्यते परमेश्वरः ॥
प्रसादेन विना नैव शक्यते सर्वजन्तुभिः ॥ ११५ ॥
प्रसादेन विना विष्णुर्न जानाति महेश्वरम् ॥
तथा चाहं न जानामि देवताः सकला अपि ॥११६॥
प्रसादस्य तु सिद्ध्यर्थं खलु सर्वे सुरर्षभाः ॥
प्रसादेन विना देवं ये जानन्ति सुरर्षभाः ॥
ते जानन्ति विना घ्राणं गन्धं हस्तेन केवलम् ॥ ११७॥

प्रसादे सतीति । उक्तरीत्या इन्द्रादीनामपि तत्त्वज्ञानस्य परमेश्वरप्रसादलभ्यत्वादन्येषामपीश्वरप्रसादे सत्येव परशिवस्वरूपं ज्ञातुं शक्यते नान्यथेत्यर्थः ॥ ११५ ॥ ११६ ॥ ११७ ॥

प्रसादो नाम रुद्रस्य कर्मसाम्ये तु देहिनाम् ॥११८॥
देशिकालोकनाज्जातो विशिष्टातिशयः सुराः ॥
प्रसादस्य स्वरूपं तु मया नारायणेन च ॥११९ ॥
रुद्रेणापि सुरा वक्तुं न शक्यं कल्पकोटिभिः ॥
केवलं लिङ्गगम्यं तु न प्रत्यक्षं शिवस्य च ॥ १२० ॥
शिवायाश्च हरेः साक्षान्मम चान्यस्य चाऽऽस्तिकाः ॥
प्रहर्षः स्वरनेत्राङ्गविक्रिया कम्पनं तथा ॥ १२१ ॥

प्रसादस्य स्वरूपमाह—प्रसादो नामेति । कर्मसाम्य इति । सुखदुःखहेतुभूतयोर्धर्माधर्मलक्षणयोः कर्मणोरुपभोगेन प्रक्षीणत्वसाम्ये सतीत्यर्थः । प्रागुक्तं शक्तिपातस्वरूपनिरूपणप्रस्तावे चतुस्त्रिंशेऽध्याये ॥११८॥११९॥१२०॥१२१॥

---

१ च. °थाऽहं च न ।

स्तोभः शरीरपातश्च भ्रमणं चोद्गतिस्तथा ॥
आकाशेऽवस्थितिर्देवाः शरीरान्तरसंस्थितिः ॥१२२॥
अदर्शनं च देहस्य प्रकाशत्वेन भासनम् ॥
अनधीतस्य शास्त्रस्य स्वत एव प्रकाशनम् ॥१२३॥
निग्रहानुग्रहे शक्तिः पर्वतादेश्च भेदनम् ॥
एवमादीनि लिङ्गानि प्रसादस्य सुरर्षभाः ॥ १२४ ॥
तीव्रात्तीव्रतरः शंभोः प्रसादो न समो भवेत् ॥
एवंरूपः प्रसादश्च शिवया च शिवेन च ॥ १२५ ॥
ज्ञायते न मया नान्यैर्नैव नारायणेन च ॥
अतः सर्वं परित्यज्य शिवादन्यत्तु दैवतम् ॥ १२६ ॥
तमेव शरणं गच्छेत्सद्यो मुक्तिं यदीच्छति ॥
विष्णुभक्त्या च मद्भक्त्या नास्ति नास्ति परा गतिः १२७
शंभुभक्त्यैव सर्वेषां सत्यमेव मयोदितम् ॥
शंभुभक्तस्य देहेऽस्मिन्प्रसादो गम्यते यथा ॥ १२८ ॥
न तथा विष्णुभक्तस्य न मद्भक्तस्य देहिनः ॥
तस्मान्मुमुक्षुर्मां विष्णुमपि त्यक्त्वा महेश्वरम् ॥१२९॥
आश्रयेत्सर्वभावेन प्रसादं कुरुते हि सः ॥
प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः ॥ १३० ॥
शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं प्रत्यगात्मतया सदा ॥
प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः ॥१३१॥

॥ १२२ ॥ १२३ ॥ १२४ ॥१२५ ॥ १२६ ॥ १२७ ॥ १२८ ॥ १२९ ॥
॥ १३० ॥ १३१ ॥

शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं सदा मूर्त्यात्मनैव तु ॥
प्रसादे सति देवेशो दुर्ज्ञेयोऽपि सुरर्षभाः ॥ १३२ ॥
शक्यते मनुजैर्द्रष्टुं सदा सर्वात्मरूपतः ॥
सर्वसाक्षिणमात्मानं विदित्वा सकलं जगत् ॥ १३३ ॥

॥ १३२ ॥ १३३ ॥

साक्षिमात्रतया नित्यं यः पश्यति स पश्यति ॥
परमाद्वैतनिष्ठा हि निष्ठाकाष्ठा सुदुर्लभा ॥१३४॥
शिवादन्यतया भ्रान्त्या द्वैतं वा वेद चेत्पशुः ॥
परमाद्वैतविज्ञानी स्वयं तु परदेवता ॥ १३५॥
तस्यैव परमा मुक्तिर्न हि संशयकारणम् ॥
गौतमस्य मुनेः शापाद्दधीचस्य च शापतः ॥ १३६ ॥
जन्मान्तरकृतात्पापादयमर्थो न रोचते ॥
महापापवतां नृणां परमाद्वैतवेदने ॥ १३७ ॥
प्रद्वेषो जायते साक्षाद्वेदजन्ये शिवेऽपि च ॥
महापापवतां नृणां शिवज्ञानस्य साधने ॥ १३८ ॥
सर्वाङ्गोद्धूलने तिर्यक्त्रिपुण्ड्रस्य च धारणे ॥
रुद्राक्षधारणे रुद्रलिङ्गस्यैव तु पूजने ॥ १३९ ॥
प्रद्वेषो जायते नित्यं शिवशब्दजपेऽपि च ॥
अनेकजन्मसिद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ॥ १४० ॥
परमाद्वैतविज्ञानं जायते सुरपुङ्गवाः ॥
परमाद्वैतविज्ञानी मयाऽऽराध्यः सदैव तु ॥ १४१ ॥

साक्षिमात्रतयेति । सर्वज्ञमीश्वरं दृश्यं जगच्च स्वप्रत्यग्भूताद्वितीयसाक्षिचिन्मात्रतया यः पश्यति स एव यथार्थदर्शीत्यर्थः । निगदव्याख्यानमन्यत् ॥ १३४ ॥ १३५ ॥ १३६ ॥ १३७ ॥ १३८ ॥ १३९ ॥ ॥ १४० ॥ १४१ ॥

---

१ च. °दा सर्वात्म°। २ घ. °ज्ञानवाञ्छा नित्यं प्रजायते । प° ।

नारायणेन रुद्रेण तथा देवैर्विशेषतः ॥
परमाद्वैतविज्ञानी यत्र कुत्र स्थितः सुराः ॥ १४२ ॥
तत्र संनिहिता मुक्तिर्नात्र कार्या विचारणा ॥
परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्यैव महात्मनः ॥ १४३ ॥
शुश्रूषा क्रियते येन तत्पादौ मम मस्तके ॥
परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्य परयोगिनः ॥ १४४ ॥
समं देवा न पश्यामि न हरिर्न महेश्वरः ॥
परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठाय परयोगिने ॥ १४५ ॥
शरीरमर्थं प्राणांश्च प्रदद्याच्छ्रद्धया सह ॥
परमाद्वैतविज्ञाननिष्ठस्य परयोगिनः ॥ १४६ ॥
शुश्रूषा शुद्धविद्यायाः साधनं हि न संशयः ॥
वेदबाह्येषु तन्त्रेषु नराणां वासनाऽपि च ॥ १४७ ॥
कुतर्कवासना लोकवासना च सुरर्षभाः ॥
पुत्रमित्रकलत्रादौ वासना चार्थवासना ॥ १४८ ॥
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणादावपि वासना ॥
पाण्डित्यवासना भोगवासना कान्तिवासना ॥१४९॥
प्रद्वेषवासना रुद्रवेदनारायणादिषु ॥
ज्ञानसाधनभूतेषु त्रिपुण्ड्रोद्धूलनादिषु ॥ १५० ॥
प्रद्वेषवासना पापवासना सुरपुङ्गवाः ॥
परमाद्वैतविज्ञानजन्मनः प्रतिबन्धकम् ॥ १५१ ॥
तस्मान्मुमुक्षुः श्रद्धालुर्वासनामखिलामिमाम् ॥
विसृज्य परमाद्वैतज्ञाननिष्ठो भवेत्सदा ॥ १५२॥

॥ १४२ ॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥ १४६ ॥ १४७ ॥ १४८ ॥ १४९॥
॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥

वेदोदितमहाद्वैतपरिज्ञानस्य वैभवम् ॥
न शक्यं वक्तुमस्माभिस्तस्मादेवोपरम्यते ॥ १५३ ॥
कथितमखिलदुःखध्वंसकं वः समस्तं
परमसुखशिवात्मप्रापकं सद्य एव ॥
विगतसकलदोषा वेदवेदान्तनिष्ठा
हृदयकुहरनिष्ठं कर्तुमर्हन्ति चैतत् ॥ १५४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु तलवकारोपनिषद्व्याख्याकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

॥ १५३ ॥ १५४ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे तलवकारोपनिषद्व्याख्याकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

## अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

---

ब्रह्मोवाच—
अतीव गुह्यमादेशमनन्तार्थप्रकाशकम् ॥
वक्ष्ये युष्माकमद्याहं शृणुत श्रद्धया सह ॥ १ ॥

अथ सामशाखान्तरोपनिषदोऽप्युदीरितब्रह्मात्मैकत्वपरत्वमध्यायद्वयेन प्रतिपाद्यते। अत्र हि श्रुतौ निष्प्रपञ्चमद्वितीयं ब्रह्म स्वात्मत्वेनोपदेष्टुं कार्यप्रपञ्चस्य कारणभूताद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वेनैकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय सदृष्टान्तमुपपादितं "उत तमादेशमप्राक्ष्यः । येनाश्रुतं श्रुतं भवति" इत्यादिना "एवं सोम्यस आदेशो भवति" इत्यन्तेनैतां श्रुतिं तात्पर्यतः संगृह्णाति—अतीवेत्यादिना । अतीव गुह्यमत्यन्तं रहस्यम् । उपदेशगम्यमिति यावत् । आदिश्यते ज्ञाप्यते तदद्वितीयं सद्ब्रह्मानेनेत्यादेशः । यद्वाऽऽदिश्यत इत्यादेश इति कर्मणि व्युत्पत्त्योक्तविधं ब्रह्मैवाऽऽदेशशब्दार्थः । अनन्तार्थप्रकाशकमिति । अपरिच्छिन्नार्थप्रकाशकं ब्रह्म स्वात्मनि परिकल्पितस्य सकलस्य जडप्रपञ्चस्य भासकम् ॥ १ ॥

यस्य श्रवणमात्रेण श्रुतमेवाश्रुतं भवेत् ॥
अमतं च मतं ज्ञातमविज्ञातं च सत्तमाः ॥ २ ॥

स आदेशो विशेष्यते—यस्येति । यस्य खलु कारणभूतस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणः । कर्मणि षष्ठी । ब्रह्मविषयेण श्रुतिजनितज्ञानेनाश्रुतं श्रुतिजनितज्ञानाविषयीकृतमपि सर्वं कार्यं जगत्स्वकारणब्रह्मानन्यतया श्रुतमेव भवेत् । तथाऽमतमतर्कितमपि कार्यं जगद्यन्मननेन मतं तर्कितं भवति । तथैवाविज्ञातमनिश्चितमपि तद्यद्गोचरनिश्चयज्ञानेन तदनन्यतया विज्ञातं निश्चितमेव भवति तथाविधमादेशमिति संबन्धः ॥ २ ॥

एकेनैव तु पिण्डेन मृत्तिकाया यथा सुराः ॥
विज्ञातं मृन्मयं सर्वं मृदभिन्नत्वतः सदा ॥ ३ ॥
एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं यथा ॥
विज्ञातं स्याद्यथैकेन नखानां कृन्तनेन च ॥
सर्वं कार्ष्णायसं ज्ञातं तदभिन्नत्वतः सुराः ॥ ४ ॥

नन्वन्यस्मिन्विज्ञाते कथमन्यद्विज्ञातुं शक्यत इत्याशङ्क्य कारणभूतस्य ब्रह्मणः कार्याज्जगतोऽनन्यत्वं दृष्टान्तैरुपपादयति—एकेनैवेत्यादिना । मृदभिन्नत्वत इति । कारणत्वेनानुगृहीतमृद्व्यतिरेकेण घटादिकार्यस्य पृथगलब्धात्मकत्वात्तदभिन्नत्वम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

कार्यं तु कारणाभिन्नं न भिन्नं नोभयात्मकम् ॥ ५ ॥
भिन्नपक्षे तु सद्वाऽसत्कार्यं सदसदेव वा ॥
सच्चेत्कारणसत्ता वा कार्यसत्ताऽथवा परा ॥ ६ ॥

नन्वेवं कारणाद्ब्रह्मणः कार्यस्य जगतोऽनन्यत्वे तस्य सविशेषत्वापत्तिरित्यवश्यं जगतस्तद्भिन्नत्वमेवैष्टव्यमित्यत आह—कार्यं त्विति । न भिन्नमिति प्रतिज्ञातमर्थं साधयितुं विकल्पयति—भिन्नपक्ष इति । तत्राऽऽद्यं पक्षमनुवदति—सच्चेदिति ॥ ५ ॥ ६ ॥

यदि कारणसत्तैव कार्यसत्ता न चापरा ॥
तर्हि कारणसत्तैका कथं सत्ताभिदा भवेत् ॥ ७ ॥

---

१ ङ. नखनिकृ° । २ ङ. °णान्नित्यं न ।

सा किं कार्यगतसत्ता कारणसत्तैवोत ततोऽन्येति विकल्प्याऽऽद्ये कार्यस्यासत्त्वमेवाऽऽयातमिति प्रतिपादयति—तर्हीति । कारणसत्तैव चेत्कार्यस्य सत्ता तर्हि सा चैकेति कार्यस्य पृथक्सत्त्वाभावात्कारणाभिन्नत्वमेवेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सत्तैकाऽपि भवेद्भिन्नं कारणात्कार्यसंज्ञितम् ॥
इति वार्ता च वार्तैव कार्यसंज्ञमसत्खलु ॥ ८ ॥

नन्वेवं सत्ताया एकत्वेऽपि कारणात्कार्यं पृथगेवानुभूयत इतीमामाशङ्कामनूद्य निराचष्टे—सत्तेति । कारणसत्तैव कार्यसत्तेत्यङ्गीकारात्स्वभावतः कार्यमसदेवोपपन्नमिति भिन्नं कार्यं सदित्येतद्वार्तामात्रमित्यर्थः ॥ ८ ॥

सत्ताहीनस्य कार्यस्यासत्त्वमेव हि युज्यते ॥
प्राप्तेऽसत्त्वे तु कार्यस्य सत्कार्योक्तिर्वृथा भवेत् ॥ ९ ॥

एतदेवासत्यत्वमुपपादयति—सत्ताहीनस्येति । सत्ताहीनस्य कार्यस्य नरविषाणवदसत्त्वमेव हि युक्तम् । न ह्यन्यदीयसत्तयाऽन्यत्सद्भवति । नरविषाणस्यापि सत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । अत एवास्मिन्पक्षे कार्यस्यासत्त्वे सति सत्कार्यमिति वचनं निरर्थकमित्यर्थः ॥ ९ ॥

नैव कारणसत्तैव कार्यसत्ताऽपरैव चेत् ॥
तर्हि सा कार्यसत्ता तु तया कारणसत्तया ॥ १० ॥

एवं तर्हि कारणसत्तातोऽन्यैव कार्यसत्तेति द्वितीयः कल्पोऽस्त्वित्याशङ्क्ते—नैवेति । तन्निराकरोति—तर्हीति ॥ १० ॥

सद्रूपेणैव भिन्ना स्यादसद्रूपेण वा भवेत् ॥
सद्रूपेणेति चेदेका सत्ता भिन्ना न सा भवेत् ॥ ११ ॥

कारणसत्तातः पृथग्भूता सा कार्यसत्ता किं सद्रूपेण भिन्नोतासद्रूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—सद्रूपेणेति चेदिति । उभयोरपि सत्तयोः सद्रूपेणैकरूप्यावगमात्तेन रूपेण भेदो न युक्त इत्येकैव सत्ता भवेदित्यर्थः ॥ ११ ॥

असद्रूपेण सा भिन्ना कार्यसत्ता तया यदि ॥
तर्हि सा नैव सत्ता स्यादसत्त्वादेव शून्यवत् ॥ १२ ॥

---

१ झ. °णगतस° । २ झ. °त्त्वमपया° । ३ घ. ङ. झ. यदि तर्हीति । ४ झ. °क्सत्ताभा° । ५ घ. झ. एवमस्मि° ।

द्वितीयमनूद्य दूषयति—असद्रूपेण सा भिन्नेति । सा सत्त्वैव न भवति शशविषाणवदसत्त्वादेवेत्यर्थः ॥ १२ ॥

यद्यसत्कार्यमिष्येत न कार्यं तर्हि तद्भवेत् ॥
वन्ध्यापुत्रो न कस्यापि वस्तुनः कार्यमिष्यते ॥ १३॥

एवं सत्कार्यपक्षं निराकृत्यासदेव कार्यं कारणाद्भिन्नमिति पक्षमपि निराकरोति । यद्यसदिति । प्रागसतः सत्तासंबन्धो ह्युत्पत्तिः परैरभिमता । सा च वन्ध्यासुतवदसतः कार्यस्य न संभवतीति तस्य कार्यत्वमेव हीयेतेत्यर्थः ॥१३॥

प्रध्वंसोऽपि न कार्यं स्यात्तस्योत्पत्तेरसंभवात् ॥
नास्ति कारकसंबन्धः प्रध्वंसस्य सुरोत्तमाः ॥
शून्यवन्निरुपाख्यत्वात्ततो नास्ति जनिक्रिया ॥ १४ ॥

ननु प्रध्वंसाभाववदसतोऽपि कार्यता किं न स्यादित्यत आह—प्रध्वंसोऽपीति । प्रध्वंसस्यापि कार्यत्वं न संभवति । उदीरितलक्षणाया उत्पत्तेस्तत्रायोगात् । उत्पत्त्यसंभवं प्रतिपादयति—नास्तीति । कर्तृकरणादिकारकसंबन्धवतो हि घटादेर्जनिक्रियोपलभ्यते । असतः प्रध्वंसस्य शशविषाणवन्निर्धर्मकत्वात्तथाविधधर्माश्रयत्वेन भावरूपत्वप्रसङ्गात्कारकसंबन्धलक्षणो धर्मो न संभवति । अतस्तदपेक्षया जनिक्रियाऽपि नास्तीति तस्य कार्यत्वं न युक्तमित्यर्थः ॥१४॥

असत्त्वेऽपि विशेषोऽस्ति कार्यस्येति मतिर्यदि ॥१५॥
को विशेषोऽस्य संबन्धः कारकैर्यदि तन्न हि ॥
विशेषे सति संबन्धः संबन्धोऽस्य स एव हि ॥ १६॥

नन्वसत्त्वेऽपि कार्यस्यात्यन्तासतो वन्ध्यासुताद्विशेषो विद्यते तेन च तस्य कार्यत्वं सिध्यतीति शङ्कामनुभाषते—असत्त्वेऽपीति । कोऽसौ विशेषः किं कारकसंबन्ध उत जनिक्रियाश्रयत्वमाहोस्वित्सत्तासंबन्ध इति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—को विशेष इत्यादिना । निर्विशेषस्यासतः कारकसंबन्धित्वे वन्ध्यासूनोरपि तत्संबन्धित्वसंभावनया कार्यत्वप्रसक्तिरित्यवश्यं केनचिद्विशेषेण विशेषितेऽसति कारकसंबन्धो वक्तव्यः । स च विशेषोऽयमेव संबन्धश्चेत्तर्हि स्ववि-

---

१ घ. तद्वि त° । झ. तद्भवेत्खलु । व° । २ झ. °रणसं° । ३ ङ. °रके यदि । ४ ङ. °सत्त्वे व° ।

शिष्टे स्ववृत्तिरित्यात्माश्रयता । यदि संबन्धादन्यः स विशेषस्तेनापि केनचिद्वि-शेषित एवासति वर्तितव्यम् । स च विशेषः किं पूर्वोक्त संबन्ध एवान्यो वा तृतीयो विशेषः । आद्येऽन्योन्याश्रयत्वम् । द्वितीयेऽपि चतुर्थादिविशेषानङ्गी-कारे चक्रकापत्तिः । अङ्गीकारे त्वनवस्थेत्यसतः कार्यस्य कारकससंबन्धलक्षणो विशेषो दुर्निरूप इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

**जनिक्रियाश्रयत्वं चेद्विशेषोऽस्य तदाऽपि तु ॥**
**पूर्वोक्तदोषः संप्राप्तस्तस्य नास्ति निवारकः ॥ १७ ॥**

द्वितीयं प्रत्याह–जनिक्रियेति । जनिक्रियाश्रयत्वलक्षणो विशेषोऽपि केन-चिद्विशेषितस्यासत इति वक्तव्यम् । इतरथा नरविषाणस्यापि तादृग्विशेषत्व-प्रसङ्गात् । स च विशेषः किमिदमेव जनिक्रियाश्रयत्वमन्यो वा । इदमेव चेदा-त्माश्रयत्वमित्यादिप्रागुक्तो दोषः पर्यावर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥

**सत्तासंबन्धवत्त्वं चेद्विशेषोऽस्य न तत्पटु ॥**
**तदाऽपि दोषः पूर्वोक्तः प्राप्नोत्येव न संशयः ॥ १८ ॥**

उक्तदोषग्रस्तत्वादेव सत्तासंबन्धलक्षणो विशेष इति तृतीयः कल्पोऽपि न युक्त इत्याह–सत्तेति ॥ १८ ॥

**अतोऽसतो न कार्यत्वं सदसत्त्वं न संगतम् ॥**
**उक्तदोषद्वयापत्तेरतः कार्यं तु कारणात् ॥**
**अभिन्नमेव भेदस्यासंभवादेव वस्तुतः ॥ १९ ॥**

प्रतिपादितमसतः कार्यत्वासंबन्धमुपसंहरति—अत इति । यत उक्तरीत्या नरविषाणवदसतो विशेषसंबन्धो दुर्निरूपोऽतोऽसत्त्वाविशेषात्तद्वदेव तस्य कार्यत्वं न युक्तमित्यर्थः । सदसदात्मकं कार्यमिति तृतीयं कल्पं निरस्यति—सदसत्त्वमिति । एवं कारणाद्भिन्नस्य कार्यस्य सदसदादिविकल्पेन निरूपयितु-मशक्यत्वात्कारणाभिन्नमेव तत्कार्यमङ्गीकर्तव्यमित्युपसंहरति—अतः कार्य-मिति । तत्र हेतुमाह—भेदस्येति । भेदावगमस्य धर्मिप्रतियोगिभेदाधीननिरू-पणत्वेनाऽऽत्माश्रयादिदोषग्रस्ततया परमार्थतः क्वचिदपि निरूपणासंभवादि-त्यर्थः ॥ १९ ॥

---

१ ड. °त्पटुः ॥ त° ।

भेदाभेदसमाख्या तु सुतरां नैव सिध्यति ॥
कारणात्कार्यजातस्य भेदाभावाच्च वस्तुतः ॥ २० ॥
कार्यकारणभेदश्च कारकव्याप्रतिस्तथा ॥
उत्पत्तिश्च विनाशश्च तथैवार्थक्रियाऽपि च ॥ २१ ॥
नामरूपविशेषश्च सर्वं भ्रान्त्या प्रसिध्यति ॥ २२ ॥

भेदाभेदेति । भावाभावयोरेकत्र समुच्चेतुमशक्यत्वाद्भेदपक्षोक्तदोषप्रसङ्गाच्च भिन्नाभिन्नं कार्यमिति भेदाभेदपक्षस्तु सुतरां न युक्त इत्यर्थः । ननु कार्यस्य कारणानन्यत्वे भेदप्रतीतेः का गतिरिति तामाह—कारणादिति । परमार्थतः कार्यस्य कारणादभेदेऽप्यविद्यावशात्कार्यकारणादिभेदप्रतिभासः सिध्यतीत्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

अतः सर्वो विकारश्च वाचा केवलमास्तिकाः ॥
अस्तीत्यारभ्यते नामधेयमात्रं हि सत्सदा ॥ २३ ॥

एवं कार्यस्य कारणमात्रत्वं प्रसाध्यास्मिन्नर्थे श्रुतिं योजयति—अत इति । विक्रियते विविधं क्रियत इति विकारः कार्यवर्गः । यतस्तद्भेदप्रतिभासो भ्रान्त्याऽतः सर्वोऽपि विकारो वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते न तु वस्तुतोऽस्ति । अतो घटशराव इत्यादिनामधेयमात्रमेव । सदा सर्वदा प्रध्वस्तावस्थायामिव स्थितिकालेऽपि कार्यस्य कारणमात्रत्वमेवावशिष्यते ॥ २३ ॥

प्रातीतिकेन रूपेण विकारोऽसत्य एव हि ॥
कारणाकार एवास्य सत्यः साक्षात्सदा सुराः ॥ २४ ॥

नन्वेवं विकारस्य नामधेयमात्रत्वेऽर्थादसत्त्वमुक्तं भवति । तादृशस्य कथं कारणभूतसद्ब्रह्मानन्यत्वं सदसतोः परस्परविरोधादित्याशङ्क्याऽऽह—प्रातीतिकेनेति । कार्यस्य हि द्वे रूपे पृथुबुध्नोदराद्याकारविशेषात्मकमेकं प्रातीतिकं रूपम् । तथाऽनुगतमृदात्मकमपरं कारणरूपम् । तत्र प्रातीतिकेन रूपेणासत्य एव कार्यवर्गः कारणमृद्रूपेण सत्यः ॥ २४ ॥

कारणाभिन्नरूपेण कार्यं कारणमेव हि ॥
सद्रूपेण सदा सत्यं भेदेनोक्तिर्मृषा खलु ॥ २५ ॥

---

१ घ. च. 'व्यापृति' । २ ङ. 'शेषाश्च । ३ घ. ङ. च. भिन्नं । ४ ङ. तत्सदा ।

नन्वेवं कार्यसंबन्धिकारणरूपमेकं कारणं चान्यदित्यद्वैतकारणत्वव्याकोप इत्यत आह—कारणाभिन्नेति । कार्यसंबन्धिसत्कारणाभिन्नं रूपं तत्कारणमेव नानयोर्भेदो विद्यत इत्यर्थः । एवमुक्तेऽर्थे मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिकां कारणमात्रसत्यत्वप्रतिपादिकां श्रुतिं योजयति—सद्रूपेणेति । श्रुतिगतैवकारस्य फलमाह—भेदेनेति ॥ २५ ॥

अतः कारणविज्ञानात्सर्वविज्ञानमास्तिकाः ॥
सुतरामुपपन्नं हि न संदेहोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—अत इति । यतो लोके मृदादिकारणेषु ज्ञातेषु तदनन्यतया तत्कार्यघटशरावादिकमपि कारणाकारेण ज्ञातमेव भवति। अतः सर्वजगत्कारणभूतसद्ब्रह्मात्मज्ञानात्तत्कार्यं सर्वमपि कारणात्मना ज्ञातमेव भवतीत्येतदुपपद्यत इत्यर्थः ॥ २६ ॥

तच्च कारणमेकं हि न भिन्नं नोभयात्मकम् ॥
भेदः सर्वत्र मिथ्यैव धर्म्यादेरनिरूपणात् ॥ २७ ॥
भेदे ज्ञाते हि धर्म्यादिविभागस्य च वेदनम् ॥
विभेदेनैव[1] धर्म्यादौ विज्ञाते भेदवेदनम् ॥ २८ ॥

ननु कार्यस्य कारणज्ञानाज्ज्ञानेऽपि कारणजातीयस्य तेन ज्ञातुमशक्यत्वात्कथमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानमित्यत आह—तच्चेति । तच्च जगत्कारणमेकमद्वितीयमेव न तु भिन्नं नापि भिन्नाभिन्नात्मकम् । भेदस्य क्वचिदपि लब्धात्मकत्वाभावेन कारणे शङ्कितुमप्यशक्यत्वादित्यर्थः । ननु घटात्पटो भिन्न इति भेदः प्रत्यक्षतोऽनुभूयत एवेत्यत आह—भेदः सर्वत्रेति । धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीननिरूपणो हि भेदावभासः । भेदेन ज्ञातयोरेव धर्मिप्रतियोगित्वमित्यन्योन्याधीननिरूपणत्वेन क्वचिदपि भेदस्याऽऽत्मलाभासंभवान्मिथ्याभूत एव प्रतीयमानो भेद इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

भेदानिरूपणादेव भेदाभेदो न संगतः ॥
अतश्च कारणं नित्यमेकमेवाद्वयं सुराः ॥ २९ ॥

अतश्चेति । यतो वेद्यस्य भेदस्याभावात्तद्विषयावभासोऽपि न पारमार्थिकः ।

---

१ च. °देन हि ध° ।

अतः कारणाद्विदारणात्मकभेदासंस्पर्शात्कारणं नित्यं स्वगतसजातीयभेदाभावाच्चैकमेवाद्वितीयमिति सिद्धमित्यर्थः ॥ २९ ॥

कुलालादेर्मृदादेश्च भेदे दृष्टेऽपि भूतले ॥
अचैतन्यान्मृदादेस्तु कुलालादिरपेक्ष्यते ॥ ३० ॥
अत्र कारणमद्वैतं शुद्धं चैतन्यमेव हि ॥
तेन नापेक्षते ह्यन्यत्कारणं चेतनात्मकम् ॥ ३१ ॥
स्वयं चेतनमप्येतत्कारणं न कुलालवत् ॥
अपेक्षते मृदा तुल्यमचिद्रूपं तु कारणम् ॥ ३२ ॥

ननु लोके घटादिकार्येषूपादानं निमित्तं चोभयं पृथग्दृश्यते । तथाऽद्वितीयस्य सद्वस्तुनो निमित्तत्वेन निरुपादानं कार्यं नोत्पद्यते तदुपादानत्वे च निर्निमित्तत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तस्योभयरूपतामाह—कुलालादेरित्यादिना । मृदादेरचेतनत्वेन हि स्वातिरिक्तचेतनकुलालाद्यपेक्षा । जगदुपादानं तु स्वयमेव चेतनत्वान्नान्यं चेतनमपेक्षते तथा चेतनत्वेऽपि कुलालवत्स्वातिरिक्ताचिद्रूपोपादानापेक्षाऽपि नास्ति । अभिन्ननिमित्तोपादानस्य श्रुतत्वात् । अत्रैव श्रूयते हि—"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति । तत्रेक्षणान्निमित्तत्वं बहुभवनेनोपादानत्वं चाद्वितीयस्य सद्वस्तुनोऽवगम्यते । अतो जगतो निमित्तमुपादानं च स्वयमेवेत्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

प्रतीत्या केवलं शक्तिरचिद्रूपा तमोमयी ॥
सर्वप्रकारैर्विद्वद्भिरनिरूप्याऽस्ति शांकरी ॥ ३३ ॥

नन्वविक्रियस्यासङ्गस्य सद्रूपस्य ब्रह्मणः कथमीदृग्विधं कारणत्वं संभवति माययेति चेत्तर्हि तया द्वैतापत्तेरित्यत आह—प्रतीत्येति । प्रतीत्या प्रतीतिमात्रेणैव सिद्धा प्रतीत्येकशरीरेति यावत् । स्वप्रकाशब्रह्मस्वरूपाच्छादकत्वात्तमःप्रधाना निरूपणसमर्थैरपि विद्वद्भिः सदसदादिसर्वप्रकारैर्निर्वक्तुमशक्या ॥ ३३ ॥

तया दुर्घटकारिण्या तादात्म्येनैव संगतम् ॥
कारणं सकलस्रष्टृ सर्वसंहर्तृ चाऽऽस्तिकाः ॥ ३४ ॥

---

१ घ. 'रिक्ताचि' । २ च. 'त्म्येन च सं' ।

ईदृग्विधमायातादात्म्यस्य सद्रूपे ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्तदीयसत्त्वरजस्तमोगुणोपाधिभेदेनाविक्रियस्यापि ब्रह्मणः स्रष्टृत्वादिकमुपपद्यते। नापि द्वैतापत्तिः। मायाया अनिर्वचनीयत्वेन सदन्तराभावात् ॥ ३४ ॥

पालकं च सदा सच्च चिद्रूपत्वात्सुरोत्तमाः ॥
चिद्रूपस्य तु सत्यत्वं युक्तमेवाऽऽस्तिकाः सदा ॥३५॥

एवमद्वितीयत्वं प्रसाध्य सद्रूपत्वमपि साधयति—सदा सच्चेति। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेश्चिद्रूपं हि जगत्कारणं ब्रह्म। तथाच विमतं सत्। चिद्रूपत्वात्। यत्तु सद्विलक्षणं नासौ चिद्रूपः। यथा रज्जुसर्प इति भावः। व्याप्तिमुपपादयति। चिद्रूपस्येति। जडप्रपञ्चप्रतीतिबाधसाक्षितया सर्वदाऽवस्थानाच्चिद्रूपस्य तदधिष्ठानस्य ब्रह्मणो युक्तमेव सार्वकालिकं सत्यत्वमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

अचिद्रूपाहिरज्ज्वादेर्मृषात्वं संमतं खलु ॥
अतस्तत्कारणं देवाः सदेवैकं च शाश्वतम् ॥ ३६ ॥

चिद्रूपस्याप्यसत्यत्वं कुतो न भवतीत्यत आह—अचिदिति। अहिरज्ज्वादे रज्जुसर्पादेरित्यर्थः। तत्र हि मिथ्यात्वमचिद्रूपत्वेन व्याप्तं दृश्यते। तच्च चिद्रूपाज्जगत्कारणाद्व्यावर्तमानं स्वव्याप्यं मिथ्यात्वमपि व्यावर्तयतीत्यभिप्रायः। अस्मिन्प्रतिपादितेऽर्थे "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" इति श्रुतिं योजयति—अत इति ॥ ३६ ॥

इदं सर्वं जगत्पूर्वं सदेवाऽऽसीत्सुरर्षभाः ॥
असदासीदिति भ्रान्ता वदन्ति सुरपुंगवाः ॥ ३७ ॥

यत उक्तरीत्या जगत्कारणमद्वितीयं सदेवातः कारणादिदं परिदृश्यमानं नामरूपात्मकं कार्यं सर्वं जगत्सृष्टेः पूर्वं सदेवाऽऽसीत्। सद्रूपकारणात्मनैव वर्तते न तु नामरूपात्मनेत्यर्थः। एवं सत्कारणवादं प्रस्तुत्यैतद्दार्ढ्यार्थं श्रुत्या शून्यवाद्यभिमतमसत्कारणपक्षमुपन्यस्य तस्य निरासः कृतः। 'तद्धैके' इत्यादिना "कथमसतः सज्जायेत" इत्यन्तेन। तस्याः श्रुतेरभिप्रायमाविष्करोति—असदासीदित्यादिना। विनष्टादेव हि बीजादेरङ्कुरादिकार्योत्पत्तिदर्शनात्कारणं नानुपमृद्य प्रादुर्भावोऽस्तीत्यभावस्यैव तत्र कारणत्वम्। एवं जगन्मूलकारणमपि तादृशमसद्रूपमेवेत्येवं वदन्तोऽसद्वादिनो भ्रान्ताः।

मृतदेवदत्तस्य पुत्रोत्पादनशक्तिवन्नष्टस्य कारणस्य कार्यजननशक्त्ययोगात् । अङ्कुरादिकार्यसमये च बीजादिकारणसंस्थानादिविशेषाणां तदवयवानामनुवृत्तेश्च नासतः कारणत्वं युक्तमिति तेषां भ्रान्तत्वम् ॥ ३७ ॥

असन्न कारणं युक्तं वस्तुतत्त्वनिरूपणे ॥
वन्ध्यापुत्रोऽपि सर्वेषां कारणं स्यात्स्वयं खलु ॥ ३८ ॥

तदेवोपपादयति—असन्न कारणमित्यादिना । न तावदसतः कारणत्वं युक्तम् । तस्य सर्वप्रकारेणापि निरुपाख्यस्य कारणत्वलक्षणभावरूपधर्माश्रयत्वायोगात्तदाश्रयत्वे च वन्ध्यासुतस्याप्यसत्त्वाविशेषात्सर्वकारणत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

स्वशक्त्याऽसच्च सर्वेषां कारणं भवतीति चेत् ॥
शक्तिरप्यसतो नास्ति सतो बीजस्य दर्शनात् ॥ ३९ ॥

नन्वसतोऽपि जगन्मूलकारणस्य स्वशक्तिवशात्कारणत्वं सेत्स्यतीति शङ्कां दूषयितुमनुभाषते—स्वशक्त्येति । तदेतद्दूषयति—शक्तिरिति ॥ ३९ ॥

अङ्कुरोत्पादिका शक्तिः सद्रूपस्यैव दृश्यते ॥
खलु बीजस्य सर्वत्र नासतस्तददर्शनात् ॥ ४० ॥

अङ्कुरादिकार्यजननशक्तिरपि सद्रूपस्यैव बीजादेरन्वयव्यतिरेकाभ्यामवसीयते नासतः । अतो दृष्टविरोधादसतः शक्तिकल्पनमयुक्तमित्यर्थः ॥ ४० ॥

साऽपि शक्तिः सती किंवाऽसती सदसती तु वा ॥
सती चेत्सा सती शक्तिः कथं वन्ध्यासुताश्रया ॥
आश्रयत्वं सतो दृष्टं खलु लोके न चासतः ॥ ४१ ॥

विकल्पासहत्वेनापि दूषयति—साऽपीति । आद्यं कल्पमनूद्य निराचष्टे—सती चेदिति । भावरूपा शक्तिर्निरुपाख्यस्यासतः कथं धर्मः स्यात् । न ह्यत्यन्तासतो वन्ध्यासुतादेस्तादृशशक्तियोगो दृश्यते युज्यते वा । तथाविधशक्त्याश्रयत्वं च सत एव हि बीजादेर्दृष्टं न त्वसतो नरविषाणादेः । अतस्तदाश्रयत्वे बीजादिवदेव भावरूपत्वप्रसङ्गादतोऽसतः सद्रूपा शक्तिरस्तीति न युक्तं कल्पयितुमित्यर्थः ॥ ४१ ॥

साऽसती चेत्कथं शक्तिः कार्यनिर्वाहिकाऽसती ॥४२॥
वन्ध्यापुत्रः स्वयं नैव कार्यनिर्वाहकः खलु ॥
निर्वाहकत्वधर्मश्च सत एव हि दृश्यते ॥ ४३ ॥

द्वितीयं कल्पमनूद्य निराचष्टे—साऽसती चेदिति । असतः कारणत्वोपपादनाय हि या शक्तिः परिकल्प्यते साऽपि यद्यसती स्यात्तर्हि तस्या अपि वन्ध्यासुतादिवत्कार्यनिर्वहणसामर्थ्यानुपपत्तिः । नन्वसतोऽपि तथाविधसामर्थ्यदर्शनबलादभ्युपगम्यता मित्यत आह—निर्वाहकत्वेति । एवं चासद्रूपा शक्तिः परिकल्पिताऽपि नासतः कारणत्वमुपपादयितुं शक्नोतीत्यर्थः ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥

शक्तिः सदसती सा चेद्दोषद्वयसमागमः ॥
अतः स्वशक्त्या चासत्तु सर्वेषां नैव कारणम् ॥ ४४ ॥

तृतीयं निरस्यति—शक्तिः सदसतीति । दोषद्वयसमागम इति । सत्त्वासत्त्वपक्षोक्तयोर्द्वयोरपि दोषयोः प्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रतिपादितमसतोऽकारणत्वं निगमयति—अत इति ॥ ४४ ॥

तस्मात्सोऽयमसद्वादो जल्पमात्रं न युक्तिमान् ॥
अतः सदेव सर्वेषां कारणं नासदास्तिकाः ॥ ४५ ॥

एवमसत्कारणवादस्यायुक्तत्वाच्छ्रुतौ तुशब्देन तन्निराकृत्य यत्प्रकृतसत्कारणवादनिगमनम् " सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् " इति तद्दर्शयति—अत इति । नासदिति श्रुतिगततुशब्दाभिप्रायकथनम् ॥ ४५ ॥

सृष्टेस्तु प्रागिदं सर्वं सदेवाऽऽसीत्तु कारणम् ॥
तच्च कारणमाद्यन्तविनिर्मुक्तं सदद्वयम् ॥ ४६ ॥

एवमेकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनाय मृदादिदृष्टान्तैः[२] कार्यस्य कारणानन्यत्वं प्रसाध्य किं तदेकं वस्तु यद्विज्ञानात्सर्वं विज्ञायेतेत्याकाङ्क्षायाम् " सदेव सोम्येदमग्र आसीत् " इति सदद्वितीयं ब्रह्मोपदिष्टम् । तत्कार्यत्वे हि जगतस्तत्कारणविज्ञानेन विज्ञातत्वमित्यभिप्रेत्य तत्कार्यत्वप्रतिपादनाय तत्सकाशात्सृष्टिराम्नायते " तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय " इत्यादिना ।

---

१ घ. ङ. °सुतव° । २ घ. °न्तैः कार° । ३ ङ. च. °ज्ञानत्व° ।

तां सृष्टिं श्रुत्यभिप्रेतार्थाभिधानपुरःसरं गृह्णाति—तच्चेत्यादिना । आद्यन्तविनिर्मुक्तमिति । आदिरुत्पत्तिरन्तो विनाशस्तदुभयविनिर्मुक्तम् ॥ ४६ ॥

पूर्वकल्पप्रपञ्चोत्थसंस्कारेणानुरञ्जितम् ॥
कालकर्मविपाकेन सत्त्ववृत्तिसमाश्रितम् ॥ ४७ ॥

नन्वद्वितीयात्सद्रूपादेकविधात्कथमनेकविधकार्यप्रपञ्चोत्पत्तिरित्यत आह—पूर्वकल्पेति । अतीतकल्पप्रलीनप्रपञ्चजनिता या वासना तदनुभवजनितो यश्च संस्कारस्तदुभयसंवलितमित्यर्थः । कालकर्मविपाकेनेति । कालकृतः प्राणिकर्मणां पुण्यपापरूपाणां यः परिपाकः फलप्रदानोन्मुख्यं तेनेत्यर्थः । सत्त्ववृत्तिसमाश्रितमिति । अन्तःकरणोपादानभूतसत्त्वपरिणामरूपा स्रष्टव्यकार्यप्रपञ्चविषया वृत्तिस्तयाऽवच्छिन्नमित्यर्थः ॥ ४७ ॥

सृष्ट्यर्थमैक्षत प्राज्ञा बहु स्यामिति शक्तिमत् ॥
पुनस्तत्पूर्वसंस्कारादाकाशं वायुमादितः ॥ ४८ ॥
सृष्ट्वा तेजस्ततः सृष्ट्वा पुनः सृष्ट्वा त्वपस्ततः ॥
अन्नशब्दोदितां देवाः ससर्ज पृथिवीं पराम् ॥ ४९ ॥

बहु स्यामिति । उपादानान्तरनैरपेक्ष्येण स्वात्मरूपेणैव बहुविधं जगद्भवेयमित्यर्थः । ननु निर्विकारस्य निरवयवस्य चिद्रूपस्याऽऽत्मनो बहुभवनासंभवात्तद्योग्यं सांख्याद्यभिमतप्रधानमेव "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति श्रुतिवाक्येन प्रतिपाद्यत इति चेत् । मैवम् । तस्याचेतनत्वेनेक्षणासंभवात् । अत एव भगवान्बादरायणः सूत्रयामास— "ईक्षतेर्नाशब्दम्" इति । कथं तर्ह्युक्तविधस्य ब्रह्मणो बहुभवनसंभव इति तत्राऽऽह—शक्तिमदिति । शक्तिः सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका माया तस्याः सांख्याद्यभिमतप्रकृतिवत्स्वातन्त्र्यशङ्का मा भूदिति शक्तिपदेनाभिधानम् । शक्तिमत्त्वं च परशिवस्य श्वेताश्वतरैराम्नायते—"पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते" इति । यद्यपि च्छन्दोगशाखायां तेजःप्रभृतेरेव सृष्टिराम्नाता न वियद्वाय्वोस्तथाऽपि तैत्तिरीयके तयोरपि सृष्टिराम्नातेति गुणोपसंहारन्यायेन तामत्रोपसंहृत्य दर्शयति—पुनस्तदिति । बादरायणोऽपि वियद्वाय्वोरुत्पत्तिम् "न वियदश्रुतेः" "एतेन मातरिश्वा व्याख्यातः" इत्यधिकरणाभ्यां निर्णीतवान् । श्रुतौ "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिना या तेजोबन्नसृष्टि-

१ ङ. शक्तिमान् । २ घ. °द्वायोस्त° ।

राम्नाता तामाह—सृष्ट्वेति । ततस्तस्माद्वायुरूपापन्नात्स्वात्मनस्तेजः सृष्ट्वा पुनस्तेजोरूपापन्नात्स्वस्मादेवापः ससर्जेत्यर्थः । एवं चात्र तत इति "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इतिविहितापादाने पञ्चमी । नतु दिग्योगलक्षणानन्तर्यपञ्चमी । अनन्तरमित्यध्याहारसापेक्षाया उपपदविभक्तेस्तन्निरपेक्षत्वेन कारकविभक्तेर्बलीयस्त्वात् । न चैवं तेजसः सद्रूपब्रह्मजत्वव्याकोपः । वायोस्तत्त्वतो ब्रह्माभेदात् । बादरायणोऽप्यमुमर्थं सूत्रयामास—"तेजोऽतस्तथा ह्याह" इत्यादिना । अन्नशब्दोदितामिति । "अन्नमसृजन्त" इति श्रुतौ या पृथिव्यन्नशब्देनाभिहिता तामित्यर्थः । श्रुतिगतान्नशब्दस्य पृथिव्यभिधायकत्वं च व्यासेन प्रतिपादितम्—"पृथिव्यधिकाररूपशब्दान्तरेभ्यः" इति । परामिति । अपञ्चीकृतत्वेन सूक्ष्मामित्यर्थः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तत्पुनः कारणं ब्रह्म तानि भूतानि पञ्च च ॥
एकैकं द्विविधं कृत्वा तेषां मध्ये सुरोत्तमाः ॥ ५० ॥
अंशान्पञ्च समादाय तेषामेकैकमास्तिकाः ॥
कृत्वा चतुर्धा तेष्वंशानादाय चतुरः सुराः ॥ ५१ ॥

श्रुतौ तेजोबन्नसृष्टेरनन्तरं यत्त्रिवृत्करणमाम्नातम् "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकामकरोत्" इति तद्भूतसृष्टौ वियद्वायुसृष्टेरप्युपसंहारात्पञ्चीकरणस्योपलक्षणमिति तद्दर्शयति—तत्पुनरित्यादिना । एतच्च पञ्चीकरणं शिवमाहात्म्यखण्डस्य दशमेऽध्याये विस्तरेण प्रागस्माभिः प्रतिपादितम् । तेष्वंशानादायेति । तेषु विंशतिसंख्याकेषु चतुर्धाकृतांशेषु वियदर्धसंबन्धिनश्चतुरोंऽशानादाय वाय्वादीनां चतुर्णां भूतानां संबन्धिनस्तांश्चतुरोऽर्धांशांश्चाऽऽदाय कारणं ब्रह्मैकैकेनार्धेनैकैकमंशं योजयति । एवं वाय्वादिभूतार्धसंबन्धिनोऽपि चतुरोंऽशानादाय तत्तद्भूतव्यतिरिक्तभूतार्धैश्चतुर्भिरेकमेकं संयोजयतीत्यक्षरार्थः ॥ ५० ॥ ॥ ५१ ॥

यथाक्रमेण भूतानां चतुरस्तांश्च कारणम् ॥
यथाक्रमेण भूतार्धेनैकेनैकं करोति तत् ॥ ५२ ॥
एवमंशान्तरानेतानादाय चतुरः स्वयम् ॥
एकं भूतान्तरार्धेन करोति क्रमशः सुराः ॥ ५३ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥

---

१ ङ. 'ह्मतत्त्वव्या' ।

एवं भूतानि सर्वाणि पञ्चीकृत्य सुरर्षभाः ॥
अण्डानि भुवनान्याशु करोति ब्रह्म कारणम् ॥ ५४ ॥

॥ ५४ ॥

अण्डजं जारजं चैव स्वेदजं चोद्भिजं तथा ॥
करोति कालपाकेन प्राणिकर्मवशेन च ॥ ५५ ॥
ब्रह्म सर्वत्र चिद्रूपेणैवानुप्राप्य सात्त्विकाः ॥
पृथङ्नामानि रूपाणि कुरुते पूर्वकल्पवत् ॥ ५६ ॥

अण्डजं[2] जारजमुद्भिज्जमिति श्रुतेरभिप्रेतमर्थं दर्शयति—अण्डजमिति । स्वेदजस्य यूकादेरण्डजान्तर्भावमभिप्रेत्य श्रुतौ त्रैविध्यमाम्नातम् । अत एवाऽऽहुर्भाष्यकाराः— " स्वेदजसंशोकजयोरण्डजोद्भिज्जयोरपि(रेव)यथासंभवमन्तर्भावः " इति । "सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत् " इति श्रुतिवाक्यस्यार्थमाह—ब्रह्मेति । जगत्कारणं ब्रह्म जलतरङ्गबुद्बुदादिषु सूर्यबिम्बवत्सर्वत्र ब्रह्मेन्द्रादिसर्वशरीरेषु चिद्रूपेणैवानुप्राप्य पूर्वकल्पानुसारेणासौनामाऽयमिदंरूपमिति नामरूपे व्याकरोदित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

इदं सर्वं जगत्सत्यमिव भातमपि स्वतः ॥
कारणव्यतिरेकेण नास्त्येवात्र न संशयः ॥ ५७ ॥

मृदादिदृष्टान्तैः प्रागुपपादितं कार्यस्य कारणानन्यत्वं पुनर्द्रढयितुं त्रिवृत्कृतस्थूलभूतकार्यप्रपञ्चस्याप्यत्रिवृत्कृतकारणभूततेजोबन्नमात्रत्वमग्न्यादिभिश्चतुर्भिरुदाहरणैः श्रुतौ दर्शितम् 'यदग्ने रोहितं रूपम्' इत्यादिना । इदं पञ्चीकृतभूतकार्यं सर्वं जगत्परमार्थवद्भातमपि कारणसूक्ष्मभूतव्यतिरेकेण नैवास्ति ॥ ५७ ॥

यदग्ने रोहितं रूपं तद्रूपं तेजसः सदा ॥
यच्छुक्लं तदपां रूपं यत्कृष्णं भौममेव तत् ॥ ५८ ॥

कथमेतदुपपद्यत इत्याशङ्क्योपपादयति—यदग्नेरिति । त्रिवृत्कृतभूतकार्येष्वग्न्यादिषु लोहितशुक्लकृष्णात्मकास्त्रयो वर्णा अवभासन्ते । तत्र यल्लौहित्यं

१ ङ. कर्म । २ घ. °जं जरायुज° । ३ ञ. °गद्रतं पर° । ४ ङ. °दग्नौ रो° । ५ ङ. °दग्नाविति । ६ ङ. °तका° ।

तदत्रिवृत्कृतस्य सूक्ष्मस्य तेजसो रूपम् । यच्छौक्ल्यं तदपाम् । यत्कार्ष्ण्यं तद्भूमेः ॥ ५८ ॥

नास्ति रूपातिरेकेण सदा सोऽग्निः सुरर्षभाः ॥
वाचारम्भणमात्रो हि विकारो वह्निसंज्ञितः ॥ ५९ ॥
त्रीणि रूपाणि हे देवा एव सत्यं न चानलः ॥
यद्भानो रोहितं रूपं तद्रूपं तेजसः सदा ॥ ६० ॥
यच्छुक्लं तदपां रूपं यत्कृष्णं भौममेव तत् ॥
नास्ति रूपातिरेकेण सदाऽऽदित्यो न संशयः ॥ ६१ ॥

नन्वेषां रूपाणामन्यदीयत्वेऽप्यग्निर्नाम धर्मी कुतो न स्यादित्यत आह—नास्तीति । एतद्रूपत्रयमेव हि मिलितमग्न्यादिपदेनाभिधीयते न तु ततोऽतिरिक्तं किंचित्तत्त्वान्तरमस्तीत्यर्थः । ननु दाहपाकादिसमर्थत्वेनानुभूयमानोऽग्न्यादिपदार्थः कथमपलपितुं शक्यत इत्यत आह—वाचारम्भणमात्र इति । कारणभूतरूपत्रयव्यतिरेकेण योऽयमग्न्यादिपदाभिधेयो विकारः संस्थानविशेषः स वाचैव केवलमारभ्यते न तु वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

भ्रान्त्या केवलमादित्य इत्याहुरविवेकिनः ॥
एवं चन्द्रश्च विज्ञेयो विद्युच्च सुरपुङ्गवाः ॥ ६२ ॥

भ्रान्त्येति । कार्यस्य कारणात्पृथक्त्वेन व्यवहारो भ्रमकृत इत्यर्थः । "यच्चन्द्रमसो रोहितं रूपम्" इत्यादिना श्रुतौ विस्तरेणोक्तमर्थमतिदेशेन कथयति—एवमिति ॥ ६२ ॥

घटकुड्यादयो भावा भूतानि भुवनानि च ॥
सर्वं ब्रह्मातिरेकेण नास्ति ब्रह्मैव सत्सदा ॥ ६३ ॥

घटकुड्यादय इति । यथा चेमेऽग्न्यादयः कारणभूततेजोबन्नव्यतिरेकेण न सन्त्येवं भूतभौतिकात्मकं सर्वं जगत्कारणभूतब्रह्मव्यतिरेकेण नैवास्ति । सद्रूपं तदेव सर्वदा विद्यत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

पूर्वपूर्वभ्रमोत्पन्नवासनाया बलेन तु ॥
देहेन्द्रियादिसंघातेऽहंमतिर्जायते दृढम् ॥ ६४ ॥

ब्रह्मणः परमार्थत्वे तत्त्वमसीति तदात्मकतयाऽनन्तरमुपदेक्ष्यमाणो जीवोऽपि परमार्थ इति तदेकविषयोऽहंप्रत्ययः कथमसत्यभूतकार्येष्वसत्येषु देहादिष्वहं मनुष्य इति जायत इत्यत आह—पूर्वपूर्वेति । गतजन्मभ्रमजनितवासनामूल इदानीं देहादावहमिति भ्रमः । इत्थं गतजन्मन्यपीत्यनादित्वान्नानवस्थेत्यर्थः ॥ ६४ ॥

देहेन्द्रियादयो भावा नाहमर्था निरूपणे ॥
भौतिकत्वाच्च भूतांशैः सदैवाऽऽप्यायितत्वतः ॥६५॥

"अन्नमशितम्" इत्यारभ्य "दध्नः सोम्य" इत्यतः प्राक्तनया श्रुत्या मनोवाक्प्राणमांसलोहितमज्जाद्यात्मकस्य शरीरस्य जडभूतत्रयकार्यत्वेन जडत्वाच्चेतनैकगोचरमहंप्रत्ययं प्रति परमार्थतो न विषयत्वमिति प्रपञ्चितम् । तत्संग्रहेण व्याकरोति—देहेन्द्रियादय इति । भ्रान्त्यैवाहमर्था देहादयो नतु निरूपणे । पितृमातृभुक्तभूतकार्यत्वात्स्वयं भुज्यमानतेजोबन्नलक्षणभूतत्रयांशैः स्थविष्ठमध्यमसूक्ष्मैरुपचयाच्चेत्यर्थः ॥ ६५ ॥

मृदम्भसा यथा भित्तिर्निर्मिता वै मृदम्भसा ॥
आप्यायते तथा भुक्तैर्भूतैर्देहादयोऽपि च ॥ ६६ ॥

उपचयस्तावद्देहादेरन्नादिभिरुपलभ्यते । अत एव तस्य निर्माणमपि तैरेवेत्यत्र निदर्शनमाह—मृदम्भसेति ॥ ६६ ॥

अतो देहादिसंघातेऽहं ममेत्यादिकां मतिम् ॥
विसृज्य साक्षिचैतन्ये विद्वान्कुर्यादहंमतिम् ॥ ६७ ॥

व्याख्यातायाः श्रुतेः फलितं तात्पर्यमाह—अत इति । यतो देहेन्द्रियमनसां वाचारम्भणमात्रं तेजोबन्नभूतकार्यत्वेनानात्मत्वमतस्तत्राहमित्यात्ममतिं परित्यज्य कूटस्थनित्यचिदात्मन्येव तां कुर्यादित्यर्थः ॥ ६७ ॥

दध्नः सर्पिर्यथा जातं मन्थनेन सुरर्षभाः ॥
तथा बुद्ध्यादयो भावा भूतेभ्यश्चोद्भवन्ति हि ॥ ६८ ॥

तेजोबन्नविलक्षणानां भूतेन्द्रियमनसां कथं तत्कार्यतेति चेत् । दधिविलक्षणस्य सर्पिषो यथा दधिकार्यतेत्युदाहृतं श्रुत्या "दध्नः सोम्य" इति तद्विश-

---

१ झ. कथं सत्य° ।

दयति—दध्नः सर्पिरिति । दध्नो यथा मन्थनेन विलक्षणः सर्पिष्परिणामः । एवं तेजोबन्नानामौदर्याग्निकृतपाकविशेषेण देहेन्द्रियमनोरूपपरिणामविशेष इत्यर्थः ॥ ६८ ॥

भौतिकं देहसंघातं विसृज्य मतिमान्पुनः ॥
सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे कुर्यान्नित्यमहंमतिम् ॥ ६९ ॥

दधिसर्पिर्दृष्टान्तेन देहादेर्भौतिकत्वसमर्थनेन प्रागुक्ताया व्यतिरिक्तात्मनिष्ठाया निरपवादत्वं सिद्धमित्याह—भौतिकं देहसंघातमिति ॥ ६९ ॥

अन्नेनाऽऽप्यायतेऽभुंक्ते नाधीतं तस्य भासते ॥
ततोऽपि बुद्धिरन्नस्य कार्यमेव न संशयः ॥ ७० ॥

वाक्प्राणयोः कार्ययोरस्तु भौतिकत्वं मनस्तु नित्यमिति वैशेषिकास्तत्कथं तस्य भौतिकत्वमित्याशयवता पुत्रेण पृष्टम् "भूय एव मा भगवान्विज्ञापयतु" इति । तत्र पितुरुत्तरम् "षोडशकलः' इत्यादि । षोडशदिनपर्यन्तमनशनेनोपक्षयादधीतवेदानामनवभासः पुनरशनेन तदुपचयादवभास इत्यन्नेनोपचयदर्शनादन्नमयं मन इति पितुराशयस्तं संगृह्णाति—अन्नेनाऽऽप्यायतेऽभुंक्ते नेति । बुद्धिरिति मन एवोक्तम् ॥ ७० ॥

अतोऽपि बुद्धिमन्नस्य कार्यं त्यक्त्वा विविक्तधीः ॥
सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे कुर्यान्नित्यमहंमतिम् ॥ ७१ ॥
देहेन्द्रियादिसंघातेऽहंममेत्यादिकां मतिम् ॥
त्यक्त्वा स्वात्मनि चिद्रूपे यदाँऽपीतो भवत्ययम्॥७२॥
तदा स्वपिति दुःखादिदर्शनं च न विद्यते ॥
स्वात्मरूपसुखप्राप्तिरेवं दृष्टाऽस्य देहिनः ॥ ७३ ॥
अतोऽपि मतिमान्नित्यं त्यक्त्वा देहादिगां धियम् ॥
सर्वसाक्षिणि चिद्रूपे साक्षात्कुर्यादहंमतिम् ॥ ७४ ॥

मनसोऽन्नमयस्याऽऽक्षिप्तस्य यत्कृतं समर्थनं तस्यापि प्रागुक्तव्यतिरिक्तात्म-

---

१ घ. °ने वि° । २ घ. ङ. च. °प्यायिते । ३ च. झ. भुङ्क्ते । ४ झ. °दि । पञ्चदशदि° । ५ घ. ङ. च. °प्यायिते° । ६ झ. भुङ्क्ते । ७ ङ. च. °दा यातो ।

निष्ठासिद्धिरेव फलमित्याह—अतोऽपि बुद्धिमन्नस्येति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

यदिदं साक्षिणा वेद्यं तत्सर्वं ब्रह्म केवलम् ॥
तत्सत्यं पूर्णचैतन्यं तत्त्वमर्थो न संशयः ॥ ७५ ॥

" एकमेवाद्वितीयम् " इत्यद्वितीयं ब्रह्म प्रतिज्ञाय तेजोबन्नलक्षणस्य भूतत्रयस्य तदुत्पन्नस्य भौतिकस्य भोग्यजातस्य भोगायतनानां शरीराणां भोगोपकरणानामिन्द्रियाणां च तत्कार्यतयैव वाचारम्भणत्वान्न तत्प्रतियोगिकभेदादद्वैतप्रतिज्ञाभङ्ग इत्यध्यायस्य प्रथमभागार्थो व्याख्यातः। तथाऽपि भोक्तृणामात्मनां नित्यत्वेन तत्प्रतियोगिकभेदादद्वैतप्रतिज्ञाभङ्ग इति शङ्कां निरसितुमुत्तरो भागः " उद्दालको हाऽऽरुणिः " इत्यादि। तत्र यद्यपि भोग्यवद्भोक्ता न कल्पितः किंतु परमार्थ एव तथाऽपि न तत्प्रतियोगिकभेदादद्वैतप्रतिज्ञाहानिस्तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेन भेदाभावादित्युक्तम् " स एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति। यदेतदवाङ्मनसगोचरत्वादतिसूक्ष्मं ब्रह्मास्मिन्नारोपितत्वाद्दृश्यं सर्वमेतेनैवाऽऽत्मवद्रजतमिव शुक्तिशकलेन तदेव च ब्रह्म सकलकल्पनाधिष्ठानत्वात्सत्यं सर्वस्य कल्पितस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मा च। यदेतदुक्तलक्षणं ब्रह्म तदेव त्वमसि न ततो भिद्यसे हे श्वेतकेतो इति। श्वेतकेतुश्च सकलभोक्तृवर्गोपलक्षणमिति तामिमां श्रुतिं व्याकरोति—यदिदमित्यादि। ब्रह्म केवलमिति। ब्रह्मण्यारोपितत्वाद्व्यतिरेकेणाभावात्। योऽयं सर्पः स रज्जुर्यदिदं रजतं तच्छुक्तिशकलमिति तद्बाधायां सामानाधिकरण्यम्। तत्त्वमर्थ इति। त्वंशब्दार्थो जीवः पुनः परमार्थतस्तदेव पूर्णचैतन्यं ब्रह्म न पुनर्दृश्यवत्तत्र कल्पित इत्यसंशयितव्यमित्यर्थः ॥ ७५ ॥

त्वंशब्दार्थो य आभाति सोऽहंशब्दार्थ एव हि ॥
योऽहंशब्दार्थ आभाति स त्वंशब्दार्थ एव हि ॥७६॥

ननु त्वंशब्दः परागर्थवाचकोऽहंशब्दस्तु प्रत्यगर्थवाचक इति परस्परप्रतिद्वंद्वितया ह्रस्वदीर्घशब्दवत्तौ विरुद्धार्थौ। अहं ब्रह्मास्मीति प्रतीचो ब्रह्मत्वमुक्तं श्रुत्यन्तरे तदिह " तत्त्वमसि " इति कथं पराचो ब्रह्मत्वमुच्यत इत्यत आह—त्वंशब्दार्थ इति। एक एव देवदत्तो यथा पुत्रेण तात इत्युच्यते

१ घ. °स्य पृथगर्थो। २ झ. °ह्म साकल्येना°। ३ घ. ङ. झ. °द्वंद्वत°।

पित्रा च पुत्र इति न तत्र तातपुत्रपदाभ्यामधीयमानं देवदत्तस्वरूपं भिद्यते । वक्तृभेदनिबन्धनस्तु पितृपुत्रव्यवहारभेदो न वक्तव्यनिबन्धनः । तथा जीवस्यैव ब्रह्मतादात्म्यं स्वयमनुभूयमानावस्थमहं ब्रह्मास्मीति व्यपदिश्यते तदेव च जीवपरैक्यं परस्मै बोध्यमानं तत्त्वमसीति व्यपदिश्यते । अतो वाक्यद्वयस्य समानार्थत्वादविरोध इत्यर्थः ॥ ७६ ॥

**त्वमहंशब्दलक्ष्यार्थः साक्षात्प्रत्यक्चितिः परा ॥**
**तच्छब्दस्य च लक्ष्यार्थः सैव नात्र विचारणा ॥७७॥**

नन्वेवं तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यनयोः परस्परविरोधो मा भूत्तत्र त्वमहंशब्दाभ्यां पुनरज्ञः संसारी जीवोऽभिधीयते ब्रह्मपदेन तत्पदेन च पुनरसंसारी सर्वज्ञ ईश्वरस्तस्य कथं तेन सह तादात्म्यमित्यत आह—त्वमहंशब्देति । अयमर्थः । सत्यज्ञानानन्तानन्दात्मकमिति प्रतिपादितमखण्डमद्वितीयमेकरसमनाद्यनन्तं परमार्थभूतं वस्तु । सत्त्वरजस्तमोलक्षणत्रयात्मिका या प्रकृतिरनादिरन्तवती तत्त्वज्ञानैकनिवर्त्यतया मिथ्यैव परिकल्पितत्वादवस्तुभूता । सा च द्विविधा । रजस्तमसी अभिभूय विशुद्धसत्त्वैका सा मायेत्युच्यते । रजस्तमोभ्यामभिभवेन मलिनसत्त्वा चापरा साऽविद्येत्युच्यते । तत्र मायासत्त्वांशे प्रतिबिम्बितः स परमात्मा तां मायां वशीकृत्य सर्वज्ञः सर्वेश्वर इत्युच्यते । अविद्यासत्त्वांशे पुनः प्रतिबिम्बितः स एव परमेश्वरस्तया वशीकृतोऽस्वतन्त्रः कर्ता भोक्ता संसारी जीव इति । स एव तु परमात्मा तमःप्रधानप्रकृत्युपाधिकः सन्भूतभौतिकप्रपञ्चलक्षणभोग्यात्मना विवर्तते । तत्रैक एव परमात्मा तमःप्रधानप्रकृत्युपाधिकतया जगदुपादानम् । विशुद्धसत्त्वप्रधानप्रकृत्युपाधिकतया जगतो निमित्तमित्यभिन्ननिमित्तोपादानं सत् " सदेव सोम्येदम् " इत्यत्र सच्छब्देनोक्तम् । तत्र हि " तदैक्षत " इति चेतनत्वेन निमित्तत्वम् " बहु स्याम् " इति कार्याकारेण विवर्तमानतयोपादानत्वमित्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वं विशदम् । तदिह प्रकृतत्वात्तत्त्वमसीति वाक्ये प्रकृतपरामर्शिना तच्छब्देनोच्यते । अविद्योपाधिकस्तु जीवः सकलोऽपि पुरोवर्तिनं श्वेतकेतुं निमित्तमात्रं कृत्वोद्दालकेन पित्रा त्वंशब्देनोच्यते । तयोश्च तत्त्वंशब्दवाच्यार्थयोर्मायाविद्योपाधिकचैतन्ययोः परस्परमत्यन्तविलक्षणतया तादात्म्यविरोधात्तत्त्वंशब्दौ मायाविद्ययोर्भागपरित्यागेनोभयानुगतमेकं चैतन्यमात्रं लक्षयतः । एवमहं ब्रह्मास्मीत्यत्रापि ॥ ७७ ॥

---

१ ङ. च. 'वस्थायाम' । २ झ. 'सारी चाभि' । ३ झ. 'धिभूत' । ४ झ. 'विद्याशब्दयो' ।

त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्यैव देहादिवस्तुनः ॥
न तच्छब्दार्थतां वक्ति श्रुतिस्तत्त्वमसीति सा ॥७८॥

ननु चिदंशे तादात्म्याविरोधेऽपि त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्य तत्पदवाच्यार्थेन तादात्म्यं विरुद्धमेवेति चेत्सत्यं विरुद्धं न त्विह तद्विवक्षितमित्याह—त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्येति । संसारित्वस्य सर्वज्ञत्वात्मकता नेह श्रुत्या विवक्षितेत्यर्थः॥७८॥

तदर्थैक्यविरुद्धांशं त्यक्त्वा वाच्यगतं श्रुतिः ॥
अविरुद्धचिदाकारं लक्षयित्वा ब्रवीति हि ॥ ७९ ॥

शब्देनाभिधीयमानस्य संसारित्वादेरविवक्षाकारणमाह—तदर्थैक्येति । समभिव्याहृतपदान्तरसामानाधिकरण्यविरोध एवाविवक्षाकारणमित्यर्थः ॥ ७९ ॥

तदर्थे च त्वमर्थैक्यविरुद्धांशं विनैव तु ॥
कारणत्वादिवाच्यस्थं लक्षयित्वा तु केवलम् ॥ ८० ॥
चिदाकारं पुनस्तस्य त्वमर्थैक्यं ब्रवीति च ॥
तत्त्वंशब्दार्थलक्ष्यस्य चिन्मात्रस्य परात्मनः ॥ ८१ ॥

त्वमहंशब्दार्थे कथितमर्थं तच्छब्दार्थेऽपि योजयति—तदर्थे चेति [1] । तत्पदवाच्येन जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादिना विरुद्धं सांसारिकत्वादिकं त्वंपदवाच्यगतं यथा न विवक्षितं तथा त्वंपदवाच्यगतसंसारित्वादिना विरुद्धं जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वादिकं तत्पदवाच्यगतं न विवक्षितमित्यर्थः । त्वमर्थैक्यविरुद्धं विशेषणभूतं जगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वं विना केवलं विशेष्यभूतं चिदाकारं लक्षयित्वा तस्य त्वमर्थैक्यं ब्रवीतीत्युत्तरेण संबन्धः । एवं तत्त्वंपदार्थयोर्विरुद्धांशपरिहारे सति यो वाक्यार्थः संपद्यते तं दर्शयति—तत्त्वंशब्दार्थलक्ष्यस्येति ॥ ८० ॥ ॥ ८१ ॥

एकत्वं यत्स्वतःसिद्धं स हि वाक्यार्थ आस्तिकाः ॥
इतोऽन्यथा यो वाक्यार्थः सोऽवाक्यार्थो न संशयः ॥८२ ॥

उक्तरीत्या तत्त्वंशब्दाभ्यां यल्लक्ष्यं चिन्मात्रं निरस्तसमस्तोपाधिकं स एव हि परमात्मा " विज्ञानमानन्दं ब्रह्म " इति श्रुतेः । तस्य च त्रिविधपरिच्छेदराहित्येन यतः स्वाभाविकमेकत्वमभेदः सोऽत्र तत्त्वमसिवाक्येन प्रतिपाद्यते

१ ङ. झ. °ति । तत्सम° । २ ङ. त्वदर्थैक्यं ।

न तु जीवब्रह्मणोरन्यतरोद्देशेनान्यतरस्य प्रागसिद्धमेकत्वं बोध्यत इत्यर्थः । ननु परमार्थतो भिन्नस्यैव संसारिणो जीवस्य रससंपर्कवशेन ताम्रस्य सुवर्णत्वापत्तिवदीश्वरानुग्रहवशात्तत्तादात्म्यसंभवात्ताद्दक्तादात्म्यपरत्वं किमिति वाक्यस्य न स्यादित्यत आह—इतोऽन्यथेति । इतोऽस्मात्स्वाभाविकैकत्वलक्षणात्प्रकारान्तरेण जीवब्रह्मणोः संसर्गरूपो विशिष्टैकत्वरूपो वा यो वाक्यार्थः स वाक्यार्थ एव न भवति वस्तुतो भिन्नयोस्तयोरन्योन्याभावस्यानाद्यन्तत्वेन तादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ८२ ॥

एकत्वप्रमितिं वाक्यं न करोति सुरर्षभाः ॥
व्यावहारिकमज्ञानं बाधते विद्ययैव तु ॥ ८३ ॥

ननु तत्स्वप्रकाशस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूतमेकत्वमपि तथाविधमिति तस्य वाक्यबोध्यत्वे स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्यत आह—एकत्वप्रमितिमिति । यदि वाक्यमेकत्वविषयां प्रमितिं न जनयते तर्हि तस्य वैयर्थ्यं जातमित्यत आह—व्यावहारिकमिति । वाक्यं स्वजन्यया विद्ययैवोदीरितब्रह्मात्मैक्यविषयया मनोवृत्त्या तदज्ञानं बाधते । अतो न निष्प्रयोजनतेत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सदा प्रमितमेकत्वं स्वत एव न चान्यतः ॥
अतो न प्रमितिं वाक्यं कुरुतेऽज्ञानबाधकम् ॥ ८४ ॥

नन्वेकत्वप्रमितौ वाक्यव्यापारो नास्ति चेत्प्रमाणाविषयत्वात्तस्य नरविषाणवदसत्त्वमित्यत आह—सदा प्रमितमिति । परप्रकाश्यस्य हि प्रमाणाविषयत्वनिमित्तमसत्त्वमुदीरितमेकत्वं तु स्वप्रकाशचितोऽनन्यत्वात्सदा प्रकाशमानमेवेति नोक्तदोषापत्तिः । अतो वाक्यस्याऽऽवरणज्ञाननिवृत्तावेवोपयोगो न स्वरूपप्रकाशन इत्यर्थः ॥ ८४ ॥

वस्तुतो नास्ति चाज्ञानं चित्प्रकाशविरोधतः ॥
अतो वाक्यं न चाज्ञानबाधकं च निरूपणे ॥ ८५ ॥

नन्वज्ञानस्यासत्त्वे निवृत्त्यनुपपत्तेर्ब्रह्माभेदे च तस्यापि निवृत्तिप्रसङ्गादतोऽन्यत्किंचिदज्ञानाख्यं वस्त्वङ्गीकर्तव्यम् । तथाच द्वैतापत्तिरित्यत आह—वस्तुत इति । वस्तुतः परमार्थतोऽज्ञानं नास्त्येव । ब्रह्मस्वरूपभूतचित्प्रकाशविरोधित्वेन तस्याज्ञानस्याऽऽलोकविरोधिनस्तमस इव तत्र स्वरूपलाभासंभवादतस्तत्स्वरूपे पूर्वपूर्वभ्रमसंस्कारवशादध्यस्तमेवाज्ञानं विद्यया निवर्तत इति

विचार्यमाणे वस्तूपाधौ वाक्यमज्ञानस्यापि बाधकं न भवति व्यवहारदृष्ट्यैव तस्याज्ञानबाधकत्वव्यपदेशः ॥ ८५ ॥

एकत्वं यत्पुरा प्रोक्तं तत्स्वयं सेद्धुमर्हति ॥
न प्रमाणेन मानानि तस्मिन्कुण्ठी भवन्ति हि॥ ८६॥

ननु वाक्येनाद्वितीयब्रह्मविषयान्तःकरणवृत्तिः स्वविषयावरणाज्ञाननिवर्तिका या जन्यते घटपटादिविषयवृत्त्यन्तरवत्तस्या अपि स्वविषयप्रकाशनसामर्थ्यं कुतो नेत्यत आह—एकत्वं यदिति । यद्ब्रह्मात्मनः स्वाभाविकमेकत्वं प्रागुक्तं तत्स्वरूपभूतचित्प्रकाशानन्यत्वात्स्वयमेव स्वात्मनैव सेद्धुं प्रकाशितुमर्हति न प्रमाणवशात् । अत्र हेतुमाह—मानानीति । हि यस्मात्कारणात्तत्स्वरूपप्रकाशनाय प्रवृत्तानि प्रमाणानि तेनैव साक्षिरूपेणावस्थितेन प्रकाशमानानि सवितृप्रकाशेन दीपवत्तस्मिन्स्वप्रकाशे चिदात्मनि निरुद्धशक्तीनि भवन्ति । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—"न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग्गच्छति नो मनः" इति ॥ ८६ ॥

व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव वस्तुतः ॥
अज्ञानमिति वार्ताऽपि त्वर्थसद्भाव[1] एव हि ॥ ८७ ॥

व्यावहारिकमज्ञानमित्यादि । यद्वाक्यजन्यया विद्यया निवर्त्यमज्ञानं तदपि वस्तुतो निरूपणे ब्रह्मैव । शुक्त्यादावध्यस्तस्य रजतादेरिव तस्य च ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन तदव्यतिरेकादित्यर्थः । अतश्च वस्तुनिरूपणेऽज्ञानमिति व्यवहारोऽपि न युज्यत इत्याह—अज्ञानमितीति ॥ ८७ ॥

सत एव हि सद्भावो नासतः सूक्ष्मदर्शने ॥
सदसत्कोटिनिर्मुक्तमित्युक्तिश्चार्थभासने ॥
खलु नाऽऽभासते भानं ब्रह्म वस्त्वेव केवलम् ॥ ८८ ॥

ननु व्यवहारबलादेवाज्ञानस्य सद्भावः किं न स्वीक्रियते तत्राऽऽह—सत एवेति । सद्रूपस्यैव हि वस्तुनः सद्भावो न तद्विलक्षणस्येत्यर्थः । ननु सन्घटः सन्पटः सत्कुड्यमिति सद्भावोऽनुभूयत एवेति चेत्तत्राऽऽह—सूक्ष्मदर्शन इति । अधिष्ठानसत्त्वमेवाऽऽरोप्यगतसत्त्वेन तत्र प्रतिभासत इत्यर्थः । ननु प्रतीतिबाधान्यथानुपपत्त्या सदसद्विलक्षणं तदज्ञानमस्तीति तत्राऽऽह—सदसत्कोटीति ।

---

[1] च. त्वर्थास° ।

सदसद्वैलक्षण्यप्रतिपादनमपि तत्तत्प्रकारनिरूपणासहत्वप्रतिपादनपरं न तादृगं-तादृगर्थसद्भावपरम् । अत ईदृग्विधार्थभासने हि सदसद्विलक्षणं तदित्यपि व्यवहारो नावभासते । भानरूपब्रह्मवस्त्वेवाज्ञानविनिर्मुक्तं केवलं भासत इत्यज्ञानस्य भासनं न संभवतीत्यर्थः ॥ ८८ ॥

भानसंबन्धतोऽभानमिति वार्ताऽप्यसंगता ॥ ८९ ॥
संबन्धिरूपसद्भावे सति संबन्धसंभवः ॥
सद्भावे सति संबन्धिरूपं ब्रह्मैव केवलम् ॥ ९० ॥

ननु मा भूदज्ञानस्य स्वतो भानं भानरूपब्रह्मसंबन्धवशात्कुतो न भायादित्याशङ्क्याऽऽह–भानसंबन्धत इति । संबन्धिरूपसद्भाव इति । संबन्धस्य संबन्धिद्वयसापेक्षत्वाद्ब्रह्मवदज्ञानस्यापि स्वरूपसद्भावोऽवश्यमेष्टव्यः । स च सद्भावोऽधिष्ठानब्रह्मगत एवेति तदेव सत्केवलं न ततोऽतिरिक्तमज्ञानमिति संबन्धिद्वयाभावात्संबन्धो दुर्निरूप इत्यर्थः ॥ ८९ ॥ ९० ॥

अनिरूपितरूपेण सद्भाव इति चेन्मतम् ॥
अनिरूपितरूपस्य रूपं तु ब्रह्म केवलम् ॥
ब्रह्मैव रूपं नैवान्यन्न रूपमपरस्य हि ॥ ९१ ॥

ननु मा भूद्ब्रह्मण इवाज्ञानस्य पारमार्थिकसद्भावः । आरोपितसद्भावो विद्यत इति तेनैव संबन्धः किं न स्यादित्याशङ्कते—अनिरूपितेति । विचारासहत्वाकारेणेत्यर्थः । परिहरति—अनिरूपितेति । अविचारितरमणीयरूपस्याध्यस्तस्याधिष्ठानभूतं ब्रह्मैव केवलं स्वरूपं नान्यत्तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्याज्ञानतत्कार्यस्य तस्मिन्नध्यस्तत्वेन स्वतो निःस्वरूपत्वादित्यर्थः ॥ ९१ ॥

अस्ति चेदपरस्यापि रूपं तर्हि सुरोत्तमाः ॥
रूपरूपेण रूपं च ब्रह्मरूपं भवेत्खलु ॥ ९२ ॥

अस्ति चेदपरस्यापीति । रूप्यत इति रूपं निरूपणार्हस्वरूपं तद्ब्रह्मणोऽन्यस्यापि विद्यते चेत्तदाऽपि रूपं ब्रह्मरूपमेव रूपात्मनोभयोरपि भेदाभावादित्यर्थः ॥ ९२ ॥

ब्रह्मरूपेण नान्यस्य रूपं रूपान्तरेण चेत् ॥ ९३ ॥

---

१ घ. 'गर्थ' । २ घ. 'स्याधि' । ३ ङ. 'नकार्य' ।

तर्हि रूपान्तरं रूपाद्भिन्नं वाऽभिन्नमेव वा ॥
भिन्नाभिन्नं न वा भिन्नं यदि रूपाद्विभेदतः ॥ ९४ ॥
तुच्छवत्तदरूपं स्यादभिन्नं चेत्तदेव तत् ॥
उक्तदोषद्वयापत्तेर्भिन्नाभिन्नं न तद्भवेत् ॥ ९५ ॥

भवेदेवं यदि रूपमात्राभेदेन ब्रह्मणो यद्रूपं ततोऽन्येनैव रूपेणाज्ञानस्य रूपवत्त्वमिति शङ्कते—ब्रह्मेति । तदेतद्दूषयितुं विकल्पयति—तर्हीति । तत्किं रूपान्तरं निरूपणार्हाद्वस्तुस्वरूपाद्भिन्नमभिन्नं भिन्नाभिन्नं वा । नाऽऽद्य इत्याह—भिन्नं यदीति । विमतं न रूपं निरूपणार्हात्स्वरूपाद्भिन्नत्वान्नृशृङ्गवदित्यभिप्रायः । द्वितीये ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याज्ञानस्य पृथक्स्वरूपलाभो नास्तीत्याह—अभिन्नं चेदिति । तृतीयं निरस्यति—उक्तदोषेति । भेदाभेदपक्षयोर्यौ दोषावुक्तौ तयोरापत्तिरित्यर्थः ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥

अत एव सुरश्रेष्ठा अनिरूपितरूपतः ॥
सद्भाव इति वार्ता च वार्तैव खलु केवलम् ॥ ९६ ॥

तथा चानिरूपितरूपेण सद्भाव इति यत्प्रतिज्ञातं तदनया रीत्या वार्तामात्रमेवावशिष्यत इति निगमयति—अत एवेति ॥ ९६ ॥

तस्मादज्ञानमेवैतद्ब्रह्मैव सततोदितम् ॥
अज्ञानमयमेवेदं सर्वमित्यपि भाषणम् ॥
नैव भाषणमज्ञानाभावादेव शिवं विना ॥ ९७ ॥

एवमज्ञानस्य पृथगात्मत्वाभावाद्व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव वस्तुत इति यत्प्रतिज्ञातं तत्सिद्धमिति निगमयति—तस्मादिति । अज्ञानमयमित्यादि । इदं सर्वं जगदज्ञानकार्यमिति यदेतद्वचनं तदपि केवलं शब्द एव न तस्यार्थोऽस्ति । अधिष्ठानपरशिवस्वरूपव्यतिरेकेणाज्ञानस्यैव दुर्निरूपत्वात् ॥ ९७ ॥

तस्मादज्ञानमज्ञानकार्यं च सुरपुङ्गवाः ॥ ९८ ॥
एकं ब्रह्मैव नैवान्यदिति मे निश्चिता मतिः ॥
ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याह हि परा श्रुतिः ॥ ९९ ॥

---

१ ङ. 'तं रूपं न नि' । २ घ. 'त्वान्नरशृ' । ३ ङ. 'ज्ञातमप्येत' ।

तस्मादज्ञानं तत्कार्यं च ब्रह्मात्मकमेव नान्यदस्तीतिप्रतिपादितेऽर्थे श्रुतिं योजयति—ऐतदात्म्यमिति । श्रुतेरक्षरार्थः प्रागेव वर्णितः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

साक्षादर्थस्वभावेन श्रुतिः सेयं प्रवर्तते ॥
श्रोतुश्चित्तविपाकेन विषण्णा विवशा श्रुतिः ॥१००॥

ननु क्रियाकारकफलरूपस्य प्रपञ्चस्य भेदमपि श्रुतिः प्रतिपादयति "आत्मन आकाशः संभूतः" "ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिना । तत्कथं सर्वस्य ब्रह्मात्मत्वमिति तत्राऽऽह—साक्षादिति । "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" इत्येषा श्रुतिरर्थस्वाभाव्येन साक्षाद्विद्यमानमेवार्थं प्रतिपादयितुं प्रवृत्ता । ईदृग्विधस्यार्थस्यासंस्कृतचित्तैर्दुरधिगमत्वात्तच्चित्तपरिपाकानुसारेण भेदश्रुतिर्मायामयव्यवहारसिद्धं भेदमनुवदन्ती साध्यसाधनफलादिलक्षणं जगद्वैचित्र्यं प्रतिपादयति न परमार्थत इत्यर्थः ॥ १०० ॥

क्वचित्कदाचिदन्यार्थं वक्ति च ब्रह्मणः पृथक् ॥
साध्यसाधनसंबन्धकथनं फलभाषणम् ॥ १०१ ॥
जगद्वैचित्र्यनिर्देशो धर्माधर्मार्थभाषणम् ॥
वर्णाश्रमविभागोक्तिस्तद्धर्मोक्तिस्तथैव च ॥ १०२ ॥
शोभनाशोभनोक्तिश्च भूतभौतिकभाषणम् ॥
शब्दानां भेदनिर्देशस्तथाऽर्थानां च भाषणम् ॥१०३॥
आत्मनोऽन्यस्य सर्वस्य सद्भावोक्तिः सुरर्षभाः ॥
मिथ्यात्वभाषणं तस्य मायासद्भावभाषणम् ॥ १०४ ॥
मायात्वोक्तिश्च मायाया बन्ध इत्यभिभाषणम् ॥
गुरुशिष्यकथोक्तिश्च ब्रह्मविद्याभिभाषणम् ॥ १०५ ॥
शास्त्राणामपि निर्देशस्तर्काणामपि भाषणम् ॥
अन्यैद्वितर्कजालं यत्तदुक्तिश्च समासतः ॥
अन्यार्थेन परं ब्रह्म श्रुतिः साध्वी न तत्परा ॥ १०६ ॥

॥ १०१ ॥ १०२ ॥ १०३ ॥ १०४ ॥ १०५ ॥ १०६ ॥

---

१ ङ. 'श्चित्तवि' । २ झ. 'ष्यतयोक्ति' । ३ ङ. 'मभिभा' । ४ ङ. 'न्यद्वि त' ।

चित्तपाकानुगुण्येन श्रोतॄणां परमा श्रुतिः ॥
सोपानक्रमतो देवा[1] मन्दं मन्दं हितं नृणाम् ॥ १०७ ॥
उपदिश्य विषण्णाऽपि पुनः पक्वाधिकारिणः ॥
ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्याह परमाद्वयम् ॥ १०८ ॥

सोपानक्रमत इति । श्रोतृचित्तपरिपाकानुसारेण पूर्वकाण्डेऽग्निहोत्रादिधर्मान्क्रमेणोपदिश्य तैः संस्कृतचित्तानां संहितोपासनादिकमुपदिश्यते न प्राप्तिकाऽयमनस्कानामुत्तमाधिकारिणामेवं सोपानक्रमेणैतदात्म्यमिदं सर्वमिति श्रुतिरद्वितीयं ब्रह्मवस्त्ववगमयतीत्यर्थः ॥ १०७ ॥ १०८ ॥

जगज्जीवेश्वरत्वादिविचित्रविभवं विना ॥
केवलं चित्सदानन्दब्रह्मात्मैक्यपरा श्रुतिः ॥ १०९ ॥
जगज्जीवेश्वरत्वादि सर्वं ब्रह्मैव केवलम् ॥
इति स्वपूर्णताज्ञानं परमाद्वैतवेदनम् ॥ ११० ॥

इदानीमनुसंधानप्रकारमाह—जगज्जीवेश्वरत्वादीति । भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपं यदिदं तत्सर्वं विशुद्धं ब्रह्मैवेति स्वात्मनो यत्परिपूर्णब्रह्मस्वरूपत्वज्ञानं तदद्वैतवेदनमित्यर्थः ॥ १०९ ॥ ११० ॥

इतोऽन्यद्यत्परिज्ञानं तदज्ञानं न संशयः ॥
विचारेणायमेवार्थस्त्वयमेवाविचारणे ॥ १११ ॥
न कदाचिद्विशेषोऽस्तीत्येतज्ज्ञानं सुदुर्लभम् ॥ ११२ ॥

इतोऽन्यदिति । इतोऽस्मात्सार्वात्म्यज्ञानाद्यदन्यज्ज्ञानमहमन्यो ब्रह्मान्यदित्येवंविधं तदज्ञानमेव । श्रुतिरप्येवमाह—" अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद " इति । सुदुर्लभमिति । निर्विशेषब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य वर्णाश्रमधर्मपरितोषितपरमेश्वरप्रसादैकसमधिगम्यत्वादित्यर्थः ॥ १११ ॥ ११२ ॥

यथा यथा स्वभावेन यद्यद्भाति सुरर्षभाः ॥
तथा तथा शिवो भाति स्वयमेव न चापरः ॥ ११३ ॥

---

१ च. देवाः श्रुतिर्मन्दहिते नृ॰ ।

यथा यथा स्वभावेनेत्यादि । यद्यद्घटपटादिकं वस्तु येन येन प्रकारेण स्वभावभूतेन भाति तेन तेन प्रकारेण तदधिष्ठानभूतश्चिद्रूप शिवः एव प्रकाशते । अधिष्ठानस्फुरणमेव तद्गतसत्त्ववदारोप्यधर्मतया भासत इत्यर्थः ॥ ११३ ॥

यथा यथा प्रभा साक्षाच्छांभवी सा न चापरा ॥
इति निश्चयविज्ञानं परमाद्वैतवेदनम् ॥ ११४ ॥

एवं भावनमात्रस्य शिवरूपत्वमुपपाद्य तस्यानुसंधानप्रकारमाह—यथा यथेति । घटो भाति पटो भातीत्यादौ येन येन प्रकारेण चित्प्रभाऽनुस्यूता लभ्यते सैव तत्तद्विषयांशपरिहारेण साक्षात्परमेश्वरस्वरूपभूतेति संशयविपर्यासरहितं यदनुसंधानं तत्परमाद्वैतज्ञानमिति योजना ॥ ११४ ॥

यथा यथाऽवभासोऽयं शिव एवेति पश्यति ॥
तथा तथा महादेवं भजतेऽयत्नतस्तु सः ॥ ११५ ॥

अपि चैवमनुसंदधानस्य बाह्यः सकलोऽपि व्यापारः परमेश्वरभजनरूपेण संपद्यत इत्याह—यथा यथाऽवभास इति । यद्यद्वस्तु चक्षुःश्रोत्रादिभिः प्रमाणैरवभासते तत्सर्वं व्यवहरन्नेव तदीयं सर्वमवभासमनुगतभानात्मकः शिव एवेति येन येन प्रकारेणानुसंधत्ते स योग्ययत्नतो यत्नव्यतिरेकेणैव तेन तेन प्रकारेण वाक्कायनिर्वर्त्यं परमेश्वरभजनमेव करोति न लोकव्यवहारम् ॥ ११५ ॥

यथा यथा प्रथा पुंसस्तद्वस्तुष्वनवस्थिता ॥
तथा तथाऽनुसंधानं स्वभावेनैव पूजनम् ॥ ११६ ॥
शिवरूपतया सर्वं यो वेद स हि तत्त्ववित् ॥
अशिवं वेद यत्किंचित्स एव परिमोहितः ॥ ११७ ॥
शिवादन्यतया किंचिदपि यो वेद सोऽधमः ॥
शिवस्यैवापचारं हि कुरुते स पशुर्नरः ॥ ११८ ॥

तथा येन येन प्रकारेण पुरुषस्य मतिरपि तत्तद्वस्तुष्वनवस्थिता चञ्चला भवति तेन तेन प्रकारेण तत्र सर्वत्र भानरूपं शिवमनुसंदधानस्तस्य मानसमेव पूजनं करोतीत्यर्थः । अयं योगोऽपि भगवता गीतायामुक्तः—

१ झ. °सत्त्वादा° । २ घ. °धर्म्यत° । ३ च. झ प्रथा । ४ घ. °तविज्ञा° । ५ ङ. झ. °संधा° ।
६ घ. झ. पुंसः स्वत एव व्यव° ।

" पश्यञ्शृण्वन्स्पृशञ्जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपञ्श्वसन् ॥
प्रलपन्विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥
ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ॥
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा " इति ॥ ११६ ॥
॥ ११७॥ ११८॥

**शिवरूपतया सर्वं यस्य भाति स्वभावतः ॥**
**स्वेच्छाचारः समाचारस्तस्य चार्चा च शूलिनः॥ ११९॥**
**यथा यथा प्रथा शंभोः प्रथा सा सा तदर्चनम् ॥**
**इत्ययत्नेन विज्ञानात्पूज्यते परमेश्वरः ॥ १२० ॥**

एतत्सार्वात्म्यवेदनमन्वयव्यतिरेकाभ्यामुपपादयति—शिवरूपतयेत्यादिना ॥ ११९ ॥ १२० ॥

**क्रीडया[1] जगदाकारा नान्यतश्चाऽऽत्मदेवता ॥**
**क्रीडयैवाऽऽत्मनाऽऽत्मानं भुङ्क्ते सा तद्धि वेदनम् ॥ १२१ ॥**

प्रकारान्तरेणानुसंधानमाह—क्रीडयेति । येयमात्मदेवता सा स्वाश्रितमायावशेन लीलयैव भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपजगदाकारा[2] जाता तथा[3] तथैव लीलया भोग्यरूपेणावस्थितमात्मानमेवं[4] भोक्तृरूपेणाऽऽत्मना भुङ्क्ते ॥ १२१ ॥

**इन्द्रिकारभासा सा विषयाकारभासनम् ॥**
**क्रीडया देवता भुङ्क्ते स्वत इत्यर्चनं मतम् ॥ १२२ ॥**

तथेन्द्रियैरर्थव्यवहारसमये चक्षुरादिकरणजनितवृत्त्यभिव्यक्तेन भानेन शब्दस्पर्शादिविषयाकारं तदधिष्ठानभूतं भानं क्रीडयैवाऽऽत्मदेवता भुङ्क्ते । एवं यदनुसंधानं तदेवाद्वैतविज्ञानमित्यर्थः ॥ १२२ ॥

**परमाद्वैतविज्ञानमिदं भवभयापहम् ॥**
**भवप्रसादतो लभ्यं भावनारहितं परम् ॥ १२३ ॥**

परमाद्वैतविज्ञानमित्यादि स्पष्टम् । भावनारहितमिति । भावनाजन्यसाक्षात्कारस्य मृतपुत्रसाक्षात्कारवदप्रमाणत्वात्तद्रहितमेव ज्ञानं पुरुषार्थसाधनमित्यर्थः । उक्तं ह्याचार्यैः—

---

१ ङ. क्रीडाना । २ घ. ङ. 'राज्जाता । ३ च. यथा । ४ ङ. 'व मोक्षरू' ।

"भावनाजं फलं यत्स्याद्यच्च स्यात्कर्मणः फलम् ॥
न तत्स्थास्न्विति मन्तव्यं पण्यस्त्रीसंगतं यथा" इति ॥

द्रविडेष्विव संगतमिति नैष्कर्म्यसिद्धौ ॥ १२३ ॥

**यथा नक्तंदृशः सूर्यप्रकाशो नावभासते ॥**
**तथेदं परमाद्वैतं मनुष्याणां न भासते ॥ १२४ ॥**

ननु ज्ञानिनो व्यवहारसमयेऽपि ब्रह्मात्मकत्वं भासते चेदन्येषामपि तत्किमिति न भासत इति तत्राऽऽह—यथेति । मनुष्यादीनां प्रकाशमानोऽपि सूर्यप्रकाशो यथा नक्तंदृशो घूकस्य नैव भासत एवं व्यवहारेऽपि ज्ञानिनः सुलभमद्वैतमज्ञानिनां मनुष्याणां न भासत इत्यर्थः ॥ १२४ ॥

**प्रसादादेव रुद्रस्य श्रद्धया स्वस्य धैर्यतः ॥**
**देशिकालोकनाच्चैव कर्मसाम्ये प्रकाशते ॥ १२५ ॥**

ज्ञानिनोऽपि कथं तत्प्रतिभासत इत्याशङ्क्याऽऽह—प्रसादादेवेति । श्रद्धेयेदमित्थमेवेति विश्वासबुद्धेः । धैर्यं यन्मनसो निश्चलत्वम् । ईश्वरप्रसादादिहेतुभिः कर्मसाम्ये धर्माधर्मरूपयोः कर्मणोरुपभुक्तफलयोः फलेन सार्धं क्षयसाम्ये सति तस्य संस्कृतचित्तस्य निरावरणं सत्तदद्वैतं भासत इत्यर्थः । उक्तं हि—

"जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये
निःशेषपाशपटलच्छिदुरान्निमेषात् ॥
कल्याणदेशिककटाक्षनिरीक्षणेन
कारुण्यतो भवति शांभववेधदीक्षा" इति ॥ १२५ ॥

**बहुप्रकारं बहुशः श्रुतिः साध्वी सनातनी ॥**
**एवमेतं महायासादर्थं वदति दुःखिनाम् ॥ १२६ ॥**

बहुप्रकारमित्यादि । ब्रह्मात्म्यैक्यलक्षणो यो वाक्यार्थ उक्त इममेवार्थं सकृदुपन्यस्तमपि साध्वी मातृवद्धितकारिणी निर्दोषेयं छन्दोगश्रुतिः संसारलक्षणमहायासं प्राप्य दुःखिनां नृणां बहुभिः प्रकारैस्तत्तदाशङ्कानिरासेन बहुशो बहुवारं पुनः पुनरुपदिशति । तथा हि—सुषुप्त्युत्क्रान्त्याद्यवस्थासु येन रूपेण

१ ङ. 'त्स्थायीति । २ ङ. मनुष्याणां । ३ घ. 'दृश उलूक' । ४ ङ. च. 'बुद्धेर्यन्म' । ५ ङ. 'मेवं म' ।

जीवः संपद्यते तत्सद्रूपं ब्रह्म त्वमसीति पित्रा बोधितः श्वेतकेतुराशङ्कते सुषुप्तौ सत्संपन्नाः प्रजास्तद्ब्रह्मात्मकत्वं किमिति न विदुरिति। मधुकरैर्मधुत्वेन समाहृतनानावृक्षरससमुदायवद्विवेक्तुमशक्यत्वेन सुषुप्त्यादौ प्राप्तमपि ब्रह्म न ज्ञायत इति तामाशङ्कां निरस्य "स एषोऽणिमैतदात्म्यम्" इति प्रागुक्तमेवार्थं पुनरुपदिदेश। ननु युक्तं सुषुप्त्यादौ करणाभावादविज्ञानम्। उत्थितस्तु ब्रह्मणोऽहमुत्थित इति कस्मान्न जानीयादित्याशङ्कायामुक्तम्। यथा जलधरैरम्भोनिधित आकृष्य कृष्टानां पुनः समुद्रप्राप्तानां नदीनां रसान्यत्वेन समुद्रादागमनं समुद्रात्मत्वं च दुर्ज्ञानमेवं ब्रह्मण उत्थितानां संसारिणां तद्वैलक्षण्यात्तदात्मनाऽवस्थायोत्थिता वयमिति न ज्ञानमिति परिहारेण प्रागुक्तं वाक्यमेवोपदिष्टम्। तथा सुषुप्तौ जीवस्य कारणभावापत्तौ समुद्रवीच्यादिवन्नाशमाशङ्क्य यथा वृक्षस्य परश्वादिना छेदे रसस्रावित्वात्सजीवत्वमेवं सुषुप्तदेहेऽपि लोहितदर्शनान्न जीवनाश इति परिहारेण प्रागुक्त एवार्थे स्थापिते पुनः श्वेतकेतुराशङ्कते। कथं सूक्ष्माद्ब्रह्मणः स्थूलजगदुत्पत्तिरिति। वटधानान्तर्गतसूक्ष्मरूपाद्वटोत्पत्तिवज्जगदुत्पत्तिसंभवेन तन्निराकृत्य तमेवार्थमुपदिदेश। ननु जगन्मूलकारणं ब्रह्म किमिति नोपलभ्यत इत्याशङ्क्योदकप्रक्षिप्तलवणघनस्य दर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलम्भेऽपि रसाल्लवणसद्भावनिश्चयवच्चक्षुराद्यदृश्यमपि ब्रह्म कार्यलिङ्गादस्तीत्युक्तम्। ब्रह्मसाक्षात्कारे क उपाय इत्याशङ्क्य गान्धारदेशारण्ये चौरैर्निक्षिप्तस्य बद्धचक्षुषः पुरुषस्य नेत्रबन्धनिर्मोकगान्धारोपदेशगमनवदाचार्यकृतादुपदेशाद्ब्रह्मसाक्षात्कारोऽविद्यानिवृत्तिश्चेत्युक्तम्। स विद्वान्केन प्रकारेण ब्रह्म संपद्यत इत्यपेक्षायां विद्वान्मनआदेर्लये सति ज्ञानदीपप्रकाशितं ब्रह्मेहैव प्रपद्यते नार्चिरादिक्रममपेक्षते। अविद्वांस्तु देहान्तरं गृह्णातीत्युक्तम्। विद्वांस्तु यदि मरिष्यमाणो मोक्षमाणश्च ब्रह्म संपद्यते तर्हि विद्वानप्यविद्वानिव किमिति नाऽऽवर्तत इत्याशङ्कायामुत्तरम्। तप्तपरशुं गृह्णतोः स्तेनास्तेनयोस्तप्तपरशोः करतलसंयोगाविशेषेऽपि सत्यव्यवहितहस्ततलत्वादस्तेनो न दह्यते। स्तेनस्तु दह्यते। एवमन्तकाले विद्वदविदुषोः समानायामपि सत्संपत्तौ सत्यब्रह्माभिसंधिः पुनर्न देहं गृह्णाति। अनृतदेहाद्यात्मबुद्धिस्तु पुनः शरीरमुपादत्त इति। एवं तत्तच्छङ्कानिरासेन नवभिः पर्यायैस्तत्त्वमसिवाक्येन प्रागुदीरितं ब्रह्मात्मैक्यं श्रुत्योपदिष्टं तदिदमुक्तं बहुप्रकारं बहुश इति ॥ १२६ ॥

---

१ ङ. च. झ. °दौ कार°। २ च. °लधेर°। ३ घ. °ति प°।

शिव एवास्ति नैवान्यदिति यो निश्चयः स्थिरः ॥
सदा स एव सिद्धान्तः पूर्वपक्षास्तथा परे ॥ १२७ ॥

अभ्यासस्य तात्पर्यलिङ्गत्वाद्बहुशोऽभ्यस्यमानो ब्रह्मात्मैकत्वलक्षणोऽर्थ एव श्रुतेस्तात्पर्यगम्यो नान्य इति निगमयति—शिव एवेति ॥ १२७ ॥

अयमेव हि वेदार्थो नापरः परमास्तिकाः ॥
गृह्णामि परशुं तप्तं सत्यमेव न संशयः ॥ १२८ ॥
अयमेव हि सत्यार्थो नापरः परमास्तिकाः ॥
विश्वासार्थं शिवं स्पृष्ट्वा त्रिर्वः शपथयाम्यहम् ॥ १२९ ॥
अयमेव हि वेदार्थो नापरः परमास्तिकाः ॥
अन्यथा चेत्सुराः सत्यं मूर्धा मेऽत्र पतिष्यति ॥ १३० ॥

ब्रह्मात्मश्रुतिवत्स्वयमपि प्रमाणभूत इति स्वानुभवसिद्धत्वादप्ययमेव सिद्धान्त इति शपथं करोति—अयमेवेत्यादिना ॥ १२८ ॥ १२९ ॥ १३० ॥

अयमेव हि सत्यार्थो नापरः परमास्तिकाः ॥
अत्रैव संनिधिं देवो विश्वासार्थं करिष्यति ॥ १३१ ॥

अत्रैव संनिधिमिति । न केवलमहमेवेममर्थं ब्रवीमि । अपि तु परमेश्वरोऽपि भक्तवत्सलतयाऽत्रैव संनिहितः सन्मदुक्तेऽर्थे युष्माकं विश्वासं जनयिष्यतीत्यर्थः ॥ १३१ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा तु भगवान्ब्रह्मा सर्वहिते रतः ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ १३२ ॥
अस्मिन्नवसरे श्रीमाञ्शंकरः शशिशेखरः ॥
नीलकण्ठो विरूपाक्षः साम्बः साक्षाद्घृणानिधिः १३३

एवमुक्त्वेत्यादि सूतवाक्यं स्पष्टम् ॥ १३२ ॥ १३३ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्यैरुपास्यो गुणमूर्तिभिः ॥
आविर्बभूव सर्वज्ञस्तत्रैव सुरसंनिधौ ॥ १३४ ॥

---

१ घ. °या तत्रै° ।

गुणमूर्तिभिरिति । सत्त्वरजस्तमोगुणा एव मूर्तयो येषां ते तथोक्ताः ॥ १३४ ॥

आसनं विमलं दिव्यं शिवार्हं हैममद्भुतम् ॥
आगतं तत्र भगवानास्ते तस्मिन्यथासुखम् ॥ १३५ ॥
विष्णुर्विश्वजगत्कर्ता शिवस्यामिततेजसः ॥
बुद्ध्वोद्योगं महाप्रीतस्तत्र संनिहितोऽभवत् ॥ १३६ ॥

॥ १३५ ॥ १३६ ॥

पुष्पवृष्टिरभवत्पुनः पुनः शब्दितं च मुनिभिः सनातनैः ॥
शुद्धवेदवचनैः सुशोभनैर्भक्तिमद्भिरपि पूजनं कृतम् ॥ १३७ ॥
उच्चमन्दमृदुतीव्रकाहलैः शब्दितं च पटहादिभिस्तथा ॥
तालमानकुशलैस्तथा परैर्भेरिकादिकुशलैः सुघोषितम् ॥ १३८ ॥

॥ १३७ ॥ १३८ ॥

अप्सरोभिरपि नर्तनं कृतं
गायनैश्च सहितैर्महत्तरैः ॥
गीतमाशु कविभिश्च कीर्तितं
स्थानमीशदृशिगोचरं द्विजाः ॥ १३९ ॥

स्थानमीशेति । परमेश्वरदृष्टिगोचरमेतत्स्थानं पुष्पवृष्ट्यादिभिरलंकृतमिति शेषः ॥ १३९ ॥

विस्मिताश्च मुनयश्च केचन
श्रद्धयैव शिरसा च नर्तिताः ॥
मुष्टियुद्धमपि कुर्युरास्तिकाः
श्रद्धयैव परया च केचन ॥ १४० ॥

नर्तिता इति । अत्र श्रद्धा प्रयोजककर्त्री तया नर्तनं प्रापिताः । नृतेर्ण्यन्तात्कर्मणि निष्ठा ॥ १४० ॥

मस्तकेन मनुजानतिप्रियान्पृष्ठतश्च चरणेन पाणिना ॥ दण्ड-
रज्जुशिबिकादिभिस्तथा केचिदश्वनिकरैर्वहन्ति च ॥ १४१ ॥
बन्धनं च निगडैश्च गर्विता मोचनं च मनुजानतिप्रियान् ॥
कुर्युरस्त्रनिकरैश्च केचन च्छेदनं च विवशाश्च केचन ॥१४२॥

॥ १४१ ॥ १४२ ॥

अन्योन्यमालिङ्गनमाचरन्ति प्रियेण केचिन्मुनयश्च केचित् ॥
धावन्ति वेगेन पटं विसृज्य प्रियेण चान्यानपि ताडयन्ति
॥ १४३ ॥ विलोक्य सर्वं शिवया शिवोऽपि प्रहृष्टचित्तस्तु
निवार्य सर्वान् ॥ हरिं विरिञ्चिं च सुरानशेषानतिप्रियेणैव
निरीक्ष्य विप्राः ॥ १४४ ॥ उवाच सत्यं करुणानिधानः श्रुति-
प्रमाणैकसुनिश्चितार्थः ॥ हिताय लोकस्य सुरासुराद्यैः प्रपू-
जनीयश्च सदा महेशः ॥ १४५ ॥

॥ १४३ ॥ १४४ ॥ १४५ ॥

ईश्वर उवाच—

अहं हि सर्वं न च किंचिदन्य-
न्निरूपणायामनिरूपणायाम् ॥
इयं हि वेदस्य परा हि निष्ठा
ममानुभूतिश्च न संशयश्च ॥ १४६ ॥

ऐतदात्म्यमिदं सर्वमित्यादिश्रुत्यर्थतया भोक्तृभोग्यभोगलक्षणस्य सर्वस्याद्वि-तीयब्रह्मात्मत्वं यद्ब्रह्मणोदीरितं तत्सत्यमेवेति परमेश्वरः स्वात्मनः सार्वात्म्यं प्रकटयति—अहं हि सर्वमित्यादिना। विचारदशायां तावद्रज्जुतत्त्वे सर्पधारादिवदध्यस्तस्याज्ञानतत्कार्यस्य मय्येव विलयान्मत्तोऽतिरिक्तं किंचिन्नास्ति। "अधिष्ठानावशेषो हि नाशः कल्पितवस्तुनः" इति ह्युक्तम्। तथाच यदिदं सर्वं न तत्सर्वं किं त्वहमेवेति बाधायां सामानाधिकरण्यम्। अविचारदशायामध्यारोपितस्य सर्वस्याधिष्ठानादनन्यत्वादहमेव प्रतिभासमानसकलवस्त्वात्मक इति

१ ङ. 'चमानम'। २ ङ. 'यात्। कु'।

संसर्गे सामानाधिकरण्यम् । "इदं सर्वं यदयमात्मा" इति श्रवणाद्भेदस्याप्ययमेव तात्पर्यगम्योऽर्थ इत्याह—इयं हीति ॥ १४६ ॥

अहं सदाऽधश्च तथाऽहमूर्ध्वं
त्वहं पुरस्तादहमेव पश्चात् ॥
अहं च सव्येतरमास्तिकास्तथा
त्वहं सदैवोत्तरतोऽन्तरालम् ॥ १४७ ॥

"स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्" इति यत्सनत्कुमारनारदसंवादे भूमविद्यायामाम्नायतेऽत्र प्रसङ्गात्तदर्थमाह—अहं सदाऽधश्चेति ॥ १४७ ॥

परोक्षरूपेण सुसंस्थितोऽहं तथाऽपरोक्षेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ अनात्मरूपेण सुसंस्थितोऽहं सदात्मरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १४८ ॥ जैवेन रूपेण सुसंस्थितोऽहं तथेशरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ अज्ञानरूपेण सुसंस्थितोऽहं विज्ञानरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १४९ ॥ संसाररूपेण सुसंस्थितोऽहं कैवल्यरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ शिष्यादिरूपेण सुसंस्थितोऽहं गुर्वादिरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५० ॥ वेदादिरूपेण सुसंस्थितोऽहं स्मृत्यादिरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ पुराणरूपेण सुसंस्थितोऽहं कल्पादिरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५१ ॥ प्रमातृरूपेण सुसंस्थितोऽहं प्रमाणरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ प्रमेयरूपेण सुसंस्थितोऽहं मितिस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५२ ॥ कर्तृस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं क्रियास्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ तद्धेतुरूपेण सुसंस्थितोऽहं फलस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५३ ॥ भोक्तृस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं भोगस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ तद्धेतुरूपेण सुसंस्थितोऽहं भोग्यस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५४ ॥

॥ १४८ ॥ १४९ ॥ १५० ॥ १५१ ॥ १५२ ॥ १५३ ॥ १५४ ॥

---

१ ङ. सर्वान्तर° ।

पुण्यस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं पापस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ सुखस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं दुःखस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५५ ॥ रुद्रप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं विष्णुप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ ब्रह्मप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं देवप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥१५६॥ मर्त्यप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं तिर्यक्प्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ कृमिप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं कीटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५७ ॥ वृक्षप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं गुल्मप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ लताप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं तृणप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५८ ॥ कालप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं घटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ पटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं कुड्यादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १५९ ॥ अन्नप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं पानप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ वनप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं गिरिप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १६० ॥ नदीप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं नदप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ समुद्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं तटप्रभेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १६१ ॥ तंडागभेदेन सुसंस्थितोऽहमभ्रप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ नक्षत्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं ग्रहप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १६२ ॥ मेघप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं विद्युत्प्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ यक्षप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं रक्षःप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम्॥१६३॥ गन्धर्वभेदेन सुसंस्थितोऽहं सिद्धप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ अण्डप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं लोकप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १६४ ॥

॥ १५५ ॥ १५६ ॥ १५७ ॥ १५८॥ १५९ ॥ १६० ॥ १६१ ॥ १६२ ॥ ॥ १६३ ॥ १६४ ॥

---

१ झ. तटाकभे॰ ।

देशप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं ग्रामप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ गृहप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं मठप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम्॥ १६५ ॥ कटप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं प्राकारभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ पुरप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं पुरीप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥१६६॥ व्योमादिभेदेन सुसंस्थितोऽहं शब्दादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम्॥ शरीरभेदेन सुसंस्थितोऽहं प्राणप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १६७ ॥ श्रोत्रादिभेदेन[1] सुसंस्थितोऽहं पादादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ मनःप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं बुद्धिप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १६८ ॥

॥ १६५ ॥ १६६ ॥ १६७ ॥ १६८ ॥

अहंप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं चित्तप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ संघातभेदेन सुसंस्थितोऽहं जन्मादिभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १६९ ॥ जाग्रत्प्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं स्वप्नप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ सुषुप्तिभेदेन सुसंस्थितोऽहं तुरीयभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ १७० ॥ दृश्यप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहं द्रष्टृप्रभेदेन सुसंस्थितोऽहम् ॥ साक्षिस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहं सर्वस्वरूपेण सुसंस्थितोऽहम् ॥ १७१ ॥

अहंप्रभेदेनेति । अहंकारप्रभेदेनेत्यर्थः ॥ १६९ ॥ १७० ॥ १७१ ॥

अस्तिनास्तिवचनेन भाषितं
भातिशब्दपरिभाषितं तथा ॥
भानहीनपरिभाषितं च मे
रूपमेव हि न संशयः क्वचित् ॥ १७२ ॥

अस्तिनास्तीति । सत्त्वासत्त्वाभ्यां भातत्वाभातत्वाभ्यां च यदुपन्यस्यते तत्सर्वं मत्स्वरूपमित्यर्थः ॥ १७२ ॥

---

[1] ङ. श्रोत्रप्रभे°।

शब्दगोचरतया स्थितं सदा
शब्दगोचरविहीनरूपतः ॥
यत्स्थितं तदहमेव संततं
प्रत्ययेऽपि गतिरेवमेव हि ॥ १७३ ॥

शब्दगोचरतयेति । शब्देन यद्विषयीकृतं यच्च शब्दो विषयीकर्तुं न शक्नोति तत्सर्वमहमेव । उक्तमर्थं बुद्धिवृत्तावप्यतिदिशति–प्रत्ययेऽपीति ॥ १७३ ॥

नित्यशुद्धपरिबुद्धमुक्ततां
यस्य नित्यमिति वक्ति वाक् श्रुतेः ॥
तस्य सत्यसुखबोधपूर्णता
तथ्यमेव मम नास्ति संशयः ॥ १७४ ॥

वाक् श्रुतेरिति । श्रुतेर्वाक्यमित्यर्थः ॥ १७४ ॥

यत्स्वरूपमहमात्मना तथा
यत्स्वरूपमिदमात्मनैव तु ॥
भाति तत्तु मम चिद्वपुः सदा
भाति नान्यदिति निश्चयो मम ॥ १७५ ॥

अहमात्मनेति । यस्य चिन्मात्रपरशिवस्य स्वरूपमहमात्मनाऽहंकारास्पदेन भोक्तृरूपेण तथेदमात्मनेदंकारास्पदेन भोग्यरूपेण च भाति तच्चिन्मात्रमेव मदीयं स्वरूपं नान्यदित्यर्थः ॥ १७५ ॥

अहं समस्तं मम रूपतः पृथ-
ङ्न किंचिदस्तीति सुनिश्चयः कृतः ॥
मया तु वेदान्तवचोभिरञ्जसा
पितामहेनापि च सत्यमीरितम् ॥ १७६ ॥
अत्र संशयमतिर्विनश्यति
भ्रष्ट एव परमार्थदर्शनात् ॥
अत्र निश्चयमतिस्तु मुच्यते
कष्टरूपभवपाशबन्धनात् ॥ १७७ ॥

यस्मान्मदीयो निश्चय एवंरूपस्तस्मात्सार्वात्म्यप्रतिपादिका श्रुतिस्तदर्थप्रतिपादको ब्रह्मा चोभावपि सत्यवादिनाविति निगमयति—मया त्विति ॥१७६॥ ॥ १७७ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महादेवः साम्बः संसारमोचकः ॥
समालिङ्ग्य महाविष्णुं ब्रह्माणमपि सादरम् ॥१७८॥
विलोक्य देवानखिलान्विशुद्धेनैव चेतसा ॥
भद्रमस्तु सुरश्रेष्ठा युष्माकमिति चाब्रवीत् ॥ १७९ ॥
देवाश्च देवदेवेशं प्रसन्नं करुणानिधिम् ॥
पूजयामासुराह्लादात्पत्रपुष्पफलादिभिः ॥ १८० ॥
विष्णुर्विश्वजगत्कर्ता विश्वेशाङ्घ्रिसरोरुहम् ॥
स्वमूर्ध्नि भक्त्या निक्षिप्य पुनः परवशोऽभवत् ॥ १८१ ॥
पितामहोऽपि सर्वात्मा शिवपादाम्बुजद्वयम् ॥
स्वमूर्ध्नि भक्त्या निक्षिप्य तथा परवशोऽभवत् ॥१८२॥

॥ १७८ ॥ १७९ ॥ १८० ॥ १८१ ॥ १८२ ॥

देवदेवो महादेवः साम्बः संसारमोचकः ॥
ननर्त परमं भावमैश्वरं संप्रदर्शयन् ॥ १८३ ॥
करतालं महादेवी करुणासागरा परा ॥
चकार परमप्रीत्या समालोक्य महेश्वरम् ॥१८४॥
विष्णुर्ब्रह्मा सुराः सर्वे तत्र संनिहिता जनाः ॥
सर्वे संतोषतस्तत्र नृत्यन्ति स्म यथाबलम् ॥१८५॥
देवदेवो महादेवो महानन्दोदधिर्द्विजाः ॥
विलोक्य सर्वान्सुप्रीतस्तत्रैवान्तर्हितोऽभवत् ॥१८६॥
विष्णुर्ब्रह्माणमालिङ्ग्य विलोक्य सकलान्सुरान् ॥
प्रसन्नः पद्मया सार्धं वैकुण्ठमगमत्प्रभुः ॥ १८७ ॥

परमं भावमिति । परशिवस्य निरतिशयपरमानन्दविषयो यः परमो भावस्तं प्रदर्शयन्नभिनयार्थं नृत्तं कृतवान् । तस्य च भावस्य स्वरूपनिरूपणं शिवमाहात्म्यखण्डस्य तृतीयेऽध्याये विस्तरेण कृतम् ॥ १८३ ॥ १८४ ॥ १८५ ॥ ॥ १८६ ॥ १८७ ॥

ब्रह्माऽपि विस्मयापन्नो विलोक्य सकलान्सुरान् ॥
अवशः सन्पुनश्चाऽऽह श्रद्धयैव तु केवलम् ॥१८८॥

अवशः सन्निति । एवं परमेश्वरविष्णवोश्चान्तर्हितयोः सतोः शिवभक्त्या परवश एव सन्ब्रह्मा श्रद्धावशात्पूर्वोक्तस्य श्रुत्यर्थस्य शेषं पुनराहेति सूतवाक्यम् ॥ १८८ ॥

ब्रह्मोवाच—

विद्याः सर्वा नृणां साक्षात्संसारस्य प्रवर्तिकाः ॥
आत्मविद्या तु संसारतमसः प्रतिघातिनी ॥ १८९ ॥

छान्दोग्ये सप्तमे या भूमविद्या सनत्कुमारेण नारदायोपदिष्टा तां संजिघृक्षुस्तत्राऽऽत्मविद्याव्यतिरिक्तानां विद्यानां स्वरूपज्ञाननिर्वर्तकत्वाभावेन प्रत्युत ग्रन्थतदर्थधारणनिमित्तशोकहेतुत्वमेवेति यदाम्नातम् "ऋग्वेदं भगवोऽध्येमि" इत्यादिना तत्संगृह्णाति—विद्याः सर्वा इति । सर्वशब्देन "स यो नाम ब्रह्मेत्युपास्ते" इत्येवमाम्नातनामवागादितत्त्वोपास्तीनां संग्रहस्तासामपि यावन्नाम्नो गतं तत्रास्य यथाकामचारो भवतीत्येवं तत्तद्वाक्यशेषावगतैहिकामुष्मिकफलसाधनत्वावगमात् । तदुपनिषद्व्यतिरिक्तवेदानां च सांसारिकफलविषयत्वं भगवताऽप्युक्तम्— "त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन" इति । "श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मवित्" इति यदाम्नातं तस्यार्थमाह—आत्मविद्येति । संसारतमस इति । संसारस्य निदानभूतमज्ञानाख्यं यत्तमस्तस्येत्यर्थः ॥ १८९ ॥

आत्मविद्याविहीनस्य शोकसागर एव हि ॥
मुक्तिरेवाऽऽत्मनिष्ठस्य नास्ति संशयकारणम् ॥ १९० ॥

ननु विद्यान्तरस्यापि संसारनिवर्तकत्वं कुतो नेत्यत आह—आत्मविद्येति । स्वस्वरूपाज्ञानं हि संसारहेतुः । न ह्यनात्मविषयेण ज्ञानेन तन्निवर्त्यते । अत

---

१ ङ. झ. 'श्वरे विष्णौ चान्त' । २ ङ. संसारका' ।

आत्मविद्यारहितस्य संसारपात एव सर्वदेत्यर्थः । अत एव सकलविद्यानिष्णातस्याप्यनात्मविदो नारदस्य वाक्यमेवमाम्नातम् "सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्शोकस्य पारं तारयतु" इति । मुक्तिरेवेति । आत्मज्ञानिनस्तु तद्याथात्म्यज्ञानेन तदावरणाविद्यानिवृत्तौ निरुपादानस्य संसारात्मकस्य शोकस्योदयासंभवान्मुक्तिरेवेत्यत्र संशयो नास्तीत्यर्थः ॥ १९० ॥

यत्रान्यत्पश्यति प्राणी शृणोत्यन्यत्तथैव च ॥
अन्यज्जानाति चाल्पं तद्यदल्पं मर्त्यमेव तत् ॥ १९१ ॥
यत्र पश्यति नान्यच्च न शृणोत्यन्यदास्तिकाः ॥
अन्यच्च न विजानाति स भूमा सुरपुङ्गवाः ॥ १९२ ॥

श्रुतौ नामादिप्राणान्तानि तत्त्वान्युत्तरोत्तरव्यापकानि बुद्धेः परतत्त्वावतरणोपायत्वेन सोपानक्रमेणोपदिश्य "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्यः" इत्यनवच्छिन्नसुखरूपस्य सर्वव्यापकस्याऽऽत्मनो ज्ञातव्यत्वं प्रतिज्ञाय "यत्र नान्यत्पश्यति" इत्यादिना भूमवस्तुलक्षणमाम्नातं तत्संगृह्णाति—यत्रान्यदित्यादिना । भूमवस्तुप्रतियोगित्वेन यदल्पस्य लक्षणमाम्नातम् "अथ यत्रान्यत्पश्यति" इति तत्प्रतिपत्तिसौकर्याय प्रथममत्र प्रतिपाद्यत इति द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः । यत्र खलु वस्तुनि प्रमातृप्रमाणप्रमेयादिभेदव्यवहारस्तदल्पं परिच्छिन्नमत एव मर्त्यं नश्वरम् । ईदृशत्रिपुटीव्यवहारो यस्मिन्वस्तुनि नास्ति सोऽनवच्छिन्नो भूमशब्दाभिधेय आत्मेति ॥ १९१ ॥ १९२ ॥

यो वै भूमा सुखं तद्धि तद्धि कैवल्यमुत्तमम् ॥
नाल्पे चास्ति सुखं तस्मान्महाद्वैतपरो भवेत् ॥ १९३ ॥

"यो वै भूमा तत्सुखम्" इतिश्रुतिवाक्यस्यार्थमाह—यो वा इति । यदपरिच्छिन्नमात्मवस्तु तदेव हि सुखं निरतिशया मुक्तिश्च । परिच्छिन्ने तु सुखं नैवास्ति । परिच्छेदकवस्तुकृतभयादेरवश्यंभावात् । "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ह्याम्नातम् । अतोऽनवच्छिन्नसुखस्वरूपात्मनिष्ठैव संपादनीयेति निगमयति—तस्मादिति ॥ १९३ ॥

महाद्वैतपरस्यास्य न नाशो जन्म नैव च ॥
नैव गत्यागती[1] नान्यद्बन्धनं न विमोचनम् ॥ १९४ ॥

---

१ घ. ङ. झ. 'गतिर्नान्य' ।

अत्रैव लीयते सम्यक्सर्वमात्मतया स्वतः ॥
घृतकाठिन्यवत्स्वप्नप्रपञ्चप्रतिभासवत् ॥ १९५ ॥
सर्वमेतदतिशोभनं परं केवलं करुणयैव भाषितम् ॥
देवदेवचरणप्रसादतो नेतरद्धि कथनीयमस्ति वः॥१९६॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्ड-
स्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्स्वादेशकथनं
नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

महाद्वैतपरस्येत्यादि। एवमपरिच्छिन्नसुखात्मकब्रह्मात्मनिष्ठस्य जन्मनाशब-न्धमोक्षादिसकलपरिच्छेदव्यवहारो नैवास्ति । किंतु तत्सर्वमत्रैवास्मि-न्भूमवस्तुनि याथात्म्येन ज्ञायमाने तत्स्वरूपतयैव सम्यग्लीयते न पुनरुत्तिष्ठति। तत्र दृष्टान्तमाह—घृतेति । ननु घृतमग्निसंयोगात्प्राक्कठिनम् । तत्संयोगे च तत्काठिन्यं विलीयते । एवं ब्रह्मापि स्वगोचरज्ञानात्प्राग्वस्तुतः प्रपञ्चात्मक-मासीत्पश्चाच्च निर्विशेषमिति विकारित्वादनित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्य निदर्श-नान्तरमाह—स्वप्नेति ।अपरिच्छिन्ने निर्विकारे ब्रह्मवस्तुनि स्वप्नप्रपञ्चप्रतिभा-सवदेव सर्वजगत्प्रतिभासः । अतः प्रतिभासैकशरीरं तन्न स्वाश्रये विकृतिमा-वहतीत्यर्थः ॥ १९४ ॥ १९५ ॥ १९६ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
ब्रह्मगीतासूपनिषत्स्वादेशकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

---

ब्रह्मोवाच—

अस्मिन्ब्रह्मपुरे वेश्म दहरं यदिदं सुराः ॥
पुण्डरीकं तु तन्मध्य आकाशो दहरोऽस्ति तु ॥ १ ॥
स शिवः सच्चिदानन्दः सोऽन्वेष्टव्यो मुमुक्षुभिः ॥
स विजिज्ञासितव्यश्च विना संकोचमास्तिकाः ॥ २ ॥

एवं दिग्देशकालाद्यनवच्छिन्नमद्वितीयं सच्चित्सुखात्मकं ब्रह्माऽऽत्मत्वेनोपदिष्टम् । तच्च मन्दबुद्धिभिर्द्रागेव साक्षान्नावगन्तुं शक्यत इति हृत्पुण्डरीकमध्ये सत्यकामत्वादिगुणवैशिष्ट्येन तस्यैव ब्रह्मण उपासनं ब्रह्मचर्यादिसाधनसंपन्नस्य मुमुक्षोरुपदिशति "अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे" इत्यादिका श्रुतिस्तामत्र दहरविद्यां संगृह्णाति—अस्मिन्ब्रह्मपुर इत्यादिना । ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति तदुपलब्धिस्थानं विद्याधिकारिशरीरमुच्यते । उक्तं हि—

"उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते ।
तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत्" इति ॥

अस्मिंश्च विद्याधिकारिणि देहे यदिदं दहरमल्पपरिमाणं हृत्पुण्डरीकं तेनावच्छेदात्सर्वगतोऽपि दहरोऽल्पपरिमाणो य आकाशः श्रुत्या तन्मध्ये जिज्ञास्यत्वेनोपदिष्टः स सत्यज्ञानानन्दात्मकः परशिव एव । आकाशशब्दो ह्यासमन्तात्काशत इति व्युत्पत्त्या स्वप्रभे ब्रह्मणि मुख्यः । अत एवान्यत्राऽऽम्नायते—"आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता" इति । तत्र भगवान्बादरायणोऽप्याकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं सूत्रयामास—"आकाशस्तल्लिङ्गात्" इति । अयमेवाऽऽकाशाख्यः परशिवो मुमुक्षुभिः शमदमादिसाधनकलापैरन्वेषणीयः । श्रवणमननादिसाधनजनितेन ज्ञानेन ज्ञातव्यश्च । एवं वदता श्रुतौ तस्मिन्यदन्तरिति तच्छब्दस्य व्यवहितपुण्डरीकपरामर्शकत्वं व्याख्यातं भवति । दहराकाशपरामर्शे हि तन्मध्ये व्यवस्थितत्वेन वक्ष्यमाणं द्यावापृथिव्यादिकमेवोपास्यं स्यात्तच्चायुक्तम् । "अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषु सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" इत्यात्मोपास्तेः फलवत्त्वावगमात् । नन्वेवं परिच्छिन्नमेव ब्रह्मोपासनीयम् । नेत्याह—विना संकोचमिति । हृत्पुण्डरीकोपाधिकृतं परिच्छेदं विहाय स्वाभाविकानवच्छिन्नरूपेणोपासनीयमित्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥

**स्वाभिव्यञ्जकसंकोचात्संकोचप्रतिभाऽऽत्मनः ॥**
**न स्वरूपेण चिद्रूपं सर्वव्यापि सदा खलु ॥ ३ ॥**

ननु मा भूदौपाधिकः संकोचश्चिद्रूपस्याऽऽत्मनश्चैत्रादिदेहेषु स्वाभाविक एव संकोचो दृश्यत इत्यत आह—स्वाभिव्यञ्जकेति । स्वस्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशचिद्रूपस्याप्यावरणाज्ञानापनयनद्वारा यदभिव्यञ्जकमन्तःकरणादि तत्परिच्छेदवशेन हि चिदात्मनि परिच्छेदप्रतिभासो रक्तः स्फटिक इतिवन्न स्वाभा-

१ ड. °द्धिभिः प्रागे° ।

विक इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—चिदिति । सदा सर्वदोत्पत्तिस्थित्यादिकाले सर्वस्यापि प्रपञ्चस्याध्यस्तस्य चिल्लक्षणं ब्रह्म हि रूपं स्वरूपम् । अध्यस्तस्याधिष्ठानादव्यतिरिक्तत्वात् । एतेन कालवस्तुकृतौ परिच्छेदौ निरस्तौ ॥ ३ ॥

ज्ञातरूपेण चाज्ञातस्वरूपेण च साक्षिणः ॥
सर्वं भाति तदाभाति ततस्तद्व्यापि सर्वदा ॥ ४ ॥

देशकृतमपि निरस्यति—ज्ञातरूपेणेति । प्रतिभासमानमपि सर्वं जगज्ज्ञातरूपेण ज्ञानविषयीकृतत्वाकारेण तथाऽज्ञातरूपेणाज्ञानविषयत्वाकारेण च साक्षिचिन्मात्रस्याऽऽत्मनो भाति । अतश्चित्प्रकाशव्यतिरेकः कुत्रापि नास्तीति देशकृतपरिच्छेदोऽपि न विद्यत इत्यर्थः । एतदाचार्यैरप्युक्तम्—"सर्वं वस्तु ज्ञाततयाऽज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एव" इति । तदाभातीति । तत्तु चिदात्मकं ब्रह्माऽऽसमन्तात्सर्वदा स्वयमेव भाति जडप्रपञ्चवन्नान्यं प्रकाशमपेक्षते ॥ ४ ॥

स्वयं[1] सेद्धुमशक्यं हि जडात्मकमिदं जगत् ॥
चित्संबन्धबलेनैव खलु भाति न चान्यथा ॥ ५ ॥

ननु जगदपि स्वत एव किं न भायात्तत्राऽऽह—स्वयमिति । जडात्मकमिति हेतुगर्भविशेषणम् ॥ ५ ॥

अतोऽवभास्यं सकलं व्याप्य तद्भासकः शिवः ॥
स्वतो व्यापी न चाव्यापी संकोचश्चान्यसंगमात् ॥६॥

एवं परशिवस्य प्रतिपादितं व्यापित्वं निगमयति—अत इति । दृश्यमज्ञानतत्कार्यलक्षणं सर्वं जगद्व्याप्य वर्तमानः स्वभावत एव व्यापी । परिच्छेदस्तु तस्यान्तःकरणाद्युपाधिसंपर्कवशादिति सिद्धम् ॥ ६ ॥

यावान्वा अयमाकाशस्तावानाकाश आन्तरः ॥
द्यावापृथ्वी उभे अस्मिन्नन्तरेव समाहिते ॥ ७ ॥
उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ ॥
नक्षत्राणि च विद्युच्च यच्चास्तित्वेन भासते ॥ ८ ॥

---

१ ङ. च. 'यं बोद्धु' ।

यत्र नास्तितया भाति सर्वं तस्मिन्समाहितम् ॥
अतः सर्वाश्रयः शंभुः सर्वव्यापी स्वभावतः ॥ ९ ॥

एवमुपपादितेऽर्थे " यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः " इत्यादिकां श्रुतिं योजयति—यावान्वा इत्यादिना । तावानाकाश इति प्रसिद्धभूताकाशसाम्येन सर्वगतत्वप्रतिपादनपरं न तु तत्परिमाणत्वं ब्रह्मणस्तस्याऽऽकाशादिसर्वजगद्व्यापकत्वादत एवाऽऽम्नायते—" येनाऽऽवृतं खं च दिवं महीं च" इति । एतदेव सर्वव्यापित्वमुपपादयति—द्यावापृथ्वी इत्यादिना । अनेन च "उभे यस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते" इत्यादिका "यच्चास्येहास्ति यच्च न " इत्येवमन्ता श्रुतिर्व्याख्याता भवति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

एष आत्मा परो व्यापी पाप्मभिः सकलैः सदा ॥
असौ चा(ना)पहतः साक्षी विमृत्युर्विजरः[1] सुराः॥१०॥
विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यादिलक्षणः ॥
सत्यकामस्तथा सत्यसंकल्पश्च सुरर्षभाः ॥ ११ ॥

नन्वेवमीश्वरः सर्वव्यापी भवतु । जीवस्य तथाभावे किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—एष इति । एष एवेश्वर आत्मा सर्वप्रत्यग्भूतः । न ततोऽतिरिक्तो जीवो नामास्ति । नन्वसौ धर्माधर्माद्याश्रयभूतोऽन्यो विद्यते तत्राऽऽह—पाप्मभिरिति । पापग्रहणं संसारफलहेतोः पुण्यस्याप्युपलक्षणम् । पुण्यपापयोरन्तःकरणधर्मत्वात्तद्विविक्तस्तत्साक्षी चिदात्मा ताभ्यां न स्पृश्यत इत्यर्थः । एवं पुण्यपापसंस्पर्शविरहात्तत्कार्यं मृत्युजरादिकं सर्वं विकारजातं तस्य साक्षिणो नास्तीत्याह—विमृत्युरित्यादिना । सत्यकामः सत्यसंकल्प इत्युपास्यगुणकथनम्[2] । एष आत्माऽपहतपाप्मा विजर[3] इत्यादिसत्यसंकल्प इत्येवमन्ता श्रुतिः संगृहीता ॥ १० ॥ ११ ॥

यथा कर्मजिता लोकाः क्षीयन्ते भुवि सत्तमाः ॥
तथा पुण्यजिता लोकाः क्षीयन्ते हि परत्र च ॥ १२ ॥

एवं निर्गुणस्य सगुणस्य वा ब्रह्मणो यज्ज्ञानं तस्यैवाक्षयफलहेतुत्वं न त्वग्निहोत्रादिकर्मण इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकम् "तद्यथेह कर्मजितो लोकः"

---

१ ङ. छ. झ. °र्विरजः सु° । २ घ. ङ. च. छ. झ. °म् । स एतावताऽप° । ३ ङ. च. छ. झ. विरज इ° ।

इत्यादिश्रुतिवाक्यं संगृह्णाति—यथेति । कृतकत्वस्यानित्यत्वव्याप्तिनियमादिति भावः ॥ १२ ॥

येऽविदित्वा परात्मानं व्रजन्ति सकलाः क्रियाः ॥
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो न विद्यते ॥ १३ ॥

"तद्य इहाऽऽत्मानमननुविद्य" इतिवाक्यस्यार्थमाह—येऽविदित्वेति । अविदित्वाऽज्ञात्वेत्यर्थः ॥ १३ ॥

ये विदित्वा परात्मानं व्रजन्तीव क्रियाः स्थिताः ॥
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारस्तु विद्यते ॥ १४ ॥

"अथ य इहाऽऽत्मानमनुविद्य" इतिवाक्यस्यार्थमाह—ये विदित्वेति । ये तूदीरितलक्षणमात्मानं ज्ञात्वा स्थितास्तेऽग्निहोत्रादिकाः क्रिया व्रजन्तीव न पुनर्व्रजन्ति । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमदन्तःकरणस्य विविक्तत्वात् । आत्मविद्यायाः फलमाह—तेषामिति । सर्वेषु लोकेष्विति । ये च लोकाः कामविशेषाश्च "स यदि पितृलोककामो भवति" इत्यादिना श्रुतौ प्रपञ्चितास्तेषु सर्वेषु विदुषः कामचारो भवति । हृन्मध्येऽवस्थितस्य दहरब्रह्मणः सत्यकामादिगुणैरुपास्यमानस्य निरतिशयानन्दस्वरूपतया सर्वकामानां तदेकदेशत्वादित्यर्थः ॥ १४ ॥

यथा हिरण्यं निहितं क्षेत्रज्ञानविवर्जिताः ॥
उपर्युपरि गच्छन्त्यो न विन्देयुः प्रजा इमाः ॥ १५ ॥
तथा सुषुप्तौ गच्छन्तो ब्रह्मलोकं स्वयंप्रभम् ॥
न विन्दन्ति महामोहादहो मोहस्य वैभवम् ॥ १६ ॥

ननु सुषुप्तौ तथाविधं ब्रह्म प्राप्यते "सता सोम्य तदा संपन्नो भवति" इति श्रुतेः । तथाच विदुष इव सुषुप्तस्यापि सर्वकामावाप्तिः किं न स्यादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तमाह—यथा हिरण्यमिति । ब्रह्मलोकमिति । लोक्यत इति लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । सुषुप्तावस्थायां स्वप्रकाशं ब्रह्म सर्वप्राणिभिः प्राप्तमप्यविद्यावशादप्राप्तमेव भवति । निक्षेपस्थानमजानतः पुरुषस्य निधिवदित्यर्थः । अनेन च "तद्यथा हिरण्यनिधिम्" इतिश्रुत्यर्थः संगृहीतः ॥ १५ ॥ १६ ॥

---

१ ङ. गच्छन्त्यो ।

अयं हृदि स्थितः साक्षी सर्वेषामविशेषतः ॥
तेनायं हृदयं प्रोक्तं शिवः संसारमोचकः ॥
य एवं वेद स स्वर्गं लोकमेति न संशयः ॥ १७ ॥

हृदयशब्दनिर्वचनादपि सर्वगस्य ब्रह्मणो हृन्मध्येऽवस्थानं श्रुत्या दर्शितम् "स वा एष आत्मा हृदि" इत्यादिना तत्संगृह्णाति—अयं हृदि स्थित इति। एतस्य हृन्मध्यावस्थितब्रह्मज्ञानस्य "अहरहर्वा एवंवित्स्वर्गम्" इतिश्रुतिप्रतिपादितं फलमाह—य एवमिति। अनेन हार्दब्रह्मवेदनेन स्वर्गं लोकं लोक्यमानदुःखासंस्पृष्टं परानन्दरूपं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

अस्माच्छरीरादुत्थाय सुषुप्तौ यः सुरर्षभाः ॥ १८ ॥
परं ज्योतिःस्वरूपं तं शिवं संपद्यते सुराः ॥
अभिनिष्पद्यते स्वेन रूपेणैव स्वभावतः ॥ १९ ॥

अथ य एष संप्रसाद इत्यादिश्रुत्या यस्तद्ब्रह्मप्राप्तिप्रकारो दर्शितस्तमभिधत्ते—अस्मादिति। स्थूलसूक्ष्मादिशरीराभिमानं परित्यज्य सुषुप्त्यवस्थायां जाग्रत्स्वप्नविषयोपभोगकृतकालुष्यराहित्येन प्रसन्नो यश्चिन्मात्ररूपः साक्षी हार्दब्रह्मविद्ययाऽज्ञानलक्षणं[1] कारणशरीरमपि विहाय विकारजातात्परं तदसंस्पृष्टं ज्योतिःस्वरूपं केवलं चैतन्यप्रकाशात्मकं परशिवस्वरूपं संपद्य स्वात्मतया ज्ञात्वाऽविद्याकृतं परिच्छेदं विहाय स्वकीयेनैव रूपेणाभिनिष्पद्यते प्राप्नोति। प्राप्तिश्चेयं कण्ठगतचामीकरन्यायेन प्राप्तप्राप्तिरूपत्वाज्ज्ञानमात्रसाध्या न तु ग्रामाद्ग्रामान्तरप्राप्तिवत्कर्मसाध्येति पूर्वभागस्याष्टात्रिंशेऽध्याये प्रतिपादितमत्रानुसंधेयम् ॥ १८ ॥ १९ ॥

एष आत्मा न चैवान्यः सत्यमेव मयोदितम् ॥
एतदेवामृतं साक्षादभयं ब्रह्म हे सुराः ॥ २० ॥

"एष आत्मेति होवाच" इतिवाक्यस्यार्थमाह—एष आत्मेति। य एवमभिनिष्पद्यत एष एवाऽऽत्मा नान्यः। इतोऽतिरिक्तस्य देहादिविशिष्टस्य सोपाधिकत्वेनानात्मत्वादित्यर्थः। "एतदमृतम्" इतिश्रुतिं संगृह्णाति—एतदेवेति। एतदेवापरिच्छिन्नमात्मवस्त्वमृतमविनाशि "यो वै भूमा तदमृतम्" इति श्रुतेः। अत एवाभयम्। भयहेतोर्द्वितीयस्याभावात्। अत एवाभयत्वादेतदेव ब्रह्म "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" "अभयं हि ब्रह्म" इत्यादिश्रुतेः ॥ २० ॥

---

१ घ. 'विद्याया अज्ञा'।

य आत्मा दहराकाशः स सेतुर्विधृतिः सुराः ॥
असंभेदाय लोकानामेषामेतं महेश्वरम् ॥ २१ ॥
अहोरात्रे न तरतो न मृत्युर्न जराऽपि च ॥
न शोको नैव सुकृतं न दुष्कृतमपीश्वराः ॥ २२ ॥

अथ य आत्मा स सेतुरित्याद्यनुपतापी भवतीत्येवमन्ता श्रुतिः संगृह्यते—य आत्मेत्यादिना । स सेतुर्विधृतिरिति । सेतुरिति सेतुरिव सेतुर्मर्यादाभूतः । वर्णाश्रमादिभेदेन क्रियाकारकफलरूपेण प्रतिनियतप्रपञ्चस्य विधारणा विधृतिः। किमर्थं तद्विधारणमिति चेत्तत्राऽऽह—असंभेदायेति । एषां भूरादिलोकानां कर्तृकर्मफलाश्रयाणामसंभेदायाविदारणायाविनाशायेत्यर्थः । सेतुर्विशेष्यते—अहोरात्रे इत्यादिना । सर्वस्य जनिमतः प्राणिनः परिच्छेदके ये अहोरात्रे ते एनं सेतुभूतमात्मानं न तरतो नातिक्रामतः । इतरप्राणिवदहोरात्रादिलक्षणेन कालेन परिच्छेद्यो न भवति । तस्य तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन तत्परिच्छेदकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तथा मृत्युजरादिकमपि देहादिधर्मत्वात्तद्विविक्तं सेतुभूतमात्मानं न प्राप्नोति ॥ २१ ॥ २२ ॥

अतः सर्वे निवर्तन्ते पाप्मानः सुरपुङ्गवाः ॥
एषोऽपहतपाप्मा हि ब्रह्मलोकः स्वयंप्रभः[1] ॥ २३ ॥

अप्राप्य चातोऽस्मात्प्रतिहताः सर्वे निवर्तन्ते । कुत इत्यत आह—एष इति । लोक्यत इति लोक आत्मा । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । एष हि यस्मादपहतपाप्माऽतो निवर्तन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

तस्माद्वै सेतुमेतं तु तीर्त्वाऽन्धः सन्सुरर्षभाः ॥
भवत्यनन्धो विद्धः सन्नविद्धस्तद्वदेव तु ॥
उपतापी तु सन्देवा नोपतापी भवत्यपि ॥ २४ ॥

तस्माद्वा इत्यादि । यस्माद्देहादिविविक्तस्तस्माद्विद्वानिमं सेतुभूतमात्मानं तीर्त्वा प्राप्यान्ध्यादिधर्मस्य स्थूलशरीरादिधर्मेणैव सह निवृत्तत्वाच्चद्रहित एव भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

य एषो दहराकाश इत्युक्तः परमेश्वरः ॥
स देहादिविशेषेभ्यः पृथग्भूतः सनातनः ॥ २५ ॥

---

१ घ. स्वयंप्रभुः ।

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्याऽवस्था या भाति देहिनाम् ॥
तस्या अपि महादेवः साक्षी भिन्नः स्वयंप्रभः ॥ २६ ॥
तस्मिन्नध्यस्तरूपेण सा विभाति न भाति च ॥ २७ ॥

एवं दहरविद्याविषयं ब्रह्मोपदिश्य जाग्रदाद्यवस्थाविनिर्मुक्तब्रह्मप्रतिपादनपरा प्रजापतिनेन्द्रायोपदिष्टा या विद्या "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इत्यादिना श्रुत्या प्रदर्शिता तां संगृह्णाति—य एष इत्यादिना । देहादेर्जाग्रदाद्यवस्थायाश्च जडत्वेन साक्ष्यत्वात्तत्साक्षी स्वप्रकाश आत्मा ततः पृथग्भूत एव प्रतिपत्तव्य इत्यर्थः । अनात्मनः साक्ष्यत्वमुपपादयति—तस्मिन्निति । तस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपेणाध्यस्तं जडं जगत्कदाचित्प्रकाशते कदाचिन्नेति तदन्याधीनप्रकाशं तस्य स्वप्रकाशत्वे ह्यात्मवज्जगतोऽपि सर्वदा भानप्रसङ्ग इति भावः ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ २७ ॥

स्वदृश्येन शरीरेण सशरीरस्य सर्वदा ॥
प्रियाप्रियाभ्यां संबन्धो भवत्येव न संशयः ॥ २८ ॥
अशरीरं वाव सन्तं विद्यया न प्रियाप्रिये ॥
स्पृशतः सत्यमेवोक्तं नात्र संदेहकारणम् ॥ २९ ॥

"न ह वै सशरीरस्य सतः" इत्यादिश्रुत्यर्थं संगृह्णाति—स्वदृश्येनेत्यादिना । यतो देहादिविशिष्टस्यैव सुखदुःखोपभोगलक्षणः संसारः । देहादिविविक्तं केवलमात्मानं जानतस्तु संसारस्पर्श एव नास्तीत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

य एष दहराकाशः स एव सुरपुङ्गवाः ॥
नामरूपस्य निर्माता तदेव ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३० ॥

दहराकाशशब्दस्य ब्रह्मपरत्वं द्रढयितुं श्रुत्यन्तरगतम् "आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता" इतिवाक्यं संगृह्णाति—य एष इति । य आकाशाख्यो हृन्मध्येऽवस्थित आत्मा घटपटादिनामधेयस्य तदभिधेयार्थजातस्य च निर्माता तदेवानादिनिधनं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ ३० ॥

अमृतं च तदेवैतत्स आत्मा[1] सर्वदेहिनाम् ॥
ततो नान्यत्परं किंचिन्नापरं[2] चास्ति किंचन ॥ ३१ ॥

१ च. 'त्वेनासाक्षित्वा'। २ घ. ङ. छ. झ. 'रं नास्ति ।

स एव सर्वरूपेण विभाति न विभाति च ॥
अहो रुद्रस्य देवस्य पूर्णता को नु वेद ताम् ॥ ३२ ॥

अमृतमित्याद्युक्तार्थम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

यथा मृत्स्वविकारेषु तत्तद्रूपेण संस्थिता ॥
तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३३ ॥
यथा वारिविकारेषु जलं तत्तत्स्वरूपतः ॥
तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३४ ॥
यथाऽग्निः स्वविकारेषु तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥
तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३५ ॥
†यथा वा स्वविकारेषु वायुस्तत्तत्स्वरूपतः ॥
तथा सर्वत्र तत्साक्षी तत्तद्रूपेण संस्थितः ॥ ३६ ॥

ब्रह्मणः स्वकार्येषु भूतभौतिकादिष्वनुगतिप्रदर्शनार्थो यथा मृदिति दृष्टान्तः । ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

यथा वा सर्वगं व्योम स्वाकारेणैव संस्थितम् ॥
तथा सर्वात्मकः साक्षी साक्षिरूपेण संस्थितः ॥ ३७ ॥

अनुगतस्यापि निर्लेपत्वप्रतिपादनार्थं यथा वा सर्वगं व्योमेति निदर्शनान्तरम् ॥ ३७ ॥

घटाकाशादिभेदेन विभिन्नोऽप्यविभागवान् ॥
आकाशस्तद्वदीशानो विभिन्नोऽप्यविभागवान् ॥ ३८ ॥

घटाकाशादीत्यनेन तात्त्विकाभेदप्रतिपादनम् ॥ ३८ ॥

महादेवोऽविभागेन विभागेन च भासते ॥
अन्यथा चेन्महादेवो महादेवः कथं भवेत् ॥ ३९ ॥

महादेव इतिनामधेयबलादप्यस्य सार्वात्म्यं प्रतिपादयति—महादेवोऽविभागेनेत्यादिना ॥ ३९ ॥

---

† छपुस्तके नास्त्ययं श्लोकः ।

महादेवो महादेव एव नैवामहानयम् ॥
तथा सति महादेव एव सर्वं न चापरम् ॥ ४० ॥
येन केनापि रूपेण यद्यद्भाति न भाति च ॥
तेन तेनैव रूपेण शिव एवावभासते ॥ ४१ ॥

अन्वर्थसंज्ञा चेयमित्याह—महादेवो महादेव एवेति । यद्यसौ महान्न स्यान्महांश्चासौ देवो महादेव इतीदृशी संज्ञा कथं सिध्येदित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥

यथाभातेन रूपेण शिव एवेति या मतिः ॥
सा शिवा परमा संविन्नापरा न हि संशयः ॥ ४२ ॥

यथाभातेनेति । येन येन प्रकारेण यद्यद्भाति तेन सर्वेण रूपेण तदधिष्ठानसच्चिदानन्दात्मकः शिव एव भातीति या मतिः साऽपि संविद्रूपा परमा शक्तिरेव नान्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

अहमिति शिवसत्यचिद्घनः
स्फुरति सदा पृथगस्ति नैव वस्तु ॥
इदमिति वपुषा च तेन बन्धनं
न हि मनुजस्य विमोचनं च किंचित् ॥ ४३ ॥
शिव इति सकलं यदा विभासते
न च मरणं जननं तदाऽस्ति किंचित् ॥
इति हृदये वचनं मदीयमेत-
न्निशितमतिः सततं निधाय तिष्ठेत् ॥ ४४ ॥

अहमित्यादिप्रतिपादितः श्रुत्यर्थप्रपञ्चः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

परमशिवः परमेश्वरः प्रसन्नो यदि विमला परमानुभूतिरेषा ॥
न हि सकलैर्विमलैरुपायवृन्दैर्न च हरिणा न मया न चापरेण ॥ ४५ ॥

॥ ४५ ॥

---

१ ङ. च. 'हमपि शि' । २ ङ. 'दमपि व' । ३ ङ. न । ४ ङ. सदा । ५ घ. ङ. च. छ. ञ. 'हमेवेत्या' ।

परमशिवः परमेश्वरः स्वतन्त्रो
यदि कुरुते मनुजस्य वेदनं[1] हि तत् ॥
परमपदं विमलं प्रयाति मर्त्यो
यदि कुरुते न शिवः प्रयाति बन्धम् ॥ ४६ ॥
दिनकरकिरणैर्हि शार्वरं तमो
निबिडतरं झटिति प्रणाशमेति ॥
घनतरभवकारणान्तरं तमः
शिवदिनकृत्प्रभया न चापरेण ॥ ४७ ॥
हरिरहमप्यपरे सुरासुराद्याः
परमशिवप्रभया तिरस्कृताश्च ॥
रविकिरणैरखिलान्यहानि यद्व-
त्परमशिवः स्वत एव बोधकारी ॥ ४८ ॥
शिवचरणस्मरणेन पूजया च
स्वकतमसः परिमुच्यते हि जन्तुः ॥
न हि मरणप्रभवप्रणाशहेतुः
शिवचरणस्मरणादृतेऽस्ति किंचित् ॥ ४९ ॥
परमशिवः खलु नः समस्तहेतुः
परमशिवः खलु नः समस्तमेतत् ॥
परमशिवः खलु नः स्वरूपभूतः
परमशिवः खलु नः प्रमाणभूतः ॥ ५० ॥
परमशिवः सकलागमादिनिष्ठः
परमशिवः परमानुभूतिगम्यः ॥
परमशिवः परमानुभूतिरूपः
परमशिवः परमानुभूतिदश्च ॥ ५१ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

---

१ च. वन्दनं ।

परमशिवसमुद्रेऽहं हरिः सर्वदेवा
मनुजपशुमृगाद्याः शीकरा एव सत्यम् ॥
विमलमतिभिरेवं वेदवेदान्तनिष्ठै-
र्हृदयकुहरनिष्ठं वेदितुं शक्यते हि ॥ ५२ ॥
मायाबलेनैव हरिं शिवेन
समानमाहुः पुरुषाधमाश्च ॥
मोहेन केचिन्मम साम्यमाहु-
र्माया[1] तु शैवी खलु दुस्तरेयम् ॥ ५३ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥

खद्योतो यदि चण्डभानुसदृशस्तुल्यो हरिः शंभुना
किंपाको यदि चन्दनेन सदृशस्तुल्योऽहमीशेन च ॥
अज्ञानं यदि वेदनेन सदृशं देवेन तुल्या जनाः
किं वक्ष्ये सुरपुङ्गवा अहमहो मोहस्य दुश्चेष्टितम्॥५४॥

किंपाको यदीति । किंपाको नाम वृक्षविशेषः ॥ ५४ ॥

अतः शिवेनैव समस्तमेतद्भवत्यनन्तेन न चापरेण ॥
शिवस्वभावेन शिवः समस्तं शिवप्रभावेन जगद्विचित्रम् ॥५५॥
तत्त्वदृक्सकलमद्वयं सदा पश्यति स्म परिमोहितः पुमान् ॥
कष्टशिष्टघटकुड्यरूपतः कष्टमेव खलु तस्य वेदनम् ॥ ५६ ॥
इदं जगदिति स्वतः सकलजन्तोः प्रतीतिर्दृढा
परं जगदिति स्फुरत्यमलबोधस्वभावेन च ॥
इदं हि परवेदनं विमलचित्तस्य पुंसः सदा
भवं तरति मानवः परमबोधेन चैतेन हि ॥ ५७ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

---

1 ङ. देवी ।

छन्दोगश्रुतिमस्तके विनिहितं विज्ञानमेतन्मया
जन्तूनामविवेकिनामतितरामज्ञानविध्वस्तये ॥
कारुण्यादमराधिपा अतिशुभब्रह्मामृतावाप्तये
देवानामधिपाधिपस्य वचनादुक्तं महेशस्य च ॥५८॥

इति श्रीसूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु दहरोपासनविवरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—छन्दोगेति । ब्रह्मविद्यायाः संसारकारणाविद्यानिवृत्तिः प्रथमं प्रयोजनम् । आवरणाज्ञानेऽपनीते सति स्वस्वरूपभूतनिरतिशयानन्दाविर्भावश्च द्वितीयं प्रयोजनम् । तदुभयसिद्धये ब्रह्मविद्योपदिष्टेत्यर्थः ॥ ५८ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु दहरोपासनविवरणं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥

---

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

---

ब्रह्मोवाच—

अस्ति तत्त्वं परं साक्षादक्षरं क्षरवस्तुनाम् ॥
अधिष्ठानमनौपम्यमवाङ्मनसगोचरम् ॥ १ ॥

एवं वेदत्रयोपनिषदो ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं व्याख्यायाथर्वणमुण्डकोपनिषदोऽपि तत्परत्वं व्याचिख्यासुस्तामुपनिषदं संगृह्णाति—अस्ति तत्त्वमित्यादिना । तत्त्वं परमार्थभूतम् । शिवशक्त्यादीनि षट्त्रिंशदपरतत्त्वानि व्यावर्तयितुं विशिनष्टि—परमिति। यतो विकारजातेभ्यः परमत एवाक्षरमविनाशि सत्यभूतम्।तस्मादेव क्षरवस्तूनां नश्वराणां जडपदार्थानामधिष्ठानम् । सत्यं हि मिथ्याभूतस्याधिष्ठानं भवति । अनौपम्यमुपमानभूतस्य वस्त्वन्तरस्याभावात् । निर्विशेषत्वेन

१ घ. 'न जडवा' ।

वाङ्मनसयोरविषयभूतम् । क्षरवस्तुनामित्यत्र संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति नामि दीर्घो न क्रियते ॥ १ ॥

तस्मिन्सुविदिते सर्वं विज्ञातं स्यादिदं सुराः ॥
तदात्मकत्वात्सर्वस्य नास्त्येव हि भिदा स्वतः ॥ २ ॥

श्रुतौ "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" इत्यादिना प्रश्नप्रतिवचनरूपेण यदधिष्ठानभूताक्षरब्रह्मवेदनादारोपितसर्वजगद्विज्ञानं दर्शितं तत्संगृह्णाति—तस्मिन्निति । प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुमाह—तदात्मकत्वादिति । तदधिष्ठानं ब्रह्मैवाऽऽत्मा स्वरूपं यस्याऽऽरोपितप्रपञ्चस्येति विग्रहः । न[1] खल्वारोपितरजतादिकमधिष्ठानशुक्त्यादिव्यतिरेकेण पृथगात्मानं लभत इति भावः । नास्त्येव हीति । प्रपञ्चस्य ब्रह्मणः सकाशात्स्वाभाविकभेदस्तु युक्तिभिरसकृत्प्रागेव निरस्त इति हेतोरर्थः ॥ २ ॥

द्वे विद्ये वेदितव्ये हि परा चैवापराऽपि च ॥
तत्रापरा तु विद्यैषा ऋग्वेदो यजुरेव च ॥ ३ ॥
सामवेदस्तथाऽथर्ववेदः शिक्षा सुरर्षभाः ॥
कल्पो व्याकरणं चैव निरुक्तं छन्द एव च ॥
ज्योतिषं च तथाऽनात्मविषया अपि बुद्धयः ॥ ४ ॥

एवं प्रारिप्सिताया उपनिषदोऽभिधेयमर्थं संग्रहेण प्रदर्श्यास्मिन्नर्थे "द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म यद्ब्रह्मविदो वदन्ति" इत्यादिकामुपनिषदं योजयति—द्वे विद्ये इति । तत्रापरेत्यादि । ऋग्वेदादिलक्षणा श्रुतिपरिगणिता याऽपरविद्या सा तावदनात्मविषयत्वादुदीरितमद्वितीयं तत्त्वं न प्रतिपादयति । तथा तज्जन्या बुद्धयोऽप्यग्निहोत्रादिकर्मविषयत्वादनात्मविषया इति तासामप्यपरविद्यात्वमित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

अथैषा परविद्या सा यया तत्परमक्षरम् ॥
गम्यते सुदृढं प्राज्ञैः साक्षाच्छंभोः प्रसादिभिः ॥ ५ ॥

" अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते " इतिश्रुतिवाक्यं संगृह्णाति—अथैषेति । यया तत्त्वमस्याद्युपनिषद्वाक्यजनितया विद्यया वक्ष्यमाणलक्षणं

---

[1] ङ. न त्वारो ।

तदक्षरं ब्रह्मावगम्यते प्राप्यते साऽऽत्मविषयाज्ञाननिवर्तकत्वेन मोक्षसाधनत्वात्परविद्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रं रूपवर्जितम् ॥
अचक्षुःश्रोत्रमत्यर्थं तदपाणिपदं सदा ॥ ६ ॥
नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं च तदव्ययम् ॥
यद्भूतयोनिं धीमन्तः परिपश्यन्ति चाऽऽत्मना ॥ ७ ॥

"यत्तदद्रेश्यम्" इत्यादिका श्रुतिः स्वरूपतोऽप्यत्र संगृह्यत इतीतः परं न पृथक्सोदाह्रियते । तदक्षरमित्युक्तं किं तदिति विशिनष्टि—यत्तदित्यादिना । अद्रेश्यमदृश्यम् । चक्षुःश्रोत्रादिज्ञानेन्द्रियाणामगम्यमित्यर्थः । अग्राह्यमिति वाक्पाण्यादिककर्मेन्द्रियाविषयत्वम् । अगोत्रमनन्वयम् । न ह्यन्यदस्य कारणमस्ति येन सहान्वयः स्यात् । अवर्णमिति श्रौतपदस्यार्थमाह—रूपवर्जितमिति । रूप्यन्त इति रूपाणि स्थूलत्वादयो द्रव्यधर्मास्तद्रहितम् । "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" इति चेतनवत्त्वाविशेषात्संसारिणामिवास्यापि प्रसक्तं चक्षुःश्रोत्रादिकारणसद्भावं व्यावर्तयति—अचक्षुःश्रोत्रमिति । अपाणिपदमिति कर्मेन्द्रियराहित्यम् । यत एवं ग्राह्यग्राहकरहितमतो नित्यम् । विभुम् । विविधं ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिभेदैर्भवतीति विभुः । अत एव सर्वगतमाकाशवद्व्यापकम् । अथापि सुसूक्ष्मम् । अपञ्चीकृतभूतानि हि सूक्ष्माणि तत्कारणत्वात्ततोऽप्यतिशयेन सुसूक्ष्मम् । उदीरितरूपत्वादेव तदव्ययम् । न ह्यनवयवस्य निर्गुणस्यावयवगुणापचयलक्षणो व्ययः संभवति । भूतयोनिं भूतानां वियदादीनां योनिः कारणभूतम् । धीरा इत्यत्र रो मत्वर्थीय इति व्याचष्टे—धीमन्त इति । यदेतददृश्यत्वादिलक्षणं ब्रह्म धीमन्त आत्मनाऽऽत्मरूपेण स्वस्वरूपतया परि परितः पश्यन्ति तदक्षरं ब्रह्म यया गम्यते सा परविद्येति संबन्धः । एतस्य श्रुतिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं भगवता व्यासेनापि निर्णीतम्—"अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" इति ॥ ६ ॥ ७ ॥

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च सुरर्षभाः ॥
यथा पृथ्व्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः ॥ ८ ॥
पुरुषात्केशलोमानि तथा चैवाक्षरात्सुराः ॥
विश्वं संभवतीहैव तत्सर्वं स्वपनोपमम् ॥ ९ ॥

१ घ. °त्परा वि° । २ घ. स्वप्नतोप° ।

उक्तं भूतयोनित्वं दृष्टान्तैरुपपादयति—यथेति । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । स यथा कारणान्तरानपेक्षः स्वशरीरात्तन्तून्बहिः प्रसारयति स्वात्मन्येवोपसंहरति च । यथा च व्रीह्याद्यौषधयः स्वकारणसदृशाः पृथिव्यामुत्पद्यन्ते यथा च सतो विद्यमानाज्जीवतः पुरुषादचेतनानि केशलोमानि संभवन्ति । एवमेव कारणान्तरानपेक्षादक्षराद्ब्रह्मणः सलक्षणं विलक्षणं चेतनाचेतनात्मकं सर्वं जगदुत्पद्यते । न चाविक्रियस्य ब्रह्मणः परमार्थतो जगद्भावः संभवतीति मायामयत्वात्तत्सर्वं सृष्टं जगत्स्वप्नप्रपञ्चसदृशमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥

तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते ॥
अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥१०॥

ब्रह्मण उत्पद्यमानं जगदनेन क्रमेणोत्पद्यत इति दर्शयति—तपसेति[2] । तज्जगत्कारणं मायाशबलं ब्रह्म प्रथमं तपसा परिपक्वप्राणिकर्मवशादुत्पन्नेन स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपेण ज्ञानेन चीयत उपचीयते प्रागत्यन्तनिर्विकल्पकं सत्तद्दशादीषद्विकल्पानुविद्धं भवतीत्यर्थः । तेन च ज्ञानेनोपचितात्तस्माद्ब्रह्मणः सकाशादद्यते भुज्यते संसारिभिरित्यन्नमव्याकृतं भोग्यप्रपञ्चस्य निदानं तद्व्याचिकीर्षितस्वरूपेणोत्पद्यते स्रष्टव्यपर्यालोचनावस्थमायाशबलं तद्ब्रह्म व्याचिकीर्षावस्थां प्रापदित्यर्थः । तस्माच्चान्नशब्दाभिधेयादव्याकृतात्क्षितिपवनसलिलसंयोगवशेनोच्छूनावस्थाद्बीजादङ्कुर इवापञ्चीकृतपञ्चभूततत्कार्यलिङ्गशरीरसमष्ट्युपाधिकः सर्वज्ञः प्राणशब्दाभिधेयो हिरण्यगर्भ उत्पन्नः । अत्र हि हिरण्यगर्भोत्पत्त्यभिधानेनैवापञ्चीकृतभूतानां तत्सत्त्वरजोंशपरिणामरूपलिङ्गशरीरस्य चोत्पत्तिरर्थादुक्तेति द्रष्टव्यम् । तस्माच्च प्राणात्पञ्चीकरणविषयं मन उत्पन्नम् । ततश्च सत्यं सत्यशब्दाभिधेयानि वियदादीनि पञ्चीकृतानि पञ्चभूतान्युत्पन्नानि । सच्छब्देन हि प्रत्यक्षग्राह्यपृथिव्यादिभूतत्रयमुच्यते । वाय्वाकाशौ तु परोक्षत्वात्परोक्षवाचिना त्यच्छब्देन । अत एव श्रूयते । सच्च त्यच्चाभवदिति । एवं भूतेषूत्पन्नेषु पुनरण्डादिक्रमेण भूरादयो लोकास्तेषु च मनुष्यादीनां वर्णाश्रमचोदितानि कर्माणि तेषु चामृतं कल्पकोटिशतावस्थायित्वादनश्वरं तत्फलमित्येतान्यनेन क्रमेणोत्पन्नानीत्यर्थः ॥ १० ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो यस्य ज्ञानमयं तपः ॥ ११ ॥

---

१ ङ. सुलक्षणं । २ घ. °ति । यज्ञ° । ३ ङ. °कल्पं स° ।

तस्मादेतत्सुरा ब्रह्म नामरूपान्नपूर्वकम् ॥
जायते सत्यवत्स्वप्नप्रपञ्चोपममेव तत् ॥ १२ ॥

उक्तमेवार्थमुपसंहरति—यः सर्वज्ञ इति । सामान्यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञः । विशेषतोऽपि सर्वं वेत्तीति सर्ववित् । यस्य च तपो ज्ञानमयं सर्वज्ञस्वभावत्वाज्ज्ञानात्मकं न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिप्रयासलक्षणम् । तस्माद्ब्रह्मण उक्तं कार्यरूपं हिरण्यगर्भाख्यं ब्रह्म देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादिनामधेयं तदभिधेयं नीलपीतादिरूपवद्द्रव्यजातं व्रीहियवादिलक्षणमन्नं च सर्वं पूर्वोक्तक्रमेण जायत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

तदेतदक्षरं सत्यं तद्विज्ञाय विमुच्यते ॥
कर्मणा नास्ति तत्प्राप्तिः संसारस्य विनाशनम् ॥
प्लवा ह्येते सुरा यज्ञा अदृढाश्च न संशयः ॥ १३ ॥

एवं परविद्याविषयमक्षरं ब्रह्म स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपदिश्य तद्विज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति निगमयति—तदेतदिति । श्रुतौ मन्त्रेषु कर्माणीत्यपरविद्याविषयप्रतिपादनस्य वैराग्यजननार्थत्वात्तत्सिद्धवत्कृत्वा तस्य प्लवा ह्येत इत्यादिना प्रतिपादितं मोक्षासाधनत्वमेव संगृह्णाति—कर्मणेति । अदृढा इति । दृढो हि प्लवः पारप्राप्तिक्षमः । अदृढस्तु मध्येसमुद्रं निमज्जति । अदृढाश्चेमे यज्ञादय इति न साक्षान्मोक्षहेतव इत्यर्थः ॥ १३ ॥

एभिरेव परं श्रेय इति जानन्ति ये जनाः ॥
ते मूढा अनिशं मृत्युं जरां चैवापियन्ति हि ॥ १४ ॥

कर्मैव परमपुरुषार्थसाधनमिति ये मन्यन्ते तान्निन्दति—एभिरेवेति । ते मूढा इति । स्वर्गादिलक्षणकार्यफलसाधनस्याकार्यब्रह्मप्राप्त्युपायत्वेनान्यथाग्रहणात्तेषां मौढ्यम् ॥ १४ ॥

कर्मनिष्ठाः स्वयं धीरा मर्त्याः पण्डितमानिनः ॥१५॥
मूढा एव न विद्वांसस्तेषां नास्ति परा गतिः ॥
अन्धेनैव यथा चान्धा नीयमानाः सुदारुणे ॥ १६ ॥
अन्धकूपे पतन्त्येव तथा कर्मरता जनाः ॥

---

१ झ. °क्तप्रकारेण । २ घ. ङ. छ. झ. मोक्षसा° । ३ घ. °ढाश्चैते य° ।

कर्मनिष्ठा वयं सर्वे कृतार्था इति मोहिताः ॥ १७ ॥

एतदेव प्रपञ्चयति—कर्मनिष्ठा इति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

अभिमन्यन्ति ते कर्मक्षयेऽवश्यं पतन्ति हि ॥
विना नास्ति परं ज्ञानं तेषां कैवल्यमुत्तमम् ॥ १८ ॥
इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठमिति ये जनाः ॥
ते मूढाः परमं श्रेयो नैव यान्ति न संशयः ॥ १९ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥

अनेकजन्मसंसिद्धः श्रौतस्मार्तपरायणः ॥
अनित्यमिति विज्ञाय जगद्वैराग्यमाप्नुयात् ॥ २० ॥

एवं श्रुतिप्रतिपादितामपरविद्याविषयकर्मनिन्दां प्रदर्श्य "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्" इतिश्रुतिप्रतिपादितं वैराग्यविधिं संगृह्णाति—अनेकेति । "परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" इति ह्यत्र मूलभूता श्रुतिः । तत्र परीक्ष्येत्यस्य पदस्यार्थकथनमनित्यमिति विज्ञायेति ॥ २० ॥

ज्ञानादेव हि संसारविनाशो नैव कर्मणा ॥
इति ज्ञात्वा शिवज्ञानसिद्ध्यर्थं पुनरास्तिकाः ॥ २१ ॥
श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं च गुरुं गच्छेत्प्रियेण च ॥
गुरुस्तस्मै परां विद्यां दद्याच्च सुरपुङ्गवाः ॥ २२ ॥

"नास्त्यकृतः कृतेन" इतिवाक्यस्याभिप्रायमाह—ज्ञानादेवेति । एवं नित्यानित्यवस्तुविवेकज्ञानेन विरक्तस्य श्रुत्युदीरितलक्षणगुरूपसदनमेव कर्तव्यमित्याह—इति ज्ञात्वेति । गुरुस्तस्मा इति । अपरविद्याविषयात्संसारफलाद्विरक्तायेत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥

विस्फुलिङ्गा यथा चाग्नेः सुदीप्तात्प्रभवन्ति च ॥
अपियन्ति[1] तथा भावा अक्षरे शिवसंज्ञके[2] ॥ २३ ॥

एवं साधनचतुष्टयसंपन्नस्य ब्रह्मविद्योपदेष्टव्येत्युक्तम् । तदेतत्सत्यमिति तद्विषयस्य ब्रह्मण एव सत्यत्वावधारणमयुक्तं जीवानामपि पृथग्विद्यमानत्वादि-

---

१ ङ. °पयत्वात्सं° । २ घ. शिवसंज्ञिते ।

त्याशङ्क्य तदव्यतिरेकं दृष्टान्तेनोपपादयति—विस्फुलिङ्गा इति । प्रभवन्ति चेति चशब्देन श्रुत्युक्तस्तत्रैवाप्ययः संगृह्यते । यथा स्फुलिङ्गा दीप्तादग्नेर्जायमानास्तत्रैव पुनर्लीयमाना न ततोऽतिरिक्ता एवं चिद्रूपा अमी जीवलक्षणा भावा अपि देहेन्द्रियादिलक्षणोपाधिजननवशेन चिद्रूपाद्ब्रह्मणो जायमानास्तत्रैव शिवसंज्ञेऽक्षरे तदुपाधिलयेनापरिच्छिन्ने नभसि घटाकाशादिवल्लीयमाना न ततोऽतिरिच्यन्त इत्यर्थः ॥ २३ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ॥
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो मायाया जीवतः परः ॥२४॥

ननु जीववत्तस्यापि प्राणादिमत्त्वं किं न स्यादित्याशङ्क्य सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं स्वरूपमाह—दिव्य इति । दिवि द्योतमाने स्वप्रकाशचैतन्यलक्षणे स्वात्मनि भवो दिव्यः । स्वमहिमप्रतिष्ठ इति यावत् । स च हि यस्मादमूर्तो मूर्तिरहितः । अत एव पुरुषः सर्वासु पूर्षु शरीरेषु व्याप्य वर्तमानः । बाह्यमाभ्यन्तरं च सकलं व्याप्य ताभ्यां सह वर्तत इति सबाह्याभ्यन्तरः । अजो जनिरहितः । एतच्च सर्वभावविकारोपलक्षणम् । एवंरूपोऽयमविद्यादृष्टिभिः प्राणादिमत्त्वेन ज्ञायते । तत्त्वदृष्ट्या त्वस्य प्राणमनसी न स्तः । अत्र प्राणशब्देन प्राणनादिव्यापारनिमित्तभूता क्रियाशक्तिरुच्यते । एतच्च कर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । संकल्पाद्यात्मकं मनस्तच्च बुद्धेर्ज्ञानेन्द्रियाणां चोपलक्षणम् । हि यस्मादेवमस्य प्राणादिसंबन्धो नास्ति । अतः शुभ्रो निर्मलः । धर्माधर्मसंस्पर्शाभावात्तन्मूलत्वात्सकलसंसारमालिन्यस्येति भावः । अतो भोग्यप्रपञ्चोपादानभूताया मायायास्तद्रोक्तृसोपाधिकाज्जीवाच्चायमुदीरितरूपो निरुपाधिक आत्मा पर इत्यर्थः । एतेनाक्षरात्परतः पर इति श्रुतिर्व्याख्याता ॥ २४ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
खं वायुर्ज्योतिरापश्च भूमिर्विश्वस्य धारिणी ॥ २५ ॥

उक्तमप्राणादिमत्त्वमुपपादयितुं प्राणादीनां तत उत्पत्तिमभिधत्ते—एतस्मादिति । प्राणादयस्तत्कारणानि पञ्च भूतानि चोदीरितरूपादब्रह्मण उत्पद्यन्ते । उत्पत्तेः प्रागविद्यमानैस्तैः कथं कारणभूतं ब्रह्म प्राणादिमत्स्यादित्यर्थः ॥ २५ ॥

---

१ छ. 'श्व महाभू' ।

अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ
दिशः श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः ॥
वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां भूमिः शंकरोऽयं हि सत्यः ॥ २६ ॥

हिरण्यगर्भवद्ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिनस्तदभिमानिनो विराजोऽपि परशिवादुत्पत्तिं तदनन्यत्वं च प्रतिपादयति—अग्निर्मूर्धेति । "असौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेरत्राग्निशब्दो द्युलोकवचनः । वाग्विवृता उद्घाटिता वेदा अस्य वागित्यर्थः । हृदयं विश्वमस्येति । विश्वं सर्वं जगदस्य विराजो हृदयमन्तःकरणम् । पद्भ्यां भूमिरिति । उत्पन्नेति शेषः । शंकरोऽयमिति । अयमुदीरितरूपो विराडप्युपाध्यपगमे सति सत्यस्वभावः परशिव एव नान्य इत्यर्थः ॥२६॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः
सोमात्पर्जन्य ओषधयः पृथिव्याम् ॥
पुमान्रेतः सिञ्चति योषितायां
बह्वीः प्रजा बहुधा संप्रसूताः ॥ २७ ॥

उक्तामेव सृष्टिं विवृणोति—तस्मादिति । तस्मादेव परस्मात्पुरुषादग्निर्जायते । तं विशिनष्टि—समिध इति । यस्याग्नेः सूर्यः समिधः समिन्धनहेतुः । सूर्येण समिध्यमानो द्युलोकोऽत्राग्निशब्दाभिधेय इत्यर्थः । छन्दोगोपनिषदि "असौ वाव लोको गौतमाग्निस्तस्याऽऽदित्य एव समित्" इत्यादिना पञ्चाग्निविद्यायां द्युपर्जन्यपृथिवीपुरुषयोषिद्रूपाः पञ्चाग्नय उपदिष्टाः । द्युलोकाग्नेरुत्पन्नात्सोमात्पर्जन्यो जायते । तस्माच्च पृथिव्यामोषधयो व्रीहियवाद्याः संभवन्ति । तासु च पुरुषाग्नौ हुतासु स पुरुषस्तदन्नरसरेतोरूपेण परिणतं योषितायां योषिद्रूपेऽग्नौ सिञ्चति । अनेन क्रमेणोत्पाद्यमाना अपि सर्वाः प्रजास्तस्मादेव ब्रह्मण उत्पद्यन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥

तस्मादृचः साम यजूंषि दीक्षा
यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो दक्षिणाश्च ॥
संवत्सरो यजमानश्च लोकः
सोमो यत्र पवते यत्र सूर्यः ॥ २८ ॥

---

१ ङ. 'ता अस्य वे' । २ ङ. च. संभवन्ति ।

तस्माद्दच इत्यादि । ऋक्सामादीनि कर्मसाधनानि कर्माणि तत्फलं च सर्वमपि तस्मादेवोत्पन्नमित्यर्थः । यूपरहिता अग्निहोत्रादयो यज्ञाः । तद्वन्तो ज्योतिष्टोमादयः क्रतवः । संवत्सरः कर्माङ्गभूतः कालः । यजमानस्तत्कर्ता । लोकस्तत्फलभूतः । स विशेष्यते—सोमो यत्रेति । अविदुषा विदुषा च यथाक्रमं प्राप्यौ सोमसूर्यलोकावित्यर्थः ॥ २८ ॥

तस्माद्देवा बहुधा संप्रसूताः
साध्या मर्त्याः पशवः पक्षिणश्च ॥
प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च
श्रद्धा सत्यं ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ २९ ॥

एवं कर्माङ्गभूता देवाद्या अपि तत एवोत्पन्ना इत्याह—तस्माद्देवा इति । बहुधा वसुरुद्रादिगणभेदेन बहुप्रकारा इत्यर्थः । साध्या देवविशेषाः । मर्त्यादीनां संबन्धिनौ प्राणापानौ । हविरर्थे व्रीहियवौ । पुरुषसंस्कारलक्षणं कर्माङ्गं तपः स्वतन्त्रं च फलसाधनम् । सत्यब्रह्मचर्ये प्रसिद्धे । विधिरित्थं कर्तव्यमिति विधानम् ॥ २९ ॥

तस्मात्प्राणा अर्चिषः सप्त होमाः
सुरश्रेष्ठाः समिधः सप्त चैव ॥
लोकाः सर्वे चोद्भवन्त्याशु पूर्वं
यथा तद्वत्स्वप्नतुल्यं तथाऽपि ॥ ३० ॥

तस्मात्प्राणा इत्यादि । सप्त शीर्षण्याश्चक्षुःश्रोत्रादयः प्राणाः । तथा तेषां सप्तार्चिषो विषयप्रकाशनशक्तयः सप्त होमास्तज्जन्यानि विषयज्ञानानि । समिध इन्द्रियसमिन्धनहेतवो विषयाः । लोकास्तेषां सप्तानामिन्द्रियाणां संचरणार्थानि गोलकानि ॥ ३० ॥

अतः समुद्रा गिरयश्च नद्य-
स्तथा सर्वा ओषधयो रसाश्च ॥
सर्वस्याऽऽत्मा सर्वसाक्षी परात्मा
नित्यानन्दोऽयं पुराणः सुपूर्णः ॥ ३१ ॥

---

१ घ. ङ शीर्षाण्या चक्षुः° । २ घ. विशेषाः ।

अतः समुद्रा इत्यादि निगदसिद्धम् । सर्वस्याऽऽत्मेति । उक्तरीत्या साक्षिभूतः परमात्मा सर्वस्यानात्मप्रपञ्चस्याऽऽत्मा स्वरूपमतस्तत्कृतपरिच्छेदानुपपत्तेरयं परिपूर्णो नित्यश्चेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

इदं सकलमास्तिकाः पुरुष एव नैवापरं
न किंचिदपरं ततः सकलमस्ति सत्यं हि तत् ॥
इदं हि मम वेदनं मुनिगणस्य शंभोर्हरे-
र्नकश्चिदपि संशयः श्रुतिमतस्य युक्तः खलु ॥३२॥
अहो विषयमायया मरणपूर्वदुःखोदधौ
पतन्ति मनुजा अमी परशिवस्य विद्यां विना ॥
तरन्ति जननार्णवं परशिवस्य विद्याबला-
दिदं तु शिववेदनं शिवपदस्य सेवाबलात् ॥३३॥

एवं संग्रहविस्तराभ्यां सृष्टिप्रतिपादनेनाक्षरस्वरूपं प्रतिपाद्य "पुरुष एवेदं विश्वम्" इति श्रुत्या सृष्टस्य जगतस्तदनन्यत्वमवधारितं तत्संगृह्णाति— इदमिति । न किंचिदपरमिति । उक्तरीत्या ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य सर्वस्य तत्कार्यत्वात्तस्मात्परं नास्ति । अपरमिति प्रतीयमानं कार्यजातं तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन शुक्तिरूप्यवन्मिथ्यात्वाद्वस्तुतो नैव विद्यत इत्यभिप्रायः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥

गुहायां निहितं साक्षादक्षरं वेद चेन्नरः ॥
छित्त्वाऽविद्यामहाग्रन्थिं[3] शिवं गच्छेत्सनातनम् ॥३४॥

गुहायां निहितमित्यादि । तदुदीरितस्वरूपमक्षरं ब्रह्म गुहाशब्दवाच्ये हृन्मध्येऽवस्थितं यः स्वात्मतया साक्षात्करोति स तद्विद्यया स्वसंसारे हेतुभूतमविद्याग्रन्थिं छित्त्वा सर्वदाबाधरहितं चिदेकरसं परशिवस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥

तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः ॥
तदेतदमृतं सत्यं तद्वेद्धव्यं मनीषिभिः ॥ ३५ ॥

तदेतदक्षरमिति । तच्चाटस्थ्येन प्रागुक्तमेतदिदानीं गुहायां निहितत्वेन

---

१ छ. °षममा° । २ घ. छ. °रमपि प्र° । ३ झ. °न्थिं प्राप्नोति सत्यचिद्घन° ।

स्वात्मतयोक्तमनश्वरं यच्चैतन्यरूपं ब्रह्म तदात्मको हि सर्वः प्राणेन्द्रियादिसंघातः "प्राणस्य प्राणम्" इत्यादिश्रुतेः । अतस्तदेवामृतं नाशरहितमत एव सत्यं तच्च मनीषिभिर्विद्वद्भिर्वेद्धव्यं मनसा धारयितव्यम् । तद्विषयं मनः कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

धनुस्तारं शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ॥
अप्रमत्तेन वेद्धव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ३६ ॥

वेधनप्रकारमाह—धनुस्तारमिति । यथा लौकिकं धनुर्लक्ष्ये शरस्य प्रवेशकारणं तथाऽऽत्मशरस्य लक्ष्ये ब्रह्मणि प्रवेशकारणमित्योंकारो धनुः । सर्वप्रत्ययसाक्षी सोपाधिक आत्मा शरः । स खलूपाधिपरित्यागेन शरवल्लक्ष्ये ब्रह्मणि स्वात्मनैव समर्प्यते । तच्च ब्रह्म लक्ष्यम् । एतैश्च धनुरादिभिः साधनैरप्रमत्तेन विषयतृष्णादिप्रमादरहितेनैकाग्रचित्तेन पुंसा वेद्धव्यम् । ततः स वेधनादूर्ध्वं शरवद्यथा शरो लक्ष्येणैकीभवति तथा देहादिसाक्षी तत्साक्ष्यभिमानपरित्यागेन लक्ष्यभूतेन तेन ब्रह्मणैकीभूतस्तद्रूपो भवतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥

लक्ष्यं सर्वगतं चैव शरो[1]ऽयं सर्वतोमुखः ॥
वेद्धा सर्वगतश्चैव विद्धं लक्ष्यं न संशयः ॥ ३७ ॥

लौकिकवेधवैलक्षण्यमाह—लक्ष्यमिति । लौकिकवेधस्य हि लक्ष्यं परिच्छिन्नम् । बाणोऽप्येकमुखः । वेद्धा च क्वचिदेवावस्थितः । अतस्तस्य लक्ष्यप्राप्तिविरहः पाक्षिकः संभवति । अत्र तु तद्वैलक्षण्यादुक्तलक्ष्यं विद्धमेव भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ॥
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ ३८ ॥

प्रणवेनाऽऽत्मनो ब्रह्मरूपत्वज्ञानं श्रुत्यन्तरे प्रतिपादितमिति संवादत्वेन दर्शयति—आत्मानमिति । एतच्च ब्रह्मोपनिषद्याम्नातम् । यथाऽधरोत्तरारणिभ्या निर्मथनेन निगूढं दारुमध्ये निलीनमग्निं पश्यति, एवं प्रणवेन जाग्रदा पलक्षितं चिन्मात्रमात्मानं ब्रह्मरूपत्वेनानुसंदधानस्तदभ्यासवशेन साक्षात्करोतीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

---

१ ङ. च. छ. झ. 'रो मे स' । २ ङ. च छ. प

द्यौरन्तरिक्षं भूमिश्च मनः प्राणः सुरोत्तमाः ॥
यस्मिन्नोतं तमेवैकं विद्यात्प्राज्ञः समाहितः ॥ ३९ ॥

उक्तलक्षणमतिसूक्ष्मत्वाद्दुर्लभमित्यभिप्रेत्य पुनरप्युपदिशति—द्यौरन्तरिक्षमिति । इदमुपलभ्यमानं लोकत्रयं मनस्तद्व्यतिरिक्तानीन्द्रियाणि च तत्सर्वं यस्मिन्नक्षरे ब्रह्मण्योतं समर्पितं समाहितमनस्केन विदुषा तदेवैकं ज्ञातव्यम् ॥ ३९ ॥

ब्रह्मैकविषयां वाचं वदेत्सततमास्तिकाः ॥
अन्या वाचस्त्यजेदेष सेतुरेवामृतस्य च ॥ ४० ॥

तथाच तदेकविषयामेव वाचं वदेत् । अन्यास्त्वनात्मविषया वाच उत्सृजेत् । तत्र कारणमाह—एष इति । एष खल्वात्मा संसाराब्धेरुत्तरणेनामृतत्वप्राप्तेः सेतुः । अतस्तदेकविषयैव वागुच्चरितव्येत्यर्थः ॥ ४० ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यो यस्यैष महिमा भुवि ॥
दिव्ये ब्रह्मपुरे व्योम्नि शिवः साक्षात्प्रतिष्ठितः ॥४१॥

स चोक्तविध आत्मा कुत्रोपलब्धव्य इति तत्राऽऽह—यः सर्वज्ञ इति । सर्वज्ञः सर्वविदित्येतावुक्तार्थौ । यस्यैष पूर्वोक्तमहिमा विभूतिर्भुवि लोके दृश्यते स शिवो दिव्ये सर्वज्ञानानामुत्पत्तिस्थानतया प्रकाशमाने ब्रह्मणः पुरे हृत्पुण्डरीके तत्रस्थे व्योम्नि प्रतिष्ठितः । उपलब्ध्यभिप्रायमेतत् । आकाशवत्सर्वगतस्य क्वचिदवस्थानानुपपत्तेः ॥ ४१ ॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता
प्रतिष्ठितः सर्वहृदम्बुजान्तः ॥
तद्विज्ञानेन परिमुच्यन्ति धीरा
यद्भाति चाऽऽनन्दवपुः स्वभावात् ॥ ४२ ॥

[illegible]स्य स्वरूपं विशिनष्टि—मनोमय इति । यः सर्वप्राणिहृदयमध्येऽवस्थि-
[illegible] शिवः स मनोवृत्तिरेव तत्रोपलभ्यत इति मनोमयः । प्राणशरीरनेता ।
[illegible]क्ष्मं शरीरं तस्य स्थूलशरीरान्तरं प्रति प्रापयितेत्यर्थः । ईदृग्भूतं

---

[illegible]१ झ. साक्षी प्र° । २ ङ. झ. तज्ज्ञाने° ।

यदक्षरं ब्रह्म स्वभावात्कारणान्तरमनपेक्ष्य दुःखासंस्पृष्टं नित्यनिरतिशयानन्दस्वरूपं स्वभासैव भाति तज्ज्ञानं विवेकिनां मुक्तिसाधनमित्यर्थः ॥ ४२ ॥

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ॥
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ४३ ॥

अस्य ब्रह्मात्मज्ञानस्य फलमाह—भिद्यत इति । परं कारणम् । अवरं कार्यम् । तदुभयरूपेणावस्थिते तस्मिन्नद्वितीये ब्रह्मणि याथात्म्येन दृष्टे साक्षात्कृते सति हृदये मनसि ग्रन्थिरूपेणावस्थितोऽविद्यावासनाप्रचयो भिद्यते विनश्यति। विद्याया अविद्यानिवर्तकत्वात् । अत एव कारणाभावात्सर्वज्ञेयविषयाः संशयाश्छिद्यन्ते । अस्य च निवृत्ताविद्यस्य छिन्नसंशयस्य विदुष इह जन्मनि जन्मान्तरे वा संचितानि भाविजन्मापादकान्यप्रवृत्तफलानि पुण्यपापरूपाणि कर्माणि क्षीयन्ते । तथा च वैयासिकं सूत्रम्—"तदधिगम उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" इति ॥ ४३ ॥

हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ॥
तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ॥४४॥

हिरण्मय इत्यादि । हिरण्मये ज्योतिर्मये विज्ञानप्रकाशसहितेऽसिकोशवद्ब्रह्मण उपलब्धिहेतुत्वेन कोशभूते सर्वान्तरत्वात्परे । एवंविधहार्दाकाशेऽवस्थितम् । विरजमविद्यादिरजोमलवर्जितम् । निष्कलं निर्गताः कला अवयवा यस्मात्तथाविधं ब्रह्म देशतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नं यत्परशिवस्वरूपं तदुक्तविशेषणत्वाच्छुभ्रं शुद्धं ज्योतिषां सर्वप्रकाशात्मनामग्न्यादीनां ज्योतिरवभासकम् । न हि चैतन्यप्रकाशव्यतिरेकेणाग्न्यादयः प्रकाशन्ते । आत्मविदो यत्तत्त्वं विवेकतो जानन्ति तदुक्तविधमित्यर्थः ॥ ४४ ॥

न तत्र सूर्यश्चन्द्रश्च तारका विद्युतोऽनलः ॥
विभान्ति शंकरे साक्षात्स्वयंभाने चिदात्मके ॥ ४५ ॥

कथमेतज्ज्योतिषां ज्योतिरिति तत्प्रतिपादयति—न तत्रेति ॥ ४५ ॥

तमेव सकलं भान्तमनुभाति स्वभावतः ॥
तस्य भासा सर्वमिदं विभाति तत एव हि ॥ ४६ ॥

सूर्यादीनां तत्राविभासने कारणमाह—तमेवेति । चैतन्यस्य स्फुरणपुरःसरं हि चेत्यस्य स्फुरणम् । अतः पश्चाद्भासमानं तत्प्रथमभाविनश्चैतन्यस्य न

प्रकाशकमित्यर्थः । न चानुभानमपि तस्य स्वाभाविकमित्याह—तस्य भासेति । तस्य परशिवस्वरूपचित्प्रकाशेनैव सर्वमिदं तत्राध्यस्तं विविधं भाति न त्वात्मीयेनेत्यर्थः ॥ ४६ ॥

न तत्र चन्द्रार्कवपुः प्रकाशते
न वान्ति वाताः सकलाश्च देवताः ॥
स एष देवः कृतभूतभावनः
स्वयं विशुद्धो विरजः प्रकाशते ॥ ४७ ॥

एवं "न तत्र सूर्यो भाति" इति श्रुतिं संगृह्य तस्यास्तात्पर्यगम्यमर्थमाविष्करोति—न तत्र चन्द्रार्केति ॥ ४७ ॥

ब्रह्मैवेदममृतं तत्पुरस्ताद्ब्रह्मानन्तं[1] परमं चैव पश्चात् ॥
ब्रह्मानन्तं परमं दक्षिणे च ब्रह्मानन्तं[2] परमं चोत्तरे च ॥ ४८॥

एवं स्वप्रकाशचिद्रूपस्य ब्रह्मणः सर्वजगत्कारणत्वेन यत्सार्वात्म्यमुपपादितं तदुपसंहरति—ब्रह्मैवेदमिति ॥ ४८ ॥

द्वौ सुपर्णौ शरीरेऽस्मिञ्जीवेशाख्यौ सह स्थितौ ॥
तयोर्जीवः फलं भुङ्क्ते कर्मणो न महेश्वरः ॥ ४९ ॥
केवलं साक्षिरूपेण विना भोगं महेश्वरः ॥
प्रकाशते स्वयंभेदः कल्पितो मायया तयोः ॥ ५० ॥

ननु जीवेश्वरौ संसारित्वादिधर्मभेदाच्छायातपवद्विलक्षणस्वभावौ कथमनयोरैक्यमित्याशङ्क्य निरस्यति—द्वौ सुपर्णाविति । सुपर्णौ शोभनपतनौ[3] । जीवः फलमिति । उपाधितादात्म्यापन्नत्वाज्जीवस्तत्कृतपुण्यपापफलं सुखदुःखात्मकं भुङ्क्ते । ईश्वरस्तूपाधिसंस्पर्शविरहेण कर्तृत्वाभावात्तत्फलं न भुङ्क्ते । अतो भोगं विहाय केवलं साक्षिचिद्रूपेण साक्षाद्विविक्त एव स्वयं प्रकाशते । एवं च तयोर्भोक्तृत्वाभोक्तृत्वलक्षणधर्मभेदात्प्रतिभासमानो यो भेदः स मायया परिकल्पितो न वास्तवः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

यथाऽऽकाशो घटाकाशमहाकाशप्रभेदतः ॥
कल्पितः परचिज्जीवः शिवरूपेण कल्पितः ॥ ५१ ॥

---

१ घ. 'नन्दं प' । २ घ. 'नन्दं प' । ३ च. 'पतौ । जी' ।

तत्त्वतश्चिच्छिवः साक्षाच्चिज्जीवश्च ततः सदा ॥
चिच्चिदाकारतोऽभिन्ना न भिन्ना चित्त्वहानितः ॥५२॥
चितश्चिन्न चिदाकाराद्भिद्यते जडरूपतः ॥
भिद्यते चेज्जडे भेदश्चिदेका सर्वदा खलु ॥ ५३ ॥

प्रतिज्ञातमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति—यथेति । यथैकमेवाऽऽकाशस्वरूपमुपाधिभेदाद्घटाकाशमहाकाशप्रभेदेन कल्प्यत एवमेकमेव चिद्रूपं ब्रह्मोपाधिगतमालिन्यविशुद्धिभ्यां जीवेश्वरभेदेन परिकल्प्यते । परमार्थतस्तूपाधिकृतभेदपरित्याग उभयोरपि तयोरनादिनिधना संविदेव स्वरूपमित्यर्थः । नन्वीश्वरस्य चित्सर्वविषया जीवस्य तु परिमितविषयेति कथमनयोरेकत्वमित्यत आह—चिच्चिदाकारत इति । चितो यत्परिमितसर्वविषयत्वं तदुपाधिगतमालिन्यविशुद्धिकृतं न तु स्वरूपकृतम् । अतश्चिदाकारेण जीवेश्वरयोरुभयत्रावस्थिता चिदेकैव न भिन्ना । किंच सा भिद्यत इति वदन्वादी प्रष्टव्यः । किं सा चिदाकारेण भिद्यत उत जडरूपेणेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—चित्त्वहानित इति । विमता चिन्न भवति चिदाकाराद्भिन्नत्वात्कुड्यवदित्येवं चित्त्वहानिप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीये तु जडस्यैव स भेदो न चित इत्याह—जडरूपत इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

तर्कतश्च प्रमाणाच्च चिदेकत्वे व्यवस्थिते ॥
अपि पापवतां पुंसां विपरीता मतिर्भवेत् ॥ ५४ ॥
श्रौतस्मार्तसमाचारैर्विशुद्धस्य महात्मनः ॥
प्रसादादेव रुद्रस्य चिदेकत्वे मतिर्भवेत् ॥ ५५ ॥

तर्कतश्च प्रमाणाच्चेति । उदीरितरूपात्तर्कात् " चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च " इत्येवमाद्यागमप्रमाणाच्चिदेकत्वमित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

चिदेकत्वपरिज्ञानान्न शोचति न मुह्यति ॥
अद्वैतं परमानन्दं शिवं याति तु केवलम् ॥ ५६ ॥

चिदेकत्वपरिज्ञानादिति । एकस्मिञ्शरीरे विद्यमानयोर्भोक्त्रभोक्त्रोर्जीवेश्वरयोरुपाधिकृतभेदपरित्यागेन यच्चिन्मात्ररूपेणैक्यं तज्ज्ञानमेव शोकमोहादिसंसारभयनिवर्तनेन परमानन्दावाप्तिलक्षणाया मुक्तेः कारणमित्यर्थः ॥ ५६ ॥

---

१ छ. अतश्चिन्न । २ झ. 'थमेतयो' । ३ छ. 'णाच्चेत्य' ।

शिवस्थाने शरीरेऽस्मिन्स्थितोऽपि स्वात्ममायया ॥
दुःखादिसागरे मग्नो मुह्यमानश्च शोचति ॥ ५७ ॥

एवं "द्वा सुपर्णा" इति मन्त्रस्य तात्पर्यव्याख्यानेन भेदपरत्वं व्युदस्योक्तार्थस्य साक्षात्प्रतिपादकम् "समाने वृक्षे" इति मन्त्रं व्याचष्टे—शिवस्थान इति । स्वात्ममाययेति । स्वात्मनो जीवस्योपाधिभूता या माया मलिनसत्त्वप्रधाना तया वशीकृत इत्यर्थः ॥ ५७ ॥

स्वस्मादन्यतया भातमीशं स्वेनैव सेवितम् ॥
अधिष्ठानं समस्तस्य जगतः सत्यचिद्घनम् ॥ ५८ ॥
अहमस्मीति निश्चित्य वीतशोको भवत्ययम् ॥
अस्य चिन्मात्ररूपस्य स्वस्य सर्वस्य साक्षिणः ॥५९॥
महिमानं यदा वेद परमाद्वैतलक्षणम् ॥
तदैव विद्यया साक्षाद्वीतशोको भवत्ययम् ॥ ६० ॥

स्वस्मादन्यतयेति । स्वस्मात्संसारिणोऽन्यतया वैलक्षण्येन भासमानं सकलसांसारिकदुःखव्रातहीनं स्वात्मनैव श्रवणमननादिभिरुपायैः सेवितं परशिवस्वरूपमेव जानन्नस्योदीरितं परमाद्वैतलक्षणं महिमानं यदा साक्षात्करोति । स्वस्य सर्वस्येति समानाधिकरणे षष्ठ्यौ । स्वशब्देन कारणं ब्रह्म परामृश्यते । स्वात्मकस्य स्वविवर्तस्य सर्वस्य साक्ष्यस्येत्यर्थः । तदैव स्वात्मनो ब्रह्मरूपत्वगोचरया विद्यया संसारबन्धविनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

ब्रह्मयोनिं सदा पूर्णं रुक्मवर्णं महेश्वरम् ॥
अपश्यन्नेवं पश्यन्तं कर्तृत्वेन प्रकाशितम् ॥ ६१ ॥
अनेककोटिभिः कल्पैरर्जितैः पुण्यकर्मभिः ॥
तर्कतश्च प्रमाणाच्च प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥ ६२ ॥
पश्यति श्रद्धया चापि यदा विद्वान्सुरर्षभाः ॥
पुण्यपापे विधूयायमसक्तः सर्वहेतुभिः ॥ ६३ ॥
सर्वाकारतया साम्यं परमाद्वैतलक्षणम् ॥
उपैति नात्र संदेहः कर्तव्यश्च मनीषिभिः ॥ ६४ ॥

---

१ घ. °पि ह्यात्म° । २ ञ. °व यः पश्येत्कर्तृ° ।

ननु भाविजन्मापादकयोः पुण्यपापयोः सतोस्तत्प्रतिबद्धया परविद्यया कथं जीवस्य मुक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह—ब्रह्मयोनिमिति । ब्रह्मणोऽपरस्य हिरण्यगर्भाख्यस्य योनिं कारणम् । पूर्णमिति श्रुतिगतपुरुषशब्दव्याख्यानम् । अपश्यन्नेवेति । कर्मकर्तृभावेनापश्यन्नेव स्वरूपप्रकाशेन प्रकाशनाद्दर्शनक्रियाकर्तृत्वेन प्रकाशितमित्यर्थः । ईदृग्रूपं परशिवं यदा स्वात्मतया पश्यति तदा स विद्वान्भाविजन्मापादके संचिते पुण्यपापे विधूय तद्धेतुभूतैः सर्वैरपि देहेन्द्रियादिभिर्विविक्तः सन्सर्वप्रकारेण शिवसाम्यं तदैक्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

चिन्मात्रं हि सदा रूपमुभयोः शिवजीवयोः ॥
तथा सति कथं साम्यं चिन्मात्रे भेदवर्जिते ॥ ६५ ॥

ननु जीवेश्वरयोश्चिन्मात्ररूपयोः साम्यमुत सोपाधिकयोः । नाऽऽद्य इत्याह—चिन्मात्रं हीति । चिन्मात्ररूपेण तयोर्भेदो नास्तीति प्रागुक्तम् । साम्यं च भेदापेक्षमिति न तत्र युक्तमित्यर्थः ॥ ६५ ॥

उपाधियुक्तरूपे तु तयोः साम्यं भवेद्यदि ॥
तदाऽपि नैव साम्यं स्याज्जीवस्य परमात्मनः ॥६६॥

द्वितीयं प्रत्याह—उपाधियुक्तरूप इति । नैव साम्यं स्यादिति । सोपाधिकयोः किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादियोगेनात्यन्तवैलक्षण्यात्सुतरां न साम्यं स्यादित्यर्थः ॥ ६६ ॥

महाकाशसमत्वं तु घटाकाशस्य सर्वथा ॥
यथा नास्ति तथा साम्यं न जीवस्य शिवेन तु ॥६७॥

सोपाधिकयोः साम्यानुपपत्तिं दृष्टान्तेनोपपादयति—महाकाशेति ॥ ६७ ॥

अस्तु वा साम्यमीशेन जीवस्यास्य तदाऽपि तु ॥
कर्मणा विद्यया वा तत्साम्यं सिध्यति नान्यथा ॥६८॥

एवं जीवेश्वरस्वरूपपर्यालोचनया साम्यमाक्षिप्य कारणपर्यालोचनयाऽपि तदाक्षिपति—अस्तु वेत्यादिना ॥ ६८ ॥

कर्मणा चेद्विनाशः स्यात्कर्मसाध्यं हि नश्वरम् ॥
विद्ययैव तु चेत्साम्यं पुरस्तादेव चास्ति हि ॥ ६९ ॥

तत्साम्यकारणं किं कर्मोत विद्येति विकल्प्याऽऽद्यं निराकरोति—कर्मणा

---

१ ङ. तु तत्सा ।

चेदिति । कार्यस्यानित्यत्वव्याप्तत्वादित्यर्थः । द्वितीये तु विद्याया अनुपयोगमाह—विद्ययैवेति । ज्ञानं हि प्रागवस्थितस्य साम्यस्य ज्ञापकं न तु कारकम् । तथाच तत्साम्यं प्रागेवानयोर्विद्यत इति न तद्विद्याफलं भवतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

पुरस्तादेव सिद्धस्य बोधकं खलु वेदनम् ॥
अभूतार्थस्य चोत्पत्तिं न करोति कदाचन ॥ ७० ॥

ज्ञानस्य बोधकत्वमेव न तु कारकत्वमित्येतद्विषयान्तरे प्रसिद्धमिति दर्शयति—पुरस्तादेवेति ॥ ७० ॥

तत्रैवं सति साम्यं तु तयोः सर्वात्मनैव तु ॥
पुरस्तादेव चास्त्येव[1] तदाऽपि शिवजीवयोः ॥ ७१ ॥
पुरस्तादेव कैवल्यं लक्षणैकत्वतोऽस्ति च ॥
तथा सति शिवोऽभिन्नोऽविद्यया भिन्नवत्स्थितः ॥७२॥

एवमाक्षिप्ते सिद्धान्ती स्वाभिमतं साम्यं ब्रूते—तत्रैवमिति । तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति । यद्धि येन सर्वात्मना समं तत्तदेवेत्यैक्यलक्षणभेदनिरपेक्षमीदृग्विधं साम्यमत्र विवक्षितं न सादृश्यम् । येन भेदाभावात्साम्यं नोपपद्यत इत्यर्थः । यत्तु साम्यस्य विद्यया प्राप्यत्वे पुरस्तादेव तत्स्यादित्यापादनं तदिष्टमेवेत्यङ्गी करोति—पुरस्तादेवेति । लक्षणैकत्वत इति । चिन्मात्ररूपस्य साक्षिणः सर्वसाक्ष्यस्फुरणहेतुत्वेन सर्वदा सद्भावात्परप्रेमास्पदतया सुखरूपत्वाच्च सत्यज्ञानानन्दैकरसत्वं परशिवस्यैव । "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" इति श्रुत्या तादृग्रूपत्वं प्रतिपादितमिति तयोर्लक्षणैकत्वम् । तस्मात्समानलक्षणयोगित्वात्तयोरेकत्वं सर्वदा सिद्धमित्यर्थः । अविद्यया भिन्नवदिति । अविद्या हि स्वतो मिथ्याभूता परशिवस्वरूपस्य न पारमार्थिकं भेदमावहतीति श्रुतेरर्थः॥७१॥७२॥

विद्यया तद्विनाशेन स्वसाम्यं याति नान्यथा ॥
अतः साम्यं तयोः साक्षादैक्यमेव न चेतरत् ॥ ७३ ॥

विद्यया चाविद्यानिवृत्तौ स्वतःसिद्धमैक्यमेव जीवेश्वरयोरवशिष्यते तदेव साम्यशब्देन विवक्षितमिति निगमयति—अत इति ॥ ७३ ॥

एवं जीवः स्वकं रूपं शिवं पश्यति चेद्दृढम् ॥
स्वात्मन्येव रतिं क्रीडामन्यच्च कुरुते सदा ॥ ७४ ॥

---

[1] ङ. नास्त्येव ।

प्राणो ह्येष इति वाक्यस्यार्थं तात्पर्यतः संगृह्णाति—एवमिति । उक्तरीत्या यदि जीवस्याऽऽत्मनो निष्प्रपञ्चशिवरूपतां निर्विचिकित्सं साक्षात्करोति तदा वस्त्वन्तराभावात्स्वात्मविषयमेव क्रीडादिकं तस्य विदुषो भवतीत्यर्थः । अन्य-च्चेति । ध्यानपूजादिकमित्यर्थः ॥ ७४ ॥

**बहिश्चेष्टा च मय्येव शिवे सत्यसुखात्मके ॥**
**इति जानाति सर्वं तु स्वात्मनैव हि भासते ॥ ७५ ॥**

क्रियावानिति श्रुतिपदं व्याचष्टे—बहिरिति । हस्तपादादिचलनरूपा या बाह्यक्रिया साऽपि मत्तो नातिरिक्तेति जानतो न किंचित्कर्तव्यमवशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७५ ॥

**स्वात्मनैव स्वयं सर्वं यदा पश्यति निर्भयः ॥**
**तदा मुक्तो न मुक्तश्च बद्धस्य हि विमुक्तता ॥ ७६ ॥**

तदा मुक्तो न मुक्तश्चेति । बन्धस्याविद्यामयत्वान्मोक्षोऽपि तादृश इति परमार्थदृष्टौ मुक्तत्वमपि तस्य नास्तीत्यर्थः । अत एवोक्तमाचार्यैः—

"न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः ।
न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता" इति ॥ ७६ ॥

**एवंरूपा परा विद्या सत्येन तपसाऽपि च ॥**
**ब्रह्मचर्यादिभिर्धर्मैर्लभ्या वेदोक्तवर्त्मना ॥ ७७ ॥**

अथ परविद्योत्पत्तौ सहकारिसाधनप्रतिपादकम् "सत्येन लभ्यस्तपसा" इति मन्त्रं संगृह्णाति—एवंरूपेति । सत्यं मृषावदनपरित्यागः । तपश्चित्तैकाग्र्यं तच्चाध्यात्मदर्शनानुकूलं नतु कृच्छ्रचान्द्रायणादि । अत एव स्मर्यते—"मनसश्चे-न्द्रियाणां च ऐकाग्र्यं तप उच्यते" इति । ब्रह्मचर्यादिभिरित्यादिशब्देनाहिं-सास्तेयादियोगाङ्गस्य संग्रहः । वेदोक्तवर्त्मनेति । "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-ध्यासितव्यः" इत्यनेन प्रकारेणेत्यर्थः ॥ ७७ ॥

**शरीरेऽन्तः स्वयंज्योतिःस्वरूपं स्वकमैश्वरम् ॥**
**क्षीणदोषाः प्रपश्यन्ति नेतरे माययाऽऽवृताः ॥ ७८ ॥**

शरीरेऽन्तरिति । शरीरमध्यस्थे हृत्पुण्डरीक इति यावत् । क्षीणदोषा

---

१ ङ. सतो । २ ङ. शिवं । ३ झ. बन्धो न° ।

इति । कामक्रोधादयश्चित्तमालिन्यापादका दोषास्ते क्षीणाः प्रशान्ता येषां ते तथोक्ताः । " सत्यमेव जयति नानृतम् " इतिवाक्यस्यार्थमाह—नेतर इति । मायया ह्यावृतरूपा अतस्तया वशीकृताः स्वस्वरूपयाथात्म्यं न द्रष्टुं प्रभवन्तीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

एवंरूपपरिज्ञानं यस्यास्ति परयोगिनः ॥
कुत्रचिद्गमनं नास्ति तस्य संपूर्णरूपिणः ॥ ७९ ॥

" बृहच्च तद्दिव्यम् " इति मन्त्रं तात्पर्यतः संगृह्णाति—एवंरूपमिति । स्वात्मनोऽपरिच्छिन्नपरशिवस्वरूपत्वं विदुषो गमनादिकं न संभवति । तस्य परिच्छिन्नधर्मत्वात् ॥ ७९ ॥

आकाशमेकं संपूर्णं कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥
तद्वत्स्वात्मविभुत्वज्ञः कुत्रचिन्नैव गच्छति ॥ ८० ॥

तदेव दृष्टान्तेनोपपादयति—आकाशमिति ॥ ८० ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ॥
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः
स निष्कलं पश्यति रूपमैशम् ॥ ८१ ॥

यदेतत्स्वात्मनः परिपूर्णशिवरूपत्वं तदुपलब्धौ सहकारिसाधनं सत्यादिकमुपदिष्टम् । अधुना त्वसाधारणं कारणमुपदिशति—न चक्षुषेति । रूपादिराहित्याच्चक्षुराद्यविषयत्वम् । नान्यैर्देवैरिति । चक्षुर्वागतिरिक्तैर्ज्ञानेन्द्रियैः कर्मेन्द्रियैश्चेत्यर्थः । तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिना । कर्मणाऽग्निहोत्रादिरूपेण । ननु चक्षुरादिभिर्न गृह्यते चेत्कथं तर्हि तदुपलब्धिस्तत्राऽऽह—ज्ञानप्रसादेनेति । विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणः पुरुषो ज्ञानप्रसादेन विषयेन्द्रियसंसर्गजनितरागादिमलकृतकालुष्यविरहे सति ज्ञानस्य यः प्रसाद आदर्शवत्स्वच्छता तेन स्वकीयं सर्वोपाधिविनिर्मुक्तं पारमेश्वरं रूपं साक्षात्करोति ॥ ८१ ॥

ध्यानेन परमेशस्य साम्बमूर्तिधरस्य च ॥
स्वनिष्कलपरिज्ञानं जायते नान्यहेतुना ॥ ८२ ॥

---

१ झ. °त्स्वात्मा विभुत्वाच्च कु° ।

विशुद्धसत्त्वस्य सगुणध्यानमपि निष्कलज्ञानोत्पत्तौ कारणमित्याह—ध्यानेनेति ॥ ८२ ॥

एष आत्मा सुसूक्ष्मोऽपि वेदितव्योऽग्र्यया धिया ॥
पञ्चधा संनिविष्टोऽसुर्यस्मिन्सर्वाश्रये सुराः ॥ ८३ ॥

"एषोऽणुरात्मा" इति वाक्यं संगृह्णाति-एष आत्मेति। सर्वजगत्कल्पनास्पदे यस्मिन्दहरमध्यावस्थिते परमात्मन्यसुः प्राणः प्राणापानादिपञ्चवृत्तिभेदेन प्रविष्टवान् । एष आत्माऽवच्छेदकोपाधिवशात्सूक्ष्मोऽपि ज्ञानप्रसादेन हेतुभूतेनैकाग्रेण मनसा पूर्वप्रकारेणापरिच्छिन्नपरशिवस्वरूपत्वेन ज्ञातव्य इत्यर्थः॥८३॥

संविभाति स्वचित्तेन यं यं लोकं विशुद्धधीः ॥
सदा कामयते यांश्च तज्जयत्यखिलं ततः ॥ ८४ ॥

एवमुक्तलक्षणं सर्वात्मानमात्मत्वेन प्रतिपन्नस्य सर्वावाप्तिलक्षणं फलमाह—संविभातीति । एवं विशुद्धधीर्विद्वान्स यदि पितृलोककामो भवतीत्यादिना श्रुत्यन्तरे प्रतिपादितं यं यं लोकं मनसा भावयति यांश्च तत्रत्यान्कामयते तस्य सर्वस्य स्वात्मनोऽनन्यत्वेन तत्सर्वमेव हेलयैव प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८४ ॥

तस्मादात्मविदं साक्षादीश्वरं भवतारकम् ॥
अर्चयेद्भूतिकामस्तु स्वशरीरेण चार्थतः ॥ ८५ ॥

यस्मादेवं सर्वे कामा विदुषः स्वरूपभूतास्तस्मात्तत्परिचर्यानिरतस्याभिलषितफलावाप्तिः सिध्यतीत्यर्थः ॥ ८५ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष
आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ८६ ॥

उदीरितमात्मतत्त्वमुक्तोपायव्यतिरिक्तेनान्येन न ज्ञातुं शक्यत इति दर्शयति—नायमिति । प्रवचनेन वेदशास्त्राणां पठनेन । मेधया ग्रन्थार्थधारणशक्त्या । बहुना श्रुतेन बहुकृत्वः श्रवणेन । एतैरुपायैर्न लभ्यो लब्धुं न शक्यः।

१ ङ. छ. 'सादन' । २ छ. 'न्कामान्काम' । ३ घ. ङ. 'मेकहे' । ४ ङ. 'स्तु श' । ५ ङ. 'ण न चा' ।

केन तर्हि लभ्य इति । उच्यते । एष विद्वान्यमेवोक्तविधं परमात्मानं वृणुते प्राप्तुमिच्छति तेन कारणेन स परमात्मा लभ्यो नान्येन साधनान्तरेण । तस्य श्रवणमननादिभिस्तत्प्राप्तिं प्रार्थयमानस्य विदुष एष आत्माऽविद्यासंछन्नां स्वकीयां तनुं विवृणुते प्रकाशयति । श्रवणादिसाधनजनितया विद्यया तदविद्यानिवृत्तौ तत्स्वरूपमाविर्भवतीत्यर्थः ॥ ८६ ॥

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः
प्रमादतस्तपसो नान्यलिङ्गात् ॥
एतैर्यत्नं यः करोत्येव धीमां-
स्तस्याऽऽत्माऽयं विशते ब्रह्म धाम ॥ ८७ ॥

आत्मप्रार्थनासहायभूतानि बलादीनि च संपादनीयानीत्याह—नायमिति । आत्मनिष्ठाजनितं वीर्यं बलं तद्रहितेन पुंसा नासौ लब्धव्यः । तथा पुत्रपश्वादिविषयासङ्गनिमित्तात्प्रमादादनवधानात् । अन्यलिङ्गादुत्तमाश्रमलिङ्गरहितात्तपसः । तपोऽत्र ज्ञानम् । तथाविधाज्ज्ञानादपि नासौ ज्ञातुं शक्यते । अतो बलाप्रमादतपांसि विशिष्टाश्रमयुक्तानि तदधिगमेऽन्तरङ्गसाधनानीत्यर्थः । “ एतैरुपायैर्यतते ” इति श्रुतिवाक्यं संगृह्णाति—एतैर्यत्नमिति । एतैरुक्तैर्बलादिभिरित्यर्थः । तस्याऽऽत्माऽयमिति । बलादिभिर्यतमानस्य तस्य विदुषोऽयमात्मा साक्षिचिन्मात्ररूपोऽयं धाम तेजोरूपमपरिच्छिन्नं ब्रह्म विशते प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ८७ ॥

संप्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः
कृतात्मानो वीतशोकाः प्रशान्ताः ॥
ते सर्वगं सर्वशः प्राप्य धीरा
युक्तात्मानः सर्वमेवाऽऽविशन्ति ॥ ८८ ॥

विदुषस्तत्प्राप्तिप्रकारमाह—संप्राप्येति । एनमात्मानं संप्राप्य सम्यग्ज्ञानेनावाप्य ऋषयो दर्शनवन्तस्तेनैव ज्ञानेन तृप्ताः । कृतात्मानः कृतनिश्चयाः । वीतशोकाः शोकमोहादिसांसारिकदुःखरहिताः । प्रशान्ता उपरतेन्द्रियाः । त आत्मविदः सर्वगमाकाशवत्सर्वगतं सर्वप्रकारेणापि प्राप्योपाधिकृतं परिच्छेदं विहाय धीरा विवेकिनः सन्तो युक्तात्मानो नित्यसमाहितमनस्काः शरीरपातकालेऽपि भिन्नघटाकाशवदविद्याकृतोपाधिपरिच्छेदनाशेन सर्वात्मकमपरिच्छिन्नं ब्रह्मैवाऽऽविशन्ति ॥ ८८ ॥

वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः
संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ॥
ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले
परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ८९ ॥

वेदान्तविज्ञानेति । तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यजनितं ब्रह्मात्मैक्यविषयं यद्विशिष्टं ज्ञानं तेन सुनिश्चित उदीरितरूपोऽर्थो येषां ते तथोक्ताः । संन्यासयोगात्सर्वकर्मपरित्यागेन केवलब्रह्मनिष्ठास्वरूपाद्योगाद्यतयो यतनशीलाः[1] । अत एव शुद्धान्तःकरणाः । एवंभूतास्ते सर्वे परान्तकाले भूतभौतिककार्यापेक्षया परं तत्कारणमज्ञानं तस्य विनाशकाले समुपजातात्परामृतान्निरतिशयामृतत्वसाधनाज्ज्ञानाद्ब्रह्मलोके लोक्यत इति लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः स्वस्वरूपतया लोक्यमाने ब्रह्मणि परिमुच्यन्ति परितः सर्वस्मादपि संसारबन्धनान्मुच्यन्ते[2] । अत्र स्थिता एव ज्ञानेनोपाधिविलये सति घटाकाशादिवदपरिच्छिन्नब्रह्मरूपतां भजन्त इत्यर्थः ॥ ८९ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा
देवाश्च सर्वे प्रतिदेवताश्च ॥
कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा
परेऽव्यये सर्व एकी भवन्ति ॥ ९० ॥

तस्य मुक्तस्य प्राणाद्याः कलाः कथं भवन्तीत्येतत्प्रतिपादयति—गताः कला इति । ताश्च प्रश्नोपनिषदि "षोडश कलाः प्रभवन्ति" इति प्रस्तुत्याऽऽम्नायन्ते—" स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्मलोका लोकेषु च नाम " इति । ताश्च प्राणाद्याः कलाः संसारिणो देहान्तरारम्भहेतवः । विदुषस्तु मुक्तिसमये नामातिरिक्तास्ताः पञ्चदश कलाः प्रतिष्ठाः । द्वितीयाबहुवचनान्तमेतत् । स्वस्वकारणं गतास्तत्र प्रलीना भवन्तीत्यर्थः । ये च चक्षुरादीन्द्रियेष्वनुग्राहकत्वेन स्थिता आदित्यादिदेवाः[3] " आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत् " इत्यादिश्रुतेः । तेऽपि प्रतिनियतं स्वं स्वं देवशरीरमेव गता भवन्तीत्यर्थः । यानि चानारब्धफलानि कर्माणि यश्च विज्ञानमयो विज्ञानप्रायो बुद्ध्याद्युपाधिविशिष्टः

१ झ. °शीलास्तत । २ घ. झ. °बन्धान्मु° । ३ घ. ङ. छ. झ. °त्या दे° ।

कर्ताऽऽत्मा ते सर्वेऽव्यये नाशरहिते विकारजातात्परेऽद्वितीये ब्रह्मण्येकी भवन्ति । यथा जलभाजनात्तदाधारापनये तत्रत्याः सूर्यप्रतिबिम्बाः सूर्ये तद्वदित्यर्थः ॥ ९० ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रे
अस्तं यान्ति नामरूपे विहाय ॥
तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः
परात्परं पुरुषं ब्रह्म याति ॥ ९१ ॥

उक्तमेकीभावं दृष्टान्तेनोपपादयति—यथा नद्य इति । नामरूपादिति । देवदत्तो यज्ञदत्त इत्यादि नाम । रूप्यत इति रूपं स्थूलशरीरादिलक्षणमुपाधिः । भेदहेतोस्तस्माद्विमुक्तो विविक्तः सन्परात्स्वकार्यव्यापकत्वात्परं माया ततः परं पुरुषं पुरिशयं पूर्णं ब्रह्म स्वरूपं प्राप्नोति ॥ ९१ ॥

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद सुरर्षभाः ॥
ब्रह्मैव भवति ज्ञानान्नास्ति संशयकारणम् ॥ ९२ ॥

जीवब्रह्मभेदस्याविद्यामात्रनिबन्धनत्वात्तन्निवृत्तौ च विद्यातिरिक्तसाधनानपेक्षत्वाद्वेदनमात्रेण कण्ठगतचामीकरवद्ब्रह्मप्राप्तिः सिध्यतीति दर्शयति—स यो ह वा इति ॥ ९२ ॥

सुनिश्चितं परं ब्रह्म वेद चेत्स्वानुभूतितः ॥
कुले भवति नाब्रह्मवित्तस्य सुरपुङ्गवाः ॥ ९३ ॥

"नास्याब्रह्मवित्कुले भवति" इत्यस्यार्थमाह—सुनिश्चितमिति । ब्रह्मविदुषः कुले यो यो जायते स सर्वोऽपि ब्रह्मविदेव भवतीत्यर्थः ॥ ९३ ॥

शोकं तरति पाप्मानं गुहाग्रन्थिर्विनश्यति ॥
अमृतो भवति प्राज्ञः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ९४ ॥

शोकं तरतीत्यादि । शोकमनेकेष्टवैकल्यनिमित्तं मानसं तापं तरति जीवन्नेवातिक्रामति । पाप्मानं संसारहेतुभूतं धर्माधर्मात्मकमपि तरति । गुहाग्रन्थिर्हृदयस्थाविद्यावासनाग्रन्थिः सोऽपि विनश्यति । एवं प्राज्ञो विशुद्धचित्प्रकाशः सन्विद्ययाऽमृतत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ९४ ॥

सर्वमुक्तमतिशोभनं मया
शोकमोहपटलस्य भेदकम् ॥
आशु सत्यसुखबोधवस्तुदं
वेदमाननिरतस्य भासते ॥ ९५ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु वस्तुस्वरूपविचारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

प्रतिपादितमुपनिषदर्थं निगमयति । सर्वमुक्तमिति ॥ ९५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु वस्तुस्वरूपविचारो नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

इति मुण्डकव्याख्यानं समाप्तम् ।



अथाष्टमोऽध्यायः ।

ब्रह्मोवाच—

अस्ति तत्त्वं परं साक्षाच्छिवरुद्रादिसंज्ञितम् ॥
तदवश्यं महायासाद्वेदितव्यं मनीषिभिः ॥ १ ॥
तद्विद्या यतिभिः सेव्या निगूढाऽतीव शोभना ॥
अचिरात्सर्वपापघ्नी परब्रह्मप्रदा नृणाम् ॥ २ ॥

अथ कैवल्योपनिषदोऽप्युक्तब्रह्मात्मैक्यपरत्वं दिदर्शयिषुस्तां संगृह्णाति—अस्ति तत्त्वमित्यादिना । शिवरुद्रादिसंज्ञितमिति । निरतिशयानन्दरूपत्वाच्छिव इति रुत्संसारदुःखं तस्य द्रावकत्वाद्रुद्र इत्येतादृशीं संज्ञां प्राप्तमित्यर्थः । एवं विद्याविषयं प्रतिज्ञाय तस्यामधिकारिणं प्रयोजनं च क्रमेण दर्शयति—तदवश्यमित्यादिना । एवं हि श्रूयते—" अथाऽऽश्वलायनो भग-

१ ड. 'प्युक्तं ब्र' ।

वन्तं परमेष्ठिनं परिसमेत्योवाच । अधीहि भगवन्ब्रह्मविद्यां वरिष्ठां सदा सद्भिः सेव्यमानां निगूढाम् । ययाऽचिरात्सर्वपापं व्यपोह्य परात्परं पुरुषं याति विद्वान् " इति । एवं सर्वत्र वक्ष्यमाणेष्वर्थेषु मूलश्रुतिरनुमेया ॥ १ ॥ २ ॥

श्रद्धया च महाभक्त्या ध्यानेन च सुरोत्तमाः ॥
योगेन च परा विद्या लभ्या सा नैव कर्मणा ॥
न प्रजाभिर्न चार्थेन त्यागेनैषां सुरर्षभाः ॥ ३ ॥

तस्याः परविद्याया उत्पत्तावनुकूलसाधनान्युपदिशति—श्रद्धयेति । श्रद्धा गुरूपदिष्टेऽर्थे विश्वासः । भक्तिः सर्वदा तत्र तात्पर्यम् । तस्मिन्नुपदिष्टेऽर्थे सजातीयप्रत्ययप्रवाहो ध्यानम् । " विविक्तदेशे च सुखासनस्थः " इति-श्रुत्युक्तोऽत्र वक्ष्यमाणस्वरूपो योगः । एतत्सर्वं परविद्योत्पत्तौ साधनम् । ईदृग्विधसाधनसंपन्नस्यैषणात्रयपरित्याग एव मोक्षसाधनं नान्यदिति दर्शयति—सा नैवेति । कर्मणा यज्ञदानादिना । प्रजाभिः पुत्रपौत्रादिभिः । अर्थेन धनेन । एतानि ह्यनित्यफलसाधनानि परविद्या त्वतथाविधेत्येषां कर्मादीनां त्यागेनैव प्राप्येत्यर्थः ॥ ३ ॥

ये वेदान्तमहावाक्यश्रवणोत्पन्नविद्यया ॥
सुनिश्चितार्था यतयो विशुद्धहृदया भृशम् ॥ ४ ॥
ब्रह्मदृश्ये शरीरेऽस्मिन्नन्तकाले परस्य तु ॥
अज्ञानाख्यस्य[1] ते सर्वे मुच्यन्ते हि परामृताः ॥ ५ ॥

अथ परविद्योत्पत्तावसाधारणकारणाभिधानपुरःसरमधिकारिणस्तथा प्राप्यं फलमाह—ये वेदान्तेति । उक्तार्थमेतद्गतेऽध्याये ॥ ४ ॥ ५ ॥

अतो विद्याप्तिसिद्ध्यर्थं[2] मुमुक्षुर्मतिमत्तमः ॥ ६ ॥
विविक्तं देशमाश्रित्य सुखासीनो महाशुचिः ॥
समग्रीवशिरःकायः सितभस्मावगुण्ठितः[3] ॥ ७ ॥
इन्द्रियाणि समस्तानि निरुध्य सुरपुङ्गवाः ॥
प्रणम्य स्वगुरुं भक्त्या विचिन्त्य हृदयाम्बुजम् ॥ ८ ॥

---

१ झ 'ज्ञाननाशतः स' । २ झ. 'तिसत्त' । ३ झ. 'गुण्ठनः । इ' ।

एवं विषयप्रयोजनसाधनाधिकारिभिः सह विद्यास्वरूपमुपदिष्टम् । अथ तत्साधनभूतं योगमुपदिशति—अत इत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

विशुद्धं विरजं तस्य मध्ये विशदमीश्वरम् ॥
अनन्तं शुद्धमव्यक्तमचिन्त्यं सर्वजन्तुभिः ॥ ९ ॥

विशुद्धं विरजमिति । विषयवैतृष्ण्येन तदुपभोगजनितकालुष्यराहित्याद्विरजं निर्मलमत एव विशुद्धं हृदयाम्बुजमिति संबन्धः । तस्मिन्हृदयकमलमध्येऽनुसंधेयं वस्तु संदर्शयति—विशदमिति । विशदं निर्मलम् । विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिवशादीश्वरम् । अनन्तमन्तो विनाशस्तद्रहितम् । अत एव शुद्धम् । शब्दस्पर्शादीनामभिव्यक्तिहेतूनामभावादव्यक्तम् । अत एवात्यन्तनिर्विकल्पकत्वान्मनसाऽप्यचिन्त्यम् ॥ ९ ॥

शिवं प्रशान्तममृतं वेदयोनिं सुरर्षभाः ॥
आदिमध्यान्तनिर्मुक्तमेकं साक्षाद्विभुं तथा ॥ १० ॥

परानन्दरूपतया शिवं मङ्गलात्मकम् । संसारसंस्पर्शविरहान्निस्तरङ्गसमुद्रवत्प्रशान्तम् । अमृतममृतत्वसाधनभूतम् । वेदयोनिमिति श्रुतिगतब्रह्मपदस्य व्याख्यानम् । आदिमध्यान्तनिर्मुक्तमादौ मध्ये चान्ते चावस्थितेन वस्त्वन्तरेण परिच्छेदकेन विनिर्मुक्तम् । एकमद्वितीयम् । विभुं सर्वव्यापकम् ॥ १० ॥

अरूपं सच्चिदानन्दमद्भुतं परमेश्वरम् ॥
उमासहायमोमर्थं प्रभुं साक्षात्त्रिलोचनम् ॥
नीलकण्ठं प्रशान्तैस्तं ध्यायेन्नित्यमतन्द्रितः ॥ ११ ॥

अरूपं लौकिकाकाररहितम् । एवं ताटस्थ्येन प्रतिपादितस्य स्वरूपप्रतिपादनं सच्चिदानन्दमिति । उमासहायमिति स्वशक्त्या सहितम् । सा हि परशिवस्य स्वरूपानतिरेकिणीति प्राक्प्रतिपादितम् । अत एवोमर्थं प्रणवप्रतिपाद्यम् । शिवशक्तिवाचकस्य सोऽहमिति परमात्ममन्त्रस्य सकारहकारयोर्लोपे सति प्रणवस्योत्पन्नत्वात् । उक्तं ह्याचार्यैः—

"सकारं च हकारं च लोपयित्वा प्रयोजयेत् ।
संधिं वै पूर्वरूपाख्यं ततोऽसौ प्रणवो भवेत् " इति ।

---

१ ङ. च. 'दुभयभो' । २ ञ. 'न्तस्तु ध्या' ।

एवं निष्कलं रूपमभिधाय ध्येयत्वेन लीलाविग्रहमुपदिशति—त्रिलोचनमिति ॥ ११ ॥

**एवं ध्यानपरः साक्षान्मुनिर्ब्रह्माऽऽत्मविद्यया ॥ १२ ॥**
**भूतयोनिं समस्तस्य साक्षिणं तमसः परम् ॥**
**गच्छत्येव न संदेहः सत्यमुक्तं मया सुराः ॥ १३ ॥**

एवं ध्यानपर इति । उक्तविधं परशिवस्वरूपं स्वकीयहृदयाम्बुजे ध्यायन्नात्मनस्तद्रूपत्वसाक्षात्कारेण वियदादिभूतभौतिकस्य सर्वस्य जगतः कारणं तस्य सर्वस्य साक्षिणं तमसो मायायाः परमेवंविधं परशिवस्वरूपं प्राप्नोति ॥ १२ ॥ १३ ॥

**योऽयं ध्येयश्च विज्ञेयः शिवः संसारमोचकः ॥**
**स ब्रह्मा स शिवः सेन्द्रः सोऽक्षरः परमः स्वराट् ॥१४॥**

तस्य ज्ञेयत्वेनोपदिष्टस्य परशिवस्वरूपस्योक्तमद्वितीयत्वं सार्वात्म्येन प्रतिपादयति—योऽयमिति । ब्रह्मादिदेवतारूपेण परशिव एव तत्तदुपाधिना व्यपदिश्यते । अतोऽस्मात्ते[1] न पृथग्भूताः । स तथाविधः परशिवोऽक्षरो नाशरहितः । ब्रह्मेन्द्रादीनामपि कारणत्वात्परमः । स्वराट् स्वयमेव राजमानः स्वतन्त्रः । अन्ये तु तत्पारतन्त्र्यान्न स्वराजः ॥ १४ ॥

**स एव विष्णुः स प्राणः स कालोऽग्निः स चन्द्रमाः ॥**
**स एव सर्वं यद्भूतं यच्च भव्यं समासतः ॥ १५ ॥**

किं बहुना द्विविधं सर्वं जगद्भूतमतीतकालावच्छिन्नं भव्यमागामिकालावच्छिन्नं तदुभयमपि तत्स्वरूपानतिरिक्तम् ॥ १५ ॥

**स एव विद्याऽविद्या च न ततोऽन्यत्तु किंचन ॥**
**ज्ञात्वा तं मृत्युमत्येति नान्यः पन्था विमुक्तये ॥१६॥**

एवं परशिवस्वरूपव्यतिरिक्तस्य कस्यचिदप्यभावादात्मनस्तद्रूपत्वज्ञानमेव मुक्त्युपाय इति दर्शयति—ज्ञात्वेति । मृत्युं मरणजननादिलक्षणं संसारम् ॥ १६ ॥

**सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चाऽऽत्मनि ॥**
**संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना ॥ १७ ॥**

---

१ ध. ञ. 'तेऽपृ' ।

सर्वभूतस्थमिति । भूतभौतिकप्रपञ्चस्य प्रतिभासावस्थायामपि तत्र सर्वत्र कारणत्वेनावस्थितमात्मानं पश्यति । आत्मनि च कार्यतयाऽध्यस्तानि तानि सर्वाणि भूतानि पश्यति । एवं सार्वात्म्यं पश्यन्ननेनैव ज्ञानेन तदद्वितीयं परं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ॥
ध्याननिर्मथनादेव पापान्[1]दहति पण्डितः ॥ १८ ॥

नन्वीदृग्विधा ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिबन्धकपापबाहुल्यान्न संभवतीत्याशङ्क्य तन्निवृत्त्युपायमाह—आत्मानमिति । उक्तार्थमेतत्पूर्वस्मिन्नध्याये । ब्रह्मध्यानस्य पापक्षयहेतुत्वं स्मृतावपि प्रसिद्धम्—

"उपपातकपूर्वेषु पातकेषु महत्सु च ।
प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरेत्" इति ॥ १८ ॥

स एव भगवानीशो माययैवाऽऽत्मभूतया ॥
मुह्यमान इव स्थित्वा स्वस्वातन्त्र्यबलेन तु ॥ १९ ॥
शरीरमिदमास्थाय करोति सकलं पुनः ॥
जाग्रत्संज्ञमिदं धाम प्रकल्प्य स्वीयमायया ॥ २० ॥
राजपुत्रादिवत्तास्मिन्क्रीडया केवलं हरः ॥
अन्नपानादिभिः स्त्रीभिस्तृप्तिमेति सुरर्षभाः ॥ २१ ॥
स्वप्नकाले तथा शंभुर्जीवत्वेन प्रकाशितः ॥
सुखदुःखादिकान्भोगान्भुङ्क्ते स्वेनैव निर्मितान् ॥२२॥

जाग्रदाद्यवस्थासु सुखदुःखोपभोक्ता संसारी जीवः । ईश्वरस्तु न तथाविध इति कथमनयोरेकत्वमित्यत आह—स एवेति । मुह्यमान इवेति । न तु परमार्थतस्तस्य मोहः संभवतीतीवशब्दार्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

सुषुप्तिकाले सकले विलीने तमसाऽऽवृतः ॥
स्वस्वरूपमहानन्दं भुङ्क्ते दृश्यविवर्जितः ॥ २३ ॥

---

१ घ. पाशान्द' । २ ङ. 'प्रत्स्वप्नमि' । ३ घ. छ. झ. 'रस्त्वत' । ४ झ. 'ङ्क्ते विश्ववि' ।

पुनः पूर्वक्रियायोगाज्जीवत्वेन प्रकाशितः ॥
जाग्रत्संज्ञमिदं धाम याति स्वप्नमथापि वा ॥ २४ ॥

सकले विलीन इति । स्वप्नावस्थायां हि बाह्येन्द्रियेषूपरतेष्वपि तत्तत्स्वाप्नपदार्थाकारेण परिणममानमन्तःकरणमस्ति तदपि सुषुप्तिकाले विलीयते । अतः सर्वस्मिन्करणग्रामे विलीने सति भावरूपाज्ञानरूपेण तमसाऽऽवृतः सन्स्वस्वरूपभूतमानन्दं भुङ्क्ते साक्षात्करोति । अत एव हि स्वापोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति परामर्शः ॥ २३ ॥ २४ ॥

पुरत्रयमिदं पुंसो भोगायैव विनिर्मितम् ॥
भोगश्चास्य सदा क्रीडा न दुःखाय कदाचन ॥ २५ ॥

पुरत्रयमिदमिति । जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं स्थानत्रयं पुरुषस्य भोगायैव परमेश्वरमायया विनिर्मितमित्यर्थः । नन्वीश्वर एव चेज्जीवस्वरूपेणावस्थितस्तस्य च भोगो न युज्यते "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इतिश्रुतेरित्यत आह— भोगश्चास्येति । स्वर्गनरकादिसकलदुःखोपभोगोऽप्यस्य क्रीडा न दुःखहेतुः ॥ २५ ॥

विश्वाधिको महानन्दः स्वतन्त्रो निरुपद्रवः ॥
असक्तः सर्वदोषैश्च कथं दुःखी भवेद्धरः ॥ २६ ॥

कुत इत्यत आह—विश्वाधिक इति । यस्मादसौ विश्वस्मादपि जगतोऽधिकस्तदारोपबाधयोरधिष्ठानावधित्वेनावस्थानात्ततश्चावास्तवो भोगोऽस्य न दुःखहेतुः । किंचायं महानन्दः । अस्य लेशभागोऽन्यानि सुखानि । इतोऽपि वैषयिकसुखोपभोगो लीलामात्रमित्यर्थः । स्वतन्त्रो निरुपद्रव इति । पारतन्त्र्यादिकं हि दुःखहेतुः । अयं तदभावात्कथं दुःखी भवेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

स न जीवः शिवादन्यो यो भुङ्क्ते कर्मणां फलम् ॥
भेदाभावाच्चितश्चेयं न कर्मफलमर्हति ॥ २७ ॥

नन्वेवमीश्वर एवं भवतु । जीवस्तु तत्परतन्त्र इति तस्य वास्तव एव भोगः किं न स्यादित्यत आह—स न जीव इति । जीवेश्वरयोर्वास्तवभेदो नास्ति । उभयत्रावस्थितस्य चिन्मात्ररूपस्य भेदाभावस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् ।

१ ङ. भवेदयम् ।

किंच चेत्यं हि कर्मफलम्। तदपि चित्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन मिथ्याभूतम्। अतः कथं तद्विषयोपभोगश्चिद्रूपस्याऽऽत्मनो वास्तवः स्यादित्यर्थः॥ २७॥

अतः सर्वजगत्साक्षी चिद्रूपः परमेश्वरः॥
अद्वितीयो महानन्दः क्रीडया भोगमर्हति॥ २८॥

एवं जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यवस्थासु जीवभावापन्नस्य परशिवस्य वास्तवभोगासंभवात्तत्तदवस्थानिर्माणं तत्तद्भोगश्च सर्वोऽपि लीलामात्रमिति निगमयति—अत इति॥ २८॥

धामत्रयमिदं शंभोर्न दुःखाय कदाचन॥
क्रीडारामतया भाति न चोद्यार्हो महेश्वरः॥ २९॥

क्रीडारामतयेति। जाग्रदादिस्थानत्रयमीश्वरस्य केवलं क्रीडार्थमुद्यानम्। आप्तकामस्य तस्य तत्र प्रयोजनान्तरासंभवात्। अतो न तस्य भोगप्रसक्तिरिति न चोदनीयमित्यर्थः॥ २९॥

इदं धामत्रयं शंभोर्विभेदेन न विद्यते॥
शंभुरेव तथा भाति न ह्यन्यत्परमेश्वरात्॥ ३०॥

नन्वेतत्स्थानत्रयं क्रीडारामतया विद्यते चेद्द्वैतापत्तिरित्यत आह—इदमिति॥ ३०॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यावस्थारूपेण भाति यः॥
स विश्वतैजसप्राज्ञसमाख्यः क्रमशो भवेत्॥ ३१॥

स विश्वतैजसेति। स्वस्मिन्परिकल्पितजाग्रदाद्यवस्थारूपसापेक्षभेदात्तत्तत्साक्ष्यविशेषघटितात्तत्साक्षिचिन्मात्ररूप आत्मा विश्वतैजसादिसंज्ञां क्रमेण लभत इत्यर्थः॥ ३१॥

विश्वो हि स्थूलभुङ्नित्यं तैजसः प्रविविक्तभुक्॥
प्राज्ञस्त्वानन्दभुक्साक्षी केवलः सुखलक्षणः॥

तेषां स्वरूपविशेषमाह—विश्वो हीति। जाग्रदवस्थासाक्षी वि[illegible]
स्थूलभुक्। पञ्चीकृतशब्दस्पर्शादिविषयः स्थूलः। यद्वा स[illegible]

१ घ. छ. झ. °टिततत्सा°। २ छ. प्राज्ञः स्वा[illegible]

नेश्वरमायया निर्मितो भोग्यप्रपञ्चः स्थूलस्तस्य भोक्ता। तैजसस्तु स्वप्नावस्थासाक्षी प्रविविक्तभुक्। प्रविविक्तं भोक्त्रन्तरात्प्रकर्षेण विविक्तं स्वाविद्यापरिकल्पितमसाधारणमेव विषयजातं भुङ्क्ते। प्राज्ञः सुषुप्त्यवस्थासाक्षी सविषयस्येन्द्रियवर्गस्यान्तःकरणेन सार्धं स्वकारणभूतेऽज्ञाने विलयाद्विक्षेपाभावेन स्वरूपभूतमानन्दं भुङ्क्ते। एवमवस्थासंबन्धकृत एवास्य भोगः। स्वरूपतस्तु परानन्दरूपः केवलः साक्षी चिन्मात्ररूपः ॥ ३२ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता यश्च प्रकीर्तितः ॥
उभयं ब्रह्म यो वेद स भुञ्जानो न लिप्यते ॥ ३३ ॥

त्रिषु धामस्विति। जाग्रदादिस्थानत्रयेऽपि भोग्यप्रपञ्चस्य निरुपाधिकपरशिवरूपेऽध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वाद्भोक्तुश्चोपाध्यपगमे सति तदनन्यत्वाद्भोक्तृभोग्यात्मकमुभयमपि ब्रह्मैवेति विजानतो भोगजनितपुण्यपापकृतलेपो न भवतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

अश्वमेधसहस्राणि ब्रह्महत्याशतानि च ॥
कुर्वन्नपि न लिप्येत यद्येकत्वं प्रपश्यति ॥ ३४ ॥

एतदेव विवृणोति—अश्वमेधेति ॥ ३४ ॥

जीवरूप इव स्थित्वा यः क्रीडति पुरत्रये ॥
स न जीवः सदा शंभुः सत्यमेव न संशयः ॥ ३५ ॥

एवमेकत्वज्ञानस्य फलमुक्त्वा तदेकत्वमुपपादयति—जीवरूप इवेति। ईश्वर एव क्रीडाव्याजेन जीवरूपेणावस्थितो न तु जीवस्ततोऽन्य इति ॥ ३५ ॥

ततस्तु जातं सकलं विचित्रं सत्यवत्सुराः ॥
स सत्योऽसत्यसाक्षित्वात्साक्षित्वाच्चित्सुखं तथा ॥ ३६ ॥
प्रेमास्पदत्वादद्वैतो भेदाभावात्सुरर्षभाः ॥
तस्मिन्नेव लयं याति पुरत्रयमिदं ततः ॥ ३७ ॥
[illegible] जीवो जीववद्भाति साक्षाद्ब्रह्मैव केवलम् ॥
[illegible]नाज्जीवरूपेण भासते न स्वभावतः ॥ ३८ ॥

[illegible]धयति—ततस्तु जातमिति। यदद्वितीयं ब्रह्म ततस्तस्मा-
[illegible] विचित्रमिदं सर्वं जगन्मायावशात्सत्यवदुत्पन्नं न तु पर-

मार्थतः सत्यम् । चिन्मात्ररूपस्य स्वात्मनो ब्रह्मलक्षणयोगात्तदेकत्वं वक्तुं सच्चित्सुखात्मतां प्रतिपादयति—स सत्य इति । असत्यस्य सर्वस्य दृश्यत्वनियमात्तत्साक्षी दृग्रूप आत्मा सत्य एवैष्टव्यः । अत एव जडप्रपञ्चसाक्षित्वाच्चिद्रूपः । परप्रेमास्पदत्वात्सुखरूपः । प्रागुक्तरीत्या क्वचिदपि भेदस्य दुर्निरूपत्वेन स्वरूपलाभाभावादद्वैतः । एवं सच्चिदानन्दरूपो यः साक्षी तस्मिन्नेव जाग्रदाद्यवस्थात्रयं लीयते । यस्मादवस्थात्रयसाक्ष्येवंरूपस्तस्मादसौ न जीवः । किंतूपाधिवशाज्जीववदवभासमानः स निरस्तसमस्तोपाधिकत्वेन ब्रह्मैव । कस्तर्हि जीववद्भान उपाधिरित्यत आह—अज्ञानादिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

ब्रह्मणो जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ॥
खं वायुर्ज्योतिरापश्च भूमिर्विश्वस्य धारिणी ॥ ३९ ॥

एवं जीवस्य सच्चिदानन्दाद्वितीयत्वलक्षणं स्वरूपं प्रतिपाद्य ब्रह्मणोऽपि तटस्थलक्षणतया तत्प्रतिपादयति—ब्रह्मणो जायत इत्यादिना ॥ ३९ ॥

यत्परं ब्रह्म सर्वात्मा विश्वस्याऽऽयतनं महत् ॥
सूक्ष्मात्सूक्ष्मतमं नित्यं तत्त्वंशब्दार्थ एव हि ॥ ४० ॥

सूक्ष्मात्सूक्ष्मतममिति । सूक्ष्ममपञ्चीकृतं वियदादिकं तस्मोऽपि सूक्ष्ममव्याकृतं तस्मादपि सूक्ष्मं यज्जगत्कारणं[४] ब्रह्म । तदेव जीववाचिनस्त्वंशब्दस्यार्थः ॥ ४० ॥

यस्त्वंशब्दस्य लक्ष्यार्थः स तच्छब्दार्थ एव हि ॥
तत्त्वंशब्दौ स्वतःसिद्धे चिन्मात्रे पर्यवस्यतः ॥ ४१ ॥

जगत्कारणवाचिनस्तच्छब्दस्य देहाद्युपाधिविशिष्टात्मवाचिनस्त्वंशब्दस्य च विरुद्धांशत्यागेनोभयत्रानुगतचिन्मात्ररूपेणैकत्वप्रतिपादनपरत्वं पञ्चमेऽध्याये प्रपञ्चितं "त्वमहंशब्दवाच्यार्थस्यैव" इत्यादिना । तदेतत्सिद्धवत्कृत्योच्यते—चिन्मात्रे पर्यवस्यत इति ॥ ४१ ॥

यः पदद्वयलक्ष्यार्थस्तस्मिन्भेदः प्रकल्पितः ॥
मायाविद्यात्मकोपाधिभेदेनैव न वस्तुतः ॥ ४२ ॥

यः पदद्वयलक्ष्यार्थ इति । तत्त्वमितिपदद्वयेन वाच्यगतं संसारित्वादिविरुद्धांशं परित्यज्य लक्षणया यश्चिन्मात्ररूपो[५]ऽर्थः प्रतिपादितः स एव पारमा-

१ छ. °पस्याऽऽत्म° । २ घ. ङ. च. °स्य त्वात्म° । ३ घ. °त्सदुःखरू° । ४ झ. °णं त° । ५ झ. °पोऽर्थो लक्षणया प्र° ।

र्थकः । तस्मिन्मायाविद्योपाधिवशाज्जीवेश्वरयोर्भेदः कल्पितः । विशुद्धसत्त्वप्रधाना स्वाश्रयाव्यामोहकरी मायेश्वरोपाधिः । मलिनसत्त्वप्रधाना स्वाश्रयव्यामोहकर्यविद्या जीवोपाधिः । अतस्तयोस्तद्वशादेव भेदो न वास्तव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

स्वतःसिद्धैकताज्ञानं व्युदस्य श्रुतिरादरात् ॥
स्वभावसिद्धमेकत्वं बोधयत्यधिकारिणः ॥ ४३ ॥
जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिप्रपञ्चत्वेन भाति यत् ॥
तद्ब्रह्माहमिति ज्ञात्वा सर्वबन्धैः प्रमुच्यते ॥ ४४ ॥
यस्तु ब्रह्म विजानाति स्वात्मना सुदृढं नरः ॥
तस्य स्वानुभवस्त्वेवं स्वभावादनुवर्तते ॥ ४५ ॥

एकताज्ञानमिति । स्वतःसिद्धं यदेकत्वं तस्याऽऽच्छादकमज्ञानमित्यर्थः । श्रुतिरादरादिति । सा श्रुतिरेषा—"सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत्" इति । अस्य श्रुतिवाक्यस्य निष्पन्नमर्थमनुवदति—जाग्रदिति । जाग्रदाद्यवस्थारूपेण प्राणमनःप्रभृतिप्रपञ्चरूपेण च यद्ब्रह्म पारोक्ष्येण भाति तदेव त्वमहंशब्दलक्ष्यमापरोक्ष्येण भासमानं प्रत्यक्चैतन्यमिति वाक्यार्थः ॥४३॥ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

त्रिषु धामसु यद्भोग्यं भोक्ता भोगश्च यस्तथा ॥
तेभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रोऽहं सदाशिवः ॥४६॥
मय्येव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितम् ॥
मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्माद्वयमस्म्यहम् ॥ ४७ ॥
अणोरणीयानहमेव तद्व-
न्महानहं विश्वमहं विशुद्धः ॥
पुरातनोऽहं पुरुषोऽहमीशो
हिरण्मयोऽहं शिवरूपमस्मि ॥ ४८ ॥

एवं ब्रह्मात्मैकत्वविदुषो जीवन्मुक्तस्यानुसंधानप्रकारमाह—त्रिष्वित्यादिना ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

---

१ घ. छ. विचित्रम् ।

अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः
पश्याम्यचक्षुश्च शृणोम्यकर्णः ॥
अहं विजानामि विविक्तरूपो
न चास्ति वेत्ता मम चित्सदाऽहम् ॥ ४९ ॥
वेदैरनेकैरहमेव वेद्यो
वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥
न पुण्यपापे मम नास्ति नाशो
न जन्म देहेन्द्रियबुद्धयश्च ॥ ५० ॥
न भूमिरापो मम नैव वह्नि-
र्नचानिलो मेऽस्ति न चाम्बरं च ॥
सदाऽहमेवाहमिति स्फुरामि
स्वभावतश्चेदमिति स्फुरामि ॥ ५१ ॥
अभातरूपेण तथैव सर्वदा
विभातरूपेण च भानरूपतः ॥
अभानरूपेण च सर्वरूपतः
स्फुरामि देवोऽहमतः पुरातनः ॥ ५२ ॥

न चास्ति वेत्तेति । अन्यो वेदिता मम नैवास्ति । अहमेव सर्वदा चिद्रूपः सर्वस्य वेदितेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

एवं विदित्वा परमात्मरूपं
गुहाशयं निष्कलमद्वितीयम् ॥
समस्तभानं सदसद्विहीनं
प्रयाति शुद्धं परमात्मरूपम् ॥ ५३ ॥

ईदृग्विधानुसंधानस्य फलमाह—एवमिति ॥ ५३ ॥

---

१ ङ. च. °भासरू° ।

अतश्च वेदान्तवचोभिरञ्जसा
मुमुक्षुभिर्नित्यमशेषनायकः ॥
गुरूपदेशेन च तर्कतस्तथा
विचिन्तनीयश्च विशेषतः शिवः ॥ ५४ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—अत इति ॥ ५४ ॥

कैवल्योपनिषत्परा परकृपायुक्ता यदुच्चैर्मुदा
प्रोवाच प्रथितौजसैरपि हरिब्रह्मादिभिश्चाऽऽदृतम् ॥
हे देवा अहमुक्तवानतिशुभब्रह्मापरोक्षाय त-
त्सर्वेषामधिकारिणां मतमिदं वित्तातिभक्त्या सह॥५५॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभव-
खण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु कैवल्योपनि-
षद्विवरणे तत्त्ववेदनविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

वित्तातिभक्त्येति । एवं कैवल्योपनिषदस्तात्पर्यगम्यं मया प्रतिपादितमर्थं हे देवा यूयं वित्त जानीतेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरि-
भागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु तत्त्ववेदनविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥

---

अथ नवमोऽध्यायः ।

---

ब्रह्मोवाच—

प्रत्यग्रूपः शिवः साक्षात्परानन्दस्वलक्षणः ॥
परप्रेमास्पदत्वेन प्रतीतत्वात्सुरर्षभाः ॥
परप्रेमास्पदानन्दः सुरा आनन्द एव हि ॥ १ ॥

अथ बृहदारण्यकस्याप्युक्तब्रह्मात्मैक्यपरत्वमध्यायद्वयेन प्रतिपाद्यते । तत्र मैत्रेयीब्राह्मणेऽमृतत्वसाधनस्याद्वितीयात्मदर्शनस्य तत्साधनानां श्रवणादीनां

च प्रतिपादनेन संपूर्णोपदेशरूपत्वात्तदर्थं प्रथमं संगृह्णाति—प्रत्यग्रूप इत्यादिना । अहमिति प्रत्यक्त्वेन भासमानो जीवभावापन्नो यः परशिवः स साक्षात्परमानन्दरूपः । तत्र हेतुमाह—परेति । हेतोरप्रयोजकत्वं निरस्यति—परप्रेमेति । यद्यपि परप्रेमास्पदभूतः पुत्रवित्तादिविषयजनित आनन्दः साक्षादानन्दो न भवति । तस्यान्यशेषत्वात् । तथाऽपि यो निरतिशयप्रेमास्पद आनन्दः स तु स्वप्राधान्यात्साक्षादानन्द एवेति परप्रेमास्पदत्वमानन्दरूपत्वस्य गमकमित्यर्थः ॥ १ ॥

प्रियो भवति भार्यायाः पतिः सोऽयं सुरर्षभाः ॥ २ ॥
पतिर्न पत्युः कामाय प्रियो भवति सर्वथा ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ३ ॥

तच्चाऽऽत्मन्यसिद्धमित्याशङ्क्य श्रुतौ "न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति" इत्यादिभिर्बहुभिः पर्यायैः पतिजायापुत्रवित्तादीनामात्मशेषतयैव प्रियत्वोपन्यासेन तस्य यत्सर्वप्रियतमत्वं प्रतिपादितं तदभिधत्ते—प्रियो भवतीत्यादिना । भार्यायाः पतिः प्रियो भवतीति यत्तन्न पत्युः कामाय । किंतु जायायाः स्वात्मनः सुखायैव । तथाच यो यच्छेषतया प्रियस्ततोऽपि तस्मिञ्शेषिणि प्रीतिविशेषो भवति । यथा पुत्रशेषतया तद्भार्यादिकात्पुत्रे । एवं स्वात्मशेषतया प्रियात्पत्युरपि जायायाः स्वात्माऽतिशयेन प्रिय इत्यर्थः ॥ २॥ ३ ॥

जायायास्तु न कामाय न हि जाया प्रिया मता ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥४॥
पुत्राणां तु न कामाय प्रियाः पुत्रा भवन्ति च ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ५ ॥

जायायास्त्विति । पत्युर्जाया प्रिया भवतीति यत्तन्न जायायाः सुखाय । किंतु पत्युः स्वात्मनः सुखायेति पूर्ववत्ततोऽपि प्रियतमः पत्युः स्वात्मा । एवं पुत्राणां तु न कामायेत्यादिषु पर्यायान्तरेष्वपि योजना ॥ ४ ॥ ५ ॥

ब्रह्मणस्त्वेव कामाय न ब्रह्म भवति प्रियम् ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥६॥

---

१ ङ. नान्यथा । २ झ. °मस्त्वयम् । अयं पाठः पुरतः प्रतिपद्यमन्वेति । ३ ङ. च. °याः सु° । ४ झ. प्रियात्प्रिय° । ५ झ. °षिण्यपि प्री° । ६ झ. च. तथा ।

क्षत्रस्यैव तु कामाय न क्षत्रं भवति प्रियम् ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ७ ॥
वित्तस्यैव तु कामाय न वित्तं भवति प्रियम् ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ८ ॥
लोकानामेव कामाय न भवन्ति प्रियाश्च ते ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ ९ ॥
देवानामपि कामाय प्रिया देवा भवन्ति न ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥१०॥
वेदानामेव कामाय प्रिया वेदा भवन्ति न ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥११॥
भूतान्यपि च भूतानां कामाय न भवन्ति च ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ १२ ॥

ब्रह्मणस्त्वेवेति । ब्राह्मणजातेरित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥

सर्वस्यैव तु कामाय न सर्वं भवति प्रियम् ॥
किं त्वात्मनस्तु कामाय ततः प्रियतमः स्वयम् ॥ १३ ॥

एवं पतिजायापुत्रवित्तादिकान्प्रियविषयान्भावविशेषानुपन्यस्यानुक्तसंग्रहायाऽऽह । सर्वस्यैवेति ॥ १३ ॥

अतः प्रियतमो ह्यात्मा सुखवत्सुखलक्षणः ॥
सुखाभिलाषिभिः सोऽयं त्यक्त्वा कर्माणि सादरम् १४
द्रष्टव्यस्तु सुरा नित्यं श्रोतव्यश्च तथैव च ॥
मन्तव्यश्च विचिन्त्यश्च सर्वं तद्दर्शनादिभिः ॥
विदितं तदभेदेन भवत्यत्र न संशयः ॥ १५ ॥

अतः प्रियतम इति । यत एवं सर्वमात्मशेषतया प्रियतममतः सर्वप्रियतम आत्मा । हिशब्दो हेतौ । यस्मादेवं परप्रेमास्पदस्तस्मात्सुखलक्षणो निरति-

शयानन्दस्वरूपः । अतः परिच्छिन्नसुखसाधनानि कर्माणि परित्यज्यापरिच्छिन्नसुखाभिलाषिभिर्मुमुक्षुभिस्तादृग्रूप आत्मा सादरं द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । तस्य च दर्शनस्य मनननिदिध्यासनसहकृतं वेदान्तमहावाक्यश्रवणमेव साधनमित्याह—श्रोतव्यश्चेति । तत्र श्रवणं नाम शब्दशक्तितात्पर्यार्थन्यायानुसंधानम् । न्यायतः श्रुतिप्रतिपादितस्यार्थस्यासंभावनादिनिरासेन तथात्वगमकयुक्त्यनुसंधानं मननम् । एवं श्रवणमननाभ्यामधिगतेऽर्थे साक्षात्कारं जनयितुं विजातीयप्रत्ययानन्तरितः सजातीयप्रत्ययप्रवाहो निदिध्यासनापरपर्यायं विचिन्तनम् । तथा चाऽऽम्नातम् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इति । अस्य च वाक्यस्य तात्पर्यमाचार्यैरुक्तम्—आत्मदर्शनफलमुद्दिश्य मनननिदिध्यासनाभ्यां फलोपकार्यङ्गाभ्यां श्रवणं नामाङ्गि विधीयत इति । "आत्मनो वा अरे दर्शनेन" इत्यादिना यद्दर्शनस्य सर्वावाप्तिलक्षणफलमाम्नातं तद्व्याचष्टे—सर्वं तदिति । दर्शनादिभिरित्यादिशब्देन श्रुत्युक्तश्रवणमननिदिध्यासनसंग्रहः । तस्मिन्प्रियतम आत्मतत्त्वे श्रवणादिभिर्दृष्टे सति यत्तस्मिन्नध्यस्तं तच्छेषतया प्रियं प्रागुपन्यस्तं सर्वं जगत्तत्सर्वं तदभेदेन वस्तुतस्तदनन्यत्वेन विदितमेव भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥

**दुःखराशेर्विनाशाय परमाद्वैतविद्भवेत् ॥ १६ ॥**
**परमाद्वैतविज्ञानात्संसारः प्रविनश्यति ॥**
**स्वतःसिद्धाद्वयानन्दः स्वयमेव विभाति च ॥ १७ ॥**

ननु तावता कथं संसारदुःखनिवृत्तिरिति तत्राऽऽह—दुःखराशेरिति । परमाद्वैतविदः पुरुषस्य स्वातिरिक्तदुःखहेत्वभावाद्भवपरंपरार्जितो दुःखराशिर्विनश्यतीत्यर्थः । ननु दुःखराशेर्विनाशेऽपि स्वर्गादिसुखहेतोः पुण्यस्य सद्भावात्तन्निमित्तः संसारो विदुषोऽपि कुतो नेत्यत आह—परमाद्वैतेति । अद्वितीयब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारोत्तरकालं कर्तृत्वभोक्तृत्वादिमदन्तःकरणस्य निखिलपुण्यपापाश्रयस्य विविक्तत्वात्तत्कृतः सुखदुःखोपभोगलक्षणः सर्वोऽपि संसारो विदुषः प्रविनश्यति । ईदृग्विधस्य मोक्षस्य सुखदुःखवत्स्वर्गादिसुखस्यापि निवर्तनादपुरुषार्थत्वमाशङ्क्याऽऽह—स्वतःसिद्धेति । कारणान्तरानपेक्षो य आत्मनः स्वरूपभूतो नित्यनिरतिशयाद्वितीय आनन्दस्तस्य स्वरूपप्रकाशनेनैव स्फुरणान्नोक्तदोष इत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥

---

१ ख. 'निदर्शना' । २ ङ. 'यावि' ।

परादात्तं सुरा ब्रह्म स्वतोऽन्यद्ब्रह्म वेद यः ॥
तथा परादात्क्षत्रं तं लोका अपि तथैव च ॥ १८ ॥
देवा वेदाश्च भूतानि परादुः खलु तं पशुम् ॥
स्वस्वरूपात्परं किंचिदपि पश्यन्प्रणश्यति ॥ १९ ॥

एवं मोक्षसाधनमद्वितीयपरमानन्दात्मदर्शनमुपन्यस्य या भेददर्शननिन्दा "ब्रह्म तं परादात्" इत्यादिभिः पर्यायैः श्रुतौ प्रतिपादिता तां संगृह्णाति–परादात्तमिति । यः पुरुषः स्वात्मनोऽन्यद्ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद तद्ब्रह्म भेददर्शिनं तं पुरुषं परादाद्बहिस्त्यजति तदनधीनं सत्तस्य सुखदुःखहेतुर्भवतीत्यर्थः । एवं परादात्क्षत्रमित्यादिषु योजना । तं पशुमिति । यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्स्वव्यतिरेकेण पश्यत्ययथार्थदर्शित्वात्स एव पशुः । तथा चाऽऽम्नातम् "अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्" इति । अस्त्वेवं ब्रह्मक्षत्रादिभिरात्मनः परादानं ब्रह्मक्षत्रादिभेदस्त्वनुभवसिद्धः कथमपलपितुं शक्यत इत्यत आह—स्वस्वरूपादिति । प्रतीयमानस्य भेदस्य शुक्तिकारजतादिवद्भ्रमत्वाद्वस्तुतः स्वातिरिक्तं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पश्यंस्तत्कृतपुण्यपापवशीकृतो जन्ममरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नोति । श्रूयते हि— "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" इति ॥ १८ ॥ १९ ॥

ब्रह्मक्षत्रादिभेदेन प्रतीता ह्यखिला अमी ॥
वर्णास्तथाऽऽश्रमाः सर्वे संकराः सकला अपि ॥ २० ॥
देवगन्धर्वपूर्वाश्च भूतानि भुवनानि च ॥
अस्ति नास्तीति शब्दार्थौ तथैवान्यच्च किंचन ॥ २१ ॥

कथं तर्हि प्रतीयमानं ब्रह्मक्षत्रादिकं वेदनीयमित्याशङ्क्य तत्सर्वमात्मतयैव ज्ञातव्यमिति यदाम्नातम् "इदं ब्रह्मेदं क्षत्रम्" इत्यादिना तदाह—ब्रह्मक्षत्रादिभेदेनेत्यादिना ॥ २० ॥ २१ ॥

मायाविद्यातमोमोहप्रभेदा अखिला अपि ॥
सर्वमात्मैव नैवान्यदन्यबुद्धिर्हि संसृतिः ॥ २२ ॥

मायाविद्येति । विशुद्धसत्त्वप्रधाना प्रकृतिर्मायेश्वरोपाधिः । मलिनसत्त्वप्रधाना

---

१ घ. ङ. 'परान' । २ च. 'दितत्कृतं सं' ।

स्त्वविद्या जीवोपाधिः । तमःशब्देन वियदादिभूतोपादाना तमःप्रधाना प्रकृतिरुच्यते । मोहशब्देन कार्यभूतशुक्तिरूप्यादिविभ्रमो विवक्षितः । सर्वमात्मैवेति । यदिदं ब्रह्मक्षत्रादिकं मायातत्कार्यजातमनुक्रान्तं तत्सर्वमात्मैव न ततोऽतिरिक्तम् । तत्स्वरूपेऽध्यस्तत्वेन शुक्तिरूप्यादिवदधिष्ठानादन्यत्वेन निर्वक्तुमशक्यत्वात् । अन्यबुद्धिर्हीति । ब्रह्मक्षत्रादिजगतः प्रत्यगात्मनश्च या भेदबुद्धिः सा संसारहेतुः "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ २२ ॥

निर्विकल्पे परे तत्त्वे विद्यया बुद्धिविश्रमः ॥
सा हि संसारविच्छित्तिर्नापरा पुरुषाधिका ॥ २३ ॥

तस्मादद्वितीयब्रह्मात्मविद्यैव निःशेषदुःखोच्छित्तिनिरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणाया मुक्तेः साधनमित्याह—निर्विकल्प इति । निर्विकल्पे निरस्तसमस्तोपाधिके सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसे विकारजातेभ्यः परे ब्रह्मणि श्रवणादिसाधनजनितया तद्गोचरया विद्यया तदावरणाविद्यानिवृत्तौ सत्यां विषयान्तराभावेन विक्षेपवासनारहितायाश्चित्तवृत्तेस्तत्र प्रत्यग्रूपे ब्रह्मणि यो विश्रम उपरमः स ह्युदीरितलक्षणो मोक्ष इत्यर्थः ॥ २३ ॥

प्रतीतमविशेषेण सकलं ब्रह्म यः पुमान् ॥
वेद तं शिरसा नित्यं प्रणमामि जगद्गुरुम् ॥ २४ ॥

ज्ञानिनः प्रभावमाह—प्रतीतमिति ॥ २४ ॥

वेदा बहुमुखा भान्ति स्मृतयश्च तथैव च ॥
पुराणानि समस्तानि बुद्धार्हाद्यागमान्तराः ॥ २५ ॥
शैवाश्च वैष्णवाश्चैव मदुक्ता आगमा अपि ॥
अपभ्रंशाः समस्ताश्च केवलं लौकिकी मतिः ॥ २६ ॥
तर्काश्च विविधाः सूक्ष्माः स्थूलाश्च सकला अपि ॥
परस्परविरोधेन प्रभान्ति सकलात्मनाम् ॥ २७ ॥

नन्वेवंविधमद्वितीयब्रह्मात्मविज्ञानं किमिति न सर्वत्र सुलभमिति तत्कारणमाह—वेदा इति । परस्परविरोधेनेति । "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" "न कर्मणा न प्रजया धनेन" "द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया" "एको देवः

---

१ च. 'दुःखनिवृत्ति'।

सर्वभूतेषु गूढः" इत्येवं परस्परविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वेन श्रुतिस्मृतिपुराणादयः सर्वेषामविशेषतः प्रतिभासन्ते ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

तेषामेवाविरोधे तु कालो याति च धीमताम् ॥
कथंचित्कालसद्भावेऽप्यविरोधो न सिध्यति ॥ २८ ॥

धीमतां विदुषामपि तेषां श्रुतिस्मृतिपुराणादीनामविरोधे परस्परविरोधपरिहारे कर्तव्ये सति तादर्थ्येन सर्वमायुरपगच्छति । कथंचित्सद्भावेऽप्यविरोधो न सिध्यति । तत्तच्छास्त्रपरिशीलन एव बुद्धेरुपक्षीणत्वादित्यर्थः । एतेन "अस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादिश्रुतेस्तात्पर्यं वर्णितं भवति ॥ २८ ॥

अतः सर्वं परित्यज्य मनसो मलकारणम् ॥
यथाभातेन रूपेण शिवं पश्येत्सुनिश्चलः ॥ २९ ॥
क्रिमिकीटपतङ्गेभ्यः पशवः प्रज्ञयाऽधिकाः ॥
पश्वादिभ्यो नराः प्राज्ञास्तेषु केचन कोविदाः ॥ ३० ॥
तथा तेभ्यश्च गन्धर्वाः पितरो मतिमत्तमाः ॥
अन्ये च तारतम्येन पण्डिता उतरोत्तरम् ॥ ३१ ॥
यूयं सत्त्वोत्कटाः प्राज्ञाः सर्वेषामपि हे सुराः ॥
युष्मभ्योऽहं महाप्राज्ञो मत्तः प्राज्ञो जनार्दनः ॥ ३२ ॥
जनार्दनादपि प्राज्ञः शंकरो गुणमूर्तिषु ॥
ततः प्राज्ञतमः साक्षाच्छिवः साम्बः सनातनः ॥ ३३ ॥

प्रतिपादितमैक्यात्मज्ञानमुपसंहरति । अत इति । यतो बहुविधश्रुतिस्मृतिपुराणादिपरिशीलनं मनसो विक्षेपहेतुरतस्तत्सर्वं परित्यज्य वेदान्तमहावाक्यजनितात्मज्ञानवान्भूत्वा यद्यद्वस्तु येन येन रूपेण भासते तेन सर्वेण रूपेण तदधिष्ठानमद्वितीयं परशिवमेव सर्वत्रावलोकयेदित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

स एव साक्षात्सर्वज्ञस्ततोऽन्यो नास्ति कश्चन ॥
तस्माद्विद्यामिमां त्यक्त्वा ब्रह्म सर्वं विलोकयेत् ॥ ३४ ॥

---

१ झ. °लनेनैव । २ झ. प्राज्ञाः प्राज्ञे के° । ३ ङ. च. छ. झ. °लनेन म° ।

तस्माद्विद्यामिमामिति । क्रिमिकीटादीश्वरान्तानामुत्तरोत्तरं प्रज्ञायाः सातिशयत्वेन सर्वज्ञत्वासंभवादनवच्छिन्नज्ञानः परशिव एव साक्षात्सर्वज्ञः । यस्मादेवं तस्मादिमां प्रागुदीरितां श्रुतिस्मृत्यादिलक्षणामनात्मविषयां विद्यां त्यक्त्वा सर्वं ब्रह्मात्मनैवानुसंदध्यादित्यर्थः ॥ ३४ ॥

आयासस्तावदत्यल्पः फलं मुक्तिरिहैव तु ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३५ ॥
कदाचिदपि चित्तस्य भयं किंचिन्न विद्यते ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३६ ॥
स्वस्वरूपातिरेकेण नास्ति मानं विरोधि च ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३७ ॥
स्वस्वरूपातिरेकेण तर्कश्च न हि विद्यते ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३८ ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणानि प्राहुरेकत्वमात्मनः ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ३९ ॥
अनुग्राहकतर्कश्च कुरुते तर्कवेदनम् ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४० ॥
शिवागमेषु चाद्वैतं बभाषे परमेश्वरः ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४१ ॥

आयासस्तावदित्यादि । उक्तब्रह्मात्मज्ञानस्य मनोव्यापारमात्रसाध्यत्वादायासस्तावदल्प एव फलं तु परमपुरुषार्थरूपा मुक्तिस्तथाऽप्यविद्यावासनाभिः पिहितहृदयः संसारिणस्तदद्वैतं नैव वाञ्छन्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

नारायणोऽपि चाद्वैतं बभाषे स्वागमेषु च ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४२ ॥
अहं चावोचमद्वैतं मदुक्तेष्वागमेषु च ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४३ ॥

अन्ये च योगिनः सर्वे प्राहुरद्वैतमात्मनः ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४४ ॥
विशुद्धज्ञानिनां देवा निष्ठाऽप्यद्वैतगोचरा ॥
तथाऽपि परमाद्वैतं नैव वाञ्छन्ति मानवाः ॥ ४५ ॥

इत्थं प्रतिपादितेऽर्थेऽन्यानपि देवान्संपादयति—नारायणोऽपीति ॥ ४२ ॥ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

केचित्सामान्यमद्वैतं वदन्ति भ्रान्तचेतसः ॥
विशेषं द्वैतमाश्रित्य न तेषामस्ति वेदनम् ॥ ४६ ॥

केचित्सामान्यमिति । भेदाभेदवादिनो हि कारणब्रह्मरूपेण सामान्यरूपेण सर्वमिदमद्वैतं वदन्ति । वियदादिभूतभौतिकविशेषाकारेण त्वेतज्जगत्प्रतिभासोऽपि सत्य इति संगिरन्ते । तेषां सम्यग्ज्ञानमेव नास्ति । द्वैताद्वैतयोः परस्परोपमर्दकयोरेकत्राभ्युपेतुमयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

द्वैतमेव हि सर्वत्र प्रवदन्ति हि केचन ॥
न ते मनुष्याः कीटाश्च पतङ्गाश्च घटा हि ते ॥४७॥

द्वैतमेव हीति । भेदाभेदपक्षस्यायुक्तत्वात्सर्वप्रकारेणापि भेद एव परमार्थ इति ये वैशेषिकादयो मन्यन्ते ते चेतना एव न भवन्ति किं तु घटादिवदचेतनाः । भेदानिर्वचनीयत्वस्य प्राक्प्रतिपादितत्वात् ॥ ४७ ॥

अविशेषेण सर्वं तु यः पश्यति महेश्वरम् ॥
स एव साक्षाद्विज्ञानी स शिवः स तु दुर्लभः ॥४८॥

अतः सर्वप्रकारेणाद्वैतमेव वास्तवमित्युपसंहरति—अविशेषेणेति । विशेषस्य सर्वस्य मायामयत्वेन मिथ्यात्वात्तत्सर्वं वास्तवपरशिवस्वरूपमेवेति यः पश्यति स एव सम्यग्ज्ञानी स एव परशिवः । तादृशः पुरुषः क्वाचित्को न तु सर्वत्र सुलभ इत्यर्थः । एतावता " यत्र हि द्वैतमिव भवति " इत्युपक्रम्य " यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत् " इति पारमार्थिकाद्वैतप्रतिपादिका श्रुतिर्व्याकृता भवति ॥ ४८ ॥

---

१ ङ. 'भ्युपगन्तुम' ।

जगदिति प्रतिभा व्यवहारतः
परतरः परमः परमार्थतः ॥
इति मतिर्न भवत्यपि कस्यचि-
च्छशिधरस्मरणेन हि सिध्यति ॥ ४९ ॥
जगदिति प्रतिभाऽपि च शांकरी
मतिमतामिति मे सुविनिश्चयः ॥
इति मतिर्विमला च शुभावहा
शशिधरस्मरणेन हि सिध्यति ॥ ५० ॥

तस्य दुर्लभत्वमुपपादयति—जगदिति प्रतिभेति । यस्य हि परमेश्वरस्मरणमस्ति तस्यैवेदृशी प्रतिपत्तिर्नेतरस्येत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥

जगदिति प्रतिभासमपेक्ष्य च
श्रुतिरपि प्रियहेतुमिहाऽऽह हि ॥
न हि जगत्प्रतिभा न च सा श्रुतिः
प्रियकरः सकलश्च नं वस्तुतः ॥ ५१ ॥

श्रुतिरपि प्रियहेतुमिति । व्यावहारिकजगत्प्रतिभासमपेक्ष्याग्निहोत्रं जुहुयादित्यादिश्रुतिरपि स्वर्गादिफलसाधनमग्निहोत्रादिकमुपदिशति । नैतावता जगत्सत्यत्वमित्यर्थः ॥ ५१ ॥

इति मतिर्विमलां ननु जायते
यदि जनः शिव एव तादृशः ॥
न हि कृतिः सकला महात्मनो
यदि कृतिः पशुरेव स मानवः ॥ ५२ ॥
न हि जनिर्मरणं गमनागमौ
न हि मलं विमलं न च वेदनम् ॥
शिवमिदं सकलं विभासते
स्फुटतरं परमस्य तु योगिनः ॥ ५३ ॥

१ घ. छ. झ. न च स्वतः । च. नरः स्वतः । २ घ. ङ. °ला तु जा° । ३ घ. ङ. गमागमौ ।

एवं कृतिमृतिजनिमितिगमनागमनादयः सर्वेऽपि भावा व्यावहारिकजगत्प्रतिभासबलादेव प्रतिभासन्ते न वस्तुत इति प्रतिपादयति—न हि कृतिरित्यादिना ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

विसृज्य संदेहमशेषमास्तिकाः
प्रतीतमेतन्निखिलं जडाजडम् ॥
गुरूपदेशेन शिवं विलोकये-
द्विलोकनं चापि शिवं विलोकयेत् ॥ ५४ ॥

विलोकनं चापीति । यदद्वितीयब्रह्मात्मविषयं विज्ञानं तद्बलात्तदतिरिक्तस्य सर्वस्य तन्मात्ररूपतां पश्यन्ननन्तरस्तद्विज्ञानमपि कतकरजोन्यायेन तत्रैव विलीयमानत्वात्तदात्मकमवलोकयेदित्यर्थः ॥ ५४ ॥

विलोकनं चापि[1] शिवं विलोकय-
न्विलोकनं चापि विसृज्य केवलम् ॥
स्वभावभूतः स्वचिताऽवशिष्यते
चिताऽवशेषश्च न तस्य तत्त्वतः ॥ ५५ ॥

स्वभावभूत इति । ब्रह्मात्मैक्यविषयान्तःकरणवृत्तावपि स्वकारणेन सह विलीनायां सत्यामवच्छेदकाभावाद्विदुषः स्वभावभूता या स्वकीया चित्तयैव केवलमवशिष्यते चिन्मात्ररूपेणैव केवलं विद्वानवतिष्ठते । तस्य चिद्रूपस्य परमार्थतोऽवशिष्टत्वमपि न संभवति । अवशेषप्रतियोगिनोऽन्यस्य कस्यचिदप्यभावादित्यर्थः ॥ ५५ ॥

निष्ठा तस्य महात्मनः सुरवरा वक्तुं मया शक्यते
न प्रौढेन शिवेन वा मुनिगणैर्नारायणेनापि च ॥
वेदेनापि पुरातनेन परया शक्त्या परेणाथ वा
मूकीभावमुपैति तत्र विदुषां निष्ठा हि तादृग्विधा ॥५६॥
सर्वमुक्तमिति वः सुरर्षभाः केवलेन करुणाबलेन च ॥
वेद एव सकलार्थबोधकः शेष एव वचनं च तस्य मे॥५७॥

---

१ घ. 'पि विलोकयञ्शिवं विलोकनं ।

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु बृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥९॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥

इति श्रीसूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु बृहदारण्यकोपनिषद्व्याख्याने नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

---

अथ दशमोऽध्यायः ।

---

ब्रह्मोवाच—

अस्ति सर्वान्तरः साक्षी प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ॥
तदेव ब्रह्म संपूर्णमपरोक्षतमं सुराः ॥ १ ॥

एवमद्वितीयात्मविज्ञानं निःश्रेयससाधनमित्युक्तं स चाऽऽत्मा किंरूप इत्येतत्सविशेषं प्रतिपादयितुमुषस्तब्राह्मणं संगृह्णाति—अस्ति सर्वान्तर इत्यादिना। तत्र हि याज्ञवल्क्यं प्रत्युषस्तप्रश्न एवमाम्नायते—"यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व" इति । अस्य च प्रश्नस्य एष त आत्मेत्यभिनयेन स्वानुभवगम्यात्मविषयं प्रतिवचनमुपन्यस्तम् । एवं प्रश्नप्रतिवचनाभ्यां सिद्धोऽर्थः संगृह्यते । अस्ति सर्वान्तर इति । सर्वान्तरः सर्वस्मात्कार्यकारणसंघातादभ्यन्तरः । साक्षी साक्षादव्यवधानेन सर्वस्य द्रष्टा । सोपाधिकस्य ह्यापेक्षिकमान्तरत्वमन्तःकरणवृत्तिव्यवधानेनैव द्रष्टृत्वम् । यस्तु सर्वान्तरो निरुपाधिकः साक्षादीक्षणात्साक्षी स्वयंप्रकाशमानश्च स सर्वप्रत्यग्भूत आत्मा तदेवाऽऽत्मतत्त्वं श्रुतिप्रसिद्धमपरोक्षतमं स्वयंप्रकाशमानमपरिच्छिन्नं ब्रह्म । नानयोर्भेदो विद्यत इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्राणापानादिभेदस्य यः सत्तास्फुरणप्रदः ॥
यस्य संनिधिमात्रेण चेष्टते सकलं सुराः ॥ २ ॥

---

१ घ. ङ. ते । स ।

"एष त आत्मा" इत्यभिनयेन निरुपाधिकमात्मस्वरूपमुपदिष्टमप्यजानानस्योषस्तस्य बोधनाय "यः प्राणेन प्राणिति" इत्यादिना श्रुतौ यत्तटस्थलक्षणमाम्नातं तत्संगृह्णाति—प्राणापानादिभेदस्येति । भेदेन प्रतिभासमानस्य प्राणापानादिकार्यकारणसंघातस्य दारुयन्त्रवत्स्वभावतोऽचेतनस्य यदधिष्ठानवशात्सत्तास्फुरणे भवतस्तच्च प्राणापानादिकं सर्वं यत्संनिधिमात्रेण प्राणापानादिचेष्टावद्भवत्ययस्कान्तसंनिहितायोवत् ॥ २ ॥

**यश्च सर्वस्य चेष्टायामसक्तो निष्क्रियः स्वयम् ॥**
**स हि सर्वान्तरः साक्षादात्मा नान्यः सुरर्षभाः ॥ ३ ॥**

यश्चेति । तस्य सर्वस्य कार्यकारणसंघातस्य सत्यामपि प्राणापानादिरूपायां चेष्टायां यो निरुपाधिकश्चिन्मात्ररूप आत्मा स्वयमविक्रियः संस्तत्कृतैः पुण्यपापादिभिर्न सज्जते स खलु प्रागुदीरितः सर्वान्तरत्वादिलक्षण आत्मेत्यर्थः ॥ ३ ॥

**योऽयं सर्वान्तरः स्वात्मा सोऽहमर्थो न विग्रहः ॥**
**दृश्यत्वादस्य देहस्य द्रष्टा योऽस्य स एव सः ॥ ४ ॥**

योऽयमित्यादि । "अहं ब्रह्मास्मि" इत्यादौ प्रत्यगर्थवाचिनोऽहमित्यस्मच्छब्दस्य सर्वान्तरः सर्वप्रत्यग्भूत उदीरित आत्मैव मुख्योऽर्थः । न तु षाट्कौशिकं स्थूलशरीरम् । घटादिवदचेतनत्वेन तस्य दृश्यत्वात् । अस्य च स्थूलदेहस्य यो द्रष्टा स एव सर्वान्तर आत्मेत्यर्थः ॥ ४ ॥

**योऽयं सर्वान्तरः स्वात्मा सोऽयं न प्राणपूर्वकः ॥**
**दृश्यत्वात्प्राणपूर्वस्य द्रष्टा योऽस्य स एव सः ॥ ५ ॥**

एवं स्थूलशरीरादात्मन आन्तरत्वं प्रतिपाद्य लिङ्गशरीरादपि तत्प्रतिपादयति—योऽयमिति । न प्राणपूर्वक इति । प्राणापानाद्याः पञ्च वायवो धीकर्मेन्द्रियाणि दश बुद्धिमनसी चेत्येवं सप्तदशात्मको यः सूक्ष्मदेहः सोऽपि नाऽऽत्मा । तस्यापि भूतकार्यत्वेन दृश्यत्वात् । तत्कार्यत्वं च शिवमाहात्म्यखण्डे प्रतिपादितम् । एवं कार्यकारणसंघातस्य यो द्रष्टा स सर्वान्तर आत्मेति ताटस्थ्येन निरुपाधिकस्वरूपं लक्षितम् ॥ ५ ॥

---

१ ङ. 'क्षात्परमार्थः सु' । २ च. 'यः सन्कृतपु' ।

दृष्टेर्द्रष्टा श्रुतेः श्रोता मतेर्मन्ता च यः सुराः ॥
विज्ञातेरपि विज्ञाता स हि सर्वान्तरः परः ॥ ६ ॥

"न हि दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येत्" इत्यादिना श्रुतौ साक्षादेव तत्स्वरूपं शृङ्गग्राहिकया स्वप्रकाशचिदात्मकं लक्षितं तत्संगृह्णाति—दृष्टेर्द्रष्टेति । रूपशब्दादिविषयसंप्रयुक्तचक्षुरादिद्वारा रूपाद्युपरागेण जायमाना स्वरूपचिच्छायाव्याप्ता बुद्धिवृत्तिर्दृष्टिश्रुत्यादिषष्ठ्यन्तपदैर्विवक्षिता । दृष्टिश्रुत्यादयो ह्यनात्मभूतं रूपादिविषयजातमेव प्रकाशयन्ति न तु स्वात्मनश्चैतन्यप्रकाशेन व्याप्तारं रूपादिरहितं प्रत्यगात्मानम् । स खलु लौकिक्या दृष्टेर्द्रष्टा चैतन्यस्वरूपया स्वभावभूतया दृष्ट्या व्याप्तया कथं कर्मीभूतया लौकिक्या दृष्ट्या व्याप्येत । एवं श्रुतेः श्रोतेत्यादावपि योजनीयम् । एवं बुद्धिवृत्तेः प्रकाशकः स्वप्रकाशचिदात्मा स एवोक्तविधः सर्वान्तरः परमात्मेत्यर्थः ॥ ६ ॥

अतोऽन्यदार्तं सकलं न सत्यं तु निरूपणे ॥
स एव सर्वं नैवान्यदिति सम्यङ्निरूपणे ॥ ७ ॥

इत्थं सर्वान्तरमात्मानं स्वरूपतटस्थलक्षणाभ्यामुपदिश्य तद्व्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वमाम्नायते—"अतोऽन्यदार्तम्" इति तदभिप्रायमाविष्करोति—अत इति । अतोऽस्मात्सर्वान्तरादात्मनोऽन्यद्यत्कार्यकारणादिकं भूतभौतिकं जगदस्ति तदार्तमधिष्ठानतया याथात्म्यज्ञानेन शुक्तिरूप्यवद्बाधितम् । अतस्तस्य व्यवहारदशायामेव सत्यत्वम् । परमार्थनिरूपणे तु नैव तत्सत्यम् । किंतु सर्वान्तरे प्रत्यगात्मन्यध्यस्तत्वेन तत्रैव लीयमानमधिष्ठानमात्रेणावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यथा पृथिव्यामोतं च प्रोतं च सकलं सुराः ॥
तथाऽप्सु सकलं देवा ओतं प्रोतं न संशयः ॥ ८ ॥

एवमध्यात्मं प्रत्यगात्मनः सर्वान्तरत्वमुपदिश्याधिभूतमपि तदुपदेष्टुं गार्गीब्राह्मणं संगृह्णाति—यथा पृथिव्यामित्यादिना । तत्र हि सर्वान्तरस्याऽऽत्मनो निरतिशयं सूक्ष्मत्वं व्यापित्वं च दर्शयितुं पृथिव्यादीनां ब्रह्मलोकान्तानामुत्तरोत्तरमोतप्रोतभावेन सूक्ष्मताव्यापित्वेन तरतमभावेनाऽऽम्नायते "यदिदं सर्वमोतं च प्रोतं च" इत्यादिना । यथा तन्तुषु पटो दीर्घसूत्रैस्तिर्यक्सूत्रैश्चोतप्रोतभावे-

---

१ घ. 'दिरू' । २ च. 'रूपणम् ॥ ७ ॥ ३ ङ. 'वास्ततप्रोतं नैव सं' ।

नावस्थितस्तथा पार्थिवं सर्वं जगत्कारणभूतायां सूक्ष्मायां व्यापिकायां पृथिव्यामोतप्रोतभावेनावस्थितं यथैवं तथा तत्सर्वं पृथिवीतत्त्वं कारणभूतास्वप्स्वोतप्रोतभावेनावस्थितम् । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ८ ॥

आपश्च वायौ हे देवा ओताः प्रोतास्तथैव च ॥
अन्तरिक्षेषु वायुश्च लोकेषु सुरपुङ्गवाः ॥ ९ ॥
अन्तरिक्षाश्च लोकाश्च तथा गन्धर्वकेषु च ॥
लोकेष्वादित्यलोकेषु स्थिता गन्धर्वसंज्ञिताः ॥ १० ॥
चन्द्रलोकेषु चाऽऽदित्यलोका ओतास्तथैव च ॥
चन्द्रलोकाश्च नक्षत्रलोकेषु सुरपुङ्गवाः ॥ ११ ॥
देवलोकेषु नक्षत्रलोका ओतास्तथैव च ॥
देवलोकाश्च हे देवा इन्द्रलोकेषु संस्थिताः ॥ १२ ॥

आपश्च वायाविति । नन्वपामग्निः कारणम् "अग्नेरापः" इति श्रुतेः । तथा चाऽऽपोऽग्नाविति वक्तव्यम् । नैष दोषः । अग्नेः पार्थिवं वायव्यं धातुमनाश्रित्येतरभूतवत्स्वातन्त्र्येणावस्थानं नास्तीति तत्कारणभूते वायावपामोतप्रोतभावो व्यपदिश्यते । अन्तरिक्षेषु वायुश्चेत्यादि । अन्तरिक्षलोकानां वायोः संचरणस्थानत्वात्स तत्रोतप्रोतभावेनावस्थितः । सूक्ष्मतारतम्यभावक्रमेणोत्तरोत्तरं सातिशयभोगाश्रयाकारेण परिणतानि संहतानि पञ्चभूतान्येवावस्थानविशेषैस्तत्तल्लोकत्वेन व्यपदिश्यन्ते । अत एव सर्वत्रान्तरिक्षलोकेषु गन्धर्वलोकेष्वित्येवमेकैकस्मिन्नपि लोके बहुवचनप्रयोगः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्राजापत्येषु लोकेषु स्थिता ऐन्द्राः सुरर्षभाः ॥
प्राजापत्यास्तथा लोका ब्रह्मलोकेषु संस्थिताः ॥ १३ ॥
विष्णुलोकेषु हे देवा ब्रह्मलोकाः सुसंस्थिताः ॥
विष्णुलोकास्तथा ओता रुद्रलोकेषु हे सुराः ॥ १४ ॥
रुद्रलोकाः स्थिता लोकेष्वीश्वरस्य सुरर्षभाः ॥
सदाशिवस्य लोकेषु स्थिता ह्यैशाः सुरर्षभाः ॥ १५ ॥

---

१ घ. °त्यपूर्वेषु । २ घ. संहितानि । ३ घ. °स्थानि° । ४ घ. °लोकास्तथा लो° ।

ओताः प्रोताश्च ते लोका ब्रह्मसंज्ञे परे शिवे ॥
एवं सर्वे सदा साक्षिस्वरूपे प्रत्यगात्मनि ॥ १६ ॥

प्राजापत्येष्विति। प्रजापतिः स्थूलशरीराभिमानी विराट्। तच्छरीरारम्भकाणि वैराजपदोपभोगसाधनानि पञ्च भूतानि प्राजापत्या लोकास्तेष्वित्यर्थः। प्राजापत्यास्तथेति। हिरण्यगर्भरूपापन्नेन ब्रह्मणा पञ्चीकृतानि ब्रह्माण्डारम्भकाणि तान्येव वियदादिभूतानि ब्रह्मलोकशब्देनोच्यन्ते। तेषु कारणभूतेषु कार्यभूताः प्राजापत्यलोका ओतप्रोतभावेनावस्थिता इत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥

सर्वान्तरतमे प्रोता ओता अध्यासतः स्थिताः ॥ १७ ॥
सर्वाधिष्ठानरूपस्तु प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः ॥
न कस्मिंश्चित्स्थितः साक्षी सत्स्वरूपः सुरर्षभाः ॥ १८ ॥

अध्यासतः स्थिता इति। यथैवमेते सर्वे लोकाः स्वस्वव्यापकेष्वध्यासत एवावस्थिता अतो न वास्तवाः। एवमेव सर्वदा ते सर्वे ब्रह्मलोकान्ताः स्वप्रतीत्यधिष्ठानभूते सच्चिद्रूपे प्रत्यगात्मनि सर्वान्तरे मायावशेनोतप्रोतभावेनावस्थिताः। सर्वाधिष्ठानभूतस्तु प्रत्यगात्मा स्वव्यतिरिक्ते कस्मिंश्चिदोतप्रोतभावेनावस्थितो न भवति किंतु स्वमहिमप्रतिष्ठः। पराधीनप्रकाशानां सद्विलक्षणानामेव सत्तास्फुरणसिद्ध्ये तादृशे वस्तुन्योतप्रोतभावः। अयं तु स्वयंप्रभः स्वयंप्रकाशमानः सत्स्वभावश्च कुतोऽन्यस्मिन्नाधार ओतप्रोतभावेनावतिष्ठेतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥

यस्मिन्नध्यस्तरूपेण स्थितं सर्वं निरूपणे ॥
स एव सकलं नान्यदिति सम्यङ्निरूपणे[3] ॥ १९ ॥

एवं पृथिव्यादीनां ब्रह्मलोकान्तानां सर्वान्तरे प्रत्यगात्मन्यध्यस्ततया प्रतीतिं प्रतिपाद्य परमार्थतोऽधिष्ठानाव्यतिरिक्तत्वमाह—यस्मिन्निति ॥ १९ ॥

योऽयमात्मा स्वयं भाति सत्तयाऽन्यविवर्जितः ॥
स एव साक्षात्सर्वेषामन्तर्यामी न चापरः ॥ २० ॥

एवं सर्वजगत्कल्पनास्पदत्वेनाऽऽत्मनः सर्वान्तरत्वमुपपाद्यान्तर्यामित-

---

१ घ. ङ. स्थूलप्रपञ्चाभि॰। २ ङ. स्वरूपव्यति॰। ३ घ. च. ॰पणम् ॥ १९ ॥

याऽपि तत्प्रतिपादयितुमन्तर्यामिब्राह्मणं संगृह्णाति—योऽयमात्मेत्यादिना। योऽयं सर्वान्तरः प्रागुदीरित आत्मा सत्स्वभावः स एव सर्वेषां हृद्यन्तरवस्थाय नियमनादन्तर्यामी। न तु प्रत्यगात्मनस्तस्मादन्यः कश्चिदित्यर्थः ॥ २० ॥

पृथिव्यामपि यस्तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरः सदा ॥
यं न वेद सुराः पृथ्वी शरीरं यस्य भूरपि ॥ २१ ॥
योऽन्तरो यमयत्येतां भूमिं निष्क्रियरूपतः ॥
एष एव हि नः साक्षादन्तर्यामी परामृतः ॥ २२ ॥
अप्सु तिष्ठन्नपां देवा अन्तरो यं न ता विदुः ॥
आपः शरीरं यस्यैता योऽन्तरो यमयत्यपः ॥
एष एव हि नः साक्षादन्तर्यामी परामृतः ॥ २३ ॥

श्रुतौ ह्यधिदैवतमधिभूतमध्यात्मं च तदुपादानत्वेनान्तरवस्थितो निरस्तसमस्तोपाधिकः प्रत्यगात्मा तत्तन्नियमनव्यापारयोगादन्तर्यामीत्याम्नातम् "यः पृथिव्यां तिष्ठन्" इत्यादिना तच्छ्लोकी करोति—पृथिव्यामिति। यः कारणभूत आत्मा पृथिव्यामभितस्तिष्ठन्भवति पृथिव्या बहिरवस्थितो न तां नियन्तुं शक्नोतीत्यभिप्रेत्य विशिनष्टि—पृथिव्या अन्तर इति। उपादानकारणत्वेन पृथिव्या अभ्यन्तरप्रदेशेऽपि व्याप्य वर्तमानत्वात्स पृथिव्या अन्तरः। एवमन्तर्वर्तमानं यं पृथिवी देवता न वेद ममाप्यन्यः कश्चिन्नियन्ता वर्तत इति। यस्य चैषा पृथिवी शरीरं शरीरवदाच्छादिका न ततोऽतिरिक्तं शरीरमस्ति। एवंभूतो यः परमात्मैतां भूमिमन्तरवस्थितः सन्नियमयति स्वव्यापारे प्रेरयत्येष एवान्तर्यामी। नन्वन्तर्यमनलक्षणव्यापारयोगात्तस्य विक्रियाप्रसक्तिरित्यत आह—निष्क्रियेति। यत्तस्य पारमार्थिकं निष्क्रियं रूपं तदपरित्यागेनैवोपाधिवशान्नियच्छतीत्यर्थः। ननु सोपाधिकत्वादयमप्यस्मदादिवत्कश्चिज्जीव एवेत्याशङ्क्याऽऽह—परामृत इति। अन्तर्यमनोपाधेरात्मीयत्वेनानभिमानात्साक्षादयमेव परामृतः। विकारजातेभ्यः परः सांसारिकदुःखाद्यसंस्पृष्टः परमात्मेत्यर्थः। अप्सु तिष्ठन्नितिपर्यायेऽप्येवं योज्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

एवमग्नेश्च यो नेता चान्तरिक्षस्य हे सुराः ॥ २४ ॥

---

१ झ. 'ष्ठतिपृ'।

वायुपूर्वस्य सर्वस्य चेतनाचेतनस्य च ॥
एष एव हि नः साक्षादन्तर्यामी परामृतः ॥ २५ ॥

एवं पर्यायद्वयं यथाश्रुति ग्रन्थयित्वा " योऽग्नौ तिष्ठन् " "योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्" इत्येवमादीन्पर्यायान्समानपाठत्वादतिदेशेन संगृह्णाति—एवमिति । वायुपूर्वस्येति । "यो वायौ तिष्ठन्" इति निर्दिष्टो वायुः पूर्वो यस्य "दिवि तिष्ठन् " इत्यादिना निर्दिष्टस्य द्युप्रभृतेः स तथोक्तः । तस्य चेतनाचेतनात्मकस्य सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य यो नेता स्वव्यापारेषु नियमेन प्रेरयितैष एव सर्वान्तरः प्रत्यगात्मैवान्तर्यमनयोगादन्तर्यामी भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

अदृष्टोऽयं सुरा द्रष्टा श्रोतैवायं तथाऽश्रुतः ॥
अमतश्च तथा मन्ता विज्ञाता केवलं सुराः ॥ २६ ॥

नन्विममन्तर्यामिणं स्वात्मनि तिष्ठन्तमस्मदादिवत्पृथिव्यादिदेवता अपि कस्मान्न विदुरित्यत आह—अदृष्टोऽयमिति । रूपराहित्येन कस्यचिदपि चक्षुर्दर्शनस्यायमविषय इत्यदृष्टः । स्वयं तु चक्षुषि संनिहितत्वाद्दृशिस्वरूप इति द्रष्टा । तथा शब्दराहित्यात्कस्यचिदपि श्रोत्रविषयतामनापन्न इत्यश्रुतः । सर्वश्रोत्रेषु संनिधानेनालुप्तश्रवणशक्तित्वाच्छ्रोता संकल्पविकल्पात्मकं मनस्तेनाविषयीकृतत्वादमतः स्वयमलुप्तमननशक्तिः सन्सर्वत्र मनःसु संनिधानान्मन्ता निश्चयात्मिका बुद्धिर्विज्ञानं तत्र संनिधानात्केवलं विज्ञातैव न तु ते न विज्ञानेन विषयीकृत इत्यर्थः । एतेन " अदृष्टो द्रष्टाऽश्रुतः श्रोता " इति श्रुतेरर्थः संगृहीतः । एवमन्तर्यामिण एव द्रष्टृश्रोतृमन्तृत्वादिरूपेण प्रतिपादनान्नियन्तव्यानां द्रष्टृप्रभृतीनामन्य एव नियन्तेति भेदभ्रमो व्युदस्तः । अत एव श्रूयते " नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता " इत्यादि ॥ २६ ॥

रविसोमाग्निपूर्वेषु[1] विनष्टेष्वयमास्तिकाः ॥
चित्तसाक्षितया भाति स्वप्रकाशेन केवलम् ॥ २७ ॥

नन्वन्तर्यामिणोऽप्यन्य एव जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासु सुखदुःखभोक्तारः संसारिणो जीवा इत्याशङ्क्य तदनन्यत्वप्रतिपादनाय षष्ठाध्यायगतं ज्योतिर्ब्राह्मणं संगृह्णाति—रविसोमेत्यादिना । ज्योतिर्ब्राह्मणे हि जाग्रत्स्वप्नाद्यवस्थासु तत्तदवस्थागतपदार्थैर्व्यवहारतोऽप्यस्योक्तविधस्याऽऽत्मनस्तत्कृतपुण्यपापादिसक-

१ ग. °पूर्णेषु ।

ऽधर्मानुगमनमसङ्गत्वं स्वयंज्योतिष्ट्वादिनिरतिशयानन्दस्वाभाव्यमद्वितीयत्वं चेत्येतानि प्रतिपादितानि । तत्रावस्थात्रयसाक्षिण आत्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वप्रतिपादनाय यदाम्नायते—"अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किंज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवति" इत्यादि तत्संगृह्णाति—रविसोमेति । सूर्यादिषु बाह्यज्योतिःषु व्यावृत्तेष्वप्यात्मा स्वस्वरूपभूतचैतन्यप्रकाशश्चित्तस्थान्तःकरणस्य साक्षितया स्वस्वरूपप्रकाशेनैव सर्वदा भाति न तु स्वप्रतिभाने बाह्यं ज्योतिरपेक्षत इत्यर्थः एतेन जाग्रदवस्था वर्णिता ॥ २७ ॥

**चित्तव्यापारनाशे तु तदभावं सुरर्षभाः ॥**
**स्वप्रकाशेन जानाति सुषुप्तौ वेद तामपि ॥ २८ ॥**

चित्तव्यापारेति । यदा तु स्वप्नावस्थायां चक्षुरादीन्द्रियाणामुपरतत्वाच्चित्तस्यापि बाह्यविषयव्यापारोपरमः केवलं स्वाप्नपदार्थाकारपरिणामेनावस्थानम् । तदा स एवाऽऽत्मा प्रकाशान्तरनिरपेक्षेण स्वरूपचित्प्रकाशेनैव स्वप्नावस्थां जानाति । सुषुप्तौ वेदेति । यदा तु कारणभूते भावरूपाज्ञान इन्द्रियान्तरवच्चित्तमपि लीयते तदा सुषुप्तावस्था तदानीं केवलाज्ञानमयीं तामप्यवस्थां स्वरूपचित्प्रकाशेनैवायमात्मा जानाति ॥ २८ ॥

**आविर्भावतिरोभावरहितस्तु स्वयंप्रभः ॥**
**भावाभावात्मकं सर्वं सदाऽयं वेद केवलः ॥ २९ ॥**

अतस्तिसृष्ववस्थासु स्वयंप्रकाशमानश्चिदात्माऽऽविर्भावतिरोभावधर्मरहितः । अत एव सदा सर्वदा भावाभावात्मकं ज्ञाताज्ञातभेदेन द्विविधं सर्वं जगत्केवलो निरस्तसमस्तोपाधिकः स्वप्रकाशचिन्मात्ररूपोऽयमात्मा जानाति ॥ २९ ॥

**भावाभावात्मना वेद्यं समस्तं सुरपुङ्गवाः ॥**
**वेत्तैवायं न चैवान्यदिति सम्यङ्निरूपणम् ॥ ३० ॥**

भावाभावात्मनेति । ज्ञाताज्ञातरूपेणेत्यर्थः । उक्तं ह्याचार्यैः—"सर्वं वस्तु ज्ञाताज्ञाततया साक्षिचैतन्यस्य विषय एव" इति । एवं रविसोमादिबाह्यप्रकाशनिरपेक्षत्वाज्जाग्रदाद्यवस्थासु स्वयं सर्वस्य भासकत्वादात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं व्यावर्तमानास्ववस्थास्वनुवृत्तेरतस्तद्व्यतिरेकश्चेत्येतावत्सिद्धमिति निगमयति—वेत्तैवेति । वेत्ता वेदितैव केवलं विद्यते न चान्यद्वेद्यमस्ति तस्य परिकल्पितत्वेन मिथ्यात्वादित्यर्थः ॥ ३० ॥

एवं द्वैतं विचारेण स्वात्मना वेद यः पुमान् ॥
स योगी सर्वदा द्वैतं पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ३१ ॥

"यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति" इत्याद्यां श्रुतिं व्याचष्टे—एवं द्वैतमित्यादिना । एवमुक्तरीत्याऽवस्थात्रयसाक्षिणं ततो विविक्तं स्वयंज्योतिःस्वभावमेव तमात्मानं स्वात्मत्वेन यो जानाति स योगी सर्वदा सर्वावस्थासु पश्यन्नपि द्वैतं न पश्यतीत्यन्वयः । अयमर्थः । विदुषः स्वव्यतिरिक्तस्याविद्यातत्कार्यस्य विद्यया निवर्तितत्वादसौ द्वैतं जगच्चक्षुरादीन्द्रियजनितविशेषविज्ञानेन पश्यति । अथापि स्वरूपज्ञानेन भासमान एव भवति ॥ ३१ ॥

द्रष्टुर्दृष्टेर्न नाशोऽस्ति दृश्यमेवं विनश्यति ॥
तच्च द्वैतं दृशेर्दृश्यं नास्ति द्रष्टाऽस्ति केवलम् ॥ ३२ ॥

कुत इत्यत आह—द्रष्टुर्दृष्टेरिति । द्रष्टुरात्मनश्चित्प्रकाशरूपा या दृष्टिस्तस्या नाशो नास्ति । यथाऽग्नेरौष्ण्यं यावदग्निभावि तथाऽविनाशिन आत्मनो दृष्टिरप्यविनाशिनी यावद्द्रव्यभाविनी । अतस्तस्या नाशशङ्का न कार्येत्यर्थः । एतेन "न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्" इत्येषा श्रुतिर्व्याख्याता । ननु सा दृष्टिः सर्वदा विद्यते चेत्तयैव सर्वदा दृश्यजगत्प्रतिभासः कुतो नेत्यत आह—दृश्यमेवेति । हि यस्माद्दृश्यं दृग्विषयं द्वैतं जगन्न पश्यति । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेन प्रतिपन्नोपाधौ विलापितं भवति । अतो विषयाभावकृत एव विशेषाप्रतिभासो न तु चित्स्वरूपविपरिलोपकृत इत्यर्थः । अतस्तद्द्वैतं दृशेः प्रत्यगात्मस्वरूपप्रकाशेन प्रकाश्यं समाधिसुषुप्त्याद्यवस्थासु नैवास्ति । द्रष्टा चिदात्मैव केवलं विद्यते । एतेन "न तु तद्द्वितीयमस्ति" इत्यादिश्रुतिरुक्तार्था भवति ॥ ३२ ॥

एषाऽस्य परमा संपद्गतिश्च परमाऽस्य तु ॥
एषोऽस्य परमो लोक एतद्धि परमं सुखम् ॥ ३३ ॥

एवमद्वितीयात्मज्ञाननिष्ठस्य यद्गत्यादीनां निरतिशयत्वमाम्नायते "एषाऽस्य परमा गतिः" इत्यादिना तत्संगृह्णाति—एषाऽस्येति । यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति सैषा ब्रह्मनिष्ठा परमा संपत् । इतरासां संपदां कृतकत्वेनानित्यत्वान्नित्याद्वितीयब्रह्मात्मनिष्ठैव विशिष्टा संपदित्यर्थः । तथैषैवास्य विदुषो गतिः परमा । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तास्त्वन्या गतयोऽविद्या-

१ ङ. च. छ. झ. द्वैतवि° । २ घ. च. छ. °व हि न° ।

परिकल्पितत्वादपरमा इत्यर्थः। तथाऽस्य विदुष एष एव परमो लोकः। ये कर्मफलाश्रया लोकास्तेऽपरमाः। उदीरितब्रह्मात्मनिष्ठा तु स्वाभाविकत्वान्न केनचित्कर्मणा जायत इति निरतिशयत्वाल्लोक्यमानत्वाच्च परमो लोक इत्यर्थः। एतदेव हि परमं सुखं यन्निरतिशयानन्दब्रह्मात्मभावेनावस्थानं तत्खलु नित्यत्वात्परमं वैषयिकसुखं ह्यनित्यत्वादपरमं तच्छ्लेशभूतत्वादुपेक्षणीयमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

अहिर्निर्ल्वयनीं मुक्तां यथाऽहिः स्वात्मना पुनः ॥
न पश्यति तथा विद्वान्न देहेऽहंमतिर्भवेत् ॥ ३४ ॥

एवं ब्रह्मीभूतः पुरुषः पुनः कार्यकारणसंघातं नाऽऽत्मत्वेनाभिमन्यत इत्येतत्सदृष्टान्तं श्रुत्या प्रतिपादितम् " तद्यथाऽहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता " इत्यादिना तत्संगृह्णाति—अहिर्निर्ल्वयनीं मुक्तामिति । अहिनिर्ल्वयनी सर्पत्वक् । सर्पाश्रये वल्मीकादौ निर्मुक्तां तां त्वचं यथाऽहिः सर्पः पुनः स्वात्मभावेन न पश्यति । एवं ब्रह्म विद्वानपि विविक्तं देहादिकं न कदाऽप्यात्मभावेनाभिमन्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥

सर्वाधारे स्वतःसिद्धे शिवसंज्ञे तु निर्मले ॥
प्रत्यग्रूपे परानन्दे नेह नानाऽस्ति किंचन ॥ ३५ ॥

अपि च । देहाद्यात्मभावस्य भेदाधीनत्वात्तस्य चानिरूपणादित्यभिप्रेत्य तन्निषेधश्रुतिमुदाहरति[2]—नेह नानाऽस्तीति । अत्रेहेति सप्तम्यन्तेन यन्निषेधाधिकरणत्वेन निर्दिष्टं तद्विवृणोति—सर्वाधार इति । यस्मादुक्तविधं ब्रह्म द्वैतजगत्प्रतिभासस्याधिष्ठानमतस्तदेव तन्निषेधस्यावधिरिति यदुक्तं द्वैतप्रपञ्चवत्तस्याप्यध्यस्तत्वशङ्कां वारयति—स्वतःसिद्ध इति । स्वत एव सिद्धं न पुनरधिष्ठानान्तरेऽध्यस्तत्वेनान्याधीनसत्ताकमिति यावत् । निर्मल इति मायाया व्युदासः । एवंभूते शिवसंज्ञे प्रत्यग्रूपेणावस्थितेऽस्मिन्नात्मनि पृथग्भूतं किमपि वस्तु परमार्थतो नास्तीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति इह नानेव पश्यति ॥
तस्माद्ध्यस्तमज्ञानं तत्कार्यं चाऽऽत्मरूपतः ॥ ३६ ॥

श्रुत्युक्तं विपक्षे बाधकमुदाहरति—मृत्योरिति । योऽस्मिन्प्रत्यगात्मभावे-

---

१ घ. छ. झ. 'ज्ञे सुनि' । २ घ. 'षेधे श्रु' ।

नावस्थिते ब्रह्मणि भेदं पश्यत्यहमन्योऽन्यज्जगदीश्वरादिकमिति सोऽयमविद्यावशीकृतः सन्मृत्योर्मरणात्पुनर्मृत्युं मरणं प्राप्नोति पुनः पुनर्जायमानो म्रियमाणश्च भवतीत्यर्थः। अत उक्तविधमद्वितीयात्मदर्शनमेव प्रशस्तमिति निगमयति—तस्मादिति। यदेवं पारमार्थिको भेदो नास्ति तस्मादज्ञानं तत्कार्यं च वियदादिभूतभौतिकं जगच्च सर्वमद्वितीये ब्रह्मण्यध्यस्तम्। अतश्चेदं सर्वमधिष्ठानात्मरूपेणैकप्रकारेणैव द्रष्टव्यम्। यस्मादेकधैवेत्ययमुत्तरशेषः॥ ३६॥

एकधैव महायासाद्द्रष्टव्यो हि मुमुक्षुभिः॥
अयमात्माऽप्रमेयश्च विरजश्च महान्ध्रुवः॥ ३७॥

एवं ह्याम्नातम्—"एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयमजं ध्रुवम्" इति। तस्याय[1]मर्थः। एकधैवैकेनैव प्रकारेण विज्ञानघनैकरसत्वलक्षणेनायमात्मा मुमुक्षुभिर्महायासाद्द्रष्टव्यः। शान्तिदान्त्यादिलक्षणसाधनकलापानुष्ठानजनितं महायासं प्राप्याऽऽत्मसाक्षात्कारः संपादनीयः। महायासादिति कर्मणि ल्यब्लोपे पञ्चमी। ननु दृग्रूप आत्मा चेद्द्रष्टव्यस्तर्हि दृशिकर्मत्वाद्घटवत्तस्य दृश्यत्वं स्यादित्यत आह—अप्रमेयश्चेति। अन्यत्खल्वन्येन प्रमीयते। अद्वितीयस्त्वात्मा कथमन्येन प्रमेयः स्यादतः स्वविषयसाक्षात्कारे संजाते सति स्वरूपप्रकाशेनैव प्रकाशत इति भवत्यसावप्रमेयः। विरजश्चेति। रजो नाम धर्माधर्मादिमलं तद्रहितः। महान्सर्वकारणत्वेन सर्वव्यापी। ध्रुवः कूटस्थनित्यः॥ ३७॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः॥
नानुध्यायाद्बहूञ्शब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्॥३८॥

तमेव धीर इति मन्त्रं संगृह्णाति—तमेवेति। तमुक्तविधमात्मानमेव धीरो धीमानुपदेशतः शास्त्रतश्च विज्ञाय पुनस्तद्विषयां साक्षात्काररूपिणीं प्रज्ञां कुर्वीत। न खल्वपरोक्षभ्रमः परोक्षज्ञानेन निवर्तत इति भावः। एवमात्मविदनात्मविषयान्बहूञ्शब्दान्नानुध्यायान्नानुचिन्तयेत्। ध्यायतेर्लेट्याडागमः। कुत इत्यत आह—वाच इति। हि यस्मात्तद्बहुशब्दानुचिन्तनं वाचो विग्लापनं वागिन्द्रियस्य विशेषेण ग्लानिकरं तस्मादित्यर्थः॥ ३८॥

स वा एष महानात्मा जन्मनाशादिवर्जितः॥
वशी सर्वस्य लोकस्य सर्वस्येशान एव च॥ ३९॥

उक्तवक्ष्यमाणकृत्स्नोपनिषत्प्रतिपादनपरा "स वा एष महानज आत्मा"

---

१ ङ. तदयमर्थः। २ ङ. 'णलक्षणक'।

इत्यादिका येयं कण्डिका समाम्नाता तां संगृह्णाति—स वा एष इति । तत्र तावद्ध्येयस्वरूपं प्रतिपाद्यते । स पूर्वोक्तो जगत्कारणभूत एष हृन्मध्येऽवस्थितो योऽयं महानपरिच्छिन्न आत्मा जन्मनाशादिसकलसांसारिकभावविकाररहितः स एव सर्वस्य ब्रह्मेन्द्रादिजनस्य वशी सर्वो ह्यस्य वशे वर्तते । आम्नायते हि—" भीषाऽस्माद्वातः पवते । भीषोदेति सूर्यः" इत्यादि । न केवलं वशी । तस्य च ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य सर्वस्येशान ईशिता च भवति ॥ ३९ ॥

**सर्वस्याधिपतिः शुद्धो न भूयान्साधुकर्मणा ॥**
**कर्मणाऽसाधुना नैव कनीयान्सुरपुङ्गवाः ॥ ४० ॥**

तत्रेशानत्वं निरङ्कुशमित्याह—सर्वस्याधिपतिरिति । अधिपतिरधिष्ठाय पालयिता । स्वतन्त्र इत्यर्थः । यो ह्यधिष्ठाय पालयति स ईष्टे यश्चेशानः स वशी भवत्येवं त्रयाणां विशेषणानामुत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वहेतुत्वं द्रष्टव्यम् । यतोऽयमात्मा शुद्धोऽनाधेयातिशयस्वरूपः । अतः साधुना शास्त्रविहितेनाग्निहोत्रादिकर्मणा न भूयान्भवति । पूर्वावस्थातः केनचिद्धर्मेणोपचितो न भवतीत्यर्थः । तथाऽसाधुना शास्त्रप्रतिषिद्धेन ब्रह्महननादिना कनीयानल्पतरोऽपि न भवति । पूर्वावस्थातो न हीयत इत्यर्थः । कर्मवशीकृतस्य ह्यात्मनः साध्वसाधुकर्मजन्यातिशयभाक्त्वं संभवति । एष तु निरुपाधिक आत्मा सर्वेश्वरः कर्मसहितस्य सर्वस्य जगत ईशनशीलः । अतस्तत्परतन्त्रे साध्वसाधुकर्मणी तस्मिन्नुपचयापचयलक्षणं विकारं जनयितुं न प्रभवत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

**एष सर्वेश्वरः साक्षाद्भूताधिपतिरेव च ॥**
**भूतपालश्च लोकानामसंभेदाय हे सुराः ॥ ४१ ॥**

तथा साक्षादेष एव प्रत्यगात्मा ब्रह्मादिस्तम्बान्तानां सर्वेषां भूतानामधिपतिः । तथा तानि भूतानि पालयतीति भूतपालः । लोकानां भूरादीनां ब्रह्मलोकान्तानामसंभेदाय तत्तन्मर्यादायाः संभेदोऽतिक्रमो मा भूदित्येतदर्थम् ॥ ४१ ॥

**एष सेतुर्विधरणस्तमेव ब्राह्मणोत्तमाः ॥**
**वेदानुवचनेनापि यज्ञेन सकलेन च ॥ ४२ ॥**

एष एवाऽऽत्मा विधरणो वर्णाश्रमादिव्यवस्थाया विधारयिता सन्सेतुर्भवति ।

---

१ झ. °मधिपः । त° ।

यथा लौकिकः सेतुरसंभेदहेतुस्तद्वदयं भवतीत्यर्थः। अयं भावः। तत्प्रणीतश्रुतिस्मृत्युक्तमार्गं योऽनुतिष्ठति तज्जन्यसुकृतेन संसारार्णवं संतारयतीति सेतुः। एवं वेद्यस्वरूपं प्रतिपाद्य तद्विद्योत्पत्तौ वेदानुवचनादेर्यत्साधनत्वमाम्नातम्—"तमेतं वेदानुवचनेन" इत्यादि तत्संगृह्णाति—तमेवेति । मन्त्रब्राह्मणात्मकस्य कृत्स्नस्य वेदस्य यन्नित्यस्वाध्यायलक्षणमनुवचनं तेन। तथा तत्प्रतिपाद्येन नित्यनैमित्तिकरूपेण यज्ञेनाग्निहोत्रादिना ॥ ४२ ॥

**दानेन तपसा देवास्तथैवानशनेन च ॥**
**वेत्तुमिच्छति यो विद्वान्स मुनिर्नेतरो जनः ॥ ४३ ॥**

दानेन श्रुतिस्मृतिपुराणविहितेन तुलापुरुषादिना । तथाऽनशनरूपेण तपसा न तु कृच्छ्रचान्द्रायणादिना। अत्रानशनशब्देन कामानशनं विवक्षितं न तु भोजननिवृत्तिः। तथा सति जीवनलोपप्रसङ्गेन विद्यानुत्पत्तिप्रसङ्गात्। एवमेतैर्वेदानुवचनादिभिस्तमुक्तविधमात्मानमेव यो वेत्तुं वेदितुं ज्ञातुमिच्छति । अत्र तृतीयाश्रुत्याऽन्तःकरणशुद्धिद्वारा वेदानुवचनादीनां विविदिषासाधनत्वमुपन्यस्तम्। स चोत्पन्नविविदिषः पुनर्वक्ष्यमाणैः शान्तिदान्त्यादिभिः श्रवणादिभिश्चोत्पन्नया विद्यया तमुदीरितरूपमात्मानं साक्षात्कुर्वन्नेव मननधर्मयोगान्मुनिर्योगी भवति। न त्वितरोऽनात्मज्ञो जनः। तस्य ह्यनात्मविषये सत्यपि मनने कर्मसंबन्धात्कर्मित्वमेव न मुनित्वम्। आत्मवित्तु कृतकर्तव्यत्वात्केवलं मुनिरेव। अनेन च "एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति" इति श्रौतमवधारणं व्याख्यातं भवति ॥ ४३ ॥

**नेति नेतीति निष्कृष्टो य एष सर्वसाधकः ॥**
**सोऽयमात्मा सदा ग्राह्यस्वरूपो न हि गृह्यते ॥ ४४ ॥**

सर्वस्य वशी सर्वस्येशान इत्यादिना विधिमुखेन प्रतिपादितस्याऽऽत्मतत्त्वस्य सोपाधिकत्वशङ्का मा भूदित्यधुना व्यतिरेकमुखेन यदवाङ्मनसगम्यं स्वरूपं प्रतिपादितम् "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्यादि श्रुत्या तत्संगृह्णाति—नेति नेतीति। इदमर्थवाचिनेतिशब्देन संनिहितं दृश्यं परामृश्यते। वीप्सया च तस्य सर्वस्य निषेधः। तदयमर्थः—यदिदं दृश्यं द्वैतजातमस्ति तत्सर्वं नेति नेतीति विलाप्य सर्वनिषेधावधिभूतो योऽयं निष्कृष्टो निरस्तसमस्तोपाधिक आत्मा स एष सर्वसाधकः। अविद्याकर्मादिसर्वव्यवहारनिष्पादकः। नातोऽन्यः कश्चित्कर्ता

---

१ घ. °त्सर्वमिति नेति वि° । छ. °त्सर्वमिति नेति नेति वि° । २ ङ. °कः । ततोऽन्यत्कश्चि° । च. °कः कश्चि° ।

भोक्ता परमार्थतो विद्यत इत्यर्थः । तस्य च सर्वनिषेधावधिभूतस्याऽऽत्मनः स्वाभाविकं रूपमाह—सोऽयमिति । योऽयमुदीरितरूपः प्रत्यगात्मा सर्वदा हस्तपादादिभिरिन्द्रियैरग्राह्यस्वभावः । न ह्यसौ केनचिदिन्द्रियेण गृह्यते । इन्द्रियाणां रूपादिमद्वस्तुविषयत्वात् ॥ ४४ ॥

**तथाऽशीर्यस्वभावश्च हे देवा नैव शीर्यते ॥**
**असङ्गरूपो भगवान्सर्वदा न हि सज्जते ॥ ४५ ॥**

तथाऽयमात्माऽध्यस्तप्रपञ्चवद्विशरणशीलस्वरूपोऽपि न भवति । न खल्वसौ शीर्यते । निरवयवत्वेन विशरणासंभवात् । अतो दृश्यनिषेधावधिभूतं तत्त्वं सर्वदा बाधविधुरस्वरूपमित्यर्थः । ननूपगमापगमधर्मवतो दृश्यस्य संपर्कवशात्तदधिष्ठानस्याऽऽत्मनोऽपि विकारः किं न स्यादित्यत आह—असङ्गरूप इति । पद्मपत्रवन्निर्लेपस्वरूपः । न ह्यसौ क्वचित्सज्जत आत्मीयत्वेन क्वचिदप्यभिमानाभावात् । आसक्तिहेतोर्दृश्यस्य च मिथ्याभूतस्य परमार्थतयाऽऽसञ्जकत्वासंभवात् । न हि मरुमरीचिकाजलैर्मरुभूमिरार्द्रीक्रियत इति भावः ॥ ४५ ॥

**एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य**
**न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ॥**
**तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा**
**न लिप्यते कर्मणा पापकेन ॥ ४६ ॥**

"तदेतदृचाऽभ्युक्तम्" इति श्रुत्या प्रतिपादितार्थसंवादित्वेनोदाहृतमृङ्मन्त्रं संगृह्णाति—एष नित्य इति । स एष नेति नेत्यात्मेतिश्रुत्याऽतद्व्यावृत्तिमुखेन यदात्मनः स्वरूपं प्रतिपादितमेष एव ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो नित्यो महिमा । अन्ये तु महिमानः कर्मकृतत्वादनित्याः । अयं तु स्वाभाविकत्वान्नित्य इत्यर्थः । कुत इत्यत आह—न वर्धत इति । पुण्यपापरूपेण द्विविधेन कर्मणा वृद्ध्यवृद्धिलक्षणां विक्रियां न प्राप्नोति । विकारहेतुसङ्गविरहस्य प्रतिपादितत्वात् । अतो निर्विकारत्वादेष एव नित्यो महिमेत्यर्थः । तथा च तस्यैव महिम्नः पदवित्स्यात् । पद्यते गम्यते ज्ञायत इति पदं स्वरूपं तस्य पदस्य वेदिता भवेदित्यर्थः । तद्वेदनस्य फलमाह—तं विदित्वेति । तं नित्यमहिमरूपमात्मानं साक्षात्कृत्य विद्वान्पापकेन कर्मणा न लिप्यते । अत्र पापशब्देन पापवत्पुण्य-

१ घ. °दा श्रोत्रादि° । २ ङ. च. छ. °श्च देहे वा । ३ झ. °तं कृत्वा स° ।

स्यापि संसारहेतुत्वात्तदुभयं विवक्षितम् । अतः संसारहेतुभूतेन पुण्यपापरूपेण द्विविधेन कर्मणा लेपो विदुषो विद्यया निवर्त्येत इत्यर्थः ॥ ४६ ॥

तस्माद्ब्रह्मज्ञानलाभाय विद्वा-
ञ्शान्तो दान्तः सत्यवादी भवेच्च ॥
कर्मत्यागी सर्ववेदान्तसिद्धं
विद्याहेतुं संततं त्वभ्युपेयात् ॥ ४७ ॥

तत्र विद्योत्पत्तौ बहिरङ्गसाधनानि वेदानुवचनादीनि प्राग्दर्शितानि । अथ "तस्मादेवंविच्छान्तो दान्तः" इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितान्यन्तरङ्गसाधनानि दर्शयति—तस्मादिति। यस्माददद्वितीयात्मविज्ञानस्येदृग्विधं फलं तस्मात्तल्लाभाय शान्त्यादिगुणयुक्तो भवेत्। तत्र शान्तो बाह्येन्द्रियव्यापारादुपरतः। दान्तो मानसविषयतृष्णाभ्यो निवृत्तः। सत्यवादीति। एतच्च सत्यवदनं कृत्स्नयोगाङ्गोपलक्षणम्। कर्मत्यागीति श्रुतिगतोपरतपदस्य व्याख्यानम्। लोकान्तरसाधनानि विद्याया विरोधीनि यानि कर्माणि तत्त्यागी भूत्वेत्यर्थः। सर्ववेदान्तसिद्धमिति। श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिवेदान्तप्रतिपादितं श्रवणमननादिकं विद्याहेतुं निरन्तरमुपगच्छेदित्यर्थः ॥ ४७ ॥

त्रिपुण्ड्रमुद्धूलनमास्तिकोत्तमाः
सदाऽऽचरेच्छंकरवेदने रतः ॥
शिवादिशब्दं च जपेद्विशेषतः
प्रपूजयेद्भक्तिपुरःसरं हरम् ॥ ४८ ॥

तथा जाबालोपनिषदादिषु प्रतिपादितं त्रिपुण्ड्रधारणादिकमपि शिवप्रीतिकरत्वेन परविद्योत्पत्तावन्तरङ्गसाधनमित्याह—त्रिपुण्ड्रमिति ॥ ४८ ॥

साधनैः सकलैः सहितः सुरा
वेदनेन समस्तमिदं जगत् ॥
देवरूपतयैव तु निश्चितं
वेद हस्ततलस्थितबिल्ववत् ॥ ४९ ॥

साधनैः सकलैरित्यादि। वेदानुवचनादिभिः शान्तिदान्त्यादिभिः श्रवणम-

१ घ. अतस्तस्मा°। २ घ. °योगोप°। ३ घ. °वप्रतिपर°। ४ ङ. च. °त्। वेदरू°।

ननादिभिश्चेत्यर्थः । हस्ततलेति । हस्ततलस्थितबिल्वफलवत्सर्वस्य दृश्यजातस्य परशिवस्वरूपत्वमापरोक्ष्येण यो वेद जानाति ॥ ४९ ॥

नैनं पाप्मा तरति ब्रह्मनिष्ठं
सर्वं पापं तरति प्राकृतं च ॥
नैनं पाप्मा तपति ब्रह्मनिष्ठं
सर्वं पापं तपति प्राकृतं च ॥ ५० ॥

तस्य किं भवतीत्येतत्प्रतिपादयति—नैनमिति । एवं सम्यग्ज्ञानिनं पाप्मा पुण्यपापलक्षणो न तरति नातिक्रामति स एव ब्रह्मविद्भवपरंपरोपभोग्यफलं तत्सर्वं पुण्यपापमतिक्रामति । तथा यच्चान्यत्प्राकृतं मायामयं कार्यजातमस्ति तत्सर्वमतिक्रामति । एवं हि श्रूयते—"एतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः कल्याणमकरवमित्युभे उ हैवैष एते तरति नैनं कृताकृते तपतः" इति । तत्र च कृताकृतयोरुभयोरपि पुण्यपापयोस्तरणीयत्वमतापकत्वं च प्रतिपादितम् । अतोऽत्रापि पापग्रहणमुभयोरुपलक्षणार्थं द्रष्टव्यम् । नैनं पाप्मा तरतीति श्रुतिं व्याख्याय नैनं पाप्मा तपतीत्यतापकत्वप्रतिपादिकां श्रुतिमपि संगृह्णाति—नैनमिति । कृताकृतलक्षणः पुण्यपापरूपः पाप्मैनं ब्रह्मविदं न तपति । ब्रह्मविदेवाऽऽत्मज्ञानाग्निना सर्वं निर्दहति । कृताकृतयोः पुण्यपापयोरतापकत्वं तैत्तिरीयकेऽप्याम्नातम्—"एतꣳ ह वाव न तपति किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरवम्" इति । तथा गीतास्वात्मज्ञानस्य कृत्स्नपापनिर्दाहकत्वं भगवताऽप्युक्तम्—

"यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ।
ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा" इति ॥ ५० ॥

इत्थं ब्रह्म स्वात्मभूतं विदित्वा
श्रद्धापूर्वं देहमेतं स्वकीयम् ॥
अर्थं सर्वं क्षेत्रजातं समस्तं
दद्यादस्मै देशिकेन्द्राय मर्त्यः ॥ ५१ ॥

"सोऽहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति" इति श्रुत्या

---

१ ङ. °तले सुस्थि° ।

स्वात्मसहितं सर्वस्वं ब्रह्मोपदेशकारिणे गुरवे देयमिति प्रतिपादितं तदप्याह—इत्थमिति ॥ ५१ ॥

यश्चाऽऽतृणत्त्यवितथेन कर्णा-
वदुःखं कुर्वन्नमृतं संप्रयच्छन् ॥
तं विद्यात्पितरं मातरं च
तस्मै न द्रुह्येत्कृतमस्य जानन् ॥ ५२ ॥

तथाविधस्य गुरोर्मातापितृरूपत्वेन सर्वदा द्रोहो न कार्य इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं यास्कोदाहृतमपि मन्त्रं स्वयं दर्शयति—य इति । अवितथेन परमार्थोपदेशेन यो गुरुः कर्णावातृणत्त्याविध्यति । किं कुर्वन्नदुःखं दुःखमकुर्वन् । लौकिकं हि कर्णभेदनं दुःखहेतुर्भवति । न केवलं दुःखाकरणमात्रम् । अपि तर्ह्यमृतमनश्वरमात्मस्वरूपं संप्रयच्छन् । स्वस्वरूपभूतोऽप्यात्मा प्रागज्ञानावृतत्वेन नष्टप्राय आसीत्पुनर्गुरोरुपदेशेन कण्ठगतचामीकरवत्पुनर्लभ्यमानो भवतीत्यभिप्रायः । तममृतत्वस्य प्रदातारं गुरुमेव मातापितृबुद्ध्या जानीयात् । स्मर्यते हि—"स हि विद्यातस्तं जनयति तच्छ्रेष्ठं जन्मशरीरमेव मातापितरौ जनयतः" इति । अतः कारणादस्य गुरोः संबन्धि कृतममृतत्वसाधनब्रह्मात्मज्ञानोपदेशरूपं कर्म जानन्कृतज्ञतया तस्मै कदाचिदपि द्रोहो न कार्यः ॥ ५२ ॥

स्वदेशिकस्यैव शरीरचिन्तनं
भवेदनन्तस्य शिवस्य चिन्तनम्[1] ॥
स्वदेशिकस्यैव तु पूजनं तथा
भवेदनन्तस्य शिवस्य पूजनम् ॥ ५३ ॥
स्वदेशिकस्यैव तु नामकीर्तनं
शिवादिशब्दस्य तु कीर्तनं भवेत् ॥
स्वदेशिकस्यैव तु बाधनं[2] तथा
भवेदनन्तस्य शिवस्य बोधनम् ॥ ५४ ॥

---

१ घ. ॰दचिन्त्यस्य । २ घ. साधनम् ।

तस्माद्विद्वान्सर्वमेतद्विहाय
श्रद्धायुक्तः सद्गुरुं सत्यनिष्ठम् ॥
विद्याकोशं वेदवेदान्तनिष्ठं
गच्छेन्नित्यं सत्यधर्मादियुक्तः ॥ ५५ ॥

इमं मन्त्रार्थं प्रपञ्चयति—स्वदेशिकस्येत्यादिना ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

वक्तव्यं सकलं मया परकृपायुक्तेन संकीर्तितं
कर्तव्यं सकलं सुरा न हि मुनेर्ब्रह्मात्मनिष्ठस्य तु ॥
स्मर्तव्यं सकलं तथा न हि सदा ब्रह्मैव सच्चित्सुखं
संपूर्णं सततोदितं समरसं शश्वत्स्वयं भासते ॥५६॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु बृहदारण्यव्याख्याकथनं नाम दशमोऽध्यायः ॥१०॥

समरसमखण्डैकरसम् ॥ ५६ ॥

इति सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु बृहदारण्यव्याख्याकथने दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

---

अथैकादशोऽध्यायः ।

---

ब्रह्मोवाच—

अस्ति तत्त्वं परं साक्षाद्दुर्दर्शं गूढमुत्तमम् ॥
अनुप्रविष्टं सर्वत्र गुहायां निहितं परम् ॥ १ ॥

एवं बृहदारण्यकोपनिषदो ब्रह्मात्मैक्यपरत्वं व्याख्याय गतिसामान्यं दर्शयितुं कठवल्ल्युपनिषदोऽप्यैदंपर्यं प्रतिपादयितुमयमध्याय आरभ्यते—अस्ति तत्त्वमिति । तत्र च तं दुर्दर्शमित्यतः प्राक्तनस्य मन्त्रसंदर्भस्याऽऽख्यायिकारूपत्वेन विद्यास्तुत्यर्थत्वात्परित्यज्य विद्यास्वरूपोपयोगिनस्तं दुर्दर्शमित्यादिका

एव मन्त्राः स्वरूपतोऽर्थतश्च संगृह्यन्ते । यत्र समानः पाठस्तत्र न पृथक्- श्रुतिरुदाहर्तव्या । यत्र तु पाठे विशेषस्तत्र मूलभूतां श्रुतिमप्युदाहरामः । तदयमर्थः । दुर्दर्शं दुःखेन दर्शनीयमतिसूक्ष्मत्वाज्ज्ञातुमशक्यम् । गूढं गहनं स्थानमनुप्रविष्टम् । प्राकृतविषयज्ञानैः संछन्नमित्यर्थः । गुहायां बुद्धौ निहितं स्थितम् । विकारजातेभ्यः परमीदृग्विधमात्मतत्त्वं विद्यते ॥ १ ॥

तद्विदित्वा महाधीरो हर्षशोकौ जहाति च ॥
धर्मादिभ्यः परं तत्तु भूताद्भव्याच्च सत्तमाः ॥ २ ॥

तद्विदित्वा साक्षात्कृत्योत्कर्षापकर्षकृतौ हर्षशोकौ विद्वाञ्जहाति । ज्ञेयस्याऽऽत्मतत्त्वस्य निरतिशयत्वेन हर्षशोककारणयोरुत्कर्षापकर्षयोस्तत्रासंभवादित्यर्थः । अन्यत्र धर्मादितिमन्त्रस्यार्थं संगृह्णाति—धर्मादिभ्य इति । आदिशब्देन श्रुत्युक्ताधर्मादिसंग्रहः । धर्माच्छास्त्रीयधर्मानुष्ठानात्परं पृथग्भूतं तथाऽधर्मादविहिताचरणरूपात्पापात्परम् । पुण्यपापसंस्पर्शरहितमित्यर्थः । भूताद्भूतकालावच्छिन्नाद्भव्याद्भविष्यकालावच्छिन्नात्परम् । नित्यं वर्तमानमिति यावत् ॥ २ ॥

यदामनन्ति वेदाश्च तपांसि परमं पदम् ॥
ब्रह्मचर्यं यदिच्छन्तश्चरन्ति शिव एव सः ॥ ३ ॥

ईदृग्विधं यत्तत्त्वं सर्वे वेदाः प्रतिपादयन्ति । सर्वाणि च तपांसि । पदं पदनीयं यद्वस्तु वदन्ति यत्प्राप्त्यर्थानि भवन्तीत्यर्थः । तथा यत्तत्त्वं प्राप्तुमिच्छन्तो गुरुकुलवासादिलक्षणमन्यदपि ब्रह्मचर्यं चरन्ति मुमुक्षवः स तादृशोऽर्थः शिव एव ॥ ३ ॥

एतद्ध्येवाक्षरं ब्रह्म एतद्ध्येवाक्षरं परम् ॥
एतद्ध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥ ४ ॥

एतद्ध्येवाक्षरमित्यादिकम् "तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्" इति श्रुतौ यत्प्रणवात्मकमक्षरमाम्नातं तदेवैतच्छब्देन परामृश्यते । एतदेव प्रणवात्मकमक्षरं हिरण्यगर्भादिलक्षणमपरं ब्रह्म । तथैतदेवाक्षरं निरस्तसमस्तोपाधिकं सच्चिदानन्दैकरसं परं ब्रह्म । प्रणवस्य तदुभयप्रतीकत्वात्तादात्म्यव्यपदेशः । अत एतदेवाक्षरमपरं ब्रह्मात्मनोपास्यं विज्ञातव्यं परं ब्रह्म च स्वाधिकारानुरू-

१ घ. ङ. छ. झ. 'देव त'। २ घ. 'थैवा'।

पेण ज्ञात्वा यो यदिच्छति ज्ञातव्यं परं ब्रह्म प्राप्तव्यमपरं ब्रह्म वा तस्य तद्भवति ॥ ४ ॥

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ॥
एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥ ५ ॥

अत एव तत्परापरब्रह्मप्राप्त्युपायत्वाद्ब्रह्मप्राप्त्यालम्बनानां मध्ये श्रेष्ठं प्रशस्ततमम् । अत[2] एतदेवाऽऽलम्बनं परं ब्रह्मविषयत्वात् । अतः परापरब्रह्मात्मनैतत्प्रणवात्मकमालम्बनं ज्ञात्वाऽपरब्रह्मज्ञानादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकं प्राप्यात्र महीयते । तेन तु प्रणवेन परं ब्रह्म जानन् । लोक्यत इति लोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः । हार्दाकाशमध्यस्थिते लोकनीये परस्मिन्ब्रह्मण्येकीभूतः सन्महीयते ॥ ५ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चि-
न्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् ॥
अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो
न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ६ ॥

अथ तेन प्रणवेन ज्ञातव्यं परं ब्रह्म स्वरूपतो निर्दिशति—न जायत इति । जननमरणयोराद्यन्तभावविकारयोरात्मनि प्रतिषेधात्तन्मध्यवर्तिनो विकारा अपि तत्र न सन्तीत्यर्थात्प्रतिपादितं भवति । स च सर्वविक्रियारहित आत्मा विपश्चिन्मेधावी । अपरिलुप्तप्रज्ञास्वाभाव्यात् । किंच नायमात्मा कुतश्चित्कारणान्तराद्द्वैतवदुत्पद्यते तथाविधस्य वस्त्वन्तरस्यैवाभावात् । ननु वियदादिकं वस्तु विद्यत इति तत्राऽऽह—न बभूवेति । तस्मादात्मनः कश्चिदर्थान्तरभूतः पदार्थो न बभूव नोत्पन्नः । "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्याद्या श्रुतिस्तु मायावशाद्द्वैतप्रपञ्चस्याद्वितीये ब्रह्मण्यध्यासप्रतिपादनपरा । तस्मात्कारणान्तराभावादयमात्माऽजो जनिरहितः । अत एव नित्यो ध्रुवः । शाश्वतोऽपक्षयवर्जितः । पुराणः पूर्वकालेऽपि नवः । निरवयवत्वेन तदुपचयापचययोरभावात्सर्वदैकरूप एवेत्यर्थः । एवंविध आत्मा स्वाधिष्ठिते शरीरे शस्त्रादिभिर्हन्यमानेऽपि न हन्यते न हिंस्यते ॥ ६ ॥

---

१ ङ. °त एवैत° । २ घ. °रं परब्र° । ३ च. झ. प्राप्य म° । ४ झ. °त्यर्थः प्रतिपादितो भ° । ५ ङ. °सज्ञानस्वा° ।

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ॥
तावुभौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ ७ ॥

ननु लोके कश्चित्प्रयतमान आत्माऽन्यस्याऽऽत्मनो हन्ता दृश्यते । अतस्तावात्मानौ हन्तृहन्तव्यरूपेण सर्वजनसंमतावित्यत आह—य एनमिति । एनमुक्तविधमात्मानं हन्तारं यो वेत्त्ययमस्य हन्तेति जानाति यश्चैनमात्मानं हतं हननक्रियाऽव्याप्तं मन्यते तावुभौ नैव जानीतः । यतो नायमात्मा हन्ति न चासौ हन्यते । निर्विकारस्याऽऽत्मनः क्रियाश्रयत्वतद्विषयत्वयोरसंभवादित्यर्थः ॥७॥

अणोरणीयान्महतो महीया-
नात्माऽस्य जन्तोर्निहितो गुहायाम् ॥
तमक्रतुः पश्यति वीतशोको
धातुप्रसादान्महिमानमस्य ॥ ८ ॥

अणोरणीयानित्यादि । अणोरल्पपरिमाणाद्द्रव्यादप्यणीयानतिशयेनाणुः । तथा महतो महत्परिमाणादपि महीयान्महत्तरः । अणुर्महद्वा यदस्ति लोके वस्तु तत्सर्वमनेनैव कारणभूतेनाऽऽत्मना लब्धसत्ताकं भवतीति तदुभयव्यापकत्वादात्मनोऽणीयस्त्वादिव्यपदेशः । स आत्माऽस्य जन्तोर्जनिमतो ब्रह्मादिस्तम्बान्तस्य प्राणिजातस्य गुहायां हृदये निहितः । आत्मभावेनावस्थित इत्यर्थः । तं तथाविधमात्मानमक्रतुरकामो दृष्टादृष्टे विषये वितृष्णः पुरुषः पश्यति साक्षात्करोति । धातुप्रसादान्मनआदीनि करणानि शरीरधारणाद्धातव उच्यन्ते तेषां धातूनां प्रसादाद्विषयोपभोगजनितकालुष्यविरहादस्य च प्रत्यगात्मनो महिमानमनवच्छिन्नब्रह्मरूपत्वलक्षणं यदाऽऽपरोक्ष्येण जानाति तदा वीतशोकः संसारबन्धविमुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

दूरं व्रजति चाऽऽसीनः शयानो याति सर्वतः ॥
कस्तं साक्षान्महादेवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ ९ ॥

दूरं व्रजतीत्यादि । आसीनोऽवस्थितोऽचल एव सन्दूरं व्रजति । तथा शयानः सन्सर्वतो याति गच्छति । सर्वगते प्रत्यगात्मन्यासनव्रजनशयनादीनां परस्परविरुद्धानामध्यस्तत्वाद्युगपत्तत्प्रतिभासो न विरुध्यत इत्यर्थः । स च विरुद्धधर्मयोगः परिच्छिन्नस्य न संभवतीत्यपरिच्छिन्नोऽयमात्मा महादेवः ।

---

१ घ. ङ. °द्धार्थाना° ।

एतेन श्रुतिगतं मदामदमिति पदमुक्तार्थं भवति । तं महादेवं मत्तोऽन्यः को वा साक्षादयमहमस्मीति ज्ञातुमर्हतीति नचिकेतसं प्रति मृत्युवाक्यम् ॥ ९ ॥

अशरीरं शरीरेषु ह्यनवस्थेष्ववस्थितम् ॥
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥१०॥

अशरीरमिति । स्वेन स्वरूपेण शरीररहितमाकाशकल्पम् । अनवस्थेष्ववस्थानरहितेष्वनित्येषु देवपितृमनुष्यादीनां शरीरेष्वात्मभावेनावस्थितं स्वयं नित्यं महान्तम् । आकाशादिवदस्य महत्त्वमापेक्षिकं मा भूदिति विशिनष्टि—विभुमिति । विभुं व्यापिनमपरिच्छिन्नमात्मानं सर्वप्राणिष्वहमिति प्रत्यक्त्वेनोल्लिख्यमानं मत्वा मननेन निश्चित्य पुनः संसारशोकं न प्राप्नोति ॥ १० ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ॥
यमेवैष वृणुते तेन लभ्य-
स्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वाम् ॥ ११ ॥

नायमात्मेति । अयमात्मा प्रवचनेनानेकवेदाध्ययनेन न लभ्यो लब्धुमशक्यः । नापि मेधया ग्रन्थधारणशक्त्या च । न बहुविधेनानात्मशास्त्रश्रवणेन[1] । केन तर्ह्युपायेनासौ लभ्य इति । उच्यते । यमेव स्वात्मानमेष साधको वृणुते प्रार्थयते तेनैव साधकेनायमात्मा लभ्य उपलब्धव्यः । तस्य च साधकस्यैष आत्मा स्वां तनूं निरस्तसमस्तोपाधिकं स्वकीयं रूपं विवृणुते प्रकाशयति ॥ ११ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ॥
नाशान्तमानसो वाऽपि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ १२ ॥

नाविरत इति । दुश्चरितात्पापाचरणादविरतोऽनुपरतः । एनमुदीरितमात्मानं न प्राप्नुयात् । नाप्यशान्त इन्द्रियलौल्यादनुपरतः । तथाऽसमाहितश्चित्तैकाग्र्यरहितोऽप्येनं प्राप्तुं न शक्नोति । तथाऽशान्तमानसः । अशान्तमव्यावृत्तं विषयेभ्यो मानसं यस्य सोऽपि नैनं प्राप्नोति । यस्तु दुश्चरिताद्विरत इन्द्रियलौल्याच्च शान्तः समाहितचित्त उपशान्तमानसश्च स एवैनमात्मानं गुरुशास्त्रकृतेन प्रज्ञानेन प्रकृष्टेन निर्विचिकित्सापरोक्षज्ञानेन प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

---

१ ङ. °धेन ना° ।

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ॥
क इत्थं वेद देवो वा मनुष्योऽन्यश्च यत्र सः ॥ १३ ॥

यस्य ब्रह्मेति । यस्याऽऽत्मनो ब्रह्म क्षत्रं चोभे अप्योदनोऽशनं भवतः । उपलक्षणमेतत् । ब्रह्मक्षत्राद्युपलक्षितं सर्वं जगदुपसंह्रियमाणं[2] सद्यस्य परमात्मन इदमोदनस्थानीयं भवति । सर्वहरो मृत्युश्चोपदंशस्थानीयः । श्रूयते हि—मृत्युर्यस्योपसेचनमिति । स च परमात्मा यत्र वर्तते तत्स्वरूपमित्थमेवंप्रकारविशिष्टमिति देवमनुष्यादीनां मध्ये को नाम जानीयात् ॥ १३ ॥

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके
गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे ॥
छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति
शरीरभृच्छंकरसंज्ञितौ तौ ॥ १४ ॥

उक्तमर्थं रथरूपकल्पनया प्राप्तप्राप्तव्यभावेन विशदयितुं जीवेश्वरयोरौपाधिकं लोकसिद्धं भेदमनुवदति "ऋतं पिबन्तौ" इति मन्त्रस्तस्याभिप्रायमाविष्कर्तुं तं पठति—ऋतं पिबन्ताविति । सुकृतस्य स्वयंकृतस्य स्वात्मना निर्वर्तितस्य कर्मणः फलभूते लोके लोक्यमानेऽस्मिञ्शरीरे गुहां सत्त्वपरिणामरूपां बुद्धिं प्रविष्टौ । बाह्यभूताकाशापेक्षया हार्दाकाशं परमं तच्च परब्रह्मोपलब्ध्यधिकरणत्वात्परार्धमुत्कृष्टं स्थानं तत्र प्रविष्टौ । हार्दाकाशावस्थितबुद्धिसत्त्वान्तर्गताविन्यर्थः । तौ च जीवपरमात्मानावृतं सत्यमवश्यंभावि कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ । तत्र जीव एव कर्मफलभोक्ता न तु परमात्मा "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति श्रुतेः । अतोऽत्र च्छत्रिन्यायेन पिबदपिबत्समुदाये पिबच्छब्दप्रयोगः। तौ च च्छायातपवत्परस्परविलक्षणौ संसारित्वासंसारित्वभेदेन ब्रह्मविदः प्रतिपादयन्ति । ये च पञ्चाग्नयः पञ्चाग्निविद्यायुक्ताः । त्रिवारं नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः । एतेऽप्येवमेवाऽऽत्मानौ प्रतिपादयन्ति । अस्य च मन्त्रस्य जीवपरमात्मपरत्वं भगवता व्यासेनापि सूत्रितम्—"गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात्" इति ॥ १४ ॥

शरीरभृत्कर्मफलं भुङ्क्ते योजयिता शिवः ॥
प्रतीतितो विरुद्धौ तौ भेदस्त्वौपाधिकस्तयोः ॥ १५ ॥

---

१ ङ. च. छ. °पहि° । २ ङ च. छ. झ. °णं यद्य° ।

न चानयोर्भेदो वास्तव इत्युक्तार्थपरत्वं मन्त्रस्य दर्शयति—शरीरभृदिति। तयोर्जीवेश्वरयोर्भेदस्त्वौपाधिकः। तदुपाध्योर्मायाविद्ययोर्भेद एवापरिच्छिन्ने ब्रह्मण्युदशरावस्थभेदश्चन्द्रबिम्ब इव प्रतीयते। अतः प्रातीतिक एवानयोर्भेदो न वास्तव इत्यर्थः ॥ १५ ॥

**आत्मानं रथिनं विद्याच्छरीरं रथमेव तु ॥**
**बुद्धिं तु सारथिं विद्यान्मनः प्रग्रहमेव च ॥ १६ ॥**

तत्राविद्योपाधिकृतो यो जीवस्तस्याविद्यया संसारगमनं विद्यया मोक्षगमनं चोभयं रथरूपकल्पनया प्रतिपादयति—आत्मानमिति। कर्मफलोपभोक्तारं संसारिणमात्मानं रथिनं रथस्वामिनं जानीयात्। तदधिष्ठितं शरीरं रथं जानीयात्। तद्धि रथोऽश्वैरिन्द्रियैराकृष्यते। व्यवसायलक्षणान्तःकरणपरिणामरूपां बुद्धिं सारथिं विद्यात्। बुध्द्या हीन्द्रियादिकं प्रेर्यते। संकल्पादिलक्षणं मनस्तत्प्रग्रहं रशनां जानीयात् ॥ १६ ॥

**इन्द्रियाणि हयान्विद्याद्विषयानपि गोचरान् ॥**
**आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं विद्याद्भोक्तारमास्तिकाः ॥ १७ ॥**

चक्षुरादीन्द्रियाण्यश्वाः। रूपादिविषयास्तत्संचरणप्रदेशाः। एवं शरीरादीनां रथादिरूपत्वमात्मनस्तत्स्वामित्वं च कल्पितम्। तत्र शरीरादिविशिष्टस्यैवाऽऽत्मनो भोक्तृत्वं न चिन्मात्ररूपस्येति दर्शयति—आत्मेन्द्रियेति। आत्मशब्दः शरीरवाची। देहेन्द्रियमनोभिः संयुक्तमेवाऽऽत्मानं भोक्तारं जानीयात्। तद्रहितश्चिन्मात्रस्वरूपस्त्वभोक्ता ध्यायतीव लेलायतीव "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" इति श्रुतेः ॥ १७ ॥

**यस्त्वविज्ञानवान्मर्त्योऽयुक्तेन मनसा सदा ॥**
**तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥ १८ ॥**

उक्तां रथक्लृप्तिमुपजीव्याविवेकिन इन्द्रियपारवश्यं विवेकिनः स्वाधीनेन्द्रियत्वं च प्रतिपादयति—यस्त्विति। यस्तु मर्त्यः संसार्यात्माविज्ञानवान्कार्याकार्यविवेकज्ञानरहितो भवति। तथाऽयुक्तेनाप्रतिगृहीतेनासमाहितेन मनसा युक्तो भवति। तस्याज्ञानिनश्चक्षुःश्रोत्रादीन्द्रियाणि दुष्टाश्ववदवश्यानि वशीकर्तुमशक्यानि। दुर्निवारणीयानीति यावत् ॥ १८ ॥

---

१ च. 'त्रक्लृ'।

यस्तु विज्ञानवान्मर्त्यो युक्तेन मनसा सदा ॥
तस्येन्द्रियाणि वश्यानि सदश्वा इव सारथेः ॥ १९ ॥

यस्तु पुनरुक्तवैपरीत्येन विवेकज्ञानवान्युक्तेन समाहितेन मनसा च युक्तो भवति तस्य विवेकिन इन्द्रियाणि स्ववशानि दान्ताश्ववत्प्रवर्तयितुं निवर्तयितुं च शक्यानीत्यर्थः ॥ १९ ॥

यस्त्वविज्ञानवान्मर्त्यो ह्यमनस्कः सदाऽशुचिः ॥
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥ २० ॥

एतौ चोभौ क्रमेण संसारमोक्षयोरधिकारिणावित्याह—यस्त्विति । यस्त्वविज्ञानवान्प्रागुक्तः । अगृहीतमनस्कश्च । अत एवाशुचिरशुद्धः कामवशीकृतत्वेनाकार्येऽपि प्रवर्तनात्सोऽज्ञस्तत्प्रागुक्तं पदं पदनीयमक्षराख्यं प्रणवप्रतीकं परं ब्रह्म न प्राप्नोति । न केवलं तदप्राप्तिमात्रं प्रत्युतानर्थं जन्ममरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नोति ॥ २० ॥

यस्तु विज्ञानवान्मर्त्यः समनस्कः सदा शुचिः ॥
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ २१ ॥

यस्तु तद्विपरीतो विवेकविज्ञानवान्समाहितमनस्कोऽत एव सदा सर्वदा शुचिः शुद्धश्च भवति । स तु तत्प्रागुक्तं पदनीयं ब्रह्म प्राप्नोति । तत्पदनीयं विशिनष्टि—यस्मादिति । यस्मादाप्तात्पदादच्युतः सन्भूयः पुनर्न जायते संसारमण्डलं न प्रविशति तादृशमपुनरावृत्तिलक्षणं ब्रह्मस्वरूपं प्राप्नोतीत्यर्थः॥२१॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनःप्रग्रहवान्नरः ॥
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥२२॥

पुनस्तत्पदं विशिनष्टि—विज्ञानेति । निश्चयरूपात्मानात्मविवेकबुद्धिर्विज्ञानम् । संकल्पविकल्पात्मकं मनः । तथाच विज्ञानरूपसारथिना नीयमानः प्रगृहीतमनस्कश्च सन्स विद्वानध्वनः संसारगतेः पारमन्तं प्राप्नोति । स्वस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन संसारबन्धाद्विमुच्यते । तच्च पारं विष्णोर्व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः परमं प्रकृष्टं पदं पदनीयं प्राप्तव्यं सच्चिदानन्दैकरसं स्वरूपमिति यावत् ॥ २२॥

पदं यत्परमं विष्णोस्तदेवाखिलदेहिनाम् ॥
पदं परममद्वैतं स शिवः साम्बविग्रहः ॥ २३ ॥

तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुतिवाक्यं स्वयं व्याकरोति—पदं यदिति । "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति " इत्येवं त्रिपुटीहीनं यदद्वितीयं तत्त्वं तदेवाखिलदेहिनां देवमनुष्यादीनां सर्वेषां परमं पदं निरतिशयानन्दरूपतया सर्वैरभिलषितत्वादीदृग्विधं परमं पदमेव लीलयाऽर्धनारीश्वरविग्रहः शिवः संपन्नः ॥ २३ ॥

**रुद्रविष्णुप्रजेशानामन्येषामपि देहिनाम् ॥**
**ऋते साम्बं महादेवं किं भवेत्परमं पदम् ॥ २४ ॥**

एतदेव सच्चिदानन्दैकरसं परशिवस्वरूपं रुद्रविष्ण्वादीनां गुणमूर्तीनामन्येषामिन्द्रादीनां च परमं पदं भवतीत्यर्थः ॥ २४ ॥

**इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ॥**
**मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ २५ ॥**
**महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ॥**
**पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥ २६ ॥**

इन्द्रियादीनामुत्तरोत्तरं सूक्ष्मत्वव्यापकत्वप्रत्यक्त्वतारतम्यक्रमेण पदनीयस्य परशिवस्वरूपस्य निरतिशयं सूक्ष्मत्वादिकं प्रतिपादयति—इन्द्रियेभ्य इत्यादिना । भूतकार्याणि तावदिन्द्रियाणि स्थूलानि च यैरर्थैः शब्दादिविषयैः स्वात्मप्रकाशनायाऽऽरब्धानि तेऽर्था इन्द्रियेभ्यः स्वकार्येभ्यः पराः सूक्ष्मा महान्तश्च । तेभ्योऽप्यर्थेभ्यश्च मनःशब्दवाच्यं मनस आरम्भकं भूतसूक्ष्मं परम् । तस्मान्मनसोऽपि परा सूक्ष्मतरा महत्तरा प्रत्यगात्मभूता च बुद्धिः । अध्यवसायाद्यारम्भकं भूतसूक्ष्मं बुद्धिशब्दवाच्यम् । तस्या अपि बुद्धेर्महानात्मा परः । तत्समष्टिरूपा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महानात्मेत्युच्यते । सा सर्वासां बुद्धीनां कारणत्वात्सूक्ष्मतरा व्यापिनी प्रत्यग्भूता च । तस्मादपि महतः परं सूक्ष्मतरं प्रत्यग्भूतं सर्वमहत्तरं चाव्यक्तमव्याकृतं नामरूपात्मकं सर्वस्य जगतो बीजभूतं मायाप्रकृत्याद्यपरपर्यायं तत्त्वम् । तस्मादप्यव्यक्तात्परः सूक्ष्मतरः सर्वकारणभूतः प्रत्यगात्मा । अत एव पुरुषः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य स्वस्वरूपेण पूरयिता । यद्वा सर्वासु पूर्षु शेत इति पुरुषः । सर्वान्तरत्वात् । ततोऽन्यस्य सूक्ष्मस्य प्रसङ्गं निवारयन्नाह—पुरुषादिति । पुरुषात्सर्वान्तराच्चिद्घनस्वरूपात्प्रत्यगात्मनः परं किंचिदपि वस्तु नास्त्येव । सूक्ष्मत्वमहत्त्वप्रत्यगात्मत्वानां तत्रैव परिसमापनात् । सैव

---

१ घ. च. स्वरू° । २ ङ. च. ञ. °नरू° ।

परा काष्ठा पर्यवसानभूमिः । सैव गन्तॄणां संसारिणां परा प्रकृष्टा गतिर्गन्तव्यं प्राप्तव्यं वस्तु । अन्यास्तु गतयः पुनरावृत्तिमत्त्वादपराः । उक्तविधा तु गतिः पुनरावृत्तिराहित्येन परा । अत एव भगवतोक्तम्—"यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" इति । एषा च प्रत्यगात्मत्वेन प्राप्तप्राप्तिरूपत्वाज्ज्ञानमात्रप्राप्या । अतो गत्यन्तरवत्क्रियासाध्यत्वादनित्यत्वमस्य न शङ्कनीयमित्यर्थः ॥२५॥२६॥

**पुरुषो नाम संपूर्णः शिवः सत्यादिलक्षणः ॥**
**साम्बमूर्तिधरो नान्यो रुद्रो विष्णुरजोऽपि वा ॥ २७ ॥**

श्रुतिगतं पुरुषपदं स्वयं व्याकरोति—पुरुषो नामेति । त्रिविधपरिच्छेदरहितः सत्यज्ञानादिलक्षणः परशिव एव साक्षात्पुरुषशब्दाभिधेयः । स एव लीलया स्वस्यै शिवशक्तिरूपतामाविष्कर्तुमर्धनारीश्वरविग्रहो भवति । गुणमूर्तयो रुद्रादयोऽपि न ततः पृथग्भूता इत्यर्थः ॥ २७ ॥

**एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ॥**
**दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः॥२८॥**

एष सर्वेष्विति । एष उदीरितरूपः पुरुषः सर्वेषु ब्रह्मादिस्तम्बान्तेषु भूतेष्वावरणाविद्यया गूढः संछन्नः । आत्मत्वेनावस्थितोऽपि मोहवशाद्देहेन्द्रियादिविविक्ततया न प्रकाशते । एवमपि सूक्ष्मदर्शिभिरिन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था इत्युक्तप्रकारेण निरतिशयसूक्ष्मात्मतत्त्वं द्रष्टुं शक्तैर्विद्वद्भिर्गुरुशास्त्रसंस्कृतया प्राप्तैकाग्र्यतयाऽत एव सूक्ष्मया बुद्ध्या स पुरुषो दृश्यते द्रष्टुं शक्यते ॥ २८ ॥

**यच्छेद्वाङ्मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ॥**
**महत्यात्मनि विज्ञानं[3] तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि ॥२९॥**

तद्दर्शनोपायमाह—यच्छेदिति । प्राज्ञो विवेकवान्[4]वाक्शब्दोपलक्षितं कृत्स्नं बाह्यविषयमिन्द्रियजातं मनसि यच्छेन्नियच्छेदुपसंहरेत् । अत्र मनसीति सप्तम्यन्तं पठता यच्छेद्वाङ्मनसीति श्रुतिपाठगतं दैर्घ्यं छान्दसमिति व्याख्यातं भवति । उपसंहृतबाह्यकरणं तच्च मनो ज्ञाने प्रकाशस्वरूपे बुध्याख्य आत्मन्युपसंहरेत् । निश्चयज्ञानरूपं तं च बुध्यात्मानं महत्यात्मनि तत्समष्टिभूते सूक्ष्मतरे हिरण्यगर्भोपाधौ नियच्छेत् । तच्च महदात्माभिधं हैरण्यगर्भं बुद्धिसत्त्वं शान्ते प्रत्यस्तमिताशेषविशेषरूपे निर्विकारे सर्वान्तरे साक्षिचिन्मात्ररूपे

---

१ घ. प्राप्तप्रा° । २ ङ. च. °स्य श° । ३ झ. °नं यच्छेत्तच्छा° । ४ घ. झ. °वेकी वाक्श° ।

मुख्य आत्मनि नियच्छेत् । एवमिन्द्रियादिकं कारणपर्यन्तं विलाप्य परिपूर्णस्वप्रकाशचिदात्मानुसंधानपरो भवेदित्यर्थः ॥ २९ ॥

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् ॥
अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं
निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥ ३० ॥

पृथिव्यादीनां भूतानामुत्तरोत्तरमेकैकगुणन्यूनत्वात्सूक्ष्मतारतम्यं दृष्टं किमु वक्तव्यं शब्दादिसर्वगुणरहितस्य निरतिशयं सूक्ष्मत्वमित्यभिप्रेत्य तन्निषेधेन तत्स्वरूपमुपलक्षयति—अशब्दमिति । अशब्दमित्याद्युक्तार्थम् । अव्ययमिति । यद्धि शब्दादिमद्भवति तत्खलु व्ययधर्मवत् । इदं तु परशिवस्वरूपं शब्दादिरहितत्वान्न व्येति न हीयत इत्यव्ययमनश्वरम् । अरसमित्याप्यगुणस्यै रसस्य व्युदासः । अव्ययत्वादेव नित्यं यदीदृग्विधं तत्त्वम् । अनादीति । आदिः कारणं तद्रहितम् । अन्तः कार्यं तद्रहितम् । सकारणत्वं कार्यात्मना परिणामश्चानित्यत्वकारणमिति तदुभयमनेन व्यावर्त्यते । महतो महत्त्वाद्बुद्ध्याख्यात्परं विलक्षणं नित्यविज्ञप्तिस्वरूपमिति यावत् । ध्रुवं कूटस्थं नित्यं निर्विकारम् । तमीदृग्विधं ब्रह्मात्मानं निचाय्य निश्चित्य मृत्युमुखान्मृत्युगोचरादविद्याकामकर्मलक्षणात्संसारान्मुच्यते ॥ ३० ॥

पराञ्चि खानि व्यतृणन्महेश-
स्तस्मात्पराङ्पश्यति नाऽऽत्मरूपम् ॥
कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-
दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ ३१ ॥

ननूक्तविध आत्मा कस्मात्सर्वैर्न दृश्यत इति तत्र कारणमाह—पराञ्चीति । महेशो जगत्स्रष्टा परमेश्वरः खानि खमाकाशं तदुपलक्षितानि श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि । पराञ्चि परागञ्चनस्वभावानि बाह्यशब्दादिविषयप्रकाशनाय प्रवर्तमानानि बहिर्मुखानि सृष्ट्वा तानि व्यतृणाद्धिंसितवान् । "उतृदिर् हिंसानादरयोः" इति धातुः । यस्मादेवं तस्मात्तैरिन्द्रियैः पुरुषः पराङ्पश्यति बाह्यान्शब्दस्पर्शादिविषयानेवोपलभते नाऽऽत्मस्वरूपं जानाति । एवमपि कश्चित्पुनर्धीरो धीमानमृतत्वं मोक्षमिच्छन्नावृत्तचक्षुर्बाह्यविषयदर्शनसाधनं चक्षुःश्रोत्रादिकमि-

१ °चिदनु° । २ घ. °स्य व्यु° । ३ ङ. °त्वादिवन्नित्यं ।

न्द्रियमावृत्तं स्वस्वविषयेभ्यो व्यावर्तितं येन तथाविधो भूत्वा प्रत्यगात्मानमुदीरितलक्षणमसंसार्यात्मतत्त्वमैक्षत्पश्यति । "छन्दसि लुङ्लङ्लिटः" इति वर्तमाने लङ् ॥ ३१ ॥

पराञ्चः कामाननुयन्ति बाला
मृत्योः पाशं तेऽपियन्ति स्वमोहात् ॥
अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवं तत्त्वं यान्ति कामैरसक्ताः ॥ ३२ ॥

पराञ्च इति । बाला अज्ञजना मनुष्याः कामान्काम्यमानाञ्शब्दादिबाह्यविषयाननुयन्त्यनुसरन्ति । ते कामिनो मृत्योरविद्याकामकर्मसमुदायस्य प्रसारितं पाशजालमपियन्त्यपिगच्छन्ति । तत्र कारणमाह—स्वेति । स्वस्याऽऽत्मनो मोहो यदावरणमज्ञानं तद्वशादित्यर्थः । अथेत्युक्तवैपरीत्ये । धीरा विवेकिनो जनाः प्रत्यगात्मस्वरूपावस्थानलक्षणममृतत्वं विदित्वा साक्षात्कृत्य तैः कामैरसक्ता असंबद्धाः सन्तो ध्रुवं कूटस्थं नित्यं परमार्थभूतं ब्रह्मात्मानं यान्ति प्राप्नुवन्ति ॥ ३२ ॥

येन रूपान्रसान्गन्धाञ्शब्दान्स्पर्शांश्च मैथुनान् ॥
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते ॥ ३३ ॥

तदधिगमोपायमाह—येनेति । येन विज्ञानेन बाह्यान्रूपादिविषयान्मैथुनान्मिथुनसंबन्धान्सुखविशेषांश्च विजानाति विस्पष्टं जानाति । एतेनैवं देहादि[1]संघातविलक्षणेन चिन्मात्रप्रकाशेनाऽऽत्मना तान्विजानाति । यो रूपादिसकलप्रत्ययसाक्षी स एवाऽऽत्मा न तु देहेन्द्रियादि[2]संघातस्तस्य रूपादिमत्त्वेन घटादिवदनात्मत्वादिति भावः । अत्रास्मिँल्लोके विज्ञेयं किं परिशिष्यते । सर्व[3]मेव तु चिन्मात्ररूपेणाऽऽत्मना विज्ञेयमेव भवति न किंचित्परिशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्याख्यं पुरं येनानुपश्यति ॥
महान्तं परमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ३४ ॥

तस्य साक्ष्यात्मनः स्वरूपं विशेषेण प्रतिपादयति—जाग्रदिति । जाग्रदादिस्थानत्रयं येन चिन्मात्ररूपेणाऽऽत्मनाऽनुगतेन पश्यति जानाति । महा-

१ घ. °व देवदे° । २ ङ. °दिचि° । ३ ङ. च. °मेतत्तु चि° ।

न्तमित्याद्युक्तार्थम् । एतेन स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यतीति श्रुति-रवस्थात्रयोपलक्षणार्था व्याख्याता ॥ ३४ ॥

**जाग्रदादित्रयं यस्तु विजानाति चिदात्मना ॥**
**ततो भेदेन नैवास्ति पुरत्रयमिदं सदा ॥ ३५ ॥**

अथ तस्याः श्रुतेस्तात्पर्यमाह—जाग्रदादीति । चिदात्मना भास्यं जाग्रदादि-स्थानत्रयमितरदृश्यवच्चिद्रूपे तस्मिन्नध्यस्तत्वात्ततो भेदेन नैव विद्यते ॥ ३५ ॥

**चैतन्यमात्रो भगवाञ्शिव एव स्वयंप्रभः ॥**
**पुरत्रयात्मना भाति न भाति च महाप्रभुः ॥ ३६ ॥**

पुरत्रयाधिष्ठानं यच्चैतन्यमात्रं स एव स्वयंप्रकाशमानः परशिवः परिच्छेद-प्रतीतेरौपाधिकत्वादतो महाप्रभुः स्वतन्त्रः परशिव एव स्वमायाविलासेन कदा-चित्पुरत्रयात्मना भाति । तत्त्वदृष्ट्या तु तदात्मना नैव भाति । किंतु निर-स्तसमस्तोपाधिकः[2] स्वयमेव प्रकाशते ॥ ३६ ॥

**इहामुत्र स्थितं तत्त्वं सदेकं न ततोऽपरम् ॥**
**मृत्योः स मृत्युमाप्नोति योऽन्यं देवं प्रपश्यति ॥ ३७ ॥**

यदाम्नायते—"यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह" इति तदभिप्रायमाह—इहामुत्रेति । इहास्मिन्कार्यकारणसंघाते यदवस्थितं सच्चिदानन्दैकरसं तत्त्वं यच्चामुत्र जगत्कारणे सर्वज्ञे सूर्यात्मके ब्रह्मण्यवस्थितं तदुभयं सदेकं न तयो-र्भेदो विद्यते । किंचिज्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वादिभेदप्रतिभासस्य मायाविद्योपाधिकृतत्वादि-त्यर्थः । अत एवैतरेयकतैत्तिरीयकयोः समाम्नातम्—" तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽहम् " इति । " स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः " इति च । विपक्षे बाधकमाह—मृत्योरिति । यस्तु स्वात्मनः सकाशादेवं द्योतमानं परशिवमन्यं पश्यति स मृत्योर्मरणात्पुनर्मृत्युं प्राप्नोति । जन्ममरणप्रवाहपतितो भवतीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

**अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो**
**रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥**
**एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा**
**रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ३८ ॥**

---

१ ङ. चोभयं । २ ङ. 'धिकत्वात्स्वय' । ३ च. सर्वात्म' ।

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो
रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव ॥
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ३९ ॥

ननु परस्माद्ब्रह्मणः सर्वस्य जगतो भेदोऽनुभूयत एवेत्याशङ्क्य दृष्टान्तैस्तत्तादात्म्यं प्रतिपादयति—अग्निर्यथेत्यादिना । यथा खल्वयमग्निः स्वयमेक एव भवत्यस्मिन्भूतजातानीति भुवनमयं लोकस्तं प्रविष्टः सन्रूपं रूपं काष्ठादिकं सर्वं दाह्यभेदं प्राप्य तत्तत्प्रतिरूपो बभूव । दाह्यसमानाकृतिर्भवतीत्यर्थः । तथैक एव सच्चिदानन्दरूपः परशिवः सर्वभूतान्तरात्मा सर्वेषां भूतानामन्तरात्मा भूत्वा तत्तदेव मनुष्यादिशरीरं प्रविश्य तत्तत्प्रतिरूपो बभूव । तथा प्रपञ्चाद्बहिरपि स्वेनं निरुपाधिकेनाविकृतरूपेणावतिष्ठते । वायुर्यथैक इत्यत्राप्येवं योज्यम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षु-
र्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः ॥
एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा
न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ४० ॥

एवमेकस्यैवाऽऽत्मनस्तत्र तत्र प्रतिरूपत्वावस्थानेन तत्कृतसंसारदुःखानुभवोऽपि स्यादित्याशङ्क्य सदृष्टान्तं निर्लेपतामाह—सूर्यो यथेति । यथा सूर्यः सर्वलोकस्य चक्षुरालोकेन चक्षुरिन्द्रियस्योपकारं कुर्वंश्चक्षुर्भूतोऽप्यशुच्यादिदर्शनजनितैश्चाक्षुषैराध्यात्मिकैर्बाह्यैः पापदोषैश्च न लिप्यते न स्पृश्यते तथैक एव शिवः सर्वभूतान्तरात्मा सन्नपि बाह्यस्तस्मात्सर्वस्माद्भूतजाताद्विविक्तः संस्तदीयदुःखेन न लिप्यते । अविद्यया ह्यात्मनः संसारप्रतीतिर्न च सा परमार्थोपाधौ विद्यत इत्यसता संसारदुःखेन कथं परमार्थभूतस्याऽऽत्मनो लेपसंभव इत्यर्थः ॥ ४० ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा
एकं रूपं बहुधा यः करोति ॥
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरा-
स्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ ४१ ॥

---

१ ङ. ॰न रूपादिके॰ । २ ङ. ॰प्रवृत्तिर्न ।

एको वशीति । एकः सर्वमुख्यः । न चानेन सदृशोऽधिको वा कश्चिदस्ति । वशी स्वतन्त्रः । यतः सर्वं जगदस्य वशे वर्तते । तदपि कुत इत्यत आह—सर्वेति । सर्वान्तरात्मत्वमपि कुत इति तदाह—एकमिति । एकमेकरसं विशुद्धविज्ञानलक्षणमात्मीयं रूपं बहुधा बहुप्रकारं विचित्रोपाधिभेदवशेन यः करोति तमात्मस्थमात्मनि शरीरे हार्दाकाशमध्ये स्थितमभिव्यक्तं गुरुशास्त्रोपदेशेन येऽनुपश्यन्ति साक्षादनुभवन्ति धीरा विवेकिनस्तेषां विदुषां ब्रह्मीभूतानामेव सुखं शाश्वतं नित्यनिरतिशयाभिव्यक्तिर्भवति । इतरेषामज्ञानिनां तु यच्छब्दस्पर्शादिविषयभोगसुखं तच्छाश्वतं न भवति । शुभकर्मोपस्थापितबुद्धिवृत्त्यनुविधायित्वेन तस्य क्षणिकत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥

येनैव नित्याश्च सचेतनाश्च
यस्मिन्विभक्ताः प्रविभान्ति मोहात् ॥
तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां
शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ ४२ ॥

"नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्" इति श्रुतेरर्थमाह—येनैवेति । व्यावहारिकनित्याकाशादयो येन यत्सत्तानुवेधबलेन नित्याः । तथा यच्चैतन्यानुवेधबलेन देवमनुष्यादयः सचेतनाः । ते च यस्मिन्स्वप्रकाशे ब्रह्मण्यध्यस्ततया विभक्ताः सन्तो मोहादज्ञानवशाद्विभान्ति[2] विचित्रनामरूपात्मना विविधं भासन्ते । तमात्मस्थमित्यादि पूर्ववत् । शान्तिः सर्वविषयेभ्य उपरतिः ॥ ४२ ॥

तदेतदिति मन्यन्तेऽनिर्देश्यं परमं सुखम् ॥
कथं नु तद्विजानीयात्किमु भाति विभाति वा ॥४३॥

तदेतदित्यादि । यदात्मस्वरूपभूतं सुखमनिर्देश्यं निर्देष्टुमशक्यमवाङ्मनसगोचरं परमं निरतिशयं तदेतदित्यापरोक्ष्येण ब्रह्मनिष्ठा मन्यन्तेऽनुभवन्ति तदात्मसुखमिदानींतनोऽपि कथं नु केन खलु प्रकारेण विस्पष्टं जानीयात् । तत्किं भाति दीप्यते भासमानं हि तदस्य विस्पष्टं भाति किंवा न भातीति बहिरेव कोऽप्यन्तरम् ॥ ४३ ॥

आदित्यचन्द्रानलतारकाद्या
न भान्ति यस्मिन्न[3]निशं महान्तः ॥
प्रकाशमानं तमनुप्रभान्ति
प्रभानमस्यैव हि ने तरेषाम् ॥ ४४ ॥

---

१ घ. ङ. नित्यं नि° । २ ङ. °विधा भा° । ३ ङ. च. °न्नशनिर्महा° ।

भाति च विभाति चेत्यस्योत्तरं विवक्षन्न तत्र सूर्यो भातीति श्रुतेरर्थमाह—आदित्येति । तमनुप्रभान्तीति । चैतन्यज्योतिषि तस्मिन्नध्यस्तत्वात्तत्स्फुरणमनुसृत्यैव प्रभान्तीति सूर्यादयः प्रदीप्यन्ते । अतः स्वाभाविकं भानमात्मज्योतिष एव नान्येषां भौतिकानां तेजसाम् । अतः स्वप्रकाशचिदेकरसं तत्स्वरूपभूतं निरतिशयसुखं स्वयमेव भाति च विभाति चेत्यर्थः ॥ ४४ ॥

ऊर्ध्वमूलस्त्ववाक्शाख एषोऽश्वत्थः सनातनः ॥
तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते ॥ ४५ ॥

दृश्यमानस्य कार्यप्रपञ्चस्य मूलकारणमन्तरेणानुपपत्तेस्तदस्तित्वं प्रतिपादयति—ऊर्ध्वमूल इति । ऊर्ध्वं संसारमण्डलस्योपर्यवस्थितं तद्विष्णोः परमं पदमिति प्रागुपन्यस्तं निरस्तसमस्तोपाधिकं ब्रह्म मूलं कारणं यस्य स तथोक्तः । अव्यक्तादिस्थावरान्तः संसारवृक्षः । स च स्वर्गनरकतिर्यक्स्रोतोभिः शाखाभिरर्वाचीनशाखः । स च सनातनोऽनादिः । अस्थिरत्वाच्छ्वो न तिष्ठतीत्यश्वत्थः । अस्य च संसारवृक्षस्य यन्मूलं कारणं तदेव शुक्रं शुद्धं सांसारिकदोषासंस्पृष्टं तदेव ब्रह्मामृतमविनाशिस्वभावं कथ्यते । तत्कार्यभूतसंसारवृक्षो वाचारम्भणमात्रत्वाद्गन्धर्वनगरादिवन्मिथ्याभूत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥

तस्मिँल्लोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन ॥
एतद्वै तत्सुरश्रेष्ठाः सम्यगेव मयोदितम् ॥ ४६ ॥

तस्मिन्नित्यादि । तस्मिन्परमार्थसत्ये ब्रह्मणि मायाविलासवशेन सर्वे लोकाः श्रिता आश्रिताः परमार्थवत्प्रतीयन्त इत्यर्थः । अतः समस्तजगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं तद्ब्रह्म कश्चिदपि विकारो नात्येति नातिवर्तते । एतदेव खलु तद्वस्तु यद्विज्ञानादमृतत्वप्राप्तिर्वर्ण्यते ॥ ४६ ॥

इदं सर्वं जगत्साक्षाच्छिवः कम्पयते ध्रुवम् ॥
महद्भयमिदं वज्रं विदित्वा मुच्यते नरः ॥ ४७ ॥

'यदिदं किंच' इति श्रुतेस्तात्पर्यमाह—इदं सर्वमिति । इदं पराग्भूतं सर्वं जगत्कारणभूतः परशिवः कम्पयते । तत्प्रशासनभयात्स्वस्वव्यापारेषु प्रवर्तमानं जगत्प्रेरयतीत्यर्थः । भयमुद्यतमुद्धृतं वज्रमिव महाभयहेतुः । ध्रुवं कूटस्थं नित्यं तमात्मानं विदित्वा संसारबन्धान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ४७ ॥

१ घ. नाऽऽवर्तते । २ छ. 'टस्थमि' ।

तपत्यस्य भयादग्निर्भयात्तपति भास्करः ॥
भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ४८ ॥

उक्तं भयहेतुत्वं विवृणोति—तपत्यस्येति । अग्न्यादिलोकपाला अपि तद्भयात्स्वस्वव्यापारे प्रवर्तन्ते किमु वक्तव्यमन्येषां भयहेतुरिति भावः ॥ ४८ ॥

वर्तमाने शरीरेऽस्मिन्न शक्तो बोद्धुमीश्वरम् ॥
नरः सर्वेषु लोकेषु शरीरित्वाय कल्पते ॥ ४९ ॥

" इह चेदशकत् " इति श्रुतिं व्याचष्टे—वर्तमान इति । विद्याधिकारयोग्येऽस्मिञ्शरीरे विद्यमान एव प्रत्यगात्मनोऽनवच्छिन्नपरशिवस्वरूपं यो बोद्धुं न शक्तः स सर्वेषु लोकेषु पुण्यपापवशेन शरीरधारणाय कल्पत इत्यर्थः ॥ ४९ ॥

यथाऽऽदर्शे स्वकं रूपं यथावन्निर्मले नरः ॥
तथा पश्यति देहेऽस्मिन्नात्मानं ब्रह्म केवलम् ॥ ५० ॥

" यथाऽऽदर्शे " इति श्रुतिं संगृह्णाति—यथेति । यथा निर्मल आदर्शे स्वकीयं रूपं सम्यक्पश्यति तथाऽस्मिन्मानुषशरीरे श्रवणमननादिसाधनकलापानुष्ठानेनाऽऽत्मानं ब्रह्मरूपत्वेन साक्षात्कर्तुं शक्नोति । अन्यत्र तु साधनानुष्ठानासंभवात्तज्ज्ञानं न सुलभमिति भावः ॥ ५० ॥

जन्मनाशवतां खानां पृथग्भावं परात्मनः ॥
तेषां जन्मविनाशौ च विदित्वाऽनात्मरूपतः ॥ ५१ ॥
पश्चादनात्मरूपेण विदितं केवलात्मना ॥
विदित्वा स्वानुभूत्यैव स धीरस्तु न शोचति ॥ ५२ ॥

" इन्द्रियाणां पृथग्भावम् " इति यदाम्नातं तदभिप्रायमाह—जन्मनाशेति । विदित्वाऽनात्मरूपत इत्यादि । आत्मसकाशाद्विविक्तमिन्द्रियादिकं प्रथममनात्मरूपेण विदित्वा तथाऽवस्थितं तत्पश्चात्केवलात्मभावेन विदित्वा । अधिष्ठानभूते स्वात्मनि तत्सर्वं विलाप्येत्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

इन्द्रियेभ्यो मनः श्रेष्ठं मनसः सत्त्वमुत्तमम् ॥
सत्त्वादपि महानात्मा महतोऽव्यक्तमुत्तमम् ॥ ५३ ॥

अव्यक्तात्तु परः साक्षाद्व्यापकोऽलिङ्ग एव च ॥
यं विदित्वा नरः साक्षादमृतत्वं हि गच्छति ॥ ५४ ॥

एवं मनआदिक्रमपि स्वस्वकारणभावापत्त्या विलाप्य सर्वाधिष्ठानभूतमुदीरितरूपं पुरुषस्वरूपमेव मुमुक्षुणा ज्ञातव्यमिति प्रतिपादयति—इन्द्रियेभ्य इत्यादिना । चक्षुरादीन्द्रियेभ्यः सकाशान्मनः श्रेष्ठम् । तदन्तरेण तेषां कार्यकारणत्वाभावात् । तस्माच्च मनसस्तत्कारणभूतं सत्त्वं श्रेष्ठम् । तस्मादपि महानात्मा हैरण्यगर्भी बुद्धिः प्रशस्ता । ततोऽपि प्रशस्तमव्यक्तं तत्कारणत्वेनातिसूक्ष्मत्वात् । तस्मादपि सर्वान्तरः पुरुषः पूर्णोऽनवच्छिन्न आत्मा । अव्यक्तादिस्थावरान्तस्य सर्वस्य कारणत्वात्साक्षाद्व्यापकः स चालिङ्गो लिङ्ग्यते गम्यते येन तल्लिङ्गं बुद्ध्यादि तन्न विद्यते यस्य स तथोक्तः । सकलसांसारिकपुण्यपापलेपस्य[1] लिङ्गशरीराश्रितत्वात्तन्निषेधेनाऽऽत्मनः संसारास्पर्शो वर्णितो भवति ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

न संदृशे तिष्ठति रूपमस्य
न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ॥
हृदा मनीषा मनसाऽभिक्लृप्तः
साक्षादात्मा शक्यते वेदितुं सः ॥ ५५ ॥

नन्वसौ निरुपाधिक आत्मा कथं वेदितुं शक्य इत्याशङ्क्याऽऽह—न संदृश इति । संदृशे संदर्शनविषये प्रत्यगात्मनो रूपं स्वरूपं न तिष्ठति । अतो न चक्षुषा । उपलक्षणमेतत् । चक्षुरादिसर्वेन्द्रियेण कश्चिदप्येनमात्मानं न पश्यति कथं तर्हि स द्रष्टव्य इति । उच्यते । हृदा हृत्स्थया मनीषा मनसः संकल्पादिरूपस्येष्ट इति मनीट् तथाविधया बुद्ध्या मनसा मननरूपेण सम्यग्दर्शनेन चाभिक्लृप्तोऽभिप्रकाशितोऽयमात्मा साक्षाद्यथावद्वेदितुं शक्यते ॥ ५५ ॥

एवं साक्षात्सच्चिदानन्दरूपं
भावाभावाशेषलोकस्य हेतुम् ॥
श्रुत्या युक्त्या ब्रह्म जानन्ति मर्त्या
विद्यायोगादेव मुक्ता भवन्ति ॥ ५६ ॥

---

[1] ङ. 'लेशस्य ।

"य एतद्विदुः" इति श्रुतिवाक्यस्यार्थं ब्रुवन्नवशिष्टश्रुतिसंदर्भस्यार्थं तात्पर्यतः संगृह्णाति—एवमिति ॥ ५६ ॥ इति कठवल्लीव्याख्यानम् ।

विद्यावेद्यं ब्रह्म यद्वेदसिद्धं
तस्याचिन्त्या काचिदस्त्येव शक्तिः ॥
शक्त्या भिन्नं तद्भवत्यद्वयं स-
त्सत्यानन्दासङ्गबोधैकरूपम् ॥ ५७ ॥

एवं सच्चिदानन्दैकरसब्रह्मात्मैक्यपरत्वं कठशाखोपनिषदो दर्शितम् । अथ श्वेताश्वतरशाखोपनिषदोऽपि तत्परत्वं दर्शयति—विद्यावेद्यमित्याद्यध्यायशेषेण । तत्र हि यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेत्यवगमयितुम् "कालः स्वभावो नियतिर्यदृच्छा" इत्यादिना कालादीनां जगत्कारणत्वं पूर्वपक्षीकृत्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" इति मायाशक्तिसहितस्य द्योतमानस्य स्वप्रकाशचिदात्मकस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं वर्णितम् । तादृक्शक्तियोगं तस्य प्रतिपादयति—विद्यावेद्यमिति । या विद्या प्रागनुक्रान्ता तया वेद्यं सकलवेदान्तेषु प्रसिद्धं यद्ब्रह्म तस्याचिन्त्येदृग्विधेति चिन्तयितुमशक्या सर्वदुर्घटकारिणी काचिच्छक्तिरस्त्येव । तद्रहितस्याशक्तस्य "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिश्रूयमाणकारणत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। अत्र भोक्ता भोग्यं भोगप्रदश्चेति त्रैविध्यं प्रतिपित्सितम् । तच्चाद्वितीये ब्रह्मणि कथं घटत इत्याशङ्क्य सा शक्तिस्तद्घटयतीत्याह—शक्त्येति । यत्सत्यादिलक्षणमद्वितीयं ब्रह्म तच्छक्त्या सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकया मायया घटाद्युपाधिभिराकाशवद्भिन्नं भेदयुक्तं भवति ॥ ५७ ॥

एकं रूपं ब्रह्मणो जीवरूपं
भोग्यं विश्वं ब्रह्मणस्त्वन्यरूपम् ॥
अन्यद्रूपं ब्रह्मणः सर्वशास्त्रं
प्रज्ञामात्रं शुद्धरूपं परस्य ॥ ५८ ॥

तत्र मलिनसत्त्वप्रधानमायावच्छिन्नं यद्ब्रह्मणो रूपं तज्जीवसंज्ञां लभते । तमःप्रधानमायावच्छिन्नं तु भोग्यं जगद्भवति । विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकं त्वन्यद्रूपमीश्वराख्यं तद्भोगप्रदं भवति । अन्यद्रूपमिति । परस्य मायातीतस्य तस्य

१ च. °नां तत्का° । २ घ. एवंह° ।

ब्रह्मणः कृत्स्नवेदान्तप्रतिपाद्यं केवलं चिदेकरसं यच्छुद्धरूपं तत्तु सोपाधिकरूपत्रितयादन्यद्विलक्षणमित्यर्थः । वक्ष्यति हि भोक्ता भोग्यमिति ॥ ५८ ॥

सर्वाजीवे सर्वसंस्थे बृहन्ते
तस्मिन्जीवो भ्राम्यते ब्रह्मचक्रे ॥
ब्रह्मात्मानं प्रेरितारं च युक्त्या
मत्वा चैकं याति मर्त्योऽमृतत्वम् ॥ ५९ ॥

श्रुतौ सर्वाजीव इतिमन्त्रेण जीवस्याविद्यया संसारचक्रे भ्रमणं विद्यया ब्रह्मतादात्म्यं च यदाम्नातं तदाह—सर्वाजीव इति । आसमन्ताज्जीवनमाजीवः सर्वेषामाजीवो यस्मिंस्तत्सर्वाजीवं तस्मिन्सर्वसंस्थे सर्वेषां संस्था मरणं स्थितिर्वा यस्मिंस्तत्सर्वसंस्थं तस्मिन्सर्वसंस्थे। बृहन्ते "जूविशिभ्यां झच्" इति विधीयमानो झज्बाहुलकाद्बृंहतेरपि द्रष्टव्यः । बृहति विस्तृते तस्मिन्ब्रह्मचक्रे ब्रह्मणा निर्मिते संसारचक्रे स्वाविद्यया संसरञ्जीवो भोगप्रदेनेश्वरेण भ्राम्यते । स च जीवः स्वार्जितसुकृतवशात्परमेश्वरानुग्रहेण चानुष्ठितश्रवणमननादिसाधनकलापः संस्तेन गुरूपदिष्टशास्त्रश्रवणेन प्रत्यगात्मानमीश्वरं चैकत्वेन ज्ञातं युक्त्या मत्वा साक्षात्कृत्यामृतत्वं मोक्षं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

ज्ञाज्ञौ जीवाजीवसंज्ञौ प्रतीत्या
श्रुत्या युक्त्या स्वानुभूत्या ह्यभिन्नौ ॥
माया भोक्तुर्भोगहेतुः परात्मा
रूपैरेभिर्विश्वरूपो ह्यकर्ता ॥ ६० ॥

अस्य जीवेश्वरतादात्म्यस्य विस्पष्टं प्रतिपादकमन्यं मन्त्रमुपस्कृत्य व्याचष्टे—ज्ञाज्ञाविति । ज्ञोऽपरिच्छिन्नचैतन्यैकस्वभावस्तत्पदार्थः परशिवः । अज्ञः कर्ता भोक्ताऽऽवृतज्ञानस्त्वंपदार्थः । तावेतौ जीवाजीवसंज्ञौ प्रतीत्या भिन्नौ । परमार्थतस्तु "तत्त्वमसि" " अहं ब्रह्मास्मि " इत्यादिश्रुत्या तदनुसारिण्या युक्त्या विद्वदनुभवेन च तावभिन्नौ । उपाधिकृत एव तयोर्भेदो न वास्तव इत्यर्थः। तयोर्भेदापादकमुपाधिं दर्शयति—मायेति । भोक्तुः संसार्यात्मनो भोगहेतुर्माया मलिनसत्त्वप्रधाना। मायावशीकृतो हि प्रत्यगात्मा कर्ता भोक्ता भवति। परमात्मा तु स्वाधीनमायत्वादेभिर्दृश्यमानैः परिकल्पितैः सर्वैरपि रूपैर्विश्वरूपो नानावि-

---

१ झ. स्थितिश्चाप्यस्मिं । २ च. 'क्त्या चानु' ।

धरूपः सन्नप्यकर्ता कर्तृत्वादिसकलसंसारधर्मरहितः । अतस्तदुपाधिपरित्यागेन तयोरैक्यं स्वध्यवसानमिति भावः ॥ ६० ॥

क्षरं माया चाक्षरं जीवरूपं
क्षरात्मना भिद्यते देव एकः ॥
तस्य ध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावा-
द्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ ६१ ॥

"क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः" इतिमन्त्रस्यार्थमाह—क्षरं मायेति । क्षरं क्षरणशीलं नश्वरं विद्यानिवर्त्यत्वान्मायातत्त्वम् । अक्षरमनश्वरं जीवभावापन्नं ब्रह्मणो रूपम् । तदुभयात्मनैक एव स्वयंप्रभः परशिवो भिद्यते भिन्नो भासते । मायातत्कार्यभेदस्य तस्मिन्नध्यस्तत्वेन तदव्यतिरेकादित्यर्थः । आत्मज्ञाना-त्सद्यो मुक्तेरदर्शनात्तस्य तत्साधनत्वं प्रत्यक्षविरुद्धमिति भ्रमव्युदसनाय तस्या-भिध्यानादिति श्रुतिमुदाहरति-तस्येति । तस्य निरस्तसमस्तभेदस्य चिदान-न्दैकरसस्य च ब्रह्मणो ध्यानात्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति ताटस्थ्यज्ञानाच्छ्रवणजनि-तात्प्रत्यग्ब्रह्मैक्यविषयात्परोक्षज्ञानाद्वा भेदप्रपञ्चस्य निवृत्तिर्भवति । तदेवाहं ब्रह्मास्मीत्यात्मतया योजनादेकीकरणाद्यौक्तिकान्मननज्ञानाद्वा प्रतीचिस्त्वब्रह्म-रूपा माया निवर्तते पुनस्तत्त्वभावात्तद्रूपत्वभावनान्निदिध्यासनपर्यायात्तद्विष-यमपरोक्षज्ञानं जायते । तेन च मायातद्विलासं निवार्यते । तस्यां निवारितायाा-मपि तज्जनिता वासना प्रारब्धकर्मफलक्षयपर्यन्तमनुवर्ततेऽतो विदुषोऽपि तत्पर्यन्तो देहयात्राद्यर्थो व्यवहारो न विरुद्धः । भूयः पुनश्चान्ते प्रारब्धकर्म-फलोपभोगावसाने विदेहकैवल्यावसरे स्ववासनया सह कृत्स्नमायानिवृत्तिर्भव-तीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः
क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्युप्रहाणिः ॥
तस्य ध्यानान्मूलमायाविभेदे
विश्वैश्वर्यं याति कैवल्यरूपम् ॥ ६२ ॥

उक्तध्यानादेः फलप्रतिपादिकां श्रुतिं संगृह्णाति—ज्ञात्वेति । देवं द्योतमानं स्वयंप्रकाशं परमात्मानमुदीरितरीत्या सर्वात्मत्वेन ज्ञात्वा सर्वपाशापहानिः ।

---

१ झ. 'तस्मात्तत्सा' । २ घ. 'तात्प्रागब्रह्मै' । ३ झ. जन्यते । ४ च. 'लासो नि' ।

मूलमायाकर्मादयः पाशास्तेषां सर्वेषामविद्यास्मितादीनां क्लेशानां च परिक्षयं प्राप्नोतीत्यर्थः । तस्याभिध्यानात्तृतीयं देहभेद इति श्रुतिं व्याचष्टे—तस्येति । अद्वितीयब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण मूलाज्ञाननिवृत्तौ सत्यां कैवल्यरूपं केवलात्मावस्थानलक्षणं सर्वैश्वर्यमनपेक्षकमीश्वरत्वं प्राप्नोति ॥ ६२ ॥

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवाऽऽत्मसंस्थं
नातः परं वेदितव्यं हि किंचित् ॥
भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा
सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् ॥ ६३ ॥

आप्तकामत्वान्मायाशक्तिवशाभोक्तृभोग्यादिभावेन भिन्नं रूपं परित्यज्य यदेतदुक्तं वास्तवमभिन्नं कैवल्यरूपमेतदेव नित्यं सर्वदाऽऽत्मसंस्थं प्रत्यगात्मभावेन स्थितं ज्ञेयं साक्षात्कर्तव्यम् । नन्वितोऽन्यदपि किंचिज्ज्ञातव्यं स्यादित्यत आह—नातः परमिति । अतोऽस्मान्निरतिशयानन्दलक्षणाद्ब्रह्मात्मनोऽन्यद्वेदितव्यं किमपि तत्त्वं नास्ति " अतोऽन्यदार्तम् " इति श्रुतेः । यत्तावद्भोक्तृभोग्यादिभेदेन त्रिविधं जगत्प्रतिभाति तदपि निरूप्यमाणे मायातीते ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्ततो न व्यतिरिच्यत इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादकं मन्त्रमुदाहृत्य व्याचष्टे—भोक्तेति । ब्रह्ममेतदिति । अम्भावश्छान्दसः ॥ ६३ ॥

वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्ति-
र्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ॥
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्य-
स्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ ६४ ॥

तथाविधस्य ब्रह्मणो ज्ञानोपायं बोधयितुं यदाम्नातं वह्नेर्यथेति तत्संगृह्णाति—वह्नेरिति । योनिगतस्य योनिः कारणमरणिस्तद्गतस्याग्नेर्मूर्तिः स्वरूपं न दृश्यते चक्षुषा त्वगिन्द्रियेण वा नोपलभ्यते । अथापि नैव लिङ्गनाशः । मथ्यमाने सति यदग्निसद्भावगमकं लिङ्गमौष्ण्यं तस्य च नाशो नैव विद्यते । सोऽग्निः पुनर्मथनोपायेनेन्धनयोनिरिन्धनादरणिरूपात्काष्ठाज्जायमानः सन्निन्द्रियग्राह्यो भवति । यथाऽयं दृष्टान्तस्तथा ब्रह्मापि कार्यकारणसंघाते प्रविष्टं सद्विवेकेनानुपलभ्यमानमप्युपायविशेषेण ग्रहीतुं शक्यते तमुपायं दर्शयति—तद्वेति । वाशब्दश्चार्थे । तच्च ब्रह्मोभयविधं परं चापरं च देहे शरीरे हृदयाम्बुजमध्ये ध्येयत्वेन ज्ञेयत्वेन चावस्थितं प्रणवेनोंकारेण गृह्यत इत्यर्थः ॥ ६४ ॥

---

१ ङ. हृदम्बु॰ ।

स्वदेहमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् ॥
ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्देवं पश्येन्निगूढवत् ॥ ६५ ॥

कथं प्रणवस्य तद्ग्रहणोपायत्वमिति तदाह—स्वदेहमिति । स्वदेहोपलक्षितं हृदयमधरारणिं कृत्वोंकारं चोत्तरारणिं कृत्वा ध्याननिर्मथनाभ्यासाद्ध्यानं प्रणवाभिधेयत्वेन तदालम्बनत्वेन वा परस्यापरस्य वा ब्रह्मणश्चिन्तनं तदेव निर्मथनं तस्याभ्यासो यावत्साक्षात्कारमनुवृत्तिस्तस्मादुपायाद्देवं द्योतमानं स्वप्रकाशं निरुपाधिकमात्मस्वरूपं पश्येत्साक्षात्करोति । निगूढवत्[२] । यथा काष्ठे निगूढं विलीनमग्निमधरोत्तरारणिभ्यां निर्मथनेनाऽऽवर्तनेनोपलभते[३] तद्वदित्यर्थः ॥ ६५ ॥

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पि-
राप: स्रोत:स्वरणीषु चाग्निः ॥
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ
सत्येनैवं तपसा योऽनुवेत्ति ॥ ६६ ॥

विहितमात्मदर्शनमनेकैर्दृष्टान्तैरुपपादयन्सत्यादिसाधनमुपदिशति—तिलेष्विति । यथा तिलेषु तैलं व्याप्य वर्तते । यथा वा दध्नि सर्पिराज्यं स्रोतस्सु सिकताविशिष्टासु नदीष्वापोऽभ्यन्तरे व्याप्य वर्तन्ते । अरणीषु काष्ठेष्वग्निः । यथैते[४] तैलादयस्तिलादिषु विवेकतोऽनुपलभ्यमाना अपि पीडनालोडनखननमथनैर्विवेकिनोपलभ्यन्त एवमेव स्वयमात्मा निरुपाधिकः सच्चिदानन्दैकरस आत्मनि हृदये गृह्यते श्रवणमननादिसंस्कृतेन मनसा साक्षात्क्रियते । योऽसावेवंविधमात्मानं सत्येन वचनेन तपसा कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणेन वर्णाश्रमविहितेन स्वधर्मेण साधकोऽनुवेत्त्यनुपश्यति तेन सत्यादिसाधनवता पुरुषेण गृह्यत इति संबन्धः । अत एवाथर्वणोपनिषद्यप्याम्नातम् । "सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा" इति ॥ ६६ ॥

सर्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिरिवार्पितम् ॥
आत्मविद्यातपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ ६७ ॥

तिलादिषु तैलादिवद्व्याप्य वर्तमानो यः सर्वव्यापक आत्मा नासावुपचरितः किंतु साक्षाद्ब्रह्मैवेति प्रतिपादयति—सर्वव्यापिनमिति । क्षीरे कारणात्मनाऽ-

१ घ. °त्मरू° । २ ङ. °र्तमाने° । ३ च. °नोपाल° । ४ ङ. °थैव तै° ।

वस्थितं घृतं यथा तद्व्याप्नोत्येवं कारणात्मना कार्यं जगत्कृत्स्नं व्याप्नोतीति सर्वव्यापी । तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वसंदर्शने साक्षात्साधनमाह—आत्मेति । आत्मनश्चिदानन्दैकरसस्य श्रवणमननादिसाधनजन्या साक्षात्काररूपा या विद्या यच्च तपो वर्णाश्रमविहितं यज्ञदानादिकर्म तदुभयं मूलमुपलब्धिकारणं यस्य स तथोक्तः । एवंभूतं य आत्मानं विद्वान्पश्यति तदेव परं ब्रह्म । तद्विशिनष्टि—उपनिषदिति । उपनिपूर्वात्सदेरयं शब्दस्तस्य च विशरणगत्यवसादनलक्षणास्त्रयोऽर्थाः । अद्वितीयं ब्रह्म सर्वप्राणिष्वात्मभावमुपेत्य निरुपाधिकरूपेण प्रकाशमानं सन्नितरां तदीयं संसारं विशृणाति हिनस्तीत्युपनिषत् । यद्वा जीवभावेनावस्थितं साक्षिचैतन्यं नितरां स्वात्मानमुपगमयत्यैक्यं प्रापयति तदविद्यामवसादयति शिथिलीकरोतीति वोपनिषत्परं ब्रह्म । यद्वोपनिषत्पदमिति श्रुतौ पठनादत्रापि तथैव पठनीयम् । तथाचोपनिषच्छब्देन ब्रह्मविद्योच्यते तया पदनीयं प्राप्तव्यमित्यर्थः ॥ ६७ ॥

यज्ञदानादिभिः पुण्यैर्योगसिद्धिर्भविष्यति ॥
योगात्संजायते ज्ञानं ज्ञानान्मुक्तिर्न कर्मणा ॥ ६८ ॥

एवमद्वितीयस्य ब्रह्मणः स्वशक्तिवशाद्भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपेणावस्थानं तद्विविक्तस्यापरिच्छिन्नचिदानन्दैकरसस्य निरुपाधिकरूपस्य ज्ञानान्मोक्षश्चेति कृत्स्नशास्त्रार्थस्य संग्रहेण प्रतिपादकं सूत्रभूतं श्वेताश्वतरोपनिषदि प्रथमाध्यायं व्याख्याय "युञ्जानः प्रथमं मनः" इत्याद्यध्यायपञ्चकस्य तद्विवरणरूपतया गतार्थत्वात्संगृह्य व्याचष्टे—यज्ञदानेति । "युञ्जानः प्रथमं मनः" इत्यादिमन्त्रेष्वभ्याहरणाद्युपलक्षितस्याग्निहोत्रादिनित्यनैमित्तिकादिकर्मजातस्य योगहेतुत्वश्रवणात्परमेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितेन नित्यनैमित्तिककर्मणा त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरमित्यादिश्रुत्युक्तरूपस्य योगस्य सिद्धिर्भवति । युक्तमनस्कस्य श्रवणमननाद्यनुष्ठानादनायासेन ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानं जायते । तेन च मुक्तिरित्यध्यायपञ्चकस्य तात्पर्यार्थः ॥ ६८ ॥

अत्याश्रमिभ्यः शान्तेभ्यो वक्तव्यं ब्रह्मवेदनम् ॥
नाप्रशान्ताय दातव्यं नापुत्राय कदाचन ॥ ६९ ॥

ब्रह्मविद्यासंप्रदायगोपनार्थमत्याश्रमिभ्यः परमं पवित्रमित्यादिना श्रुतौ यदधिकारिलक्षणमाम्नातं तदाह—अत्याश्रमिभ्य इति ॥ ६९ ॥

---

१ घ. 'धनैकृज्ञ' । २ च. 'ब्रसच्चिदा' । ३ घ 'यं 'यु' ।

अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं तथा ॥
त्रिपुण्ड्रधारणं चापि वदन्त्यत्याश्रमं बुधाः ॥ ७० ॥

कः पुनरस्य चात्याश्रमो यद्योगादधिकारीति तत्राऽऽह—अग्निरिति। जाबालश्रुतिगतैरग्निरिति भस्मेत्यादिमन्त्रैर्भस्मनोद्धूलनं त्रिपुण्ड्रधारणं च। तच्छब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः। तेन च शिवमन्त्रजपतत्पूजादिकं संगृह्यते। एतदुद्धूलनादिकमत्याश्रमं कथयन्त्यभिज्ञाः ॥ ७० ॥

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥
तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ ७१ ॥

शिवभक्तिवद्गुरुभक्तिरपि विद्योत्पत्तावन्तरङ्गसाधनमिति श्रुतिमुदाहरति—यस्येति ॥ ७१ ॥

श्रुतिवचनेन मयैव समस्तं
परमकृपाबलतः पठितं च ॥
यदि विदितं स नरः स्वकमोहं
तरति शिवं विशति प्रियरूपम् ॥ ७२ ॥

इति श्रीसूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु कठवल्लीश्वेताश्वतरव्याख्यायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

प्रतिपादितमुपनिषदर्थं निगमयति—श्रुतीति। प्रियरूपमिति। निरतिशयानन्दरूपमित्यर्थः ॥ ७२ ॥

इति सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्स्वेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

---

१ घ. ॰गाधि॰।

## अथ द्वादशोऽध्यायः ।

ब्रह्मोवाच—

वक्ष्ये सारतरं साक्षात्सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥
श्रद्धया सहिता यूयं शृणुतातीव शोभनम् ॥ १ ॥

एवमैतरेयकादिसर्वशाखागता उपनिषदो व्याख्याय प्रतिपत्तिसौकर्याय तासु सर्वासु परिनिष्ठितमर्थं संग्रहेणाऽऽख्यातुं प्रतिजानीते—वक्ष्य इति । सर्वशास्त्रार्थेति । सर्वासामुपनिषदां येऽर्था विस्तरेण प्रतिपादितास्तेषां संग्रहमित्यर्थः ॥ १ ॥

अस्ति तावदहंशब्दप्रत्ययालम्बनं सुराः ॥
सर्वेषां नः परं ज्ञानं स एवाऽऽत्मा न संशयः ॥ २ ॥
सोऽयं स्वाविद्यया साक्षाच्छिवः सन्नपि वस्तुतः ॥
स्वशिवत्वमविज्ञाय संसारीवावभासते ॥ ३ ॥

स च सर्वोपनिषत्समाम्नातोऽर्थः प्रत्यग्ब्रह्मतादात्म्यरूप इत्याह—अस्तीति । स एवाऽऽत्मेति । कार्यकारणसंघातविशिष्टस्य चैतन्यस्याहंशब्दवाच्यतयाऽऽत्मत्वे प्रतिभासमानेऽपि देहेन्द्रियादेश्चिद्भास्यत्वाद्घटादिवदनात्मत्वेन सर्वान्तरः साक्षी चिन्मात्ररूप एवाहंशब्दलक्ष्य आत्मा न देहादिरित्यर्थः । स्वाविद्ययेति । स्वस्यासंसारिब्रह्मरूपत्वावरणाज्ञानेनेत्यर्थः । शिवः सन्नपीति । सर्वगतः शिव एव हि सर्वप्राणिषु तत्तदुपाधिवशाज्जीवभावेन परिच्छिन्नो भासते "अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतेः ॥ २ ॥ ३ ॥

वेदोदितेन मार्गेण पारंपर्यक्रमेण तु ॥
मुमुक्षुत्वं दृढं प्राप्य पुनः शान्त्यादिसाधनैः ॥ ४ ॥
सहितः शिवभक्त्या च गुरोः पादौ प्रणम्य च ॥
वेदान्तानां महावाक्यश्रवणेन तथैव च ॥ ५ ॥
मननेन तथा देवा ध्यानेन परमात्मनः ॥
प्रत्यग्ब्रह्मैकताज्ञानं लब्ध्वा याति शिवं परम् ॥ ६ ॥

एवं संसारित्वस्य स्वस्वरूपाज्ञानमात्रकृतत्वात्तत्प्राप्तौ ज्ञानादन्यं नापेक्षते तच्च ज्ञानमनेन क्रमेण सिध्यतीत्याह—वेदोदितेनेति । पारंपर्यक्रमेणेति । गुरुपरंपरायाः क्रमेणेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

प्रत्यगात्मानमद्वंद्वमहंशब्दोपलक्षितम् ॥
शिवरूपेण संपश्यन्नेव याति स्वपूर्णताम् ॥ ७ ॥
शिवरूपतया भातेऽहंशब्दार्थे मुनीश्वराः ॥
अविद्या विलयं याति विद्यया परयैव तु ॥ ८ ॥

प्रत्यगात्मानमिति । शान्तिदान्त्यादिभिः श्रवणमननादिभिश्चोत्पन्नज्ञानेन साक्षिचिन्मात्ररूपं सुखदुःखादिसकलद्वंद्वनिर्मुक्तं त्वमहंशब्दाभ्यां लक्षितमपरिच्छिन्नपरशिवरूपेण सम्यक्पश्यन्साक्षात्कुर्वंस्तत्समकालमेव स्वात्मनः परिपूर्णतां प्राप्नोति । श्रुतिरपि ज्ञानसमकालमेव सार्वात्म्यप्राप्तिं विदुषो दर्शयति— " तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे " " अहं मनुरभवं सूर्यश्च " इति ॥ ७ ॥ ॥ ८ ॥

विद्यया परयाऽविद्यानिवृत्तौ ब्रह्म केवलम् ॥
शिष्यते खलु नाभावो भावो नान्यस्तथाऽपि च ॥ ९ ॥

शिष्यते खलु नाभाव इति । भावाभावात्मकस्य सकलस्याविद्यापरिकल्पितत्वात्तस्याश्च प्रतीतिमात्रशरीरत्वेन सदसद्विलक्षणत्वाद्विद्यया तन्निवृत्तौ केवलं ब्रह्मैवावशिष्यते । न तु भावात्मकमभावात्मकं वा किंचित्परिशिष्यते ॥ ९ ॥

व्यवहारदृशाऽविद्या तन्निवृत्तिश्च कथ्यते ॥
तत्त्वदृष्ट्या तु नाविद्या तन्निवृत्तिश्च हे सुराः ॥ १० ॥
ब्रह्मरूपतया ब्रह्म केवलं प्रतिभासते ॥
जगद्रूपतयाऽप्येतद्ब्रह्मैव प्रतिभासते ॥ ११ ॥
विद्याविद्यादिभेदेन भावाभावादिभेदतः ॥
गुरुशिष्यादिभेदेन ब्रह्मैव प्रतिभासते ॥ १२ ॥

ननु तस्यामवस्थायामविद्यानिवृत्तिरप्यस्ति न वा न चेदविद्यैव विद्यत इति कथं केवलपरिशेषः । अस्ति चेत्सा निवृत्तिरपि परिशिष्यत इत्यत आह—

१ घ. °परया तत्क्रमे° । २ ङ. °रायातक्र° । ३ घ. °वात्म° । ४ ङ. °वलं प° ।

व्यवहारेति। व्यवहारदृष्ट्यैवाविद्या तन्निवृत्तिश्च कथ्यते। परमार्थदृष्ट्या तु ते उभे अपि न स्त इत्यर्थः। अत एवोक्तमाचार्यैः—

"अस्यां विद्येत्यविद्यायामेवाऽऽसित्वा प्रकल्प्यते।
ब्रह्मदृष्ट्या त्वविद्येयं न कथंचन युज्यते" इति॥

किं तर्हि तत्त्वदृष्ट्या भासत इति तदाह—तत्त्वेति। एतच्च पञ्चमेऽध्यायेऽपि प्रतिपादितम्—व्यावहारिकमज्ञानमपि ब्रह्मैव वस्तुत इत्यादिना। तस्मात्तत्त्वदृशः स्वदृष्ट्या भावाभावादिभेदाश्रितं कृत्स्नं जगत्कारणभूतब्रह्मात्मनैवावभासत इति प्रतिपादयति—जगद्रूपतयेत्यादिना॥ १०॥ ११॥ १२॥

**ब्रह्म सर्वमिति ज्ञानं ब्रह्मप्राप्तेस्तु साधनम्॥**
**जगन्मायेति विज्ञानमज्ञानं फलतो भवेत्॥ १३॥**

अज्ञानं फलत इति। ब्रह्मात्मना यत्सर्वजगद्विषयं ज्ञानं तद्ब्रह्मप्राप्तिसाधनम्। यत्तु ततोऽन्यत्वेन जगद्विषयं ज्ञानं फलतस्तदज्ञानमेव। अन्यथावस्थितस्यान्यथाग्रहणादित्यर्थः॥ १३॥

**तथाऽपि परमाद्वैतज्ञानस्येदं तु वेदनम्॥**
**उपकारकमत्यन्तं तद्दृष्ट्वा वक्ति च श्रुतिः॥ १४॥**

किमर्थं तर्हि "आत्मन आकाशः संभूतः" इत्यादिकया सृष्टिश्रुत्या भेदेन जगत्प्रतिपादनमित्यत आह—तथाऽपीति। जगदध्यारोपापवादयोः सतोर्निष्प्रपञ्चमद्वैतं ब्रह्म प्रत्येतुं शक्यते। अतस्तत्प्रत्युपकारकत्वेन द्वैतजगद्वर्णनमित्यर्थः॥ १४॥

**यथा भातस्वरूपेण सत्यत्वेन जगच्छ्रुतिः॥**
**अङ्गीकृत्य हितं नृणां कदाचिद्वक्ति सादरम्॥ १५॥**

ननु जगन्मिथ्याभूतं चेत्कथं तर्हि "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्" "तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इत्यादिका श्रुतिः साध्यसाधनभावं प्रतिपादयतीति तत्राऽऽह—यथेति। सत्यत्वेन जगदङ्गीकृत्य सा श्रुतिः साध्यसाधनभावमात्रप्रतिपादनपरा न तु तस्य पारमार्थिकं सत्यत्वं प्रतिपादयतीत्यर्थः॥ १५॥

**सत्यत्वेन जगद्भानं संसारस्य प्रवर्तकम्॥**
**असत्यत्वेन भानं तु संसारस्य निवर्तकम्॥ १६॥**

---

१ घ. °ज्ञातम°।

सत्यत्वेन जगद्भानमित्यादि । यत्पारमार्थिकसत्यतया जगद्भानं तन्मिथ्याज्ञानत्वात्संसारस्य हेतुः । असत्यतया तज्ज्ञानं तु परमार्थत्वात्संसारनिवर्तकम् ॥ १६ ॥

अतः संसारनाशाय कदाचित्परमा श्रुतिः ॥
जगत्सर्वमिदं माया वदत्यत्यन्तनिर्मला ॥ १७ ॥

परमा श्रुतिरिति । "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं परमेश्वरम्" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "मायामात्रमिदं द्वैतम्" इत्यादिका श्रुतिः ॥ १७ ॥

अतीव पक्वचित्तस्य चित्तपाकमपेक्ष्य सा ॥
सर्वं ब्रह्मेति कल्याणी श्रुतिर्वदति सादरम् ॥ १८ ॥
ब्रह्मैव केवलं शुद्धं विद्यते तत्त्वदर्शने ॥
न च विद्या न चाविद्या न जगच्च न चापरम् ॥ १९ ॥

सर्वं ब्रह्मेति । "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" "इदं सर्वं यदयमात्मा" इत्यादिका श्रुतिः प्रतीयमानस्य कृत्स्नस्य जगतोऽखण्डैकरसब्रह्मात्मत्वं बोधयतीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥

अतः परमनिर्वाणनिष्ठस्य परयोगिनः ॥
यथा यथाऽवभासोऽयं शिव एव न चापरम् ॥ २० ॥

यथा यथाऽवभास इति । ब्रह्मनिष्ठस्य येन येन प्रकारेण जगत्प्रतिभासस्तेन तेन सर्वेणापि प्रकारेण तत्तत्साक्षिभूतः शिव एवावभासते न चान्यत्किंचिदित्यर्थः ॥ २० ॥

भूतपूर्वानुसंधानात्कथ्यते न च वस्तुतः ॥
यथा यथाऽवभासोऽयं शिव इत्यपि वेदनम् ॥ २१ ॥
न हि निर्वाणनिष्ठस्य शिवस्य परयोगिनः ॥
यथा यथेति यत्किंचिद्भासते परमार्थतः ॥ २२ ॥
तथा तथाऽवभासेन स्वेन रूपेण केवलम् ॥
स्तिमितोदधिवद्योगी स्वयं तिष्ठति नान्यथा ॥ २३ ॥

भूतपूर्वेति । योऽयं सर्वजगद्विषयोऽवभासः स एव शिव इत्येवंरूपा या

---

१ च. छ. स शिव एवेत्ये'।

बुद्धिः साऽपि भूतपूर्वगत्या तदानीं सर्वस्य जगतोऽप्रतिभासनात् । भूतपूर्वगत्याश्रयणेनेदृशी बुद्धिः साऽपि तदानीं न संभवतीत्याह—यथेति। ईदृग्विधंस्य वेदनस्याप्यविद्याकार्यत्वेन कारणनिवृत्त्या निवृत्तत्वादित्यर्थः। स्तिमितोदधिवदिति। निस्तरङ्गसमुद्रवद्विक्षेपहेतोर्द्वैतस्याभावादत्यन्तनिर्विकल्पेन चिदानन्दैकरसस्वभावेन निश्चलं तिष्ठतीत्यर्थः॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

परनिर्वाणनिष्ठस्य योगिनः परमां स्थितिम् ॥
स्वयं च न विजानाति न हरिर्न महेश्वरः ॥ २४ ॥
न मया च परिज्ञातुं शक्यते योगिनः स्थितिः ॥
नापि वेदेन मानेन न च स्मृतिपुराणकैः ॥ २५ ॥
अहो निर्वाणनिष्ठस्य योगिनः परमा स्थितिः ॥
यादृशी परमा निष्ठा तादृश्येव हि केवलम् ॥ २६ ॥
एवंरूपा परा निष्ठा शिवस्यास्ति स्वभावतः ॥
शिवायाश्चाम्बिकाभर्तुः प्रसादेन हरेरपि ॥ २७ ॥
तथा ममापि चान्येषां न चोद्यार्हो महेश्वरः ॥
तादृग्रूपो महादेवः खलु साक्षात्सनातनः ॥ २८ ॥

स्वयं च न विजानातीति। स्वप्रकाशब्रह्मात्मनाऽवस्थितस्य विदुषो विज्ञानहेतूनामन्तःकरणादीनामविद्याकार्यत्वाद्विद्यया तन्निवर्तनात्स्वयं विद्वानपि तामवस्थां कर्मकर्तृभावेन न जानातीत्यर्थः॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥२८॥

ईदृशी परमा निष्ठा गुरोः साक्षान्निरीक्षणात् ॥
कर्मसाम्ये त्वनायासात्सिध्यत्येव न संशयः ॥ २९ ॥

कर्मसाम्ये त्वनायासादिति। कर्मणोः सुकृतदुष्कृतयोः फलभोगेन[3] साम्ये क्षये सतीत्यर्थः। उक्तं हि—"जन्तोरपश्चिमतनोः सति कर्मसाम्ये" इति॥२९॥

देशिकं देवदेवेशं शिवं विद्याद्विचक्षणः ॥
तदिष्टं सर्वयत्नेन प्रकुर्यात्सर्वदाऽऽदरात् ॥ ३० ॥

॥ ३० ॥

---

१ झ. °धस्यास्य। २ च. °श्चलस्तिष्ठ°। ३ घ. ङ. छ. ध.° न क्षयसाम्ये स°।

स्वस्यानिष्टमपि प्राज्ञः प्रकुर्याद्गुरुणोदितः ॥
गुरोरिष्टं प्रकुर्वाणः परं निर्वाणमृच्छति ॥ ३१ ॥
स्वाश्रमं च स्वजातिं च स्वकीर्तिं च तथैव च ॥
स्वादृष्टं लोकविद्दिष्टं बन्धुपुत्रादिसंगमम् ॥ ३२ ॥
गृहक्षेत्रधनादीनां हानिं क्लेशं सुखं तथा ॥
अनवेक्ष्य गुरोरिष्टं कुर्यान्नित्यमतन्द्रितः ॥ ३३ ॥
गुरौ प्रीते शिवः साक्षात्प्रसन्नः प्रतिभासते ॥
गुरोर्देहे महादेवः साम्बः संनिहितः सदा ॥ ३४ ॥
गुरोरनिष्टं मोहाद्वा न कुर्यात्कुरुते यदि ॥
पच्यते नरके तीव्रे यावदाभूतसंप्लवम् ॥ ३५ ॥
शिवे क्रुद्धे गुरुस्त्राता गुरौ क्रुद्धे न कश्चन ॥
तस्मादिष्टं गुरोः कुर्यात्कायेन मनसा गिरा ॥ ३६ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

गुरुर्नामाऽऽत्मनो नान्यः सत्यमेव न संशयः ॥
आत्मलाभात्परो लाभो नास्ति नास्ति न संशयः ॥३७॥
अनात्मरूपं देहादि यो ददाति पिता तु सः ॥
न गुरुः कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हि सः ॥ ३८ ॥
अष्टैश्वर्यप्रदस्तद्वद्गन्धर्वादिपदप्रदः ॥
सार्वभौमप्रदश्चापि न गुरुः क्लेशदो हि सः ॥ ३९ ॥
मन्त्रतन्त्रादिदस्तद्वल्लौकिकोपायदस्तथा ॥
न गुरुः कथितः प्राज्ञैः क्लेशहेतुप्रदो हि सः ॥ ४० ॥

आत्मनो नान्य इति । परमात्मनो न व्यतिरिक्तः स एव गुरुमूर्तिमास्थायावतिष्ठते । उक्तं हि तत्त्वप्रकाशे—" योजयति परे तत्त्वे स दीक्षयाऽऽचार्यमूर्तिस्थः" इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

---

१ घ. छ. झ. सः । गुरुर्हि क° ।

सत्यवत्सकलं भातं निश्चित्यासत्यरूपतः ॥
सर्वसाक्षितयाऽऽत्मानं विभज्य परचेतनम् ॥ ४१ ॥
यस्त्वं तदिति वेदान्तप्रदीपेन स्वकं निजम् ॥
शिवत्वं बोधयत्येष गुरुः साक्षान्न चापरः ॥ ४२ ॥

सत्यवत्सकलमिति । सन्घटः सन्पटः इत्यादिना सत्यवत्प्रतिभातमपि कृत्स्नं द्वैतरूपमसत्यरूपेण निश्चित्य देहेन्द्रियादिसंघातसाक्षिचिन्मात्ररूपमात्मानं ततो विभज्यानवच्छिन्नचिदात्मकं यत्परं ब्रह्म तदेव त्वमसीति वेदान्तमहावाक्यलक्षणेन प्रदीपेनैवं ब्रह्मात्मतत्त्वं बोधयत्येष एव साक्षाद्गुरुर्नान्यः । निःशेषदुःखोच्छित्तिनिरतिशयानन्दावाप्तिलक्षणस्य पुरुषार्थस्य प्रापकत्वादित्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

दृश्यरूपमिदं सर्वं दृग्रूपेण विलाप्य च ॥
दृग्रूपं ब्रह्म यो वक्ति स गुरुर्नापरः पुमान् ॥ ४३ ॥

तदेव प्रपञ्चयति—दृश्यरूपमित्यादिना ॥ ४३ ॥

परमाद्वैतविज्ञानं कृपयैव ददाति यः ॥
सोऽयं गुरुगुरुः साक्षाच्छिव एव न संशयः ॥ ४४ ॥
तादृशं देशिकं साक्षाद्वेदान्ताम्बुजभास्करम् ॥
तोषयेत्सर्वयत्नेन श्रेयसे भूयसे नरः ॥ ४५ ॥

गुरुगुरुरिति । गुरवः पित्राद्यास्तेषामप्यसौ विद्वान्गुरुः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सर्ववेदान्तवाक्यानामर्थः संग्रहरूपतः ॥
कथितश्च मया देवा मामाह परमेश्वरः ॥ ४६ ॥

प्रतिज्ञातमर्थमुपसंहरति—सर्ववेदान्तेति । स्पष्टोऽर्थः ॥ ४६ ॥

सर्वज्ञः सर्वविरसाक्षादाप्तकामः कृपाकरः ॥
सर्वदोषविनिर्मुक्तः सत्यमेवाब्रवीन्मम ॥ ४७ ॥
यथाऽऽह सर्ववेदानामर्थं सर्वज्ञ ईश्वरः ॥
तथैव कथितोऽस्माभिः सत्यमेव न संशयः ॥ ४८ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥

---

१ घ. ङ ममाऽऽह ।

स्वप्रकाशस्वरूपस्य स्वतःशुद्धस्य शूलिनः ॥
करामलकवत्सर्वं प्रत्यक्षं हि न संशयः ॥ ४९ ॥
वेदानामन्यथैवार्थं ये वदन्ति विमोहिताः ॥
महासाहसिका एव ते नरा न हि संशयः ॥ ५० ॥
मदुक्तार्थप्रकारेण विना ये प्रवदन्ति ते ॥
अन्धकूपे निरालम्बे पतन्त्येव न संशयः ॥ ५१ ॥
वेदार्थः परमाद्वैतं नेतरत्सुरपुङ्गवाः ॥
नो चेदत्रैव मे मूर्धा पतिष्यति न संशयः ॥ ५२ ॥
अन्यथा वेदवाक्यानामर्थ इत्यभिशङ्कया ॥
अनिश्चितार्थाश्चेन्मूर्धा युष्माकं च पतिष्यति ॥ ५३ ॥
इतः परं न वक्तव्यं विद्यते सुरपुङ्गवाः ॥
सत्यमेव मया प्रोक्तं शंभोः पादौ स्पृशाम्यहम् ॥ ५४ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

सूत उवाच—

एवमुक्त्वा महातेजा ब्रह्मा च सुरपुङ्गवान् ॥
प्रत्यग्भूतं परानन्दं पार्वतीपतिमीश्वरम् ॥ ५५ ॥

एवमुक्त्वेत्यादि सूतवाक्यम् ॥ ५५ ॥

परमाद्वैतरूपं तं भवरोगस्य भेषजम् ॥
स्मृत्वा नत्वा पुनः स्तुत्वा भक्त्या परवशोऽभवत् ॥ ५६ ॥
देवाश्च देवदेवेशं स्मृत्वा साम्बं त्रियम्बकम् ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ विवशा अभवन्मुदा ॥ ५७ ॥
देवदेवो महादेवो महाकारुणिकोत्तमः ॥
तत्रैवाऽऽविरभूद्देव्या सह सत्यतपोधनाः ॥ ५८ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

विष्णुश्च पद्मया सार्धं तत्रैव ब्रह्मवित्तमाः ॥
आगतो भगवान्द्रष्टुमशेषसुरनायकम् ॥ ५९ ॥
पुष्पवृष्टिरभवद्यथा पुरा
स्वस्तिपूर्ववचनानि चाभवन् ॥
तत्र भक्तिसहितेन विष्णुना
पद्मया च परिपूजितः शिवः ॥ ६० ॥
शंकरोऽपि शशिशेखरः पर-
स्त्वम्बयैव सहितः सनातनः ॥
तत्र नृत्यमकरोदतिप्रभुः स्वस्व-
रूपपरवेदनप्रियात् ॥ ६१ ॥
सर्वलोकजननी शिवा परा
पापनाशकरबोधदायिनी ॥
ब्रह्मवज्रधरपूर्वकानिमा-
न्स्वानुभूतिसहितेन चक्षुषा ॥ ६२ ॥
विलोक्य कारुण्यबलेन केवलं
प्रबोधयामास सुरोत्तमानिमान् ॥
पुनः प्रजानाथपुरःसराः सुराः
प्रनृत्यमानं तु शिवं शिवामपि ॥ ६३ ॥
स्वचक्षुषैव ददृशुः श्रुतिमस्तकोत्थ-
विज्ञानरूपपरलोचनगोचरार्हम् ॥
भक्त्या पुनः परमकारुणिकं महान्तं
पञ्चाक्षरेण भवपाशहरेण पूज्य ॥ ६४ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

---

१ च. तथैव । २ ङ. छ. झ. °यकः । पुं° ।

तुष्टुवुः श्रुतिवचोभिरादरा-
न्नष्टकष्टभवपाशबन्धनाः ॥
इष्टसिद्धिरभवद्धि वः सुरा
इत्यवोचदशुभापहः शिवः ॥ ६५ ॥
शांकरी च शरणागतप्रिया
बन्धहेतुमलनाशकारिणी ॥
मत्प्रसादबललब्धवेदना[1]
इत्यवोचदभवन्नतिप्रिया ॥ ६६ ॥
केशवोऽपि सुरपुङ्गवान्प्रति
प्राह शंभुरयमद्भुतः प्रभुः ॥
सर्ववेदशिरसामगोचरः
प्रीत एव भवतामिति द्विजाः ॥ ६७ ॥
देवोऽपि कारुण्यरसार्द्रमानसः
सुरानशेषानजपूर्वकान्प्रति ॥
उवाच गीतामतिशोभनामिमां
ममानुकूलामपि यः पठेद्द्विजः ॥ ६८ ॥
स याति मामेव निरस्तबन्धनः
परा शिवा वाचि सदैव वर्तते ॥
दिवाकरेणापि समश्च तेजसा
श्रिया मुकुन्देन समः सदा भवेत् ॥ ६९ ॥
एषा गीता ब्रह्मगीताभिधाना
श्रुत्या युक्ता सर्वगीतोत्तमा च ॥
वेदाकारा वेदनिष्ठैर्द्विजेन्द्रै-
र्भक्त्या पाठ्या नैव शूद्रादिभिश्च ॥ ७० ॥

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

१ ङ. छ. झ. °प्रियाः ॥ ६६ ॥

इत्येवं परमशिवः प्रभाष्य नाथः
शिष्टानामशुभहरः पुरत्रयारिः ॥
भक्तानाममलसुखप्रबोधकारी
तत्रैव स्फुरणसुखे तिरो बभूव ॥ ७१ ॥
देवी सा सकलजगद्विचित्रचित्रा
कारुण्यादखिलसुरानजं विलोक्य ॥
सुप्रीता परमसुखप्रबोधरूपा
तत्रैव स्फुरणसुखे तिरो बभूव ॥ ७२ ॥
विष्णुर्लक्ष्म्या साकमाश्वास्य देवा-
न्हृष्टस्तुष्टः स्वस्य वैकुण्ठमाप ॥
ब्रह्मा देवानात्मविद्याभियुक्तां-
स्त्यक्त्वा रुद्रध्याननिष्ठो बभूव ॥ ७३ ॥
देवाः सर्वे दण्डवद्भूमिभागे
भक्त्या सार्धं पद्मयोनिं प्रणम्य ॥
हृष्टात्मानः सत्यबोधैकनिष्ठाः
सद्यः स्वं स्वं देशमीयुर्द्विजेन्द्राः ॥ ७४ ॥
इत्थं साक्षाद्ब्रह्मगीता भवद्भिः
शुद्धज्ञानैरादरेण श्रुतैव ॥
मत्तः श्रद्धाभक्तियुक्तस्य विप्रा
नित्यं देया नेतरस्यातिशुद्धा ॥ ७५ ॥

७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

इति परशिवभक्त्या प्राप्तविद्यस्तु सूतः
सुखघनशिवतत्त्वप्रापिकामेव गीताम् ॥
मुनिगणहितबुद्ध्याऽऽभाष्य निर्वाणरूपं
परतरमवलोक्य प्रज्ञया मौनमाप ॥ ७६ ॥

इति परशिवभक्त्येति कविवाक्यम् ॥ ७६ ॥

मुनयश्च गुरुं परवेदिनं
प्रणिपत्य समस्तहितप्रदम् ॥
हृदयस्थमहंपदलक्षितं
परतत्त्वतयैव विदुः स्थिरम् ॥ ७७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु शिवस्याहंप्रत्ययाश्रयत्वं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

॥ ७७ ॥

इति श्रीमत्काशीविलासश्रीक्रियाशक्तिपरमभक्तश्रीत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे ब्रह्मगीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां शिवस्याहंप्रत्ययाश्रयत्वं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥

इति समाप्तेयं ब्रह्मगीता ।

अथास्याः सूतसंहितायाश्चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे

## सूतगीताप्रारम्भः ।

### तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

ऐश्वरं परमानन्दमनन्तं सत्यचिद्घनम् ॥
आत्मत्वेनैव पश्यन्तं निस्तरङ्गसमुद्रवत् ॥ १ ॥
निर्विकल्पं सुसंपूर्णं सुप्रसन्नं शुचिस्मितम् ॥
भासयन्तं जगद्भासा भानुमन्तमिवापरम् ॥ २ ॥
प्रणम्य मुनयः सूतं दण्डवत्पृथिवीतले ॥
कृताञ्जलिपुटा भूत्वा तुष्टुवुः परया मुदा ॥ ३ ॥

अथ विद्यार्थिना गुरुनमस्कारस्तुती प्रथमतः कर्तव्ये इति व्युत्पादयितुं सूतगीतां श्रोतुकामैर्नैमिषीयैः कृते नमस्कारस्तुती उपनिबध्नाति—ऐश्वरमिति । आनन्दमनन्तमित्यादिविशेषणमसकृदुक्तार्थम् । आत्मत्वेनैवेति । सच्चिदानन्दैकरसमद्वितीयं यत्परं ब्रह्म तदात्मभावेनैव साक्षात्कुर्वन्तम् । अत एव निस्तरङ्गसमुद्रवन्निर्विकल्पम् । विकल्पहेतोस्तत्त्वतोऽसंभवात् । अत एव सुसंपूर्णमपरिच्छिन्नम् । अवाप्तनिरतिशयानन्दरूपतया सुप्रसन्नम् । अत एव शुचिस्मितमात्मीयतेजसा कृत्स्नं जगद्भासयन्तं तदानीमपरसूर्यमिव स्थितम् । एतावद्भिर्विशेषणैस्तस्य वक्ष्यमाणार्थोपदेशसामर्थ्यप्रतिपादनेन नमस्कारयोग्यत्वमवधारितम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

नमस्ते भगवञ्शम्भुप्रसादावाप्तवेदन ॥
नमस्ते भगवञ्शम्भुचरणाम्भोजवल्लभ ॥ ४ ॥
नमस्ते शम्भुभक्तानामग्रगण्य समाहित ॥
नमस्ते शम्भुभक्तानामतीव हितबोधक ॥ ५ ॥
नमस्ते वेदवेदान्तपद्मखण्डदिवाकर ॥
व्यासविज्ञानदीपस्य वर्तिभूताय ते नमः ॥ ६ ॥

---

१ छ. 'गवञ्शम्भु' ।

पुराणमुक्तामालायाः सूत्रभूताय ते नमः ॥
अस्माकं भववृक्षस्य कुठाराय नमोऽस्तु ते ॥ ७ ॥

नमस्ते भगवन्नित्यादि नैमिषीयैर्ऋषिभिः कृतं सूततस्तोत्रम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ॥ ६ ॥ ७ ॥

कृपासागर सर्वेषां हितप्रद नमोऽस्तु ते ॥
नमोऽविज्ञातदोषाय नमो ज्ञानगुणाय ते ॥ ८ ॥
मातृभूताय मर्त्यानां व्यासशिष्याय ते नमः ॥
धर्मिष्ठाय नमस्तुभ्यं ब्रह्मनिष्ठाय ते नमः ॥ ९ ॥
समाय सर्वजन्तूनां सारभूताय ते नमः ॥
साक्षात्सत्यपराणां तु सत्यभूताय ते नमः ॥ १० ॥
नमो नमो नमस्तुभ्यं पुनर्भूयो नमो नमः ॥
अस्माकं गुरवे साक्षान्नमः स्वात्मप्रदायिने ॥ ११ ॥

अविज्ञातदोषायेति । अविद्यमानदोषायेत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

एवं गोत्रर्षयः स्तुत्वा सूतं सर्वहितप्रदम् ॥
प्रश्नं प्रचक्रिरे सर्वे सर्वलोकहितैषिणः ॥ १२ ॥

प्रश्नं प्रचक्रिर इति । सूतगीताविषयं प्रश्नं कृतवन्त इत्यर्थः ॥ १२ ॥

सोऽपि सूतः स्वतः सिद्धः स्वरूपानुभवात्परात् ॥
उत्थाय स्वगुरुं[1] व्यासं दध्यौ सर्वहिते रतम् ॥ १३ ॥

गुर्वनुज्ञामन्तरेण यथावत्प्रतीत्यसंभवाद्गुरुणा व्यासेनानुज्ञात एवाहमिमां गीतां ब्रवाणीत्यभिप्रायेण हि तद्ध्यानादिकं कृतवानित्याह—सोऽपीति ॥ १३ ॥

अस्मिन्नवसरे व्यासः साक्षात्सत्यवतीसुतः ॥
भस्मोद्धूलितसर्वाङ्गस्त्रिपुण्ड्राङ्कितमस्तकः ॥ १४ ॥
कृष्णाजिनी सोत्तरीय आषाढेन विराजितः ॥
रुद्राक्षमालाभरणस्तत्रैवाऽऽविरभूत्स्वयम् ॥ १५ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥

---

१ छ. °रुं दध्यौ व्यासं स° । २ ख. छ. °ण त° ।

तं दृष्ट्वा देशिकेन्द्राणां देशिकं करुणाकरम् ॥
सूतः सत्यवतीसूनुं स्वशिष्यैः सह सत्तमैः ॥ १६ ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ प्रसन्नेन्द्रियमानसः ॥
यथार्हं पूजयामास दत्त्वा चाऽऽसनमुत्तमम् ॥ १७ ॥
भगवानपि सर्वज्ञः साक्षात्सत्यवतीसुतः ॥
प्राह गम्भीरया वाचा स्वशिष्यं प्रति सत्तमः ॥ १८ ॥
भद्रमस्तु सुसंपूर्ण सूत शिष्य ममाऽऽस्तिक ॥
तवैषामपि किं कार्यं मया तद्ब्रूहि मेऽनघ ॥ १९ ॥
एवं व्यासवचः श्रुत्वा सूतः पौराणिकोत्तमः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं लोकानां हितमुत्तमम् ॥ २० ॥

सूत उवाच—

इमे हि मुनयः शुद्धाः सत्यधर्मपरायणाः ॥
मद्गीताश्रवणे चैषामस्ति श्रद्धा महत्तरा ॥ २१ ॥
भवत्प्रसादे सत्येव शक्यते सा विभाषितुम् ॥
यदि प्रसन्नो भगवन्वदेत्याज्ञापयाद्य माम् ॥ २२ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इति सूतवचः श्रुत्वा भगवान्करुणानिधिः ॥
त्वदीयामद्य तां गीतां वदैषामर्थिनां शुभाम् ॥ २३ ॥
इत्युक्त्वा शिष्यमालिङ्ग्य हृदयं तस्य संस्पृशन् ॥
साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा निरीक्ष्यैनं कृपाबलात् ॥ २४ ॥
स्थापयित्वा महादेवं हृदये तस्य सुस्थिरम् ॥
तस्य मूर्धानमाघ्राय भगवानगमद्गुरुः ॥ २५ ॥

व्यासोऽपि कृतसंनिधानः सन्सूतस्य पूजानमस्कारादिना तुष्टो भूत्वा तस्य परमार्थदर्शनसामर्थ्यात्तदाधारकं परमेश्वरं तद्धृदये स्थापयामास ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ छ. ते संवि°।

सोऽपि सूतः पुनः साम्बं ध्यात्वा देवं त्रियम्बकम् ॥
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ स्मृत्वा व्यासं च सद्गुरुम् ॥ २६ ॥
कृताञ्जलिपुटो भूत्वा मन्त्रमाद्यं षडक्षरम् ॥
जपित्वा श्रद्धया सार्धं निरीक्ष्य मुनिपुङ्गवान् ॥ २७ ॥
कृतप्रणामो मुनिभिः स्वगीतामतिनिर्मलाम् ॥
वक्तुमारभते सूतः सर्वलोकहिते रतः ॥ २८ ॥

सूतोऽपि स्वेष्टदेवतानमस्कारपूर्वकं मुनिभिः पृष्टामात्मीयां गीतां वक्तुं मारब्धवानिति प्रकटार्थः ॥ २६॥ २७ ॥ २८ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां सूतगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

इति श्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां सूतगीतिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

---

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

---

सूत उवाच—

शृणुत ब्रह्मविच्छ्रेष्ठा भाग्यवन्तः समाहिताः ॥
वक्ष्यामि परमं गुह्यं विज्ञानं वेदसंमतम् ॥ १ ॥

अथ सूत आत्मीयां गीतां वक्तुमारभमाणः श्रोतॄनभिमुखी करोति—शृणुतेति । विज्ञायतेऽनेनेति विज्ञानम् । वेदसंमतं मूलप्रमाणस्य वेदवाक्यस्याभिमतमतो वक्ष्यमाणेऽर्थे क्वचिदप्यप्रामाण्यशङ्का न कार्येत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ च. छ. ॰वं च त्र्यम्ब॰ ।

अस्ति कश्चित्स्वतःसिद्धः सत्यज्ञानसुखाद्वयः ॥
विश्वस्य जगतः कर्ता पशुपाशविलक्षणः ॥ २ ॥

तत्र वेदसिद्धान्पतिपाशपशुपदार्थान्क्रमेण दर्शयति—अस्ति कश्चिदित्यादिना। स्वतःसिद्ध इति। स्वाधीना सिद्धिर्नान्यस्मात्कारणादस्य सिद्धिः किंतु सर्वदा सिद्धस्वभाव एवायम्। अनेन नित्यत्वमुक्तं भवति। श्रुतिसिद्धं तस्य स्वरूपलक्षणं दर्शयति—सत्येति। "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतेः। साक्षात्स्वरूपज्ञानस्य दुरवगाहत्वात्तटस्थलक्षणमाह—विश्वस्येति। सृष्टिस्थितिसंहृतीनां कर्ता यः स एव परशिवः स एव वक्ष्यमाणेभ्यः पशुपाशेभ्यो विलक्षणत्वात्स्वतन्त्रः पतिपदार्थः ॥ २ ॥

आकाशादीनि भूतानि पञ्च तेषां प्रकीर्तिताः ॥
गुणाः शब्दादयः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव प्राणाद्या दश वायवः ॥
मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुष्टयम् ॥ ४ ॥

पाशपदार्थं दर्शयति—आकाशादीनीति। मायाशबलाद्ब्रह्मण उत्पन्नानि वियदादिभूतानि पञ्च। तेषां गुणाः शब्दस्पर्शादयः पञ्च। धीकर्मेन्द्रियाणि दश। प्राणापानाद्याः पञ्च "नागः कूर्मोऽथ कृकलो देवदत्तो धनंजयः" इत्युक्ताः पञ्चेति दश वायवः। अन्तःकरणचतुष्टयं चेति चतुस्त्रिंशत् ॥ ३ ॥ ४ ॥

तेषां कारणभूतैकाऽविद्या षट्त्रिंशकः पशुः ॥
विश्वस्य जगतः कर्ता पशोरन्यः परः शिवः ॥ ५ ॥

एषां कारणभूता या मूलाविद्या सा पञ्चत्रिंशी। एवमाकाशादिपञ्चत्रिंशत्तत्त्वात्मकः प्रपञ्चो जविस्य बन्धहेतुत्वात्पाशस्तेन च बध्यमानो यो जीवात्मा स एव षट्त्रिंशत्संख्यापूरकः पाशबद्धत्वात्पशुरित्युच्यते। पशोरन्य इति। स्वाश्रयव्यामोहकाविद्योपाधिको हि पशुः। तदव्यामोहकमायोपाधिकः सर्वज्ञः सर्वजगत्कर्तेश्वरः पशुपतिः। अतस्त्वनयोरेकत्वशङ्का न कार्येत्यर्थः ॥ ५ ॥

[redacted] शवः सर्वे प्रोक्ता अज्ञानिनः सदा ॥
अज्ञानमात्मनामेषामनाद्येव स्वभावतः ॥ ६ ॥

---

१ छ. °न्पदा°। २ छ. °न्त्रः प्रति°। ३ ङ. °तिपादा°। ४ ङ. च. कृकरो। ५ च. तेषां। ६ ख. °त्रिंशती। ए°। ७ ख. ङ. °रः परः प°।

अज्ञानिनः सदेति । अज्ञानोपाधिभिन्ना य आत्मानस्ते सर्वे पशवः प्रोक्ताः । अनाद्येवेति । जीवोपाधिभूतं तदज्ञानमनाद्येवाङ्गीकर्तव्यम् । आदिमत्त्वे हि ततः प्राक्तस्य संसाराभावप्रसङ्गात् ॥ ६ ॥

संसारबीजमज्ञानं संसार्यज्ञः पुमान्यतः ॥
ज्ञानात्तस्य निवृत्तिः स्यात्प्रकाशात्तमसो यथा ॥ ७ ॥

नन्वन्यस्मादेव कारणात्संसारो भविष्यतीति तत्राऽऽह—संसारेति । यतो यस्मादज्ञः स्वस्वरूपयाथात्म्यमजानान एव पुरुषः संसारी देहेन्द्रियादिसंघातकृतपुण्यपापफलयोः सुखदुःखयोरात्मन्यध्यासेन तदुपभोगलक्षणसंसारभोगवान्भवति तस्मादज्ञानमेव संसारस्य निदानं नान्यदित्यर्थः । ज्ञानात्तस्येति । तस्य संसारकारणस्याऽऽत्मनोऽज्ञानस्य तमस आलोकेनैव ज्ञानेनैव निवृत्तिर्भवति । अतश्च भावरूपमपि तज्ज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानमिति व्यपदिश्यत इत्यर्थः ॥ ७ ॥

अज्ञानाकारभेदेनाविद्याख्येनैव केवलम् ॥
पशूनामात्मनां भेदः कल्पितो न स्वभावतः ॥ ८ ॥
अज्ञानाकारभेदेन मायाख्येनैव केवलम् ॥
विभागः कल्पितो विप्राः परमात्मत्वलक्षणः ॥ ९ ॥

अज्ञानाकारेत्यादि । तस्य च भावरूपाज्ञानस्य मूलप्रकृतिमायाद्यपरपर्यायस्य द्वावाकारौ । मलिनसत्त्वप्रधानाविद्याख्य एक आकारः । अपरस्तु विशुद्धसत्त्वप्रधानो मायाख्यः । तत्र तावदविद्याख्य आकारः सत्त्वमालिन्यतरतमभावभेदेन बहुधा भिद्यते । तेन च पशूनां जीवात्मनां भेदः कल्पितः । न त्वसौ वास्तवः । मायाख्येन स्वज्ञानाकारेण सर्वज्ञेश्वरमनु विभागः कल्पितः ॥ ८ ॥ ९ ॥

घटाकाशमहाकाशविभागः कल्पितो यथा ॥
तथैव कल्पितो भेदो जीवात्मपरमात्मनोः ॥ १० ॥

उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयति—घटेति । यथै[illegible] काशमहाकाशात्मना भिन्नत्वप्रतिभाति तथैक एव पराशिव[illegible] द्वयपरिच्छेदवशाज्जीवेश्वरभावेन कल्पित इत्यर्थः ॥ १० ॥

---

१ छ. °दित्वे हि । २ च. छ. प्राक्तस्य । ३ ङ. °क्तनस्य । ४ ङ. छ. तत्ताव° । ५ छ. °ख्येनाज्ञा° । ६ ङ. ° न तत्वज्ञा° ।

यथा जीवबहुत्वं तु कल्पितं मुनिपुङ्गवाः ॥
तथा परबहुत्वं च कल्पितं न स्वभावतः ॥ ११ ॥
यथोच्चावचभावस्तु जीवभेदे तु कल्पितः ॥
तथोच्चावचभावश्च परभेदे च कल्पितः ॥ १२ ॥

यथा जीवबहुत्वमित्यादि । उक्ताविद्योपाध्याकारनानात्वेन यथा जीवानां बहुत्वं कल्पितमेवमीश्वरस्यापि मायोपाधिकगुणनानात्वेन ब्रह्मविष्ण्वादिभेदेन बहुत्वं कल्पितमित्यर्थः ॥ ११ ॥ १२ ॥

देहेन्द्रियादिसंघातवासनाभेदभेदिता ॥
अविद्या जीवभेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः ॥ १३ ॥

जीवानामवान्तरभेदजनकमुपाधिं दर्शयति—देहेन्द्रियेति । विचित्रा हि देहेन्द्रियादिसंघाता अतस्तज्जन्या वासना अपि तथाविधा अतस्तासां भेदेन भेदिता स्वयमेकाऽप्यविद्या जीवनानात्वहेतुर्भवति ॥ १३ ॥

गुणानां वासनाभेदभेदिता या द्विजर्षभाः ॥
माया सा परभेदस्य हेतुर्नान्यः प्रकीर्तितः ॥ १४ ॥

परनानात्वकारणमाह—गुणानामिति । सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका हि माया तेषां गुणानां परिणामभेदेन तज्जन्या वासना बहुविधास्तासां भेदेन भेदिता-माया सा ब्रह्मविष्ण्वादिलक्षणस्येश्वरभेदस्य हेतुर्भवति ॥ १४ ॥

यस्य मायागतं सत्त्वं शरीरं स्यात्तमो गुणः ॥
संहाराय त्रिमूर्तीनां स रुद्रः स्यान्न चापरः ॥ १५ ॥
तथा यस्य तमः साक्षाच्छरीरं सात्त्विको गुणः ॥
पालनाय त्रिमूर्तीनां स विष्णुः स्यान्न चापरः ॥१६॥
रजो यस्य शरीरं स्यात्तदेवोत्पादनाय च ॥
त्रिमूर्तीनां स वै ब्रह्मा भवेद्विप्रा न चापरः ॥ १७ ॥

उच्चावचभेदेनावस्थितान्परभेदाननुक्रामति—यस्येत्यादिना ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥

---

१ ङ. °चित्रो हि । २ ङ. °घातोऽत° । ३ ङ. °णानाम° । ४ च. °रस्य भे° ।

रुद्रस्य विग्रहं शुक्लं कृष्णं विष्णोश्च विग्रहम् ॥
ब्रह्मणो विग्रहं रक्तं चिन्तयेद्भुक्तिमुक्तये ॥ १८ ॥

रुद्रस्य विग्रहमिति । यत एते रुद्रविष्णुप्रजापतयः क्रमेण सत्त्वतमोरजोमूर्तयोऽतः स्वीकृतलीलाविग्रहा अपि क्रमेण शुक्लकृष्णरक्तवर्णाश्चिन्तनीयाः ॥ १८ ॥

शौक्ल्यं सत्त्वगुणाज्जातं रागो जातो रजोगुणात् ॥
कार्ष्ण्यं तमोगुणाज्जातमिति विद्यात्समासतः ॥ १९ ॥

एतेषामीदृग्वर्णत्वमुपपादयति—शौक्ल्यमिति । " अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् " इति मन्त्रवर्णात्क्रमेण सत्त्वरजस्तमोगुणाः शुक्लरक्तकृष्णवर्णाः । अतस्तदुपाधिकानां तादृग्वर्णत्वं युक्तमिति भावः ॥ १९ ॥

परतत्त्वैकताबुद्ध्या ब्रह्माणं विष्णुमीश्वरम् ॥
परतत्त्वतया वेदा वदन्ति स्मृतयोऽपि च ॥ २० ॥
पुराणानि समस्तानि भारतप्रमुखान्यपि ॥
परतत्त्वैकताबुद्ध्या तान्परं प्रवदन्ति च ॥ २१ ॥

एतेषां पराभेदत्वमुपपादयति—परतत्त्वैकतेति । विशुद्धसत्त्वोपाधिकत्वेनानावृतज्ञानतया परतत्त्वस्यैषां च भेदो नास्तीत्येकताबुद्धिरेव ब्रह्मविष्ण्वादीनां परतत्त्वस्वरूपत्वव्यवहारे कारणमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥

ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेण केवलं मुनिपुङ्गवाः ॥
ब्रह्मविष्ण्वादयस्त्वेव न परं तत्त्वमास्तिकाः ॥ २२ ॥

ब्रह्मविष्ण्वादिरूपेणेत्यादि । ब्रह्मादीनां हि द्वे रूपे अनावृतज्ञानतया परतत्त्वात्मकत्वं ब्रह्मविष्ण्वादिविशेषरूपत्वं च । तत्राऽऽद्येन परतत्त्वतोक्ता द्वितीयेन तु तेषामपरतत्त्वरूपतेत्यर्थः ॥ २२ ॥

तथाऽपि रुद्रः सर्वेषामुत्कृष्टः परिकीर्तितः ॥
स्वशरीरतया यस्मान्मनुते सत्त्वमुत्तमम् ॥ २३ ॥

त्रयाणां गुणमूर्तीनां ब्रह्मविष्ण्वादिविशेषरूपेण परतत्त्वरूपत्वे समानेऽपि रुद्रस्योत्कर्षमाह—तथाऽपीति । तत्र कारणमाह—यस्मादिति ॥ २३ ॥

---

१ छ. °त्त्वरजस्तमोमू° । २ ङ. °त् । कृष्णं त° । ३ च. छ. °कृष्णवर्णामिति । ४ ङ. °द्ध्या तत्परं । ५ ख. °पवत्त्वं च । ६ ख. ङ. °रूपे स° ।

रजसस्तमसः सत्त्वमुत्कृष्टं हि द्विजोत्तमाः ॥
सत्त्वात्सुखं च ज्ञानं च यत्किंचिदपरं परम् ॥ २४ ॥

सत्त्वस्यं रजस्तमोभ्यामुत्कर्षं प्रतिपादयति—सत्त्वात्सुखं चेति ॥ २४ ॥

परतत्त्वप्रकाशस्तु रुद्रस्यैव महत्तरः ॥
ब्रह्मविष्ण्वादिदेवानां न तथा मुनिपुङ्गवाः ॥ २५ ॥

परतत्त्वप्रकाशस्त्विति । निरतिशयसत्त्वशरीरत्वाद्रुद्रस्यैव परतत्त्वविषयप्रकाशो महत्तरो न तथा ब्रह्मादीनाम् । तेषां तादृग्विधसत्त्वयोगविरहादित्यर्थः ॥ २५ ॥

परतत्त्वतया रुद्रः स्वात्मानं मनुते भृशम् ॥
परतत्त्वप्रकाशेन न तथा देवतान्तरम् ॥ २६ ॥
हरिब्रह्मादिरूपेण स्वात्मानं मनुते भृशम् ॥
हरिब्रह्मादयो देवा न तथा रुद्र(द्रम्)आस्तिकाः॥२७॥

एतदेव विवृणोति—परतत्त्वतयेति । निरतिशयसत्त्ववशेन रुद्रः सर्वदा स्वात्मानं परतत्त्वात्मकमेव मन्यते । न कदाचिदपि तस्य तत्त्वविषया विस्मृतिर्भवति । देवतान्तरं तु तथाविधसत्त्वयोगाभावाद्धरिब्रह्मादिरूपेणैव स्वात्मानं मनुते न परतत्त्वरूपेणेति । रुद्रं तूक्तोपाधिवशाद्ब्रह्मादयोऽपि परतत्त्वरूपमेव मन्यन्ते न तु स्वसदृशमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥

रुद्रः कथंचित्कार्यार्थं मनुते रुद्ररूपतः ॥
न तथा देवताः सर्वा ब्रह्मस्फूर्त्यल्पताबलात् ॥ २८ ॥

रुद्रः कथंचिदित्यादि । यथा हरिब्रह्मादीनां हरिब्रह्मरूपत्वाभिमानः स्वाभाविको न तथा रुद्रस्य रुद्रत्वाभिमानः । किंतु संहारादिकार्यार्थं कथंचित्प्रयत्नवशेन रुद्ररूपेण स्वात्मानं मन्यत इत्यर्थः ॥ २८ ॥

ब्रह्मविष्ण्वादयो देवाः स्वात्मानं मन्वतेऽञ्जसा ॥
न कश्चित्तत्त्वरूपेण न तथा रुद्र आस्तिकाः ॥ २९ ॥

---

१ ख. ङ. °स्य तमोरजोभ्या° । २ च. °रिर्ब्रह्मा° । ३ ख. मन्वते । च. मन्यते । ४ ख. ङ. °ह्मस्त्ररू° । च. °ह्मत्वा° । ५ च. छ. मन्यते° ।

ब्रह्मविष्ण्वादयो देवाः स्वात्मानं मन्वतेऽञ्जसा ॥
कथंचित्तत्त्वरूपेण न तथा रुद्र आस्तिकाः ॥ ३० ॥
तत्त्वबुद्धिः स्वतःसिद्धा रुद्रस्यास्य तपोधनाः ॥
हरिब्रह्मादिबुद्धिस्तु तेषां स्वाभाविकी मता ॥ ३१ ॥

ब्रह्मविष्ण्वादय इति । अयमत्र विवक्षितोऽर्थः । ब्रह्मविष्ण्वादीनां सत्त्वगुणसंबन्धविरहाद्ब्रह्मविष्ण्वादिबुद्धिरेव स्वाभाविकी । परतत्त्वबुद्धिस्तु यत्नसंपाद्या रुद्रस्य तु सत्त्वोत्कर्षवशात्स्वात्मनः परतत्त्वबुद्धिः स्वाभाविकी । रुद्रत्वबुद्धिस्तु यत्नसंपाद्येति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

हरिब्रह्मादिदेवान्ये पूजयन्ति यथाबलम् ॥
अचिरान्न परप्राप्तिस्तेषामस्ति क्रमेण हि ॥ ३२ ॥
रुद्रं ये वेदविच्छ्रेष्ठाः पूजयन्ति यथाबलम् ॥
तेषामस्ति परप्राप्तिरचिरान्न क्रमेण तु ॥ ३३ ॥

एवं परतत्त्वाविर्भाववशेन ब्रह्मादिदेवताभ्यो रुद्रस्योत्कर्षः प्रतिपादितः । अतः साक्षान्मुक्तेः साधनं तस्य पूजादिकमन्यदीयं तु परंपरयेत्याह—हरिब्रह्मादीति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

रुद्राकारतया रुद्रो वरिष्ठो देवतान्तरात् ॥
इति निश्चयबुद्धिस्तु नराणां मुक्तिदायिनी ॥ ३४ ॥
गुणाभिमानिनो रुद्राद्धरिब्रह्मादिदेवताः ॥
वरिष्ठा इति बुद्धिस्तु सत्यं संसारकारणम् ॥ ३५ ॥

रुद्राकारतयेति । ब्रह्मविष्ण्वादयो हि परतत्त्वरूपेण श्रेष्ठा न तु ब्रह्मत्वविष्णुत्वादिविशेषरूपेण । रुद्रस्तु रुद्रत्वाकारेणापि देवतान्तराच्छ्रेष्ठो भवति । रुद्रत्वस्य विशिष्टसत्त्वोपाधिप्रयुक्तत्वादित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

परतत्त्वादपि श्रेष्ठो रुद्रो विष्णुः पितामहः ॥
इति निश्चयबुद्धिस्तु सत्यं संसारकारणम् ॥ ३६ ॥
रुद्रो विष्णुः प्रजानाथः स्वराट्सम्राट्पुरंदरः ॥
परतत्त्वमिति ज्ञानं नराणां मुक्तिकारणम् ॥ ३७ ॥

परतत्त्वादपीति। रुद्राद्ब्रह्मादिदेवतान्तराधिक्यज्ञानवद्रुद्रसहितानां सर्वेषां देवानां परतत्त्वादाधिक्यज्ञानमपि संसारकारणमित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

अमात्ये राजबुद्धिस्तु न दोषाय फलाय हि ॥
तस्माद्ब्रह्ममतिर्मुख्या सर्वत्र न हि संशयः ॥ ३८ ॥
तथाऽपि रुद्रे विप्रेन्द्राः परतत्त्वमतिर्भृशम् ॥
वरिष्ठा न तथाऽन्येषु परस्फूर्त्यल्पताबलात् ॥ ३९ ॥

तस्माद्ब्रह्ममतिरिति। राजपुरुषे राजबुद्धिवद्धरिब्रह्मादिषु सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिः कर्तव्येति सूचितं ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

अस्ति रुद्रस्य विप्रेन्द्रा अन्तः सत्त्वं बहिस्तमः ॥
विष्णोरन्तस्तमः सत्त्वं बहिरस्ति रजोगुणः ॥ ४० ॥
अन्तर्बहिश्च विप्रेन्द्रा अस्ति तस्य प्रजापतेः ॥
अतोऽपेक्ष्य गुणं सत्त्वं मनुष्या विवदन्ति च ॥ ४१ ॥
हरिः श्रेष्ठो हरः श्रेष्ठ इत्यहो मोहवैभवम् ॥
सत्त्वाभावात्प्रजानाथं वरिष्ठं नैव मन्वते ॥ ४२ ॥
अनेकजन्मसिद्धानां श्रौतस्मार्तानुवर्तिनाम् ॥
हरः श्रेष्ठो हरेः साक्षादिति बुद्धिः प्रजायते ॥ ४३ ॥
महापापवतां नृणां हरिः श्रेष्ठो हरादिति ॥
बुद्धिर्विजायते तेषां सदा संसार एव हि ॥ ४४ ॥
निर्विकल्पे परे तत्त्वे श्रद्धा येषां विजायते ॥
अयत्नसिद्धा परमा मुक्तिस्तेषां न संशयः ॥ ४५ ॥

बहिस्तम इति। रुद्रस्यान्तः सत्त्वं शरीरभूतम्। तमस्तु संहाराय बहिरेव स्थितम्। विष्णोस्तु तमः शरीरं सत्त्वं तु पालनाय बहिरेवावतिष्ठते। ब्रह्मणस्तु शरीरमपि रजोगुणात्मकं बहिरपि सृष्टये तदेव रजः। अतश्च सत्त्वगुणयोगाद्रुद्रविष्णू लोके पूजनीयौ दृश्येते। ब्रह्मा तु तद्विरहात्तादृशं श्रैष्ठ्यं न प्राप्नोति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

निर्विकल्पं परं तत्त्वं नाम साक्षाच्छिवः परः ॥
सोऽयं साम्बस्त्रिनेत्रश्च चन्द्रार्धकृतशेखरः ॥ ४६ ॥

स्वात्मतत्त्वसुखस्फूर्तिप्रमोदात्ताण्डवप्रियः ॥
रुद्रविष्णुप्रजानाथैरुपास्यो गुणमूर्तिभिः ॥ ४७ ॥
ईदृशी परमा मूर्तिर्यस्यासाधारणी सदा ॥
तद्धि साक्षात्परं तत्त्वं नान्यत्सत्यं मयोदितम् ॥ ४८ ॥
विष्णुं ब्रह्माणमन्यं वा स्वमोहान्मन्वते परम् ॥
न तेषां मुक्तिरेषाऽस्ति ततस्ते न परं पदम् ॥ ४९ ॥

इतोऽपि शिवज्ञानं मुक्तिसाधनमित्याह—निर्विकल्पमिति । प्रत्यस्तमितसकलविकल्पजात एतस्मिन्ब्रह्मणि येषां निष्ठा तेषां मुक्तिरयत्नतः सिद्धा । तच्च निर्विकल्पं परं ब्रह्म साक्षात्स्वयं शिव एव स्वलीलया स्वस्य शिवशक्त्यात्मकतामाविष्कर्तुमर्धनारीश्वरविग्रहो जातस्तस्मादीदृग्विग्रहवाञ्शिव एव साक्षात्परतत्त्वम् । हरिब्रह्मादयस्तु तादृशविग्रहादिराहित्यान्न तादृग्रूपत्वव्यपदेशभाज इत्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

तस्मादेषा परा मूर्तिर्यस्यासाधारणी भवेत् ॥
स शिवः सच्चिदानन्दः साक्षात्तत्त्वं न चापरः ॥ ५० ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—तस्मादिति ॥ ५० ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च विभक्ता अपि पण्डिताः ॥
परमात्मविभागस्था न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ ५१ ॥

तत्किं रुद्रवैलक्षण्याद्धरिब्रह्मादयो जीवा नेत्याह—ब्रह्मेति ॥ ५१ ॥

अविद्योपाधिको जीवो न मायोपाधिकः खलु ॥
मायोपाधिकचैतन्यं परमात्मा हि नापरम् ॥ ५२ ॥
मायाकार्यगुणच्छन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
मायोपाधिपरव्यूहा न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ ५३ ॥
परमात्मविभागत्वं ब्रह्मादीनां द्विजर्षभाः ॥
समानमपि रुद्रस्तु वरिष्ठो नात्र संशयः ॥ ५४ ॥

---

१ ङ. °त्सत्त्वम° । २ ख. ङ. °षां मूर्तिरे° । ३ छ. °स्ति कुतस्तेषां प° । ४ ख. °पतत्त्वव्य° । ५ ङ. छ. °रणा भ° । ६ ङ. साम्बः । ७ ङ. °गस्थं ब्र° ।

परमात्मविभागस्था इति प्रतिज्ञातमर्थमुपपादयति—अविद्योपाधिक इति। अविद्यामाये तु प्रागुक्तरूपे ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रस्य स्वासाधारणरूपतः ॥
स्वविभूत्यात्मना चापि कुर्वाते एव सेवनम् ॥ ५५ ॥
रुद्रः स्वेनैव रूपेण विष्णोश्च ब्रह्मणस्तथा ॥
सेवनं नैव कुरुते विभूतेर्वा द्वयोरपि ॥ ५६ ॥

स्वविभूत्यात्मना चेति। ब्रह्मविष्णू रुद्रस्य परतत्त्वासाधारणरूपतया श्रेष्ठत्वात्स्वात्मना स्वविभूत्या च तस्यैव सेवां कुर्वाते। रुद्रस्तु स्वरूपेण विष्ण्वादिसेवां न करोति। परतत्त्वविभागेन स्वातन्त्र्यादिति भावः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥

केवलं कृपया रुद्रो लोकानां हितकाम्यया ॥
स्वविभूत्यात्मना विष्णोर्ब्रह्मणश्चापरस्य च ॥ ५७ ॥
करोति सेवां हे विप्राः कदाचित्सत्यमीरितम् ॥
न तथा ब्रह्मणा विष्णुर्न ब्रह्मा न पुरंदरः ॥ ५८ ॥

ननु तत्र तत्र पुराणादिषु रुद्रोऽपि विष्ण्वादिदेवतापूजनं कृतवानिति दृश्यते तत्कथमित्यत आह—केवलमिति। न तथा ब्रह्मणेति। यथा लोकानुग्रहायाधिकेनापि सता रुद्रेण विष्ण्वादिदेवताः पूज्यन्ते न तथा ब्रह्मणा विष्णुः पूज्यते न च ब्रह्मा विष्णुना। उभयोरपरतत्त्वरूपत्वात्। परतत्त्वरूपतया तूभावपि तौ परस्परं पूज्यावित्यर्थः ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

एतावन्मात्रमालम्ब्य रुद्रं विष्णुं प्रजापतिम् ॥
मन्वते हि समं मर्त्या मायया परिमोहिताः ॥ ५९ ॥
केचिदेषां महायासात्साम्यं वाञ्छन्ति मोहिताः ॥
हरेरजस्य चोत्कर्षं हराद्वाञ्छन्ति केचन ॥ ६० ॥
रुद्रेण साम्यमन्येषां वाञ्छन्ति च विमोहिताः ॥
ते महापातकैर्युक्ता यास्यन्ति नरकार्णवम् ॥ ६१ ॥

---

१ ङ. °द्रश्च स्वसा°। २ ङ. कुर्वते। ३ ख. छ. °था ब्रह्मविष्णू पूज्येते। ४ ख. ब्रह्मणा वि°।

रुद्रादुत्कर्षमन्येषां ये वाञ्छन्ति विमोहिताः ॥
पच्यन्ते नरके तीव्रे[1] सदा ते न हि संशयः ॥ ६२ ॥

उक्तमेव रुद्राधिक्यं देवतान्तरसाम्याधिक्यनिन्दया प्रतिपादयति—एतावन्मात्रमित्यादिना ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

केचिदद्वैतमाश्रित्य बैडालव्रतिका नराः ॥
साम्यं रुद्रेण सर्वेषां प्रवदन्ति विमोहिताः ॥ ६३ ॥

बैडालव्रतिका इति । बिडालो मार्जारस्तस्य मूषकादिजिघृक्षया यन्निश्चलावस्थानं तद्बिडालव्रतम् । तेन च युक्ताः केचित्परमार्थमद्वैतमेकमाश्रित्य रुद्रस्यापि सोपाधिकत्वाविशेषाद्धरिब्रह्मादिसाम्यं वदन्ति तेऽप्यज्ञानिन इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

देहाकारेण चैकत्वे सत्यपि द्विजपुङ्गवाः ॥
शिरसा पादयोः साम्यं सर्वथा नास्ति हि द्विजाः॥६४॥
यथाऽऽस्यापानयोः साम्यं छिद्रतोऽपि न विद्यते ॥
तथैकत्वेऽपि सर्वेषां रुद्रसाम्यं न विद्यते ॥ ६५ ॥
विष्णुप्रजापतीन्द्राणामुत्कर्षं शंकरादपि ॥
प्रवदन्तीव वाक्यानि श्रौतानि प्रतिभान्ति च ॥ ६६ ॥

सोपाधिकत्वे समानेऽप्यस्त्येव रुद्रस्योत्कर्षविशेष इति दृष्टान्तैरुपपादयति—देहाकारेणेति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

पौराणिकानि वाक्यानि स्मार्तानि प्रतिभान्ति च ॥
तानि तत्त्वात्मना तेषामुत्कर्षं प्रवदन्ति हि ॥ ६७ ॥

ननु श्रुतिस्मृत्यादिवाक्यानि हरिब्रह्माद्युत्कर्षप्रतिपादकान्यपि दृश्यन्ते तत्राऽऽह—तानीति । परतत्त्वात्मना तेषामुत्कर्षप्रतिपादनं न तु हरिब्रह्माद्यात्मना ॥ ६७ ॥

विष्णुप्रजापतीन्द्रेभ्यो रुद्रस्योत्कर्षमास्तिकाः ॥
वदन्ति यानि वाक्यानि तानि सर्वाणि हे द्विजाः॥६८॥

---

1 ङ. तीव्रं ।

प्रवदन्ति स्वरूपेण तथा तत्त्वात्मनाऽपि च ॥
नैवं विष्ण्वादिदेवानामिति तत्त्वव्यवस्थितिः ॥ ६९ ॥
बहुनोक्तेन किं जीवास्त्रिमूर्तीनां विभूतयः ॥
वरिष्ठा हि विभूतिभ्यस्ते वरिष्ठा न संशयः ॥ ७० ॥

वाक्यानीति । श्रौतानि "विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः" इत्येवमादीनि रुद्राधिक्यप्रतिपादकानि श्रुतिवाक्यानि तथैव पौराणिकादीन्यपि द्रष्टव्यानि। रुद्राधिक्यप्रतिपादकानि तु वाक्यानि स्वरूपेण रुद्राकारेणैवोत्कर्षं प्रतिपादयन्तीति विशेषः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥

तेषु रुद्रो वरिष्ठश्च ततो मायी परः शिवः ॥
मायाविशिष्टात्सर्वज्ञः साम्बः सत्यादिलक्षणः ॥७१ ॥
वरिष्ठो मुनयः साक्षाच्छिवो नात्र विचारणा ॥
शिवाद्वरिष्ठो नैवास्ति मया सत्यमुदीरितम् ॥ ७२ ॥
शिवस्वरूपमालोड्य प्रवदामि समासतः ॥
शिवादन्यतया भातं शिव एव न संशयः ॥ ७३ ॥

तेषु रुद्र इति । तेषु ब्रह्मादिषु । मायी पर इति । "मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" इति सिद्धस्त्रिमूर्तीनां कारणभूतः शिवो मायी । तस्मादपि सिसृक्षावस्थापन्नः शिवशक्त्यात्मना द्विधा प्रतिभासमानः सत्यादिलक्षणः परशिवः श्रेष्ठः । शिवशक्तिभागं परित्यज्य प्राप्तसामरस्यः स्वप्रतिष्ठः परशिवस्ततोऽपि श्रेष्ठ इत्यर्थः । अत्र परशिवमारभ्योत्तरोत्तरमुपाधितरतमभावेन निष्कर्षः प्रत्येतव्यः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥

शिवादन्यतया भातं शिवं यो वेद वेदतः ॥
स वेद परमं तत्त्वं नास्ति संशयकारणम् ॥ ७४ ॥
यः शिवं सकलं साक्षाद्वेद वेदान्तवाक्यतः ॥
स मुक्तो नात्र संदेहः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७५ ॥

---

१ च. छ. नैव वि॰ । २ ङ. ॰नि यानि श्रु॰ । ३ ङ. मायाप॰ । ४ ख. ॰र्वज्ञात्साम्बः । ५ ख. ङ. ॰न्यतरं भावं शि॰ । ६ छ. ॰मापन्नः स॰ । ७ ङ. सत्त्वादि॰ ।

वेदत इति । "इदं सर्वं यदयमात्मा" इत्यादिवेदवाक्यादित्यर्थः ॥७४॥७५॥

भासमानमिदं सर्वं भानमेवेति वेद यः ॥
स भानरूपं देवेशं याति नात्र विचारणा ॥ ७६ ॥
प्रतीतमखिलं शंभुं तर्कतश्च प्रमाणतः ॥
स्वानुभूत्या च यो वेद स एव परमार्थवित् ॥ ७७ ॥

भासमानमिदमिति । चिदनुविद्धमिदं सर्वं जगच्चिद्रूपे ब्रह्मणि परिकल्पितत्वात्स्वयंप्रकाशज्ञानरूपं ब्रह्मैवेति यो जानीयादित्यर्थः । अत एवाऽऽम्नायते "चिद्धीदं सर्वं काशते काशते च" इति ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

जगद्रूपतया पश्यन्नपि नैव प्रपश्यति ॥
प्रतीतमखिलं ब्रह्म संपश्यन्न हि संशयः ॥ ७८ ॥

जगद्रूपतयेति । शुक्तौ रूप्यवज्जगद्विषयज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वात्तद्रूपतया पश्यन्न पश्यत्येव पश्यन्नपि नैव पश्यति । ब्रह्मरूपतया त्वारोप्यं सर्वं यतः पश्यति स एव ज्ञानीत्यर्थः ॥ ७८ ॥

अप्रतीतं प्रतीतं च सदसच्च परः शिवः ॥
इति वेदान्तवाक्यानां निष्ठाकाष्ठा सुदुर्लभा ॥ ७९ ॥
इति सकलं कृपया मयोदितं वः
श्रुतिवचसा कथितं यथा तथैव ॥
यदि हृदये निहितं समस्तमेत-
त्परमगतिर्भवतामिहैव सिद्धा ॥ ८० ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्ड-
स्योपरिभागे सूतगीतायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

प्रतीतमिति । प्रतीत्या विषयीकृतं प्रतीतं तदुभयमपि प्रत्येकं भावाभावात्मकं भवति तस्य सर्वस्य दृश्यत्वधर्माक्रान्तत्वाद्दृग्रूपात्परशिवादनन्यत्वमिति वेदान्तवाक्यानां तात्पर्यमित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ८० ॥

इति श्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेन माधवाचार्येण विरचितायां
सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे
सूतगीताव्याख्यायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥

## अथ तृतीयोऽध्यायः ।

सूत उवाच—

शिवात्सत्यपरानन्दप्रकाशैकस्वलक्षणात् ॥
आविर्भूतमिदं सर्वं चेतनाचेतनात्मकम् ॥ १ ॥

अद्वैतज्ञानमेव वेदान्तवाक्यानां निष्ठाकाष्ठेत्युक्तं तदुपपादयितुमारभते—शिवादिति । सत्यपरानन्देति शिवस्य "सत्यं ज्ञानमनन्तम्" "आनन्दं ब्रह्म" इतिश्रुतिसिद्धस्वरूपाख्यानम् । आविर्भूतमिति । एतेन प्रागसदेव जगत्कारणादुत्पद्यत इत्यसत्कार्यवादो निरस्तः ॥ १ ॥

अद्वितीयोऽविकारी च निर्मलः स शिवः परः ॥
तथाऽपि सृजति प्राज्ञाः सर्वमेतच्चराचरम् ॥ २ ॥

अद्वितीय इत्यादिविशेषणैर्लौकिककारणवैलक्षण्यप्रतिपादनम् । मृच्चक्रादिपदार्थान्तरयुक्तो हि कुलालादिर्घटादिकार्यं सृजति शिवस्त्वद्वितीयः कथमन्यत्स्रष्टुं शक्नुयात् । विक्रियावद्धि क्षीरादिकं दध्यादिभावेन परिणतं दृष्टं शिवस्त्वविकारी विक्रियारहितः । अथोच्येत स्वाश्रितया मायया सर्वं जगदिति तत्राऽऽह—निर्मल इति । न हि निर्विकारे ब्रह्मणि परमार्थतो मलं संभवति । मायाया अविचारितरूपत्वेन तस्य तदाश्रयत्वासंभवादित्यर्थः । एवं लौकिकस्रष्टृवैलक्षण्यं प्रतिपाद्य तथाविधस्यापि स्रष्टृत्वमाह—तथाऽपीति ॥ २ ॥

मणिमन्त्रौषधादीनां स्वभावोऽपि न शक्यते ॥
किमु वक्तव्यमाश्चर्यं विभोरस्य परात्मनः ॥ ३ ॥

मणिमन्त्रादिदृष्टान्तोपकरणेन तस्य सर्जनोपयुक्तं प्रभावविशेषं कैमुतिकन्यायेन दर्शयति—मणिमन्त्रेति ॥ ३ ॥

श्रुतिः सनातनी साध्वी सर्वमानोत्तमोत्तमा ॥
प्राह चाद्वैतनैर्मल्यं निर्विकारत्वमात्मनः ॥ ४ ॥
सर्गस्थित्यन्तमप्याह चेतनाचेतनस्य च ॥
अतीन्द्रियार्थविज्ञाने मानं नः श्रुतिरेव हि ॥ ५ ॥

---

१ छ. °वादिनो निराकृताः । अ° । २ ङ. °तः । कथमुच्यते स्वा° । ३ ख. च. माययाऽवि° ।

**श्रुत्यैकगम्ये सूक्ष्मार्थे स तर्कः किं करिष्यति ॥**
**मानानुग्राहकस्तर्को न स्वतन्त्रः कदाचन ॥ ६ ॥**

ननु विरुद्धमिदमुच्यते निर्मलो निर्विकारश्चाथापि स्रष्टेति तत्राऽऽह—श्रुतिरिति । तस्या अप्रामाण्यशङ्कां वारयति—सनातनीति । सा हि पर-शिवस्य नैर्मल्यादिकं प्रतिपादयति । तथा तस्मात्परशिवात्कारणाच्चेतनाचे-तनात्मकस्य सर्वस्य जगतः सर्गस्थित्यन्तं सृष्टिस्थितिसंहृतिरिति प्रतिपाद-यति । अत एवाऽऽम्नातम् "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" इति । वैयासिकं सूत्रमपि—"जन्माद्यस्य यतः" इति । ननु दृष्टविरोधान्निर्विकारस्य स्रष्टृत्वप्रतिपादिका श्रुतिरप्रमाणमि-त्याशङ्क्याऽऽह—अतीन्द्रियेति । देशकालस्वरूपविप्रकृष्टा अर्था अतीन्द्रिया र्थास्तादृगर्थप्रतिपत्तौ श्रुतिरेव हि प्रमाणम् । तस्मिञ्श्रुत्यैकसमधिगम्ये सूक्ष्मेऽर्थे प्रत्यक्षप्रमाणगृहीतव्याप्त्युपजीवी तर्कः किं करिष्यति । श्रुतिगतार्थस्य प्रत्य-क्षादिप्रमाणान्तराननुभूतचरत्वेन तर्कविषयत्वायोगात् । ननु तर्कोऽपि प्रमा-णान्तरवत्स्वयमपि स्वातन्त्र्येणार्थव्यवस्थापक इत्यत आह—मानेति ।

उक्तं ह्यभियुक्तैः—

"प्रत्यक्षादेः प्रमाणस्य तर्कोऽनुग्राहको भवेत् ।
पक्षे विपक्षजिज्ञासाविच्छेदस्तदनुग्रहः" इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

**श्रुतिः सनातनी शंभोरभिव्यक्ता न संशयः ॥**
**शंकरेण प्रणीतेति प्रवदन्त्यपरे जनाः ॥ ७ ॥**
**यदा साऽनादिभूतैव तदा मानमतीव सा ॥**
**स्वतश्च परतो दोषो नास्ति यस्माद्द्विजर्षभाः ॥ ८ ॥**

अप्रामाण्यं ह्यर्थान्यथात्वकारणदोषज्ञानाभ्यां भवति । न च तदुभयमप्रामा-ण्यकारणं श्रुतौ विद्यत इति प्रतिपादयितुं वेदापौरुषेयत्ववादिमीमांसकमतं सर्वज्ञप्रणीतत्ववादिनैयायिकमतं च क्रमेणोपन्यस्यति—श्रुतिः सनातनीति । नित्या श्रुतिः शंभोः परमेश्वरसकाशादभिव्यक्ता न तु तेनार्थं बुद्ध्वा विर-चितेत्यर्थः । अत एव श्रुतिस्मृती भवतः "वाचा विरूपनित्यया" "अनादि-निधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा" इति च । नैयायिकास्त्वाप्तवाक्यमागम इति तल्लक्षणं ब्रुवाणा वेदानां सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं मन्यन्ते । तत्र तावद्वेदापौरुषेयत्ववादिनां मीमांसकानां मते श्रुतिप्रमाणस्य दोषासंभवमाह—

१ छ. °रमाशि° । २ ख. ङ. °नवती च सा । ३ ङ. °ङ्कत° ।

यदेति। श्रुतेस्तावत्स्वरूपतो दोषो नास्ति। विशिष्टार्थप्रत्यायकत्वात्। नापि परतः। अपौरुषेयत्वेन पुरुषदोषाणां शब्देऽननुप्रवेशात् ॥ ७ ॥ ८ ॥

स्वतो दोषो न वेदस्य विद्यते सूक्ष्मदर्शने ॥
अस्ति चेद्व्यवहारस्य लोप एव प्रसज्जते ॥ ९ ॥

तत्र स्वतो निर्दोषतामुपपादयति—स्वत इति। ननूदितानुदितहोमादिविरुद्धार्थप्रतिपादकत्वात्स्वाभाविको दोषो विद्यत इति चेत्तत्राऽऽह—सूक्ष्मदर्शन इति। आपातत एव स विरोधो निरूपणे त्वधिकारिभेदेन व्यवस्थितत्वान्न विरोध इत्यर्थः। अस्ति चेदिति। शब्दप्रमाणस्य यदि दोषसद्भावः स्वाभाविकः स्यात्तदा तदधीनसकलव्यवहारलोपप्रसङ्गः ॥ ९ ॥

परतश्च न दोषोऽस्ति परस्याभावतो द्विजाः ॥
स्वतो दुष्टोऽपि शब्दस्तु मानमेवाऽऽप्तसंगमात् ॥१०॥
इति वार्ताऽपि वार्तैव मुनीन्द्राः सूक्ष्मदर्शने ॥
स्वतो दुष्टः कथं मानं भवत्यन्यस्य संगमात् ॥ ११ ॥
यत्संबन्धेन यो भावो यस्य प्राज्ञाः प्रसिध्यति ॥
स तस्य भ्रान्तिरेव स्यान्न स्वभावः कथंचन ॥ १२ ॥
जपाकुसुमलौहित्यं विभाति स्फटिके भृशम् ॥
तथाऽपि तस्य लौहित्यं भ्रान्तिरेव न वास्तवम्॥१३॥

परतश्चेति। परतोऽपि दोषो नास्ति परस्य विरचयितुः पुरुषस्यानङ्गीकारादित्यर्थः। परतःप्रामाण्यवादिमतमनूद्य निरस्यति—स्वतो दुष्टोऽपीति। स्वतो दुष्टस्यापि शब्दस्य यत्प्रामाण्यं तदाप्तप्रणीतत्वकृतमिति यत्परतःप्रामाण्यवादिवाक्यं तदपि वार्तामात्रमेव। तदेतदुपपादयति—स्वतो दुष्ट इति। यदि हि शब्दः स्वतो दुष्टः स्यात्कथं तर्हि तस्यान्यसंगमात्प्रामाण्यं भवेत्। अन्याधीनं च तत्प्रामाण्यं शब्दे[२] प्रतिभासमानं स्फटिके जपाकुसुमलौहित्यवदारोपितं स्यात्। तथा च भ्रान्तिरवश्यंभाविनीत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

वह्निपाकजलौहित्य[३]मिष्टकायां न वास्तवम् ॥
लौहित्यं तैजसांशस्तु [४]नेष्टकाया निरूपणे ॥ १४ ॥

---

१ छ. °वादम°। २ ख. ङ. °ब्देन प्र°। ३ छ. °मिष्टिका°। ४ छ. नेष्टिका°।

ननु तत्र जपाकुसुमस्योपाधेः संनिधानादारुण्यप्रतीतिः स्फटिक औपाधिकीत्याशङ्क्य निदर्शनान्तरेण परतःप्रामाण्यवादिनां शब्दप्रामाण्यस्य भ्रान्तित्वमुपपादयति—वह्निपाकजेति । "यदग्ने रोहितं रूपं तेजसस्तद्रूपम्" इति श्रुतेर्लौहित्यस्य तेजोधर्मत्वात्पाकनिमित्तमिष्टकासु तत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरिति न तु स्वाभाविकी ॥ १४ ॥

अन्यत्रान्यस्य धर्मस्तु प्रतीतो विभ्रमो मतः ॥
आप्तापेक्षी तु शब्दस्तु प्रामाण्याय न सर्वथा ॥ १५ ॥

ईदृग्विधस्य ज्ञानस्य विभ्रमरूपतां वक्तुं तल्लक्षणमाह—अन्यत्रेति । वस्त्वन्तरे शङ्खादौ पीतादिवस्त्वन्तरगतपीतिमादिधर्मसंसर्गप्रतिभासो विभ्रमोऽभिमतः "अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययः" इति तल्लक्षणयोगात् । किंच परतःप्रामाण्यं क्वचिदपि नाऽऽत्मानं लभत इत्याह—आप्तापेक्षीति । आप्तप्रणीतत्वेन शब्दप्रामाण्याङ्गीकारे केनचिज्ज्ञानेन तदाप्तिर्ज्ञातव्या । तच्च स्वप्रामाण्याय संवादकमन्यज्ज्ञानमपेक्षते । तदप्येवमित्यनवस्था स्यात् । अतः सर्वप्रकारेणाप्याप्तप्रणीतत्वापेक्षः शब्दो न प्रमाणं भवितुमर्हतीति ॥ १५ ॥

अनाप्तयोगाच्छब्दस्य प्रामाण्यं मुनिपुङ्गवाः ॥
स्वतःसिद्धं तिरोभूतं स्वनाशाय हि केवलम् ॥ १६ ॥

ननु शब्दस्वरूपमात्रानुबन्धि चेत्प्रामाण्यं तर्हि विप्रलम्भादिवाक्यानामपि तत्स्यादित्यत आह—अनाप्तेति । अनाप्तपुरुषबुद्धिप्रभवतया कारणदोषसद्भावात्स्वतःसिद्धं प्रामाण्यं तत्रापोद्यत इत्यर्थः ॥ १६ ॥

यदा सा शंकरेणोक्ता तदाऽपि श्रुतिरास्तिकाः ॥
प्रमाणं सुतरामाप्ततम एव महेश्वरः ॥ १७ ॥

एवं नित्यत्वपक्षे स्वतःप्रामाण्यं प्रतिपाद्य सर्वज्ञेश्वरप्रणीतत्वपक्षेऽपि प्रामाण्यं समर्थयते—यदेत्यादिना ॥ १७ ॥

सर्वदोषविहीनस्य महाकारुणिकस्य च ॥
सर्वज्ञस्यैव शुद्धस्य कथं दोषः प्रकल्प्यते ॥ १८ ॥

तस्याऽऽप्ततमत्वमुपपादयितुं निर्दोषतामाह-सर्वदोषेति । रागद्वेषादयो दोषास्तैः सर्वैर्विहीनस्यात एव महाकारुणिकस्य लोकानुग्रहैकशीलस्य शुद्धस्याऽऽवर-

१ छ. °लम्भवा° । २ छ. °प्तबु° । ३ ङ. °त्रापोह्यत ।

णमलापेतस्यात एवानावृतज्ञानतया सर्वज्ञस्य शिवस्य कथं दोषः प्रकल्पयितुं शक्यते । अतो वेदस्य तत्प्रणीतत्वेऽपि तदीयदोषाभावेन तत्प्रयुक्तमप्रामाण्यं न भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

सर्वदोषविशिष्टस्य निर्घृणस्य दुरात्मनः ॥
अल्पज्ञस्य च जीवस्य दृष्टाऽनाप्तिर्हि सत्तमाः ॥ १९॥

सर्वदोषविरहादीनामाप्ततमत्वहेतुत्वं विशदयितुं तत्सद्भावस्यानाप्तिहेतुत्वमाह—सर्वदोषेति ॥ १९ ॥.

यस्य स्मरणमात्रेण समलो निर्मलो भवेत् ॥
ब्रूत सत्यतपोनिष्ठाः कथं स मलिनो भवेत् ॥ २० ॥

यस्य स्मरणेति । उक्तहेतुभिर्मलिनो जीवो यद्रूपस्मरणेन निर्मलो भवति तस्य नैर्मल्यापादकस्य कथं मालिन्यं संभवतीत्यर्थः । तस्मादाप्तप्रामाण्यादपि तत्प्रणीतानां वेदानां प्रामाण्यं स्वध्यवसानमित्यर्थः ॥ २० ॥

अतः पक्षद्वयेनापि वेदो मानं न संशयः ॥
वेदोऽनादिः शिवस्तस्य व्यञ्जकः परमार्थतः ॥ २१ ॥

एवं वादिविप्रतिपत्तिमुदाहृत्योभयथाऽपि प्रामाण्यं प्रतिपाद्य तत्र स्वाभिमतं पक्षमाह—वेदोऽनादिरिति । परमार्थतस्तु वेदोऽनादिरादिरहितो नित्यः । शिवस्तु तस्याभिव्यञ्जको न तु स्वबुद्ध्या विरचयिता । यथावस्थिताभिव्यञ्जकत्वमपेक्ष्यैव वेदस्य प्रणेतेत्यपि व्यवहारः । अत एवोक्तम्—

"कर्त्रपि ब्रह्म वेदस्य न पूर्वक्रमतोऽन्यतः ॥
क्रमं करोति वाग्वज्रपातो मा भून्नृणामिति" इति ॥ २१ ॥

अभिव्यक्तिमपेक्ष्यैव प्रणेतेत्युच्यते शिवः ॥
तस्माद्वेदोपदिष्टार्थो यथार्थो नात्र संशयः ॥ २२ ॥

एवं श्रुतेः स्वतःसिद्धस्य प्रामाण्यस्यापवादासंभवाद्यथावस्थितार्थप्रतिपादकत्वं सिद्धमिति निगमयति—तस्मादिति ॥ २२ ॥

इह तावन्मया प्रोक्तमद्वितीयः परः शिवः ॥
तथाऽपि तेन सकलं निर्मितं तत्स एव हि ॥ २३ ॥

---

१ ङ. आत्मज्ञस्य । २ छ. 'ज्ञस्यैव जी' । ३ च. छ. 'महे' । ४ ङ. च. छ. 'पतास्म' । ५ ख. 'वस्तस्या' । ६ ख. क्रमणे । ङ क्रमणं ।

चित्स्वरूपः शिवश्चेत्यं जगत्सर्वं चराचरम् ॥
तथा सति विरुद्धं तज्जगच्छंभुः कथं भवेत् ॥ २४ ॥
इत्येवमादिचोद्यस्य द्विजेन्द्रा नास्ति संभवः ॥
यत्र वेदविरोधः स्यात्तत्र चोद्यस्य संभवः ॥ २५ ॥

श्रुतिप्रतिपाद्यत्वेन प्रागुक्तमर्थमुपपादयितुमनुवदति—इह तावदिति । प्राह चाद्वैतनैर्मल्यमित्यादिना परशिवस्याद्वितीयनिर्विकारत्वादिकं चेतनाचेतनात्मकस्य कृत्स्नस्य जगतस्तत्सकाशात्सृष्टिश्चेत्येतावत्प्रतिज्ञातम् । तत्स एवेति । तच्चराचरात्मकं सर्वं जगन्मायानिर्मितं विश्वरूपं परशिव एव । यतश्चेत्यं चिद्रूपेऽध्यस्तं तस्य हि तद्भोग्यत्वाच्चेत्यत्वमध्यस्तं चाधिष्ठानादव्यतिरिक्तमिति रज्जुसर्पादौ दृष्टमिति भावः । तथा सतीति । एवमविरोधे सति नामरूपात्मना विकृतं जगदविकृतपरशिवस्वरूपं कथं भवेदित्येवमादिचोद्यस्यानवसरः । निर्विकाररूपजगद्रूपत्वयोरुभयोरपि श्रुतिसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

चोदनालक्षणे धर्मे न यथा चोद्यसंभवः ॥
तथा न चोदनागम्ये शिवे चोद्यस्य संभवः ॥ २६ ॥

श्रुतिसिद्धे चार्थे चोद्यासंभवं सदृष्टान्तमाह—चोदनालक्षण इति । "अथातो धर्मजिज्ञासा" इति जिज्ञासां प्रतिज्ञाय धर्मस्वरूपमेव लक्षितम् "चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" इति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं प्रमाणम् । चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् । यथा चोदनाप्रमाणके धर्मे स्वर्गादिसाधनत्वेन प्रतिपादिते यागादौ विप्रतिपत्तिर्नास्त्येवमुत्पत्तिविधिरूपवेदान्तवाक्यप्रतिपाद्ये परशिवस्वरूपेऽपि परिचोदना न युक्तेत्यर्थः ॥ २६ ॥

बाध्यबाधकभावस्तु व्याधिभेषजयोर्यथा ॥
शास्त्रेण गम्यते तद्वदयमर्थोऽपि नान्यतः ॥ २७ ॥

बाध्यबाधकेति । यथा व्याधिभेषजयोर्बाध्यबाधकभावः शास्त्रेण बोध्यते तद्वदेवेश्वरस्य रूपं प्रपञ्चलक्षणार्थश्च बाध्यबाधकतया वेदेन प्रतिपाद्यते । नान्यस्मान्मानान्तरात्तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

ईश्वरस्य स्वरूपे च जगत्सर्गादिषु द्विजाः ॥
अतीन्द्रियार्थेष्वन्येषु मानं नः श्रुतिरेव हि ॥ २८ ॥

१ ङ. छ. 'गतः सका' । २ ख. ङ. तत्र चरा' । ३ ख. ङ. छ. 'क्षणोत्थं च बा' ।

अतः श्रुतिगम्य एतादृग्विधोऽर्थ इति निगमयति—ईश्वरस्येति । अन्येष्विति । स्वर्गापूर्वदेवतादिष्वित्यर्थः ॥ २८ ॥

अथवा देवदेवस्य सर्वदुर्घटकारिणी ॥
शक्तिरस्ति तया सर्वं घटते माययाऽनघाः ॥ २९ ॥

एवं मायामनुपजीव्यैव श्रुतिप्रामाण्यबलात्परशिवस्य निर्विकाररूपत्वं जगद्रूपत्वं चोभयं प्रतिपादितम् । इदानीं तु किं विवादेन माययैव स विरोधः परिह्रियत इत्याह—अथवेत्यादिना । सर्वदुर्घटकारिणीति । विरुद्धार्थघटनमेव तस्याः शीलमित्यर्थः । निर्विकारस्य परमेश्वरस्येदृग्विधशक्तिसद्भावं श्वेताश्वतरा आमनन्ति—

"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते ॥
पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" इति ॥२९॥

प्रतीतिसिद्धा सा माया तत्त्वतोऽत्र न संशयः ॥
तया दुर्घटकारिण्या सर्वं तस्योपपद्यते ॥ ३० ॥

प्रतीतिसिद्धा सा मायेति । तत्त्वतस्तत्त्वभूतात्परमेश्वरात्सा च माया सिद्धा तस्मिन्नाश्रिता तत्परतन्त्रेति यावत् । यद्वा शैवागमप्रसिद्धशिवशक्त्यादितत्त्वमध्ये या परिगणिता सा मायेत्यर्थः । तथा चोक्तम्—

"माया च वस्तुस्वरूपा मूलं विश्वस्य नित्या सा" इति ॥ ३० ॥

सा तिष्ठतु महामाया सर्वदुर्घटकारिणी ॥
वेदमानेन संसिद्धं सर्वं तद्ग्राह्यमेव हि ॥ ३१ ॥

वेदमानेनेति । ईदृग्विधमायासद्भावश्च श्रुतिप्रमाणबलादिति वक्तव्यम् । तथा च तेन प्रमाणेन विरुद्धमविरुद्धं वा यद्यत्प्रतिपाद्यते तत्सर्वं तथैवाभ्युपेतव्यम् ॥ ३१ ॥

चोद्यानर्हे तु वेदार्थे चोद्यं कुर्वन्पतत्यधः ॥
अतः सर्वं परित्यज्य वेदमेकं समाश्रयेत् ॥ ३२ ॥

विपक्षे बाधकमाह—चोद्यानर्हे इति ॥ ३२ ॥

रूपावलोकने चक्षुर्यथाऽसाधारणं भवेत् ॥
तथा धर्मादिविज्ञाने वेदोऽसाधारणः परः ॥ ३३ ॥

१ ङ. °दिना मध्ये तत्त्वं माया । २ छ. °द्भावः श्रु° ।

तत्त्वविषये व्यतिरिक्तप्रमाणपरित्यागेन वेदस्यैकस्यैव समाश्रयणे कारण-माह—रूपावलोकन इति । रूपोपलब्धौ यथा चक्षुरिन्द्रियमसाधारणं कारणमेवं धर्मब्रह्मादिविज्ञाने वेदस्यैवासाधारणं प्रामाण्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रूपावलोकनस्येदं यथा घ्राणं न कारणम् ॥
तथा धर्मादिबुद्धेस्तु द्विजास्तर्को न कारणम् ॥ ३४ ॥

तदसाधारण्यं सदृष्टान्तमितरनिषेधेनोपपादयति—रूपावलोकनस्येति॥३४॥

तस्माद्वेदोदितेनैव प्रकारेण महेश्वरः ॥
अद्वितीयः स्वयं शुद्धस्तथाऽपीदं जगत्ततः ॥ ३५ ॥

एवमाम्नायसिद्धार्थस्य पर्यनुयोगासंभवं प्रतिपाद्य प्रतिज्ञातमर्थं निगमयति—तस्मादिति । तथाऽपीति । यद्यपि "एकमेवाद्वितीयम्" "नेह नानाऽस्ति किंचन" इत्यादिश्रुत्या परमार्थतः परशिवस्वरूपं निर्विकाराद्वितीयत्वादिलक्षणं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं तथाऽपि मायाशक्तिवशात्तस्मिन्नेव ब्रह्मणीदंकारास्पदं सकलं जगदाविर्भावयुक्तमवभासते । एवं च निर्विकारत्वं जगद्रूपत्वं चोभय-मपि वेदसिद्धमिति न तत्र विप्रतिपत्तव्यमित्यर्थः ॥ ३५ ॥

आविर्भूतं तिरोभूतं स एव सकलं जगत् ॥
वैभवं तस्य विज्ञातुं न शक्यं भाषितुं मया ॥ ३६ ॥

ननु निर्विकारस्य सतः परशिवस्य जगद्रूपत्वेन भानं सर्वथा विप्रतिषिद्ध-मिति चेत्तत्राऽऽह—वैभवमिति । तस्य परशिवस्यैष महिमा यदयं निर्विकार एवाऽऽविर्भावतिरोभावधर्मकजगदात्मनाऽवभासत इति । अतो न तद्युक्तिभिर-न्यथा कर्तुं शक्यत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥

स एव साहसी साक्षात्सर्वरूपतया स्थितः ॥
परिज्ञातुं च वक्तुं च समर्थो नापरः पुमान् ॥ ३७ ॥

स एवेति । यस्तु स्वात्मनस्तादृग्विधपरशिवस्वरूपतां जानन्सर्वजगद्रूपतां पश्यति स एव तत्स्वरूपं ज्ञातुं वक्तुं शक्नोति नेतरोऽज्ञः ॥ ३७ ॥

यथाऽयः पावकेनेद्धं भातीव दहतीव च ॥
तथा वेदः शिवेनेद्धः सर्वं वक्तीव भासते ॥ ३८ ॥

---

१ ङ. 'स्य प'।

न केवलं पुरुष एव। वेदोऽपि परशिवस्वरूपानुविद्ध एव शब्दब्रह्मातीन्द्रियार्थस्य भासक इति सदृष्टान्तं प्रतिपादयति—यथाऽय इति। अग्निना तप्तमयो यथा तदीयाभ्यां दाहप्रकाशाभ्यां युज्यते तद्वद्वेदोऽपि सर्वावभासकेन सर्वज्ञेन शिवेनेद्धः सन्सर्वमतीन्द्रियमप्यर्थजातं वक्तीव प्रतिपादयतीव भासत इव च। इवशब्दोऽपरमार्थे। सर्ववस्तुप्रतिपादनसामर्थ्यं भानं चोभयमपि स्वप्रकाशस्य ब्रह्मण एव। तदेव तत्कार्यगतं सत्तदीयत्वेनावभासत इत्यर्थः॥ ३८॥

अयोवयवसंक्रान्तो यथा दहति पावकः॥
तथा वेदेषु संक्रान्तः शिवः सर्वार्थसाधकः॥ ३९॥

स्वयं विवृणोति—अयोवयवेत्यादिना॥ ३९॥

तथाऽपि वेदरहितः स्वयं धर्मादिवस्तुनि॥
न प्रमाणं विना तेन वेदोऽपि द्विजपुङ्गवाः॥ ४०॥

तथाऽपि वेदरहित इति। यद्यपि स्वयं शिवः सर्वावभासकस्तथाऽपि वेदोपाध्यनवच्छिन्नोऽसौ साधारणप्रकाशकत्वान्न धर्मादिवस्तुन्यसाधारणं प्रमाणम्। वेदोऽपि सर्वावभासकेन परशिवेन विना स्वयमपि जडत्वान्न प्रमाणमित्यर्थः॥ ४०॥

तस्माद्वेदो महेशेद्धः प्रमाणं सर्ववस्तुनि॥
अन्यथा न जडः शब्दोऽतीन्द्रियार्थस्य साधकः॥ ४१॥

उक्तमर्थं निगमयति—तस्मादिति। सर्वावभासकेन शिवस्वरूपेणेद्धः प्राप्तप्रकाशनसामर्थ्यः सन्धर्मब्रह्मादिविषये वेद एव प्रमाणं भवतीत्यर्थः॥ ४१॥

मेरुपार्श्वे तपस्तप्त्वा दृष्ट्वा शंभुं जगद्गुरुम्॥
अयमर्थो मया ज्ञातस्ततस्तस्य प्रसादतः॥ ४२॥
तदाज्ञयैव विप्रेन्द्राः संहितेयं मयोदिता॥
अहं क्षुद्रोऽपि युष्माकं महतामपि देशिकः॥
अभवं सा शिवस्याऽऽज्ञा लङ्घनीया न केनचित्॥ ४३॥

उक्तार्थस्यातिरहस्यत्वं ज्ञापयन्स्वस्य तत्प्राप्तिप्रकारमाह—मेरुपार्श्वे इति॥ ४२॥ ४३॥

---

१ ङ. °नपरः। सा°। २ ख. छ. °त्कार्ये वेदगतं। च. °त्कार्यंवदवग°। ३ छ. °न्नोऽसा°। ४ ङ. °न पराशि°। ५ ख. छ °पयितुं स्वस्य।

शिवस्याऽऽज्ञाबलाद्विष्णुर्जायते म्रियतेऽपि च ॥४४॥
ब्रह्मा सर्वजगत्कर्ता विराट्सम्राट्स्वराडपि ॥
खरोष्ट्रतरवः क्षुद्रा ब्रह्मविष्ण्वादयोऽभवन् ॥ ४५ ॥
तस्माद्गुरुत्वं मे विप्रा[1] युज्यते न हि संशयः ॥
शिष्यत्वं चापि युष्माकं स्वतन्त्रः खलु शंकरः ॥४६॥
महादेवस्य भक्ताश्च तद्भक्ता अपि देहिनः ॥
स्वतन्त्रा वेदविच्छ्रेष्ठाः किं पुनः स महेश्वरः ॥४७॥

देवतान्तरेभ्यः शिवस्य स्वातन्त्र्यं प्रतिपादयति—शिवस्याऽऽज्ञेत्यादिना ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

स्वातन्त्र्याद्धि शिवेनैव विषं भुक्तं विनाऽमृतम् ॥
ब्रह्मणश्च शिरश्छिन्नं विष्णोरपि तथैव च ॥ ४८ ॥
स्वातन्त्र्याद्धि कृतं तेन मुनीन्द्रा ब्रह्मवादिनः ॥
तत्प्रसादान्मया सर्वं विदितं करबिल्ववत् ॥ ४९ ॥
प्रसादबलतः साक्षात्सत्यार्थः कथितो मया ॥
प्रसादेन विना वक्तुं को वा शक्तो मुनीश्वराः ॥ ५० ॥

विषं भुक्तमिति । समुद्रमथनसमये जातं कालकूटाख्यं विषमित्यर्थः ॥४८॥ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

तस्मात्सर्वं परित्यज्य श्रद्धया परया सह ॥
मदुक्तं परमाद्वैतं विद्याद्वेदोदितं बुधः ॥ ५१ ॥

तस्मात्सर्वमिति । यस्मात्स्वतन्त्रपरशिवप्रसादादेव मया परमाद्वैतमुपदिष्टं तस्मादन्यत्सर्वमनात्मजातं परित्यज्य बुधो हेयोपादेयविवेकज्ञानी पुरुषः परमाद्वैतमेव जानीयादित्यर्थः ॥ ५१ ॥

विज्ञानेन विनाऽन्येन[2] नास्ति मुक्तिर्न संशयः ॥
अतो यूयमपि प्राज्ञा भवताद्वैतवादिनः ॥ ५२ ॥

---

१ ङ. विप्राः पूज्य° । २ ङ. °नाऽनेन ।

तज्ज्ञानस्य परमपुरुषार्थस्वरूपतामाह—विज्ञानेनेत्यादिना ॥ ५२ ॥

परमाद्वैतविज्ञानं सिद्धं स्वानुभवेन च ॥
श्रुतिस्मृतिपुराणाद्यैस्तर्कैर्वेदानुसारिभिः ॥ ५३ ॥

तस्मिन्परमाद्वैतविज्ञाने प्रमाणमुपन्यस्यति—श्रुतिस्मृतीति ॥ ५३ ॥

परमाद्वैतविज्ञानमेव ग्राह्यं यथास्थितम् ॥
नान्यतर्कैश्च हन्तव्यमिदमाम्नायवाक्यजम् ॥ ५४ ॥

नान्यतर्कैरिति । आगमविरुद्धैस्तर्कैरागमैकसमधिगम्यं तदद्वैतस्वरूपं न बाधनीयम् । अत एवाऽऽम्नायते " नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठा" इति ॥ ५४ ॥

विनैव परमाद्वैतं भेदं केचन मोहिताः ॥
कल्पयन्ति तदा शंभुः सद्वितीयो भविष्यति ॥ ५५ ॥

ये तूक्तं परमाद्वैतमसहमानाश्चेतनाचेतनात्मकस्य जगतस्ततो भेदं मन्यन्ते तेषां तथाविधव्यवहारो मोहकृत इति प्रतिपादयति—विनैवेति । सद्वितीयो भविष्यतीति । एकमेवाद्वितीयमितिश्रुतिसिद्धमद्वैतं व्याहन्येतेत्यर्थः ॥ ५५ ॥

आम्नायार्थं महाद्वैतं नैव जानन्ति ये जनाः ॥
वेदसिद्धं महाद्वैतं को वा विज्ञातुमर्हति ॥ ५६ ॥

भेददर्शिनां मोहकारणमाह—वेदसिद्धमिति । वेदैकसमधिगम्यं परमाद्वैतं तदनभिज्ञो जनः को नाम ज्ञातुं शक्नुयात् । ईश्वरानुग्रहसमासादितश्रुतिप्रमाणैकनिष्ठः पुरुषो हि तज्ज्ञातुमर्हतीत्यर्थः ॥ ५६ ॥

भिन्नाभिन्नतया देवं परमाद्वैतलक्षणम् ॥
कल्पयन्ति महामोहात्केचित्तच्च न संगतम् ॥ ५७ ॥

भेदाभेदपक्षोऽपि न युक्त इत्याह—भिन्नेति ॥ ५७ ॥

भेदाभेदेऽपि भेदांशो मिथ्या भवति सत्तमाः ॥
भेदानिरूपणादेव धर्म्यादेरनिरूपणात् ॥ ५८ ॥

भेदांशो यदि प्रमाणसिद्धः स्यात्तर्हि भेदाभेदपक्षोपकल्पनेन तत्सिद्धिरस्तीत्याह—भेदाभेद इति । भेदानिरूपणादिति तस्मिन्मिथ्यात्वे हेतुः । भेदस्य प्रमाणेन निरूपयितुमशक्यत्वादित्यर्थः । अनिरूपणे कारणमाह—धर्म्यादेरिति ।

---

१ ङ. छ. तस्मात्पर° । २ च. छ °तदा हि मे° ।

इदमस्माद्भिन्नमिति भेदज्ञानं धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनं स च धर्मिप्रतियोगिभावो न भेदमन्तरेणेत्यात्मान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थादूषणानां प्रसक्तेस्तद्धेतुकभेदो दुर्निरूपः। एतच्च पूर्वभागस्य दशमेऽध्याये—

"स्वरूपत्वेन वा विप्रा धर्मत्वेनैव वा भिदा।
अपि वर्षशतेनापि वस्तुतो न निरूप्यते"

इत्यादिना प्रपञ्चितम् ॥ ५८ ॥

तस्मान्नास्तीश्वरादन्यत्किंचिदप्यास्तिकोत्तमाः ॥
द्वितीयाद्वै भयं जन्तोर्भवतीत्याह हि श्रुतिः ॥ ५९ ॥
को मोहस्तत्र कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥
इति चाऽऽह हि सा साध्वी श्रुतिरद्वैतमास्तिकाः ॥ ६० ॥

प्रतिपादितमर्थमुपसंहरति—तस्मादिति। तत्र श्रुतौ प्रमाणयति—द्वितीयादिति। वाजसनेयकेऽप्याम्नायते—"द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥

एकत्वमेव वाक्यार्थो नापरः परमास्तिकाः ॥
स्तुतिनिन्दे विरुध्येते भेदो यदि विवक्षितः ॥ ६१ ॥

"तत्र को मोहः कः शोकः" इत्यद्वैतज्ञानस्य या स्तुतिर्या च "द्वितीयाद्वै भयं भवति" इति द्वैतज्ञानस्य निन्दा ते उभे अपि भेदविवक्षायां विरुध्येते इत्यर्थः ॥ ६१ ॥

अतीव शुद्धचित्तानां केवलं करुणाबलात् ॥
परमाद्वैतमाम्नायात्प्रभाति श्रद्धया सह ॥ ६२ ॥
शिवभट्टारकस्यैव प्रसादे पुष्कले सति ॥
परमाद्वैतमाभाति यथावन्नान्यहेतुना ॥ ६३ ॥
न भाति परमाद्वैतं प्रसादरहितस्य तु ॥
दुर्लभः खलु देवस्य प्रसादः परमास्तिकाः ॥ ६४ ॥
अतश्च वेदोदितवर्त्मनैव
विहाय वादान्तरजन्मबुद्धिम् ॥
विमुक्तिकामः परमाद्वितीयं
समाश्रयेदेव शिवस्वरूपम् ॥ ६५ ॥

---

१ ख. ङ. श्रुति।

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां सामान्यसृष्टिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

नन्वेतादृशं वेदवाक्यमधीयाना अपि संसारिणो दृष्टास्तत्राऽऽह—अतीवेति । परमेश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठितनित्यनैमित्तिकपरितोषितपरशिवप्रसादवतामेव वेदादीदृगर्थप्रतिपत्तिर्जायते नान्येषामित्यर्थः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

इति श्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां सामान्यसृष्टिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

---

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

---

सूत उवाच—

ईश्वरो जगतः कर्ता मायया स्वीयया पुरा ॥
अभेदेन स्थितः पूर्वकल्पवासनयाऽन्वितः ॥ १ ॥

इत्थमद्वितीयाद्ब्रह्मणः सृष्टेरसंभवमाशङ्क्य श्रुतिप्रामाण्यबलान्मायाशक्तिवशाच्च सा जगत्सृष्टिरुपपन्नेति प्रतिपादितम् । तां सृष्टिं विस्तरेण प्रतिपादयितुमारभते—ईश्वरो जगतः कर्तेति । तत्र तावत्सृष्ट्यभिधानोपोद्घातत्वेन प्रलीनावस्था प्रतिपाद्यते । योऽयं जगत्स्रष्टेश्वरः स पुरा सृष्टिकाले स्वसंबन्धिन्या मायया सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिकयैकीभावेन स्थितः । स्वीययेति विशेषणात्सांख्याभिमतप्रकृतिवन्मायायाः स्वातन्त्र्यव्युदासः । यद्यपि प्रलीनावस्थायां स्वप्रतिष्ठे ब्रह्मणि स्थिता माया स्वगोचरवृत्त्यभावान्न विशेषेण प्रतीयते तथाऽपि सा ब्रह्मरूपचित्प्रकाशेनैव भास्यत इति नासत्त्वम् । अत एव मायायास्तदानीमवस्थानात्पूर्वस्मिन्कल्पे मायाकार्याणां वियदादिभूतभौतिकादीनां प्रलीनानां मायागतवासनाभिरप्यन्वित एव तदानीमीश्वरो भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

---

१ छ. पूर्ण क° । २ ङ. च. छ. °पि स्वली° । ३ च. छ. °ह्मस्वरू° ।

कालकर्मानुगुण्येन स्वाभिन्नस्वीयमायया ॥
अभिन्नोऽपि तया स्वस्य भेदं कल्पयति प्रभुः ॥ २ ॥

सा च माया प्रलीनावस्थायामपि क्षोभहेतोरभावादविक्षुब्धैव सत्यसत्प्राया भवति । यदा पुनरसौ मायीश्वरः सिसृक्षति तदा केन क्रमेण सृजतीति स प्रतिपाद्यते—कालकर्मेति । प्राणिनां परिपक्वपुण्यपापात्मककर्मफलभूतसुखदुःखोपभोगार्था हि पारमेश्वरी जगत्सृष्टिः । तानि च प्राणिकर्माणि यदा कालवशात्परिपक्वानि भवन्ति तदानीं तत्कर्मानुगुण्येन स्वरूपादभिन्नया स्वसंबन्धिन्या मायया स्वयमेकीभूतोऽपीश्वरस्तया मायया स्वस्य भेदं परिकल्पयति । स्वयमेकः शक्तिभूता माया चान्येति । एतच्च भेदपरिकल्पनं तयैव मायया सोपाधिकस्येति द्रष्टव्यम् । असङ्गोदासीनकूटस्थचिन्मात्ररूपस्य परशिवस्य निरुपाधिकस्येदृग्विधव्यवहारानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ २ ॥

कल्पितोऽयं द्विजा भेदो नाभेदं बाधते सदा ॥
कल्पितानामवस्तुत्वादविरोधश्च सिध्यति ॥ ३ ॥

नन्वीश्वरेण भेदोऽपि निर्मितश्चेदद्वैतव्याघात इत्याशङ्क्याऽऽह—कल्पितोऽयमिति । ईश्वरेण मिथ्याभूतत्वेनैवं[2] परिकल्पितत्वात्तेन वास्तवाभेदबाधो न संभवतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—कल्पितानामिति । शुक्त्यादौ कल्पितस्य रूप्यादेरवस्तुत्वदर्शनाद्भेदस्यापि कल्पितत्वाविशेषात्तथात्वमभ्युपेतव्यम् । अत एव वस्तूपाधावभेदो मायोपाधौ भेद इति भिन्नविषयत्वात्तयोरविरोधश्च सिध्यति ॥ ३ ॥

पुनः पूर्वेक्षणोत्पन्नवासनाबलतोऽनघाः ॥
ईक्षिता पूर्ववद्भूत्वा स्वशक्त्या परया युतः ॥ ४ ॥
मायाया गुणभेदेन रुद्रं विष्णुं पितामहम् ॥
सृष्ट्वा[3]ऽनुप्राविशत्तेषामन्तर्यामितया हरः ॥ ५ ॥

पुनः पूर्वेत्यादि । एवं मायायाः स्वस्य च भेदं परिकल्प्य पुनः पूर्वस्मिन्कल्पे मायासंबन्धिनो ये गुणाः सत्त्वरजस्तमोरूपास्तज्जनितवासनाबलेन तदुपाधिकः परशिवः पूर्वकल्प इवेक्षिता भूत्वा स्रष्टव्यजगत्पर्यालोचनमीक्षणं

---

१ छ. ज °व क°। २ च. °त्तेनैवावास्तवाभेदेन सं°। छ. °त्तेनैव वा भे°। ३ ङ. च. छ. °ष्ट्वा तु प्रा°।

करोति। तथा चाऽऽम्नातम्—"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय" इति। एवमीक्षि-त्रवस्थां प्राप्तः स्वकीयया शक्त्या सहितः सन्पुनः प्राणिकर्मवशात्तस्या मायायाः प्रविभक्ता ये गुणाः सत्त्वरजस्तमोलक्षणास्तदुपाधिवशेन रुद्रादी-न्सृष्ट्वा तेषामन्तर्यामितया सृष्टिस्थित्यादिव्यापारेषु तान्नियन्तुं स्वयमीश्वरः प्रविष्टवानित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

तेषां रुद्रः पराभेदात्परतत्त्ववदेव तु ॥
करोति सर्गस्थित्यन्तं रुद्ररूपेण सत्तमाः ॥ ६ ॥
संहरत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ॥
विष्णुरप्यास्तिकाः साक्षात्पराभेदेन केवलम् ॥ ७ ॥
करोति सर्गस्थित्यन्तं विष्णुरूपेण हे द्विजाः ॥
पालयत्यविशेषेण जगत्सर्वं चराचरम् ॥ ८ ॥
ब्रह्माऽपि मुनिशार्दूलाः पराभेदेन केवलम् ॥
करोति सर्गस्थित्यन्तं ब्रह्मरूपेण सत्तमाः ॥
करोति विविधं सर्वं जगत्पूर्वं यथा तथा ॥ ९ ॥

तेषां रुद्र इत्यादि। एते च मायाया गुणोपाधिकत्वान्मायायाश्च जीवोपा-ध्यविद्यावत्स्वाश्रयव्यामोहकत्वाभावात्स्वात्मनः परतत्त्वरूपानुसंधानेनाभेदेनाव-स्थितास्तथा चैषां परतत्त्वरूपत्वं साधारणम्। रुद्रादिरूपत्वं तु प्रतिनियतम्। तत्र परतत्त्वरूपेणैव त्रयोऽपि सृष्टिस्थितिसंहृतीनां कर्तारः। प्रतिनियतरुद्रा-दिरूपेण तु संहृत्यादेरेकैकस्यैव कर्तार इत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

शब्दादिभूतसृष्टिस्तु परस्यैव शिवस्य तु ॥ १० ॥
सर्वान्तःकरणानां तु समष्टेः सृष्टिरास्तिकाः ॥
त्रिमूर्तीनां हरस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ ११ ॥
प्राणानामपि सर्वेषां समष्टेः सृष्टिरास्तिकाः ॥
अपि रुद्रस्य तस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ १२ ॥

---

१ च. छ. °या मायया श°। २ ख. ङ. °मोरूपोपल°। च. °मोपल°। ३ ङ °यमपीश्व°। ४ ङ. °ण सृजन्सर्वं। ५ ङ. °यन्सवि°। ६ छ. तस्यैव।

सर्वज्ञानेन्द्रियाणां तु समष्टीनां जनिर्द्विजाः ॥
त्रिमूर्तीनां हरस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ १३ ॥
सर्वकर्मेन्द्रियाणां तु समष्टीनां जनिर्द्विजाः ॥
त्रिमूर्तीनां हरस्यैव प्राधान्येन न संशयः ॥ १४ ॥

शब्दादीत्यादि । यद्यपि ब्रह्मविष्ण्वादयो मायागुणभेदोत्पन्नास्तथाऽपि शब्दतन्मात्रादि[1]लक्षणसूक्ष्मवियदादिभूतसृष्टिस्तु मायिनः परशिवस्यैव न तु रजोगुणाधिकस्य ब्रह्मणः । तत्र सृष्टानां सूक्ष्मभूतानां ये पञ्च सत्त्वांशास्तत्परिणामरूपाणि प्राणिनामन्तःकरणानि । तेषां समष्टिः सकलसत्त्वांशाख्यं हैरण्यगर्भमन्तःकरणं तत्सृष्टिस्तु त्रिमूर्तीनां मध्ये रुद्रस्यैव । स खलु निरतिशयसत्त्वोपाधिकतया सार्वज्ञेन हरिब्रह्मादिभ्यो विशिष्यत इत्युक्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

तथाऽपि परमं तत्त्वं[2] त्रिमूर्तीनां तु कारणम् ॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां सृष्टावुपकरोति च ॥ १५ ॥
उपचारतया[3] तेऽपि स्रष्टार इति शब्दिताः ॥
तत्रापि तत्त्वतः स्रष्टृ ब्रह्मैवाद्वयमास्तिकाः ॥ १६ ॥

तथाऽपीति । समष्ट्यन्तःकरणसृष्टौ रुद्रस्य स्रष्टृत्वम् । तथाऽपि त्रिमूर्तीनां कारणभूतं परपरशिवस्वरूपं तद्ब्रह्मविष्ण्वादिष्वनुगतं तत्कर्तृसृष्टावप्युपकरोति । अतः सर्वस्य परशिवस्यैव परमार्थतः स्रष्टृत्वम् । तदभेदज्ञानबलाद्विष्ण्वादयोऽप्युपचारेण स्रष्टार उच्यन्त इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥

व्यष्टयस्तु समष्टिभ्यो जायन्ते ब्राह्मणानघाः ॥
समष्टिषु विजायन्ते देवताः पूर्वकल्पवत् ॥ १७ ॥

व्यष्टयस्तु समष्टिभ्य इति । तथा च वियदादिभूतजगत्सर्वसत्त्वांशैरारब्धं समष्ट्यन्तःकरणम् । तथा तद्गतसर्वरजोंशैरारब्धः[4] समष्टिप्राणः । एकैकभूतगतसर्वसत्त्वांशैरारब्धानि हैरण्यगर्भाणि समष्टिरूपाणि ज्ञानेन्द्रियाणि । तथैकैकभूतगतसर्वरजोंशैरारब्धानि हैरण्यगर्भाणि समष्टिकर्मेन्द्रियाणि । एवमीश्वरेणान्तःकरणादीनां समष्टिषूत्पादितासु तेषां व्यष्टयस्तु समष्टिसकाशादेव

---

१ ङ. 'न्मात्रल' । २ ङ. 'पि सकलं तत्त्वं ब्र' । ३ ङ. च. यथा । ४ ख. ङ. तद्गजगत्सर्व' ।

जायन्ते । समष्ट्यन्तःकरणाद्युपाधिक एवेश्वरो व्यष्ट्यन्तःकरणादीनां स्रष्टे-त्यर्थः । समष्टिषु विजायन्त इति । तासु चान्तःकरणादिसमष्टिषु वक्ष्यमाण-देवताः पूर्वकल्पानुसारेणोत्पद्यन्ते ॥ १७ ॥

**समष्टिव्यष्टिरूपाणां सृष्टानां पालको हरिः ॥**
**रुद्रस्तेषां तु संहर्ता द्विजा रूपान्तरेण च ॥ १८ ॥**

समष्टिव्यष्टिरूपाणामित्यादि । बहिरवस्थितसत्त्ववशेन हरिस्तेषां सर्वेषां पालकः । रुद्रस्तु स्वात्मनः सृष्टानामपि समष्टीनां रूपान्तरेण परतत्त्वरूपाद्रू-पान्तरं रुद्रत्वाकार एव तेन संहर्ताऽपि भवतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

**या देवताऽन्तःकरणसमष्टौ पूर्वकल्पवत् ॥**
**विजाता स मुनिश्रेष्ठा रुक्मगर्भ इतीरितः ॥ १९ ॥**

अथ समष्टिषु विजाता देवताः क्रमेण दर्शयति—या देवतेत्यादिना । अन्तः-करणसमष्टौ या देवता जायते सा हिरण्यगर्भाभिधेयेत्यर्थः । एतच्च शिवमाहा-त्म्यखण्डे "हिरण्यगर्भं वक्ष्यामि" इत्यादिना विस्तरेण प्रतिपादितम् ॥ १९ ॥

**जाता प्राणसमष्टौ या स सूत्रात्मसमाह्वयः ॥**
**दिग्वाय्वर्कजलाध्यक्षपृथिव्याख्यास्तु देवताः ॥**
**जायन्ते क्रमशः श्रोत्रप्रमुखेषु समष्टिषु ॥ २० ॥**

जाता प्राणसमष्टाविति । प्रागुदीरितप्राणसमष्टौ जायमाना या देवता स एव सूत्रात्मेत्युच्यते । तदपि प्रागुक्तम्—

"समष्टिभूतः प्राणानां भवेत्प्राणः शिवाज्ञया ॥
तत्रस्थो भगवान्विष्णुः सूत्रात्मेति प्रकीर्तितः" इति ।

समष्टिरूपेषु श्रोत्रादीन्द्रियेषु वाक्पाण्यादिकर्मेन्द्रियेषु क्रमेण जायमानान्देवा-न्दर्शयति—दिग्वाय्वित्यादिना । जलाध्यक्षो वरुणः ॥ २० ॥

**पादपाण्यादिषु प्राज्ञाः कर्मेन्द्रियसमष्टिषु ॥**
**त्रिविक्रमेन्द्रप्रमुखा जायन्ते देवताः क्रमात् ॥ २१ ॥**

त्रिविक्रमेन्द्रप्रमुखा इति । प्रमुखग्रहणेन वागभिमानिनो वक्ष्यमाणा अग्न्या-दयः संगृहीताः ॥ २१ ॥

---

१ छ. ज. 'षु जा' ।

समष्टिषु विजाता या देवतास्ता यथाक्रमम् ॥
व्यष्टिभूतेन्द्रियाणां तु नियन्त्र्यो देवता द्विजाः ॥२२॥

समष्टिषु विजाता इति । समष्ट्यन्तःकरणादिषु या देवता जातास्ता व्यष्टीनां नियन्त्र्यो भवन्ति ॥ २२ ॥

मारुतस्त्वगधिष्ठाता दिग्देवी कर्णदेवता ॥ २३ ॥
नेत्राभिमानी सूर्यः स्याज्जिह्वाया वरुणस्तथा ॥
घ्राणाभिमानिनी देवी पृथिवीति प्रकीर्तिता ॥ २४ ॥

तत्र ज्ञानेन्द्रियाणां दर्शयति—मारुत इति ॥ २३ ॥ २४ ॥

अग्निर्वागभिमानी स्यादुपस्थस्य प्रजापतिः ॥
पायोर्मित्रोऽभिमान्यात्मा पादस्यापि त्रिविक्रमः ॥
इन्द्रो हस्तनियन्ता स्याच्छिवः सर्वनियामकः ॥ २५ ॥
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं चेति चतुर्विधम् ॥
स्यादन्तःकरणं प्राज्ञाः क्रमात्तेषां हि देवताः ॥ २६ ॥
चन्द्रो वाचस्पतिर्विप्राः साक्षात्कालाग्निरुद्रकः ॥
शिवश्चेति मया प्रोक्ताः साक्षाद्वेदान्तपारगाः ॥ २७ ॥

कर्मेन्द्रियाणामपि[4] ता दर्शयति—अग्निर्वागित्यादिना । शिवः सर्वनियामक इति । एतेषु वाय्वादिष्वधिष्ठातृदेवेषु तद्रूपेणावस्थितः शिव एव सर्वस्य नियामकः । वाय्वादीनामपि नियन्तव्यत्वेन परमार्थतो नियन्तृत्वासंभवादित्यर्थः । अन्तःकरणचतुष्टयस्य क्रमेण देवता दर्शयति—चन्द्र इति ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥

आकाशादीनि भूतानि स्थूलानि पुनरास्तिकाः ॥
जायन्ते सूक्ष्मभूतेभ्यः पूर्वकल्पे यथा तथा ॥ २८ ॥
अण्डभेदास्तथा लोकभेदास्तेषु च चेतनाः ॥
अचेतनानि चान्यानि भौतिकानि च पूर्ववत् ॥ २९ ॥

---

१ ख. 'न्द्रो बृहस्प' । २ ख. छ. शिवो वेति । ३ ख छ. 'प्राज्ञाः' । ४ छ. 'पि द' ।

विजायन्ते च भोगार्थं चेतनानां शरीरिणाम् ॥
भोक्तारः पशवः सर्वे शिवो भोजयिता परः ॥ ३० ॥

एवं सूक्ष्मभूतानां तत्कार्याणां च समष्टिव्यष्टिभावेनावस्थितानां साधिष्ठातृकाणां सृष्टिं प्रतिपाद्य स्थलभूतानां तत्कार्यस्थूलप्रपञ्चस्य च सृष्टिं प्रतिपादयति—आकाशादीनीत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

सुखदुःखादिसंसारो भोगः सर्वमिदं सुराः ॥
स्वप्नवद्देवदेवस्य माययैव विनिर्मितम् ॥ ३१ ॥

स्वप्नवदिति । यथा स्वप्ने भोक्तृभोग्यभोगप्रदरूपेण[2] त्रिधाऽवस्थितः प्रपञ्चोऽनुभूयत एवमेव परमेश्वरमायया निर्मितं भोक्तृभोग्यादिलक्षणं जगत्प्रत्येतव्यमित्यर्थः ॥ ३१ ॥

मायया निर्मितं सर्वं मायैव हि निरूपणे ॥
कारणव्यतिरेकेण कार्यं नेति हि दर्शितम् ॥ ३२ ॥

ननु मायाया अपि कैश्चिद्वस्तुत्वमङ्गीकृतमतस्तन्निर्मितस्य जगतोऽपि प्राग्वस्तुत्वं किं न स्यादित्यत आह—माययेति । यन्मायाकार्यं तत्सर्वं निरूपणे कारणभूतमायैवेत्यङ्गीकार्यम् । कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्तीति च्छन्दोगश्रुतिव्याख्यानावसरे यस्य[3] स्मरणमात्रेणेत्यादिना प्रतिपादितत्वात् । एवं हि तत्र श्रुतावाम्नातम्—“वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति । अनेन चावधारणेन कार्यस्य घटशरावादेः सर्वस्य कारणमात्ररूपता निर्धारिता । अतः कार्यस्यापि तदव्यतिरेकोऽवगन्तव्यः ॥ ३२ ॥

मायाऽपि कारणत्वेन कल्पिता मुनिपुङ्गवाः[1] ॥
अधिष्ठानातिरेकेण नास्ति तत्त्वनिरूपणे ॥ ३३ ॥

तर्हि माययैव द्वैतापत्तिरित्यत आह—मायाऽपीति । यदि माया पृथग्वस्तुभूता स्यात्तदाऽद्वैतव्याकोपः । सा तु चिन्मात्ररूपे परशिवस्वरूपे ब्रह्मणि विक्रियमाणजगदुपादानत्वेन कल्पिता । अतः साऽपि विचार्यमाणा शुक्तिरूप्यादिवदधिष्ठानाद्ब्रह्मणो न व्यतिरिच्यत इत्यर्थः ॥ ३३ ॥

व्यवहारदृशा मायाकल्पना नैव वस्तुतः ॥
वस्तुतः परमाद्वैतं ब्रह्मैवास्ति न चेतरत् ॥ ३४ ॥

---

१ ख. बुधाः । २ छ. 'भोग्यभोगादि' । ३ ख. छ. 'स्य श्रवण' ।

व्यवहारदृशेति । व्यवहारदृष्ट्यैव मायापरिकल्पनं न तु वस्तुतः । प्रातीतिकरूपेणैव व्यवहारस्योत्पन्नत्वादिति भावः । यद्वस्तु पारमार्थिकं तद्दर्शयति—वस्तुत इति ॥ ३४ ॥

**मायारूपतया साक्षाद्ब्रह्मैव प्रतिभासते ॥**
**जगज्जीवादिरूपेणाप्यहो देवस्य वैभवम् ॥ ३५ ॥**

मायारूपतयेति । तत्पारमार्थिकं ब्रह्मैवाविद्यमानमायातत्कार्यजगज्जीवादिभेदभ्रमस्याधिष्ठानं सत्तदात्मना भासते ॥ ३५ ॥

**स्वस्वरूपातिरेकेण ब्रह्मणो नास्ति किंचन ॥**
**तथाऽपि स्वातिरेकेण भाति हा दैववैभवम् ॥ ३६ ॥**

न तु ततोऽतिरिक्तं किंचिदस्तीत्याह—स्वस्वरूपेति । स्वस्वरूपातिरेकेण प्रतिभाने कारणमाह—तथाऽपीति ॥ ३६ ॥

**जगदात्मतया पश्यन्बध्यते न विमुच्यते ॥ ३७ ॥**
**सर्वमेतत्परं ब्रह्म पश्यन्स्वानुभवेन तु ॥**
**मुच्यते घोरसंसारात्सद्य एव न संशयः ॥ ३८ ॥**

जगदात्मतयेति । तत्र जगद्रूपेण ज्ञानं संसारकारणं सर्वस्य[1] विकारप्रपञ्चस्य "इदं सर्वं यदयमात्मा" इत्यादिश्रुतिप्रमाणबलेन ब्रह्मात्मना ज्ञानं मोक्षसाधनमित्यर्थः । तत्राप्यपरोक्षज्ञानस्य विशेषमाह—सर्वमेतदिति । यदेतत्सर्वं जगद्ब्रह्मेति श्रुत्या बोधितमर्थं मनननिदिध्यासनाभ्यां[2] समुपनीतेन स्वानुभवेन साक्षात्कुर्वंस्तत्समकालमेव संसारान्मुच्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

**सर्वमेतत्परं ब्रह्म विदित्वा सुदृढं बुधाः ॥**
**मानतर्कानुभूत्यैव गुरूक्त्या[3] च प्रसादतः ॥**
**ज्ञानप्राकट्यबाहुल्याज्ज्ञानं च स्वात्मनैव तु ॥ ३९ ॥**

एतदेव विवृणोति—सर्वमेतदिति । प्रमाणतर्कानुभवैर्गुरूपदेशतत्प्रसादाभ्यां चे[4] विज्ञानाविर्भावस्यातिशय उपलभ्यते[5] । तथाऽऽविर्भूतं ज्ञानं स्वरूपाज्ञानं निवर्तयत्कतकरजोन्यायेन स्वात्मनैव चिन्मात्ररूपेणावशिष्यत इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

---

१ छ. °स्य निर्विका° । २ च. छ. °भ्यां जाते° । ३ छ गुरुभक्त्या प्र° । ४ छ. च ज्ञा° । ५ ङ. °ते । यथाऽऽ° ।

स्वात्मना केवलेनैव तिष्ठन्मुच्येत बन्धनात् ॥
य एवं वेद वेदार्थं मुच्यते स तु बन्धनात् ॥ ४० ॥

स्वात्मना केवलेनेति। केवलेन निरस्तसमस्तोपाधिना स्वप्रकाशचिन्मात्ररूपेणैव तिष्ठन्संसारबन्धविनिर्मुक्तो भवति ॥ ४० ॥

सोपानक्रमतश्चैवं पश्यन्नात्मानमद्वयम् ॥
सर्वं जगदिदं विप्राः पश्यन्नपि न पश्यति ॥ ४१ ॥

सोपानक्रमत इति। प्रथमं शाब्दज्ञानं तस्य च मनननिदिध्यासनाभ्यामनुभवपथमापणं पुनर्निःशेषसंशयोच्छेदेन ज्ञानप्राकट्यलाभस्तस्यापि ज्ञानस्य स्वरूपचिन्मात्रे पर्यवसानमित्यनेन सोपानक्रमेणेत्यर्थः। पश्यन्नपीति। अज्ञजनव्यवहारदशायां चक्षुरादीन्द्रियैरनात्मवस्तु जानन्नपि कारणब्रह्मात्मनैव विद्वान्पश्यति ॥ ४१ ॥

भासमानमिदं सर्वं भानरूपं परं पदम् ॥
पश्यन्वेदान्तमानेन सद्य एव विमुच्यते ॥ ४२ ॥

एतदेव विशदयति—भासमानमिति। चित्प्रकाशबलेन भासमानं सर्वमिदं जगच्चिन्मात्ररूपं विकारजेभ्यः परं पदं पदनीयं निरतिशयानन्दरूपतया प्राप्तव्यं ब्रह्म वेदान्तवाक्यरूपेण प्रमाणेन जानन्सद्य एव विमुच्यते ॥ ४२ ॥

एवमात्मानमद्वैतमपश्यन्नेव पश्यतः ॥
जगदात्मतया भानमपि स्वात्मैव केवलम् ॥ ४३ ॥

पश्यत इति। उक्तविधमद्वितीयमात्मतत्त्वं दर्शनक्रियाविषयत्वाभावात्कर्मकर्तृभावेनैवापश्यन्नेव स्वरूपप्रकाशेन यः पश्यति तस्येत्यर्थः। जगदात्मतया भानमिति। यथा स्वात्मविषयं ज्ञानं ततः स्वात्ममात्रं भवति तथा जगदात्मतया भानमपि विषयजगद्विनिर्मुक्तं सत्केवलं स्वात्मैव भवति। अद्वितीयात्मदर्शनेन जगतो ग्रस्तत्वादिति भावः ॥ ४३ ॥

विदित्वैवं महायोगी जगद्भानेऽपि निश्चलः ॥
यथाभातमिदं सर्वमनुजानाति चाऽऽत्मना ॥ ४४ ॥

---

१ ख. तत्स्वात्म°।

निषेधति च तत्सिद्धिरनुज्ञातस्य केवलम् ॥
तदसिद्धिर्निषेधोऽ(षिद्ध)स्य सिद्ध्यसिद्धी च तस्य न॥४५॥

इत्थं सम्यग्ज्ञानवतो जीवन्मुक्तस्य स्थितिप्रकारमाह—विदित्वैवमिति । एवं निर्विचिकित्सितं ज्ञात्वाऽऽत्मानं विद्वाञ्जगत्प्रतीतावपि स्वयं निश्चलो भवति । नैश्चल्यमेवं स्फोरयति—यथेति । येन येन प्रकारेण यद्यदिदं भासते तत्सर्वं साक्षिरूपेणानुक्रमेण जानाति । अविद्यमानं च निषेधति । स्वात्मना न दर्शयति । साक्षिचैतन्यात्मनैव भावाभावात्मकं द्विविधं जगदवस्थितं प्रकाशयतीत्यर्थः । तस्य प्रतीयमानस्य सिद्धिः सद्भावोऽसिद्धिरसद्भावश्चेत्येतदुभयमनुज्ञातस्य निषिद्धस्य च भवति । न तु तस्यानुज्ञातुर्निषेद्धुश्च चिन्मात्ररूपस्याऽऽत्मनस्ते सिद्ध्यसिद्धी भवतः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

प्रकाशात्मतया साक्षात्स्थितिरेवास्य केवलम् ॥
विद्यते नैव विज्ञानं नाज्ञानं न जगत्सदा ॥ ४६ ॥

अस्य तु केवलं चित्प्रकाशात्मतयाऽऽपरोक्ष्येण स्थितिरेव भवति । न च तस्यामवस्थायां तत्त्वज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं तत्कार्यं जगद्वा किंचिदपि विद्यते । सकार्यस्याज्ञानस्य ज्ञानेन निवर्तितत्वाऽज्ञानस्य च कतकरजोन्यायेन स्वयमेव लीनत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥

प्रकाशात्मतया साक्षात्स्थितिरित्यपि भाषणम् ॥
अहं वदामि मोहेन तच्च तस्मिन्न विद्यते ॥ ४७ ॥
तस्य निष्ठा मया वक्तुं विज्ञातुं च न शक्यते ॥
श्रद्धामात्रेण यत्किंचिज्जल्प्यतेऽभ्रान्तचेतसा ॥ ४८ ॥
इति गुह्यमिदं कथितं मया निखिलोपनिषद्धृदयंगमम् ॥
हरपङ्कजलोचनपालितं विदितं यदि वेदविदेव सः ॥४९॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां विशेषसृष्टिवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

१ घ. छ. 'व स्मार' । २ ङ. 'नया लिखितं ।

प्रकाशात्मतयेति । एतदपि पदकदम्बकरूपं वाक्यम् । तच्च बहुषु पदार्थेषु सत्स्वेव प्रयोक्तुं शक्यते । अद्वितीये तु वस्तुनीदृग्विधवाक्यप्रयोगोऽपि मदज्ञानविलसित इति ब्रुवता सूतेन तस्यावाङ्मनसगम्यत्वं प्रतिपाद्यते ॥४७॥ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

इति माधवाचार्यविरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां विशेषसृष्टिवर्णनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥

---

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

---

सूत उवाच—

वक्ष्यामि परमं गुह्यं युष्माकं मुनिपुङ्गवाः ॥
विज्ञानं वेदसंभूतं भक्तानामुत्तमोत्तमम् ॥ १ ॥
रुद्रविष्णुप्रजानाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः ॥
स्वरसेनाहमित्याहुरिदमित्यपि च स्वतः ॥ २ ॥

इत्थं परागर्थप्रपञ्चस्य परशिवस्वरूपान्मायावशात्सृष्टिं प्रतिपाद्य तदुपलक्षितमद्वितीयं परशिवस्वरूपमेव मोक्षार्थिभिर्ज्ञातव्यमित्युपदिष्टम् । अथाहमर्थविवेकेनापि तत्स्वरूपं प्रतिपादयितुमुपक्रमते—वक्ष्यामीति ॥ १ ॥ २ ॥

इदंबुद्धिश्च बाह्यार्थे त्वहंबुद्धिस्तथाऽऽत्मनि ॥
प्रसिद्धा सर्वजन्तूनां विवादोऽत्र न कश्चन ॥ ३ ॥
इदमर्थे घटाद्यर्थेऽनात्मत्वं सर्वदेहिनाम् ॥
अहमर्थे तथाऽऽत्मत्वमपि सिद्धं स्वभावतः ॥ ४ ॥
एवं समस्तजन्तूनामनुभूतिर्व्यवस्थिता ॥
भ्रान्ता अपि न कुर्वन्ति विवादं चात्र सत्तमाः ॥ ५ ॥

अहमर्थस्य चिन्मात्ररूपतां वक्तुमिदंबुद्धेरनात्मविषयत्वमहंबुद्धेश्चाऽऽत्मविषयत्वं लोकसिद्धमिति दर्शयति—इदंबुद्धिश्चेत्यादिना ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

---

१ च. बाह्यर्थे ।

एवं व्यवस्थिते ह्यर्थे सति बुद्धिमतां वराः ॥
संसारविषवृक्षस्य मूलच्छेदनकाङ्क्षिभिः ॥ ६ ॥
यत्र यत्रेदमित्येषा बुद्धिर्दृष्टा स्वभावतः ॥
तत्र तत्र त्वनात्मत्वं विज्ञातव्यं विचक्षणैः ॥ ७ ॥
यत्र यत्राहमित्येषा बुद्धिर्दृष्टा स्वभावतः ॥
तत्र तत्र तथाऽऽत्मत्वं विज्ञातव्यं मनीषिभिः ॥ ८ ॥

एवं व्यवस्थित इति । इदमहंबुद्ध्योरनात्मविषयत्व एवं लोकत एव सिद्धे सति मोक्षार्थिभिः सर्वत्रेदंकारास्पदेऽनात्मत्वं ज्ञातव्यमहंकारास्पदेऽप्यात्मत्वं ज्ञातव्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

शरीरे दृश्यते सर्वैरिदंबुद्धिस्तथैव च ॥
अहंबुद्धिश्च विप्रेन्द्रास्ततस्ते भिन्नगोचरे ॥ ९ ॥

ननु क्वचिद्देहेन्द्रियादौ ममेदं शरीरमहं मनुष्य इत्येवं प्रत्यया दृश्यन्ते तत्र कथमित्याशङ्क्याऽऽह—शरीर इति । इदमहंबुद्ध्योरुभयोर्नियतपराक्प्रत्यगर्थविषयत्वेनैकत्वासंभवात्ते बुद्धी भिन्नविषये कर्तव्ये ॥ ९ ॥

शरीरालम्बना बुद्धिरिदमित्यास्तिकोत्तमाः ॥
चिदात्मालम्बना साक्षादहंबुद्धिर्न संशयः ॥ १० ॥

तत्र साक्षिचिदात्मनोर्विविक्तं यत्साक्ष्यं देहेन्द्रियादिकं तदालम्बनेदंबुद्धिः स्यादनुभवतोऽनिदंरूपत्वेऽपि चिद्भास्यत्वलक्षणयोगेन यौक्तिकविवेकाद्बाह्यद्रव्यवदिदंकारास्पदत्वात् । अहंबुद्धिस्तु देहेन्द्रियादेः साक्षी चिदात्मा तदालम्बना ॥ १० ॥

इदमर्थे शरीरे तु याऽहमित्युदिता मतिः ॥
सा महाभ्रान्तिरेव स्यादतस्मिंस्तद्ग्रहत्वतः ॥ ११ ॥

अहं मनुष्यः स्थूलोऽहं कृशोऽहमिति मनुष्यत्वादिधर्मयुक्तदेहेन्द्रियादिसामानाधिकरण्यादहंप्रत्ययस्य तद्विषयत्वमनुभवसिद्धमिति चेत्तत्राऽऽह—इदमर्थ इति । चिद्भास्यत्वलक्षणयोगान्निश्चितेदमर्थे शरीरादौ जायमानोऽहंप्रत्ययः स्फटिके रक्तिमबुद्धिवद्भ्रान्तिरेव स्यात् । 'अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्विपर्ययः' इति तल्लक्षणयोगादित्यर्थः ॥ ११ ॥

---

१ ङ. °स्पदे त्वात्म° । २ ख. छ. साक्षिचि° । ३ ख. छ. °त्माल° ।

अचिद्रूपमहंबुद्धेः पिण्डं नाऽऽलम्बनं भवेत् ॥
मृत्पिण्डादिष्वदृष्टत्वात्ततोऽनात्मैव विग्रहः ॥१२॥

भूतकार्यत्वादपि देहादिर्नाहंबुद्धेर्विषय इत्याह—अचिद्रूपमिति। अन्नपरिणामरूपत्वाज्जडं पिण्डं स्थूलशरीरं तावदहंप्रत्ययस्य नाऽऽलम्बनं तदालम्बनत्वस्य मृत्पिण्डादौ जडेऽदृष्टत्वात्ततोऽहंबुध्यनालम्बनत्वात्स्थूलदेहोऽनात्मा॥ १२ ॥

अचित्त्वादिन्द्रियाणां च प्राणस्य मनसस्तथा ॥
आलम्बनत्वं नास्त्येव बुद्धेश्वाहंमतिं प्रति ॥ १३ ॥

इन्द्रियादीनामपि तदनालम्बनत्वं प्रतिपादयति—अचित्त्वादिति। स्थूलदेहवदिन्द्रियादीनामप्यचिद्रूपत्वसामान्यादहंप्रत्ययानालम्बनत्वम् ॥ १३ ॥

बुद्धेरचित्त्वं संग्राह्यं दृष्टत्वाज्जन्मनाशयोः ॥
अचिद्रूपस्य कुड्यादेः खलु जन्मविनाशनम् ॥ १४ ॥

नन्विन्द्रियादीनां चिद्भास्यत्वादस्त्वहंबुद्ध्यविषयत्वम्। बुद्धिस्तु चिद्रूपैवेति तस्यास्तदालम्बनत्वं युक्तमित्यत आह—बुद्धेरिति। उत्पत्तिविनाशौ हि जडधर्मौ। तद्योगाद्बुद्धेरप्यवश्यमचिद्रूपत्वमभ्युपेतव्यम्। अयं भावः। विमता बुद्धिरचिद्रूपोत्पत्तिविनाशधर्मवत्त्वाद्घटादिवदिति। व्याप्तिं दर्शयति—अचिद्रूपस्येति ॥ १४ ॥

अहंकारस्य चाचित्त्वाच्चित्तस्य च तथैव च ॥
आलम्बनत्वं नास्त्येव सदाऽहंप्रत्ययं प्रति ॥ १५ ॥

एवं मनोबुद्ध्योरचित्त्वेनानात्मत्वं प्रतिपाद्याहंकारचित्तयोरेतत्प्रतिपादयति—अहंकारस्येति। एतयोरपि सत्त्वपरिणामरूपान्तःकरणकार्यतया चिद्भास्यत्वेन जडत्वाद्घटादिवदहंप्रत्ययालम्बनत्वमित्यर्थः ॥ १५ ॥

सर्वप्रत्ययरूपेण सदाऽहंकार एव हि ॥
विवर्ततेऽतोऽहंकारस्त्वनात्मैव शरीरवत् ॥ १६ ॥
परिणामस्वभावस्य क्षीरादेर्द्विजपुङ्गवाः ॥
अचेतनत्वं लोकेऽस्मिन्प्रसिद्धं खलु संततम् ॥ १७ ॥

---

१ ङ. 'यादावप्य'। २ च. 'स्य बुद्ध्यादेः। ३ छ. 'चिद्रूपत्वेना'। ४ च. सदाप्र'।

नन्वहंप्रत्ययस्याहंकारानालम्बनत्वं व्याहतमित्यत आह—सर्वप्रत्ययेति। अहंबुद्धिस्तावदात्मैकविषयेत्युक्तम्। अहंकारस्तावदात्मा न भवति। अहं सुखी दुःखीत्येवं सर्वप्रत्ययरूपेण विवर्तमानत्वात्तस्यापि विकारित्वेन शरीरवदनात्मत्वमेव युक्तम्। किंच दध्याकारपरिणामिनः क्षीरादेरनित्यत्वमचेतनत्वं च लोकप्रसिद्धत्वात्सर्वप्रत्ययात्मना परिणममानस्याहंकारस्य तथाविधमचेतनत्वं को निवारयेत्॥ १६॥ १७॥

तस्माच्चिद्रूप एवाऽऽत्माऽहंबुद्धेरर्थ आस्तिकाः॥
अचिद्रूपमिदंबुद्धेरनात्मैवार्थ ईरितः॥ १८॥

एवमहंबुद्ध्यालम्बनत्वेन प्रसक्तानां देहेन्द्रियादीनां तदालम्बनत्वप्रतिषेधे सति परिशेषाच्चिन्मात्रालम्बनत्वं तस्य सिद्धमिति निगमयति—तस्मादिति। अहमितिप्रत्यगर्थविषयाया बुद्धेरुक्तरीत्या देहेन्द्रियादीनां चिद्भास्यत्वेन घटादिवत्परागर्थत्वात्प्रत्यग्भूतः साक्षी चिन्मात्ररूप एवाऽऽत्मा[1] विषयो नाचिद्रूपं जडं देहेन्द्रियादिकम्। इदंबुद्धेश्चानात्मैव विषय इति न तयोः क्वापि सांकर्यमित्यर्थः॥ १८॥

सत्यपि प्रत्ययार्थत्वे प्रत्यगात्मा स्वयंप्रभः॥
वृत्त्यधीनतया नैव विभाति घटकुड्यवत्॥ १९॥
स्वच्छवृत्तिमनुप्राप्य वृत्तेः साक्षितया स्थितः॥
वृत्त्या निवर्त्यमज्ञानं ग्रसते तेन तेजसा॥ २०॥

यदि चिन्मात्ररूप आत्माऽहंबुद्धिविषयस्तर्हि तस्य स्वप्रकाशत्वभङ्ग इत्यत आह—सत्यपीति। सर्वान्तरस्य प्रत्यगात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वे सत्यप्यसौ स्वयंप्रकाश एव भवति। नैनु बुद्धिवृत्तिविषयत्वं स्वप्रकाशत्वं च परस्परविरुद्धमित्यत आह—वृत्त्यधीनेति। सर्वप्रत्यक्चिदात्मनः सत्यपि बुद्धिवृत्तिव्याप्यत्वे घटकुड्यादिवत्स्फुरणं न तदधीनम्। किंतु स्वच्छां निर्मलां बुद्धिवृत्तिमनुव्याप्य तस्या वृत्तेर्भासकसाक्षिचिद्रूपेणायमवस्थितः स्वयं प्रकाशते। घटकुड्यादिकं तु जडत्वात्स्वगोचरवृत्त्यनुप्रविष्टचैतन्येनापि व्याप्य वर्तत इति पराधीनप्रकाशमित्यर्थः। नन्वहमर्थश्चिदात्मा स्वयंप्रकाशमानश्चेदहमाकारवृत्तिस्तर्हि किमर्थेत्यत आह—वृत्त्येति। आत्मस्वरूपावरणभूतं यदज्ञानं तदात्मविषयवृत्त्यैव निवर्तनीयम्। अतोऽज्ञाननिवृत्तौ बुद्धिवृत्तेरुपयोगस्तत्र चेत्यमानमज्ञानं

१ छ. °ण व°। २ ङ. °त्माऽहंविषयो नापि चि°। ३ ङ. नन्वहंबुद्धिवि°। ४ ङ. °त्वं चातिवि°।

स्वस्वरूपेऽध्यस्तत्वादात्मा स्वेनैव चित्प्रकाशेन ग्रसते तदज्ञाननिवृत्तिरपि चिन्मात्ररूपेणावशिष्यत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥

अनुप्रविष्टचैतन्यसंबन्धाद्वृत्तिरास्तिका[1] ॥
जडरूपं घटाद्यर्थं भासयत्यात्मरूपवत् ॥ २१ ॥
अतोऽहंप्रत्ययार्थोऽपि नानात्मा स्याद्घटादिवत् ॥
स्वयंप्रकाशरूपेण साक्षादात्मैव केवलम् ॥ २२ ॥

बुद्धिवृत्तेर्घटादिविषयप्रकाशजननसामर्थ्यवदात्मविषयप्रकाशजननसामर्थ्यमपि किं न स्यादित्यत आह—अनुप्रविष्टेत्यादिना । सत्त्वपरिणामरूपत्वेन निर्मला बुद्धिवृत्तिः स्वात्मन्यनुप्रविष्टचैतन्यसंबन्धबलात्सवितृप्रतिबिम्बयुक्तादर्शवज्जडं घटादिविषयजातमापरोक्ष्येण भासयति । आत्मा तु स्वप्रकाशचिद्रूपत्वात्स्वरूपप्रकाशेनैव केवलं भासते ॥ २१ ॥ २२ ॥

यत्संबन्धादहंवृत्तिः प्रत्ययत्वेन भासते ॥
स कथं प्रत्ययाधीनप्रकाशः स्यात्स्वयंप्रभः ॥ २३ ॥

एतदुपपादयति—यदिति । यस्य चित्प्रकाशात्मनः संबन्धबलादहमर्थविषया वृत्तिः प्रतीतिकरणत्वेन भासते स चिदात्मा कथं प्रत्ययाधीनप्रकाशः स्यात् । प्रतीयतेऽनेनेति प्रत्ययो बुद्धिः । स च साक्षिचैतन्येन प्रकाश्यमानः कथं स्वसाक्षिणं प्रकाशयितुं शक्नुयात् । अतो बुद्धिवृत्तेरात्मविषयप्रकाशजननसामर्थ्याभावात्साक्षिभूतश्चिदात्मा स्वयंप्रकाशमान एवेत्यर्थः ॥ २३ ॥

अहंवृत्तिः स्वतःसिद्धचैतन्येद्धाऽवभासते ॥
तत्संबन्धादहंकारः प्रत्ययीव प्रकाशते ॥ २४ ॥

नन्वहं जानामीत्यहंकारस्य ज्ञातृत्वमुवसीयते कुतस्तस्यानात्मत्वमित्यत आह—अहंवृत्तिरिति । स्वतःसिद्धं स्वप्रकाशं यत्साक्षिचैतन्यं तेनेद्धा तत्तादात्म्याध्यासेन प्रदीप्ताऽहंवृत्तिरवभासते । तच्चैतन्यप्रकाशसंबन्धवशादेवानात्मभूतोऽप्यहंकारः प्रत्ययीव । प्रत्ययाः शब्दादिविषयज्ञानानि तद्युक्तो ज्ञातेव प्रकाशते । परमार्थतस्तु प्रत्ययी चिदात्मैव ॥ २४ ॥

आत्माऽहंप्रत्ययाकारसंबन्धभ्रान्तिमात्रतः ॥
कर्ता भोक्ता सुखी दुःखी ज्ञातेति[2] प्रतिभासते ॥२५॥

१ ख. ङ. °ते ज्ञा° । २ ख. ङ. °काः । अहमादिजडाद्य° ।

नन्वात्मा प्रत्ययी चेत्तस्य ज्ञानक्रियाकर्तृत्वादिप्रसङ्गात्तस्य चिन्मात्ररूपता न सिध्येदित्यत आह—आत्मेति । कर्तृत्वभोक्तृत्वादिधर्मवदहंकारतादात्म्यसंबन्धवशाच्चिदात्मनि तद्धर्माध्यारोपेण कर्तृत्वादिप्रतीतिः ॥ २५ ॥

वस्तुतस्तस्य नास्त्येव चिन्मात्रादपरं वपुः ॥
चिद्रूपमेव स्वाज्ञानादन्यथा प्रतिभासते ॥ २६ ॥

परमार्थतस्तु चिन्मात्रादन्यत्तस्य स्वरूपं न भवतीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । अहंकारचैतन्ययोः परस्परतादर्थ्याभिसंबन्धाच्चिदात्मधर्मः प्रत्ययित्वमहंकारधर्मत्वेन भासते । अहंकारधर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वादयश्चिदात्मधर्मत्वेन प्रतिभासन्ते । तयोर्विवेके तु चिन्मात्रमेवाऽऽत्मस्वरूपं परिशिष्यत इति । अन्यथा प्रतिभाने कारणमाह—चिद्रूपमेवेति । विशुद्धचैतन्यमेवाऽऽत्मतत्त्वं स्वस्वरूपाज्ञानादन्यथा प्रकारान्तरेण कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्यादिबहुप्रकारेण भासते ॥ २६ ॥

सर्वदेहेष्वहंरूपः प्रत्ययो यः प्रकाशते ॥
तस्य चिद्रूप एवाऽऽत्मा साक्षादर्थो न चापरः ॥२७॥

सर्वदेहेष्विति । सर्वप्राणिशरीरेष्वहमिति प्रत्ययोऽनुवृत्तः प्रतीयते । तस्य च केनचिदनुगतेन तादृशेनार्थेन भवितव्यम् । तादृशस्त्वर्थश्चिदात्मैव नापरः कश्चिदस्ति । चिदात्मातिरिक्तस्य सर्वस्य व्यावृत्तस्वभावत्वात् ॥ २७ ॥

गौरिति प्रत्ययस्यार्थो यथा गोत्वं तु केवलम् ॥
तथाऽहंप्रत्ययस्यार्थश्चिद्रूपात्मैव केवलम् ॥ २८ ॥

उक्तमर्थं सदृष्टान्तमुपपादयति—गौरिति । यथा शाबलेया(?)दिष्वनुगतस्य गौरिति प्रत्ययस्य गोत्वमेवार्थो न तु व्यावृत्तास्तद्व्यक्तयः । तथा च सर्वप्राणिशरीरेष्वनुगतस्याहंप्रत्ययस्यानुगतचिदात्मैव विषयो न तु तच्छरीरादिकमित्यर्थः ॥ २८ ॥

व्यक्तिसंबन्धरूपेण गोत्वं भिन्नं प्रतीयते ॥
चिदहंकारसंबन्धाद्भेदेन प्रतिभाति च ॥ २९ ॥

नन्वहंप्रत्ययस्य[1] भिन्नविषयत्वमित्यत[2] आह—व्यक्तीति । यथैकमपि गोत्वं तत्तच्छाबलेयादिव्यक्तिभिन्नाकारेण भिन्नं प्रतीयते । एवमेकैव चित्तदहंकारवशाद्भेदेन प्रतिभाति न तु चित्स्वरूपपर्यालोचने भेद उपलभ्यते ॥ २९ ॥

---

१ ङ. 'णिष्व' । २ ङ. 'यविषयस्य भिन्नत्वमि' ।

यथैवैकोऽपि गोशब्दो भिन्नार्थो व्यक्तिभेदतः ॥
तथैवैकोऽप्यहंशब्दो भिन्नार्थो व्यक्तिभेदतः ॥ ३० ॥

एवं प्रत्ययोपाधावहमर्थस्यैक्यमुपपाद्य शब्दार्थोपाधावपि तत्प्रतिपादयति—यथैवैकोऽपीति । यथैवैकोऽपि गोशब्दः स्वाभिधेयगोत्वजातिव्यञ्जकव्यक्तिभेदवशाद्भिन्नार्थो भवति तथैवैकोऽप्यहंशब्दः प्रतिशरीरं स्वाभिधेयचिद्व्यञ्जकाहंकारव्यक्तिभेदेन भिन्नार्थो न विरुध्यते ॥ ३० ॥

यथा प्रतीत्या गोव्यक्तिर्गोशब्दार्थो न तत्त्वतः ॥
तत्त्वतो गोत्वमेवार्थः साक्षाद्वेदविदां वराः ॥ ३१ ॥
तथा प्रतीत्याऽहंकारोऽहंशब्दार्थो न तत्त्वतः ॥
तत्त्वतः प्रत्यगात्मैव स एवाखिलसाधकः ॥ ३२ ॥

तत्र च यथा गोशब्दस्य व्यक्तिः प्रातीतिकोऽर्थो न तात्त्विकः । अनुगतस्यैकस्य गोशब्दस्य व्यावृत्तासु गोव्यक्तिषु संगतिग्रहणासंभवात् । परमार्थतस्तु सर्वासु गोव्यक्तिष्वनुगतं गोत्वमेव तस्यार्थः । व्यक्तिष्वनुगतयोस्तयोर्वाच्यवाचकभावेन संगतिग्रहणसंभवात् । एवमेव सर्वप्राणिष्वनुगतस्याहंशब्दस्याननुगताहंकारार्थत्वं प्रातीतिकम् । यस्तु प्रत्यक्चिदात्मा सर्वत्रानुगतः स एव तस्यानुगतस्याहंशब्दस्य मुख्योऽर्थः । तस्यानुगतिमभिप्रेत्य विशिनष्टि—अखिलमिति । यतोऽयं चिदात्माऽखिलव्यवहारसाधकोऽतः सर्वप्राणिषु तत्तद्व्यवहारसाक्षितयाऽऽकाशवदनुगतो वर्तत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

एकत्वेऽपि पृथक्त्वेन व्यपदेशोऽपि युज्यते ॥
अन्तःकरणभेदेन साक्षिणः प्रत्यगात्मनः ॥ ३३ ॥

एकत्वेऽपीति । एवमहमर्थस्य चिदात्मन एकत्वेऽप्यहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इत्यादिभेदव्यपदेशोऽपि न विरुध्यते प्रतिशरीरमन्तःकरणभेदेन तत्साक्षिणश्चिदात्मनोऽपि तथात्वप्रतीतेरित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रुद्रविष्णुप्रजानाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः ॥
चिन्मात्रात्मन्यहंशब्दं प्रयुञ्जन्ते हि तत्त्वतः ॥ ३४ ॥

इत्थं स्वप्रतिपादितेऽर्थे रुद्रादीनामपि व्यवहारं संवादयति—रुद्रेति ॥ ३४ ॥

---

१ ङ. च. छ. 'णित'।

सुषुप्तोऽस्मीति सर्वोऽयं सुषुप्तादुत्थितो जनः ॥
सुषुप्तिकालीनस्वात्मन्यहंशब्दं द्विजोत्तमाः ॥ ३५ ॥
प्रयुङ्क्ते तत्र देहादिविशेषाकारभासनम् ॥
न हि केवलचैतन्यं सुषुप्तेः साधकं स्वतः ॥ ३६ ॥
प्रतिभाति ततस्तस्मिंश्चिन्मात्रे प्रत्यगात्मनि ॥
अहंशब्दप्रवृत्तिः स्यान्न तु सोपाधिकात्मनि ॥ ३७ ॥
यथाऽयो दहतीत्युक्ते वह्निर्दहति केवलम् ॥
नायस्तद्वदहंशब्दश्चैतन्यस्यैव वाचकः ॥ ३८ ॥

ननु ते सर्वेऽहंकारसहिते चैतन्येऽहंशब्दं प्रयुञ्जते चिदात्मन इवाहंकारस्यापि तच्छब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वादित्याशङ्क्य केवलव्यतिरेकलाभाच्चिदात्मैवाहंशब्द इति प्रतिपादयति—सुषुप्तोऽस्मीत्यादिना । एतावन्तं कालमहं सुषुप्तोऽस्मीति स्वापादुत्थाय परामृशन्स्वापकालीनात्मविषयेऽहंशब्दं प्रयुङ्क्ते न च तस्यामवस्थायामहंकारोऽपि तस्यापि स्वकारणे लीनत्वेन तदानीं सकलविशेषप्रतिभासाभावात्तत्प्रतिभाने च सुषुप्तिभङ्गप्रसङ्गात् । अतस्तस्यामवस्थायां सुषुप्तेः प्रकाशकाहंकाराविशिष्टात्मनीत्यर्थः । एवं सुषुप्त्यवस्थायामात्मनि प्रयुज्यमानस्याहंशब्दस्य प्रत्यगर्थवाचिनः सर्वत्र प्रत्यग्भूतचैतन्यमेवार्थः । न त्वहंकारस्तस्य तदवभास्यत्वेन परागर्थत्वात् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ॥ ३८ ॥

प्रतीत्या वह्निसंबन्धाद्यथाऽयो दाहकं तथा ॥
चित्संबन्धादहंकारोऽहंशब्दार्थः प्रकीर्तितः ॥ ३९ ॥

अहंकाराभिधायकत्वं न (तु) तस्य प्रातीतिकमिति सदृष्टान्तमाह—प्रतीत्येति । अग्निसंयोगवशात्स्वभावतोऽनुष्णस्पर्शस्याप्ययसो दाहकत्वं यथा प्रतीतिमात्रसिद्धमेवं चित्संबन्धबलादहंकारोऽपि प्रतीतितोऽहंशब्दार्थः । परमार्थतस्तु यथाऽग्नेरेव दाहकत्वमेवं चैतन्यस्यैवाहंशब्दार्थतेत्यर्थः ॥ ३९ ॥

चैतन्येद्वाहमः स्पर्शाद्देहादौ भ्रान्तचेतसाम् ॥
अहंशब्दप्रयोगः स्यात्तथाऽहंप्रत्ययोऽपि च ॥ ४० ॥

---

१ ङ. 'कालिकस्वा' । २ छ. नियुङ्क्ते ।

कथं तर्ह्यहं मनुष्य इति देहादावहंशब्दप्रयोग इति तत्राऽऽह—चैतन्येति । स्वप्रकाशचैतन्यतादात्म्यापन्नो योऽहंकारस्तस्य स्पर्शादापादमस्तकव्यापना- देहादावहंशब्दप्रयोगप्रत्ययावन्यतोऽन्यदीययोस्तयोरन्यत्र प्रयोगो भ्रान्तिकृत इत्यर्थः ॥ ४० ॥

इत्थं विवेकतः साक्ष्यं देहादिप्राणपूर्वकम् ॥
अन्तःकरणमात्मानं विभज्य स्वात्मनः पृथक् ॥ ४१ ॥
सर्वसाक्षिणमात्मानं स्वयंज्योतिःस्वलक्षणम् ॥
सत्यमानन्दमद्वैतमहमर्थं विचिन्तयेत् ॥ ४२ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयन्नात्मस्वरूपमवधारयति—इत्थमिति । इत्थमनेनोक्त- प्रकारेण साक्ष्यं देहेन्द्रियादिकमहंकर्त्रात्मानं यौक्तिकविवेकेन स्वात्मनः सका- शात्पृथग्विभज्य देहेन्द्रियादिसर्वसाक्षिणं स्वप्रकाशचिद्रूपमुक्तरीत्याऽहंशब्दप्र- तिपाद्यमात्मानं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म चिन्तयेत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

रुद्रविष्णुप्रजानाथप्रमुखाः सर्वचेतनाः ॥
अहमेव परं ब्रह्मेत्याहुरात्मानमेव हि ॥ ४३ ॥

अहमर्थस्याऽऽत्मनो ब्रह्मस्वरूपत्वं संवादेन द्रढयति—रुद्रेति ॥ ४३ ॥

ते तु चिन्मात्रमद्वैतमहमर्थतया भृशम् ॥
अङ्गीकृत्याहमद्वैतं ब्रह्मेत्याहुर्न देहतः ॥ ४४ ॥

अहमेव परं ब्रह्मेति रुद्रविष्ण्वादिव्यवहारेऽपि चिन्मात्रस्यैवाहमर्थतामाह— ते त्विति । ते रुद्रविष्ण्वादयो निरस्तसमस्तोपाधिकं साक्षिचिन्मात्रमेवाहमर्थ- तया स्वीकृत्याहं ब्रह्मेति ब्रह्मतादात्म्येन व्यवहरन्ति न तु देहादिविशिष्टम् । तस्य संसार्यात्मनोऽसङ्गब्रह्मतादात्म्यानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ४४ ॥

चिन्मात्रं सर्वगं सत्यं संपूर्णसुखमद्वयम् ॥
साक्षाद्ब्रह्मैव नैवान्यदिति तत्त्वविदां स्थितिः ॥ ४५ ॥

ननु चिन्मात्रस्वरूपस्यापि साक्षिणः कथं ब्रह्मरूपतेति तत्राऽऽह—चिन्मा- त्रमिति । यद्धि चिन्मात्रं तदेव साक्षात्सत्यादिलक्षणं परं ब्रह्म न तद्व्यतिरिक्त- मिति परमार्थविदां निर्णयः ॥ ४५ ॥

---

१ ङ. °नेन प्र° । २ छ. °शचैतन्यमु° । ३ ङ. छ. °ह्मरू° । ४ छ. °त्ररू° । ५ ङ. °ह्मस्वरू° ।

शास्त्रं सत्यचिदानन्दमनन्तं वस्तु केवलम् ॥
शुद्धं ब्रह्मेति सश्रद्धं प्राह वेदविदां वराः ॥ ४६ ॥
प्रत्यगात्माऽयमद्वंद्वः साक्षी सर्वस्य सर्वदा ॥
सत्यज्ञानसुखानन्तलक्षणः सर्वदाऽनघाः ॥ ४७ ॥

शास्त्रस्यापीदृगर्थपरत्वमाह—शास्त्रमिति । "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इत्यादि शास्त्रं ब्रह्मणः सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसत्वं तात्पर्येण प्रतिपादयति । अयमपि प्रत्यगात्माऽद्वंद्वः सांसारिकसुखदुःखादिद्वंद्वरहितस्तस्य सर्वस्य सर्वदा साक्षी साक्षाद्द्रष्टाऽत एव सत्यज्ञानादिलक्षणः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

अतोऽयं प्रत्यगात्मैव स्वानुभूत्यैकगोचरः ॥
शास्त्रसिद्धं परं ब्रह्म नापरं परमार्थतः ॥ ४८ ॥
एवं तर्कप्रमाणाभ्यामाचार्योक्त्या च मानवः ॥
अविज्ञाय शिवात्मैक्यं संसारे पतति भ्रमात् ॥ ४९ ॥

एवं तत्त्वंपदार्थौ दर्शयित्वा तदेकत्वलक्षणं वाक्यार्थमाह—अतोऽयमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

शास्त्राचार्योपदेशेन तर्कैः शास्त्रानुसारिभिः ॥
सर्वसाक्षितयाऽऽत्मानं सम्यङ्निश्चित्य सुस्थिरः॥५०॥
स्वात्मनोऽन्यतया भातं समस्तमविशेषतः ॥
स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा पुनः स्वात्मानमद्वयम् ॥५१॥
शुद्धं ब्रह्मेति निश्चित्य स्वयं स्वानुभवेन च ॥
निश्चयं च स्वचिन्मात्रे विलाप्याविक्रियेऽद्वये ॥५२॥
विलापनं च चिद्रूपं बुद्ध्वा केवलरूपतः ॥
स्वयं तिष्ठेदयं साक्षाद्ब्रह्मवित्प्रवरो मुनिः ॥ ५३ ॥

प्रत्यगात्मनः परशिवस्वरूपज्ञाननिष्ठायां क्रममाह—शास्त्रेत्यादिना । प्रथमं गुरुशास्त्रोपदेशेनाऽऽत्मस्वरूपं ज्ञात्वा पुनः शास्त्रानुसारिभिर्न्यायैर्देहेन्द्रियादिसाक्षितयाऽवस्थितं चिन्मात्रस्वरूपमात्मानं निश्चित्य स्वात्मनोऽन्यत्वेन प्रतिभातं सकलं साक्ष्यं जगत्स्वाविद्याविलसितत्वेन स्वात्ममात्रतया बुद्ध्वा

१ ख. ङ. 'र्वदा'।

तथाविधं स्वात्मानमद्वितीयं परं ब्रह्मेति प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यं साक्षात्कृत्य तं च साक्षात्कारं स्वरूपभूते चिन्मात्रे कतकरजोन्यायेन विलाप्य विलापनक्रियां चाधिष्ठानचिदव्यतिरेकेण बुद्ध्वा केवलं चिदानन्दैकरसरूपेण स्वयं तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

ईदृशी परमा निष्ठा श्रौती स्वानुभवात्मिका ॥
देशिकालोकनेनैव केवलेन हि सिध्यति ॥ ५४ ॥
देशिकालोकनं चापि प्रसादात्पारमेश्वरात् ॥
सिध्यत्ययत्नतः प्राज्ञाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ५५ ॥
सत्यं सत्यं पुनः सत्यमुद्धृत्य भुजमुच्यते ॥
प्रसादादेव सर्वेषां सर्वसिद्धिर्महेशितुः ॥ ५६ ॥
प्रसादे शांभवे सिद्धे सर्वं शंभुतया स्वतः ॥
विभाति नान्यथा विप्राः सत्यमेव मयोदितम् ॥५७॥
यदा शंभुतया सर्वं विभाति स्वत एव तु ॥
तदा हि शांभवः साक्षात्प्रसादः सत्यमीरितम् ॥५८॥
शिवादन्यतया किंचिदपि भाति यदा द्विजाः ॥
तदा न शांकरो बोधः संजात इति मे मतिः ॥ ५९ ॥

उक्तब्रह्मात्मनिष्ठायां साधनमाह—ईदृशीत्यादिना ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

शिवादन्यतया[1] सर्वं प्रतीतमपि पण्डितः ॥
तत्त्वदृष्ट्या शिवं सर्वं सुस्थिरं परिपश्यति ॥ ६० ॥

तत्त्वदृष्ट्येति । व्यवहारदृष्ट्यैव हि जगत्प्रतिभासः । तत्त्वदृष्ट्या तु परशिवस्वरूपेऽध्यस्तस्य सर्वस्य तदनन्यत्वाच्छिवात्मकमेव सर्वं जगत्सुदृढं परिपश्यतीत्यर्थः ॥ ६० ॥

शिवाकारेण वा नित्यं प्रपञ्चाकारतोऽपि वा ॥
जीवाकारेण वा भातं यत्तद्ब्रह्म विचिन्तयेत् ॥ ६१ ॥

---

१ ज. 'या किंचित्प्रती' ।

शंभुरेव सदा भाति सर्वाकारेण नापरः ॥
इतिविज्ञानसंपन्नः शांकरज्ञानिनां वरः ॥ ६२ ॥

शिवाकारेणेति । भोगप्रदभोग्यभोक्त्रात्मना यत्त्रिविधं जगद्भाति तत्सर्वं भानमात्ररूपं परं ब्रह्म विचिन्तयेत् । यतस्तद्भानरूपे ब्रह्मण्यध्यस्ततयैव भातीत्यर्थः ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

शंभुरूपतया सर्वं यस्य भाति स्वभावतः ॥
न तस्य वैदिकं किंचित्तान्त्रिकं चास्ति लौकिकम् ॥ ६३ ॥
यथाभातस्वरूपेण शिवं सर्वं विचिन्तयन् ॥
योगी चरति लोकानामुपकाराय नान्यथा ॥ ६४ ॥
स्वस्वरूपातिरेकेण निषिद्धं विहितं तु वा ॥
न पश्यति महायोगी भाति स्वात्मतयाऽखिलम् ॥ ६५ ॥
चण्डालगेहे विप्राणां गृहे वा परमार्थवित् ॥
भक्ष्यभोज्यादिवैषम्यं न किंचिदपि पश्यति ॥ ६६ ॥
यथेष्टं वर्तते योगी शिवं सर्वं विचिन्तयन् ॥
तादृशो हि महायोगी को वा तस्य निवारकः ॥ ६७ ॥
बहुनोक्तेन किं साक्षाद्देशिकस्य निरीक्षणात् ॥
प्रसादादेव रुद्रस्य परशक्तेस्तथैव च ॥ ६८ ॥
श्रुतिभक्तिबलात्पुण्यपरिपाकबलादपि[1] ॥
शिवरूपतया सर्वं स्वभावादेव पश्यति ॥ ६९ ॥
शिवः सर्वमिति ज्ञानं शांकरं शोकमोहनुत् ॥
अयमेव हि वेदार्थो नापरः सत्यमीरितम् ॥ ७० ॥
श्रुतौ भक्तिर्गुरौ भक्तिः शिवे भक्तिश्च देहिनाम् ॥
साधनं सत्यविद्यायाः सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७१ ॥

एवं प्रतिपन्नस्य जीवन्मुक्तस्य स्थितिमाह—शंभुरूपतयेत्यादिना । न तस्य

---

१ च. °त्पुण्यात्परि° ।

वैदिकमिति । क्रियाकारकहेतूनां ब्राह्मण्यादीनामनात्मतया विविक्तत्वादित्यर्थः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

सोपानक्रमतो लब्धं विज्ञानं यस्य सुस्थिरम् ॥
तस्य मुक्तिः परा सिद्धा सत्यमेव मयोदितम् ॥ ७२ ॥

सोपानक्रमत इति । शास्त्राचार्योपदेशेत्यादिना प्रागुक्तेन क्रमेणेत्यर्थः ॥७२॥

नित्यमुक्तस्य संसारो भ्रान्तिसिद्धः सदा खलु ॥
तस्माज्ज्ञानेन नाशः स्यात्संसारस्य न कर्मणा ॥७३॥
ज्ञानलाभाय वेदोक्तप्रकारेण समाहितः ॥
महाकारुणिकं साक्षाद्गुरुमेव समाश्रयेत् ॥ ७४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायामात्मस्वरूपकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानमात्रात्कथं मुक्तिसिद्धिरिति तत्राऽऽह—नित्यमुक्तस्येति । आत्मा हि नित्यमुक्तस्वभावः "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" इति श्रुतेः । तस्य च संसारो भ्रान्तिसिद्ध एवेति वक्तव्यम् । सम्यग्ज्ञानमात्रस्वरूपयाथात्म्यज्ञानेन भ्रमकृतसंसारनिवृत्तौ सत्यां स्वभावभूता मुक्तिः स्वत एव सिध्यतीति ज्ञानमेव तत्प्राप्तौ साधनं न कर्मेत्यर्थः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

इति श्रीमत्त्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायामात्मस्वरूपकथनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

---

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

---

सूत उवाच—

वक्ष्यामि परमं गुह्यं सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥
यं विदित्वा द्विजा मर्त्यो न पुनर्जायते भुवि ॥ १ ॥

उक्तविधं परशिवस्वरूपात्मज्ञानं तदनुग्रहव्यतिरेकेण न सिध्यतीति तत्सिद्ध्युपायभूतं मूर्तिध्यानं वक्तुमुपक्रमते—वक्ष्यामीति ॥ १ ॥

साक्षात्परतरं तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणम् ॥
सर्वेषां नः सदा साक्षादात्मभूतमपि स्वतः ॥ २ ॥
दुर्दर्शमेव सूक्ष्मत्वाद्देवानां महतामपि ॥
रुद्रः स्वात्मतया भातं तत्सदा परिपश्यति ॥ ३ ॥
विष्णुः कदाचित्तत्त्वं कथंचित्परिपश्यति ॥
तथा कथंचिद्ब्रह्माऽपि कदाचित्परिपश्यति ॥ ४ ॥

साक्षात्परतरमिति। यत्सच्चिदानन्दैकरसं परशिवस्वरूपमेतदेव हि मुख्यं परतरमतिशयेन परं तत्त्वम्। मायायास्तु स्वकार्यापेक्षयैव परत्वं ब्रह्मापेक्षया त्वपरत्वमेवेति परत्वं नास्ति। ईदृग्विधं ब्रह्मैव नोऽस्माकं सर्वेषां सर्वदाऽऽपरोक्ष्येण स्वभावत आत्मभूतमपि निर्विशेषत्वेन सूक्ष्मत्वात्स्थूलदृष्टिभिर्दुर्दर्शं द्रष्टुं दुःशकम्। अतस्तत्साक्षात्कारो यत्नसाध्य इत्यर्थः। रुद्रः स्वात्मतयेत्यादि। त्रिमूर्तीनां मध्ये रुद्रस्तु रजस्तमोभ्यामसंस्पृष्टविशुद्धसत्त्वोपाधिकत्वाज्ज्ञानोत्कर्षबलेन स्वात्मतया प्रकाशमानं तद्ब्रह्म सर्वदा जानाति। हरिब्रह्मणोस्तु स्वोपाधिभूताभ्यां रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्याभिभूतत्वाद्रुद्रवज्ज्ञानोत्कर्षविरहेण तत्तत्त्वसाक्षात्कारः कादाचित्को यत्नसाध्यश्चेत्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

त्रिमूर्तीनां तु यज्ज्ञानं ब्रह्मैकविषयं परम् ॥
तस्यापि साधकं तत्त्वं साक्षित्वान्नैव गोचरम् ॥ ५ ॥

तस्यापि साधकमिति। एवं रुद्रविष्ण्वादीनां स्वात्मभूतपरशिवस्वरूपविषयं यज्ज्ञानं विचार्यमाणे तस्यापि तत्त्वं न विषयभूतं किंतु साधकं प्रकाशकम्। ब्रह्माकारमनोवृत्तेरपि घटपटादिविषयवृत्त्यन्तरवत्साक्षिभास्यत्वादित्यर्थः ॥५॥

प्रसादादेव तस्यैव परतत्त्वस्य केवलम् ॥
देवादयोऽपि पश्यन्ति तत्रापि ब्रह्म साधकम् ॥ ६ ॥

रुद्रादीनामपि तत्साक्षात्कारे परशिवप्रसाद एव कारणमित्याह—प्रसादादेवेति। ब्रह्म साधकमिति। परशिवप्रसादहेतुकं यद्ब्रह्मगोचरं ज्ञानं जन्यते तत्रापि तद्ब्रह्म साधकं प्रकाशकं न तु तेन विषयतया प्रकाश्यमित्यर्थः ॥ ६ ॥

---

१ ङ. छ. 'ब्रह्माणौ तु स्वो' ।

अतः प्रसादसिद्ध्यर्थं परया श्रद्धया सह ॥
ध्येयमेव परं तत्त्वं हृदयाम्भोजमध्यगम् ॥ ७ ॥

यतो देवादीनामपि परतत्त्वसाक्षात्कारे परशिवप्रसाद एवासाधारणं निमित्तमतस्तत्सिद्ध्यै तत्परतत्त्वं स्वहृदम्बुजे ध्येयमित्यर्थः ॥ ७ ॥

त्रिमूर्तीनां तु रुद्रोऽपि शिवं परमकारणम् ॥
सदा मूर्त्यात्मना प्रीत्या ध्यायति द्विजपुङ्गवाः ॥ ८ ॥
त्रिमूर्तीनां तु विष्णुश्च शिवं परमकारणम् ॥
सदा मूर्त्यात्मना प्रीत्या ध्यायति द्विजपुङ्गवाः ॥ ९ ॥
त्रिमूर्तीनां विरिञ्चोऽपि शिवं परमकारणम् ॥
सदा मूर्त्यात्मना प्रीत्या ध्यायति द्विजपुङ्गवाः ॥१०॥
ब्रह्मविष्णुमहेशानां त्रिमूर्तीनां विचक्षणाः ॥
विभूतिरूपा देवाश्च ध्यायन्ति प्रीतिसंयुताः ॥ ११ ॥

साम्बमूर्त्यात्मनैव तद्ध्येयमिति विधित्सू रुद्रविष्णवादीनां तथाविधं परतत्त्वध्यानं दर्शयति—त्रिमूर्तीनामित्यादिना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

घृतकाठिन्यवन्मूर्तिः सच्चिदानन्दलक्षणा ॥
शिवाद्भेदेन नैवास्ति शिव एव हि सा सदा ॥ १२ ॥

ननु साम्बमूर्तिरनित्या तद्ध्यानेन कथं परशिवस्वरूपप्राप्तिरित्यत आह—घृतकाठिन्यवदिति । यथा घृतकाठिन्यं घृतातिरिक्तवस्त्वन्तरेणासंस्पृष्टमेव मूर्तिभूतं दृश्यत एवं परशिवमूर्तिरपि मायातत्कार्यासंस्पृष्टा केवलं सच्चिदानन्दैकरसस्वभावा परशिवस्वरूपाद्भेदेन नैवास्ति । शिव एव तथाविधमूर्त्यात्मना भातीत्यर्थः ॥ १२ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशाद्याः शिवध्यानपरा अपि ॥
परमात्मविभागस्था न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ १३ ॥

परमात्मविभागस्था इति । अविद्योपाधिका जीवा मायोपाधिकस्तु जगत्कर्तेश्वरः । मायासत्त्वादिगुणोपाधिकत्वाद्रुद्रादयोऽपीश्वरभेदा नास्मदादिवज्जीवसंघमध्यपातिन इत्यर्थः ॥ १३ ॥

---

१ ङ. छ. 'थाऽन्यतका' ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानामाविर्भावा अपि द्विजाः ॥
परमात्मविभागस्था न जीवव्यूहसंस्थिताः ॥ १४ ॥

तथा रुद्रादीनां त्रिमूर्तीनां येऽवतारविशेषास्तेषामप्यपरिलुप्तसार्वज्ञस्वाभाव्यादीश्वरप्रभेदत्वमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

परतत्त्वं परं ब्रह्म जीवात्मपरमात्मनोः ॥
औपाधिकेन भेदेन द्विधाभूतमिव स्थितम् ॥ १५ ॥

अहं ब्रह्मेति जीवेश्वरभेदस्य स्वाभाविकत्वमाशङ्क्य निरस्यति—परतत्त्वमिति । यन्मायातीतं परं ब्रह्माद्वितीयं तदेव मायाविद्योपाधिप्रयुक्तभेदेन जीवपरमात्मभावेन द्वेधा भवति न तु वास्तवस्तयोर्भेद इत्यर्थः ॥ १५ ॥

पुण्यपापावृता जीवा रागद्वेषमलावृताः ॥
जन्मनाशाभिभूताश्च सदा संसारिणोऽवशाः ॥ १६ ॥

पुण्यपापावृता इति । यतः स्वाश्रयव्यामोहकर्यविद्या जीवोपाधिरतस्तत्कृतपुण्यपापैस्तद्धेतुभूतरागद्वेषादिभिश्च जीवा आवृता भवन्ति । अतस्तत्फलभूतजन्ममरणप्रवाहपतिता अविद्यापरवशाः संसारिणो भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशानां तथा तेषां द्विजर्षभाः ॥
आविर्भावविशेषाणां पुण्यपापादयो न हि ॥ १७ ॥

पुण्यपापादयो न हीति । विशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकत्वाद्ब्रह्मविष्ण्वादीनां रागद्वेषादिमलानावृतत्वेन पुण्यपापादयो न सन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

आज्ञया परतत्त्वस्य जीवानां हितकाम्यया ॥
आविर्भावतिरोभावौ तेषां केवलमास्तिकाः ॥ १८ ॥

किंनिमित्तस्तेषामवतार इति तदाह—आज्ञयेति ॥ १८ ॥

हरिब्रह्महरास्तेषामाविर्भावाश्च सुव्रताः ॥
सदा संसारिभिर्जीवैरुपास्या भुक्तिमुक्तये ॥ १९ ॥
उपास्यत्वे समानेऽपि हरः श्रेष्ठो हरेरजात् ॥
न समो न विहीनश्च नास्ति संदेहकारणम् ॥ २० ॥

---

१ छ. °म् ॥ १५ ॥ जी° । २ ख. °धिभे° । ३ ङ. °रस्तदा° ।

विहीनं वा समं वाऽपि हरिणा ब्रह्मणा हरम् ॥
ये पश्यन्ति सदा ते तु पच्यन्ते नरकानले ॥ २१ ॥
हरिब्रह्मादिदेवेभ्यः श्रेष्ठं पश्यन्ति ये हरम् ॥
ते महाघोरसंसारान्मुच्यन्ते नात्र संशयः ॥ २२ ॥

जीवैरुपास्या इति । स्वाधीनमायोपाधिकत्वेन जीवापेक्षितफलप्रदानसामर्थ्य-योगाद्ब्रह्मविष्ण्वादीनामुपासनीयत्वम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

प्राधान्येन परं तत्त्वं मूर्तिद्वारेण योगिभिः ॥
ध्येयं मुमुक्षुभिर्नित्यं हृदयाम्भोजमध्यमे ॥ २३ ॥
कार्यभूता हरिब्रह्मप्रमुखाः सर्वदेवताः ॥
अप्रधानतया ध्येया न प्रधानतया सदा ॥ २४ ॥
सर्वैश्वर्येण संपन्नः सर्वेशः सर्वकारणम् ॥
शंभुरेव सदा साम्बो न विष्णुर्न प्रजापतिः ॥ २५ ॥
तस्मात्तत्कारणं ध्येयं प्राधान्येन मुमुक्षुभिः ॥
न कार्यकोटिनिक्षिप्ता ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥ २६ ॥
शिवंकरत्वं सर्वेषां देवानां वेदवित्तमाः ॥
स्वविभूतिमपेक्ष्यैव न परब्रह्मवत्सदा ॥ २७ ॥
शिवंकरत्वं संपूर्णं शिवस्यैव परात्मनः ॥
साम्बमूर्तिधरस्यास्य जगतः कारणस्य हि ॥ २८ ॥

परतत्त्वस्य त्रिमूर्तीनां चोपासने विशेषमाह—प्राधान्येनेति । स्वप्राधान्येन ध्येयं परं ब्रह्म । हरिब्रह्मादयस्तूपहितब्रह्मरूपत्वात्सोपाधिकरूपाः । प्राधान्येन निरुपाधिकं ब्रह्माऽऽत्मतयैव ध्येयमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ॥ २७ ॥ २८ ॥

अतोऽपि स शिवो ध्येयः प्राधान्येन शिवंकरः ॥
सर्वमन्यत्परित्यज्य दैवतं परमेश्वरात् ॥ २९ ॥
साक्षात्परशिवस्यैव शेषत्वेनाम्बिकापतेः ॥
देवताः सकला ध्येया न प्राधान्येन सर्वदा ॥ ३० ॥

यदथर्वशिखायामाम्नायते—"शिव एको ध्येयः शिवंकरः सर्वमन्यत्परित्यज्य" इति तदभिप्रायमाविष्कुर्वन्परशिवस्यैव प्राधान्येन ध्येयत्वं निगमयति— अत इति ॥ २९ ॥ ३० ॥

शिखाऽप्याथर्वणी साध्वी सर्ववेदोत्तमोत्तमा ॥
अस्मिन्नर्थे समाप्ता सा श्रुतयश्चापरा अपि ॥ ३१ ॥

यदुक्तपरशिवस्वरूपेऽथर्वशिखैव साक्षात्प्रमाणमित्याह—शिखेति । अथर्वणा दृष्टाऽऽथर्वणी शिखा वेदमूर्धन्यवस्थानाच्छिखा । तादृशी श्रुतिरस्मिन्परशिवस्वरूपे ध्येयत्वेन प्रतिपादने समाप्ता पर्यवसितेत्यर्थः । अपरा अपीति । ऐतरेयकाद्युपनिषदित्यर्थः ॥ ३१ ॥

यथा साक्षात्परं ब्रह्म प्रतिष्ठा सकलस्य च ॥
तथैवाथर्वणो वेदः प्रतिष्ठैवाखिलश्रुतेः ॥ ३२ ॥

आथर्वणश्रुतेः प्राधान्यं सदृष्टान्तमुपपादयति—यथेति । यथा परं ब्रह्म स्वात्मन्यध्यस्तस्य सकलस्य जगतः प्रतिष्ठाऽऽश्रय एवमाथर्वणी श्रुतिरपि रहस्यार्थप्रतिपादकत्वादखिलश्रुतेराश्रयभूतेत्यर्थः ॥ ३२ ॥

कन्दस्तारस्तथा बिन्दुः शक्तिस्तारो महाद्रुमः ॥
स्कन्धशाखा अकाराद्या वर्णा यद्वत्तथैव तु ॥ ३३ ॥
तारस्कन्दः श्रुतेर्जातिः शक्तिराथर्वणो द्रुमः ॥
स्कन्धशाखास्त्रयो वेदाः पर्णाः स्मृतिपुराणकाः ॥ ३४ ॥
अङ्गानि शाखावरणं तर्कास्तस्यैव रक्षकाः ॥
पुष्पं शिवपरिज्ञानं फलं मुक्तिः परा मता ॥ ३५ ॥

एतदेव सदृष्टान्तमुपपादयति—कन्दस्तार इति । दुःखात्तारयतीति तारः प्रणवः । तथैवाथर्वशिखायामाम्नातम् 'सर्वेभ्यो दुःखेभ्य एभ्यः संतारयतीति तारणात्तारः' इति । स चाकारोकारमकारबिन्दुनादशक्तिशान्ताख्यावयवैः सप्तावयवः । स च मूलाधारे परावाग्रूपेण वर्तमानो वक्ष्यमाणस्य वृक्षस्य कन्दो मूलम् । तत्र च बिन्द्वाख्यो योऽवयवः सैव तस्य कन्दस्य शक्तिः सामर्थ्यम् ।

१ ङ. च. छ. या । २ ङ. च. 'दुक्त प' । ३ ङ. 'हक्श्रुतिर' । छ. 'दृश्यस्मि' । ४ च. श्रुतिर्जा' । ५ ख. 'खेभ्यः ।

यश्च वैखरीरूपोऽभिव्यक्तस्तारः प्रणवः स एव महावृक्षः। अकाराद्या ये पञ्चाशद्वर्णास्ते प्रणवावयवेभ्यो जातत्वात्तस्य द्रुमस्य स्कन्धशाखात्मकाः। यद्वदयं दृष्टान्तस्तद्वदेवाखिलश्रुतेः प्रणव एव कन्दः । श्रुतिजातिः शक्तिः प्रणवात्मकस्य तज्जननसामर्थ्यम् । अथर्वणा दृष्टो यो वेदः स एव द्रुमः । ऋग्यजुःसामाख्यास्त्रयो वेदाः स्कन्धशाखाः । तस्य वृक्षस्य स्मृतिपुराणादीनि पर्णानि । कल्पसूत्रादीनि षडङ्गानि शाखावरणं रक्षणाय बहिरावरणम् । तर्कास्तस्यैवाऽऽवरणस्य संरक्षकाः परशिवस्वरूपं यज्ज्ञानं तदेव तस्य वृक्षस्य पुष्पम् । तत्प्राप्या मुक्तिरेव फलम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

बहुनोक्तेन किं विप्राः शिवो ध्येयः शिवंकरः ॥
सर्वमन्यत्परित्यज्य दैवतं भुक्तिमुक्तये ॥ ३६ ॥
सर्वमुक्तं समासेन सारात्सारतरं बुधाः ॥
शिवध्यानं सदा यूयं कुरुध्वं यत्नतः सदा ॥ ३७ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां सर्वशास्त्रार्थसंग्रहवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

एवमथर्ववेदस्य प्राधान्यात्तदुक्तप्रकारेण शिवस्वरूपमेव ध्येयमिति निगमयति—बहुनोक्तेनेति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

इति श्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां सर्वशास्त्रार्थसंग्रहवर्णनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

---

## अथ सप्तमोऽध्यायः ।

---

सूत उवाच—

रहस्यं संप्रवक्ष्यामि समासेन न विस्तरात् ॥
शृणुत श्रद्धया विप्राः सर्वसिद्ध्यर्थमुत्तमम् ॥ १ ॥

---

१ छ. °तिर्जातिः ।

इत्थं सम्यग्ज्ञानहेतोः परशिवप्रसादस्य सिद्धये तद्ध्यानं साक्षात्साधनमुपदिष्टम् । स्वशरीरावयवेषु वक्ष्यमाणदेवताध्यानमपि परंपरया तत्साधनमिति वक्तुं प्रतिजानीते—रहस्यमिति ॥ १ ॥

देवताः सर्वदेहेषु स्थिताः सत्यतपोधनाः ॥
सर्वेषां कारणं साक्षात्परतत्त्वमपि स्थितम् ॥ २ ॥

देवताः सर्वदेहेष्विति । सर्वशरीरेषु तत्तद्देहावयवानामिन्द्रियादीनां च नियमनार्थं तत्तदभिमानिन्यो देवताः स्थिताः । सनियन्तृकाणां सर्वेषां शरीरादीनां यत्कारणं परं ब्रह्म तदपि कृत्स्नशरीरेषु व्याप्य वर्तत इत्यर्थः ॥ २ ॥

पञ्चभूतात्मके देहे स्थूले षाट्कौशिके सदा ॥
पृथिव्यादिक्रमेणैव वर्तन्ते पञ्च देवताः ॥ ३ ॥

कुत्र का देवता ध्येयेत्येतद्विभजति—पञ्चभूतात्मक इत्यादिना । षाट्कौशिक इति । त्वगसृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जेति षाट्कौशिके शरीर इत्यर्थः । तत्र स्थूलशरीरारम्भकाणि यानि पृथिव्यादिपञ्चभूतानि तेषु ब्रह्मविष्णुरुद्रेश्वरसदाशिवाः क्रमेणाधिष्ठाय वर्तन्ते । अतस्ते तत्र ध्येया इत्याह—पृथिव्यादीति ॥ ३ ॥

कार्यं ब्रह्मा महीभागे कार्यं विष्णुर्जलांशके ॥
कार्यं रुद्रोऽग्निभागे च वाय्वंशे चेश्वरः परः ॥
आकाशांशे शरीरस्य स्थितः साक्षात्सदाशिवः ॥ ४ ॥

कार्यं ब्रह्मेति । ब्रह्मविष्णुरुद्रा हि गुणमूर्तित्वात्परब्रह्मणः कार्यभूता अतस्ते त्रयोऽप्यत्र कार्यमिति विशेष्यन्ते । यद्वा पृथिव्यादिभूतेषु तत्तदनुग्रहाय ब्रह्मादीनां योंऽशो[2] निहितस्तदभिप्रायमिदं[3] कार्यमिति विशेषणम् ॥ ४ ॥

शरीरस्य बहिर्भागे विराडात्मा स्थितः सदा ॥ ५ ॥
अन्तर्भागे स्वराडात्मा सम्राड्देहस्य मध्यमे ॥
ज्ञानेन्द्रियसमाख्येषु श्रोत्रादिषु यथाक्रमात् ॥ ६ ॥
दिग्वाय्वर्कजलाध्यक्षभूमिसंज्ञाश्च देवताः ॥
कर्मेन्द्रियसमाख्येषु पादपाण्यादिषु क्रमात् ॥ ७ ॥
त्रिविक्रमेन्द्रवह्न्याख्या देवताश्च प्रजापतिः ॥

---

१ ख. छ. °वतावस्थि° । २ ख. °शो हि निहि° । ३ छ. °यमिति वि° ।

मित्रसंज्ञश्च वर्तन्ते प्राणे सूत्रात्मसंज्ञितः ॥ ८ ॥

शरीरस्य बहिर्भाग इति । स्थूलशरीरस्य बहिर्भागे स्थूलशरीराभिमानी विराडात्मा स्थितः । अन्तर्भागे तु सूक्ष्मशरीराभिमानी स्वराडात्मा । देहद्वयस्य कारणशरीराभिमानी सम्राडात्माऽवस्थितो ध्येय इत्यर्थः । ज्ञानेन्द्रियसमाख्ये-ष्वित्यादिना दिग्वाय्वादिदेवतानां समष्टिश्रोत्रादिषु जातत्वस्य व्यष्टीनां तेषां नियमनकारित्वस्य च प्राक्प्रतिपादितत्वात्तत्र तत्र श्रोत्रादौ दिग्वाय्वादिदेवताः क्रमेण ध्यातव्या इत्यर्थः । उक्तं हि चतुर्थे—

"दिग्वाय्वर्कजलाध्यक्षपृथिव्याख्यास्तु देवताः ।
जायन्ते क्रमशः श्रोत्रप्रमुखेषु समष्टिषु"

इत्यादिना ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

हिरण्यगर्भो भगवानन्तःकरणसंज्ञिते ॥
तदवस्थाप्रभेदेषु चन्द्रमा मनसि स्थितः ॥ ९ ॥
बुद्धौ बृहस्पतिर्विप्राः स्थितः कालाग्निरुद्रकः ॥
अहंकारे शिवश्चित्ते रोमसु क्षुद्रदेवताः ॥ १० ॥
भूतप्रेतादयः सर्वे देहस्यास्थिषु संस्थिताः ॥
पिशाचा राक्षसाः सर्वे स्थिताः स्नायुषु सर्वशः ॥ ११ ॥
मज्जाख्ये पितृगन्धर्वास्त्वङ्मांसरुधिरेषु च ॥
वर्तन्ते तत्र संसिद्धा देवताः सकला द्विजाः ॥ १२ ॥

अन्तःकरणसंज्ञित इति । अन्तःकरणाख्येऽवयवे तत्समष्टौ जातत्वाद्धिर-ण्यगर्भोऽवतिष्ठते । तदप्युक्तम्—

"या देवताऽन्तःकरणसमष्टौ पूर्वकल्पवत् ।
विजायते मुनिश्रेष्ठा रुक्मगर्भ इतीरिता" इति ।

रुक्मशब्दो हिरण्यशब्दपर्यायः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

त्रिमूर्तीनां तु यो ब्रह्मा तस्य घोरा तनुर्द्विजाः ॥
दक्षिणाक्षिणि जन्तूनामन्तर्भागे रविर्बहिः ॥ १३ ॥

१ ख. °तत्वात्तस्य । छ. °ततस्त्वस्य । २ ख. तत्तत्स° ।

त्रिमूर्तीनां तु यो ब्रह्मा तस्य शान्ता तनुर्द्विजाः ॥
वर्तते वामनेत्रान्तर्भागे बाह्ये निशाकरः ॥ १४ ॥
त्रिमूर्तीनां तु यो विष्णुः स कण्ठ वर्तते सदा ॥
अन्तः शान्ततनुर्घोरा तनुर्बाह्ये द्विजर्षभाः ॥ १५ ॥
त्रिमूर्तीनां तु यो रुद्रो हृदये वर्तते सदा ॥
अन्तः शान्ततनुर्घोरा तनुर्बाह्ये द्विजर्षभाः ॥ १६ ॥

त्रिमूर्तीनां त्वित्यादि । ब्रह्मविष्ण्वादीनां घोरशान्तभेदेन प्रत्येकं शरीरद्वयं[1] चक्षुःकण्ठहृदयेष्वन्तर्बहिर्भागेण ध्येयमित्यर्थः । ब्रह्मणस्तु घोरशान्ततनूर्दक्षिणवामचक्षुषोरन्तर्भागे वर्तते । बहिस्तु सूर्याचन्द्रमसौ । अत एवान्यत्राऽऽम्नातम्—"अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ" इति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ॥ १६ ॥

सर्वेषां कारणं यत्तद्ब्रह्म सत्यादिलक्षणम् ॥
ब्रह्मरन्ध्रे महास्थाने वर्तते सततं द्विजाः ॥ १७ ॥

सर्वेषां कारणमित्यादिनोक्तानां सर्वेषां देवानां यत्कारणं सत्यादिलक्षणं ब्रह्म तद्ब्रह्मरन्ध्रे द्वादशान्तमध्ये वर्तते ॥ १७ ॥

चिच्छक्तिः परमा देहमध्यमे सुप्रतिष्ठिता ॥
मायाशक्तिर्ललाटाग्रभागे व्योमाम्बुजादधः ॥ १८ ॥

तस्य ब्रह्मणः स्वरूपभूता चेत्यप्रतियोगिनी या चिच्छक्तिः सा देहमध्ये मूलाधारे प्रतिष्ठिता । या तु सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका मायाशक्तिः सा ब्रह्मरन्ध्रादधस्ताल्ललाटाग्रभागे स्थिता ॥ १८ ॥

नादरूपा परा शक्तिर्ललाटस्य तु मध्यमे ॥
भागे बिन्दुमयी शक्तिर्ललाटस्यापरांशके ॥ १९ ॥

नादरूपा शब्दब्रह्मात्मिका या परा शक्तिः सा ललाटस्य मध्यमदेशे स्थिता । या तु बिन्दुरूपिणी शक्तिः सा ललाटस्यापरांशके भ्रुवोर्मध्ये स्थिता ॥ १९ ॥

बिन्दुमध्ये तु जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते ॥
हृदये स्थूलरूपेण मध्यमेन तु मध्यमे[2] ॥ २० ॥

---

१ ङ. छ. 'र्भावेन ध्ये' । २ 'मध्यमे स्थूला' ।

देवी सरस्वती साक्षाद्ब्रह्मपत्नी सनातनी ॥
जिह्वाग्रे वर्तते नित्यं सर्वविद्याप्रदायिनी ॥ २१ ॥

तस्य च बिन्दोर्मध्ये जीवात्मा सूक्ष्मरूपेण वर्तते । हृदये स्थूलरूपेण विशेषविज्ञानात्मना वर्तते । बिन्दुहृदययोर्मध्यदेशे तु स्थूलसूक्ष्मोभयसाधारणेन मध्यमरूपेण वर्तत इत्यर्थः । देवी सरस्वतीत्यादि निगदसिद्धम् ॥ २० ॥२१ ॥

विष्णुपत्नी महालक्ष्मीर्वर्ततेऽनाहते सदा ॥
रुद्रपत्नी तु रुद्रेण पार्वती सह वर्तते ॥ २२ ॥
सर्वत्र वर्तते साक्षाच्छिवः साम्बः सनातनः ॥
सत्यादिलक्षणः शुद्धः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ २३ ॥

अनाहते सदेति । अनाहताख्यं हृन्मध्यस्थानम् ॥ २२ ॥ २३ ॥

सम्यग्ज्ञानवतां देहे देवताः सकला अमूः ॥
प्रत्यगात्मतया भान्ति देवतारूपतोऽपि च ॥ २४ ॥

सम्यग्ज्ञानवतामिति । ज्ञानिनां देह एता उक्ताः सर्वदेवताः साम्येनावस्थितास्ताश्च ज्ञानिनां प्रत्यगात्मत्वेन भान्ति देवतारूपत्वेन च ॥ २४ ॥

वेदमार्गैकनिष्ठानां विशुद्धानां तु विग्रहे ॥
देवतारूपतो भान्ति द्विजा न प्रत्यगात्मना ॥ २५ ॥

वेदमार्गैकनिष्ठानामिति । ये त्वज्ञानिनः केवलं वेदमार्गैकनिष्ठा अत एव शुद्धास्तेषामात्मज्ञानाभावात्तच्छरीरे देवतास्वरूपेणैव भान्ति न प्रत्यगात्मरूपेणेत्यर्थः ॥ २५ ॥

तान्त्रिकाणां शरीरे तु देवताः सकला अमूः ॥
वर्तन्ते न प्रकाशन्ते द्विजेन्द्राः शुद्ध्यभावतः ॥ २६ ॥

तान्त्रिकाणामिति । शिववैष्णवागमादिकं तन्त्रम् । ये वेदानधिकृतास्तत्रोक्तसंस्कारेण संस्कृतास्तेषां शरीरे वर्तमाना अप्युक्तदेवताः स्वरूपेण प्रतिभासमाना अपि स्पष्टं न प्रकाशन्ते । तत्र हेतुः शुद्ध्यभावत इति । विशुद्धे ह्याधारे निर्मलादर्श इव देवतामूर्तिर्भाति । तेषां च वैदिकसंस्काराभावेन विशुद्धिर्नास्तीत्यभिप्रायः ॥ २६ ॥

यथाजातजनानां तु शरीरे सर्वदेवताः ॥
तिरोभूततया नित्यं वर्तन्ते मुनिसत्तमाः ॥ २७ ॥
अतश्च भोगमोक्षार्थी शरीरं देवतामयम् ॥
स्वकीयं परकीयं च पूजयेत्तु विशेषतः ॥ २८ ॥
नावमानं सदा कुर्यान्मोहतो वाऽपि मानवः ॥
यदि कुर्यात्प्रमादेन पतत्येव भवोदधौ ॥ २९ ॥
दुर्वृत्तमपि मूर्खं च पूजयेद्देवतात्मना ॥
देवतारूपतः पश्यन्मुच्यते भवबन्धनात् ॥ ३० ॥

यथाजातजनानामिति । यथाजातजना अज्ञजनास्तेषां शरीरे नित्यं तिरोहिततया स्वरूपतोऽपि न प्रकाशन्त इत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

मोहेनापि सदा नैव कुर्यादप्रियभाषणम् ॥
यदि कुर्यात्प्रमादेन हन्ति तं देवता परा ॥ ३१ ॥
न क्षतं विग्रहे कुर्यादस्त्रशस्त्रनखादिभिः ॥
तथा न लोहितं कुर्याद्यदि कुर्यात्पतत्यधः ॥ ३२ ॥
स्वदेहे परदेहे वा न कुर्यादङ्कनं नरः ॥
यदि कुर्यात्तु चक्राद्यैः पतत्येव न संशयः ॥ ३३ ॥
रहस्यं सर्वशास्त्राणां मया प्रोक्तं समासतः ॥
शरीरं देवतारूपं भजध्वं यूयमास्तिकाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे सूतसंहितायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीतायां रहस्यविचारवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

एवं सर्वशरीरेषु देवतानामवस्थानं प्रतिपाद्य तत्प्रयोजनमाह—मोहेनापीत्यादिना । अप्रियभाषणहननलोहितकरणानि तत्तच्छरीरावस्थितदेवतापराधाभावाय न कार्याणीत्यर्थः । श्रुतिरपि—"योऽपगुराते शतेन यातयात्" इत्यु-

१ छ. भवाम्बुधौ । २ ख. °तकार° । ३ ख. च. योऽवगु° ।

पक्रम्य "तस्माद्ब्राह्मणाय नोपगुरेत न निहन्यान्न लोहितं कुर्यात्" इत्यप्रियभाषणानि निषेधति। तस्मात्स्वशरीरवत्परकीयशरीरेष्वपि सर्वत्र देवतामयत्वं चिन्तनीयमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

इति श्रीमत्र्यम्बकपादाब्जसेवापरायणेनोपनिषन्मार्गप्रवर्तकेन माधवाचार्येण विरचितायां सूतसंहितातात्पर्यदीपिकायां चतुर्थस्य यज्ञवैभवखण्डस्योपरिभागे सूतगीताव्याख्यायां रहस्यविचारवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

---

अथाष्टमोऽध्यायः।

---

सूत उवाच—

अथ वक्ष्ये समासेन सर्ववेदान्तसंग्रहम् ॥
यं विदित्वा नरः साक्षान्निर्वाणमधिगच्छति ॥ १ ॥

एवं वेदान्तवाक्यानां विस्तरेण प्रतिपादितमर्थं सुखावबोधार्थं संगृह्णाति—अथ वक्ष्य इत्यादिना ॥ १ ॥

परात्परतरं तत्त्वं शिवः सत्यादिलक्षणः ॥
तस्यासाधारणी मूर्तिरम्बिकासहिता सदा ॥ २ ॥
स्वस्वरूपमहानन्दप्रमोदात्ताण्डवप्रिया ॥
शिवादिनामान्येवास्य नामानि मुनिपुङ्गवाः ॥ ३ ॥
ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च परतत्त्वविभूतयः ॥
त्रिमूर्तीनां तु रुद्रस्तु वरिष्ठो ब्रह्मणो हरेः ॥ ४ ॥
संसारकारणं माया सा सदा सद्विलक्षणा ॥
प्रतीत्यैव तु सद्भावस्तस्या नैव प्रमाणतः ॥ ५ ॥

वेदान्तेषु वेद्यं ब्रह्मणो रूपं तत्प्राप्त्युपायभूता विद्या तत्साधनादीनि श्रवणादीनि तत्फलं चेत्येतानि प्रतिपादितानि। तत्र वेद्यस्वरूपं निष्कलसकलभेदेन द्विविधमपि दर्शयति—परादिति। असाधारणी मूर्तिरिति। शिवशक्त्या-

---

१ ख. च. नावगु°। २ ख. °रेन्न नि°। ३ ख. ङ. च. सदस°। ४ ख. °लं मुक्तिरेवेत्ये°।

त्मकं हि परशिवस्वरूपं तदभिव्यक्तिहेतुत्वादर्धनारीश्वरमूर्तिस्तस्यासाधारणी न हि मूर्त्यन्तरात्तादृगात्मकत्वं शिवस्य प्रकटी भवतीत्यर्थः। एवमद्वितीयस्य वस्तुनः परशिवस्वरूपस्यापि प्रत्यगात्मनः संसारप्रतीतौ कारणमाह—संसारेति। ननु सन्घटः सन्पट इत्यादिमायाकार्यस्यापि घटादेः सत्ताव्यवहारदर्शनात्तत्कारणभूता मायाऽप्यात्मवत्परमार्थसती किं न स्यादित्यत आह—प्रतीत्यैवेति। अधिष्ठानसत्त्वमेवाऽऽरोप्यगतत्वेन प्रतीयते। अतः प्रातीतिकमेव मायातत्कार्यस्य सत्त्वं न वास्तवमित्यर्थः॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥

साऽपि ब्रह्मातिरेकेण वस्तुतो नैव विद्यते॥
तत्त्वज्ञानेन मायाया बाधो नान्येन कर्मणा॥ ६॥

तत्त्वज्ञानेनेति। शुक्तिरजतादिविभ्रमस्याधिष्ठानयाथार्थ्यज्ञाननिवर्त्यत्वदर्शनात्परशिवस्वरूपेऽध्यस्तमायातत्कार्यजातस्य तत्कारणयाथात्म्यज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वात्तत्प्राप्तौ तत्त्वज्ञानमेव साधनं नान्यदित्यर्थः॥ ६॥

ज्ञानं वेदान्तवाक्योत्थं ब्रह्मात्मैकत्वगोचरम्॥
तच्च देवप्रसादेन गुरोः साक्षान्निरीक्षणात्॥
जायते शक्तिपातेन वाक्यादेवाधिकारिणाम्॥ ७॥

एवं विद्यायास्तत्प्राप्तिसाधनत्वमुपदिश्य तदुत्पत्तिसाधनमाह—ज्ञानमिति। तत्त्वमस्यादिवेदान्तमहावाक्यानि ब्रह्मात्मैकत्वविषयाणि मुक्तिसाधनविद्योत्पत्तौ प्रमाणमित्यर्थः। एवं साक्षाद्विद्यासाधनमुक्त्वा तदुपकारकमन्तरङ्गसाधनमाह—तच्चेति। वाक्यादेवेति। ईश्वरप्रसादादिसहकृतादेव वेदान्तवाक्याच्छमदमादिसाधनसंपन्नस्याधिकारिणो ब्रह्मात्मैकत्वविषयं ज्ञानं जायत इत्यर्थः॥ ७॥

ज्ञानेच्छाकारणं दानं यज्ञाश्च विविधा अपि॥
तपांसि सर्ववेदानां वेदान्तानां तथैव च॥ ८॥
पुराणानां समस्तानां स्मृतीनां भारतस्य च॥
वेदाङ्गानां च सर्वेषामपि वेदार्थपारगाः॥ ९॥

---

१ ङ. 'सि वचनादीनि वे'।

अध्यापनं चाध्ययनं वेदार्थे त्वरमाणता ॥
उपेक्षा वेदबाह्यार्थे लौकिकेष्वखिलेष्वपि ॥ १० ॥

"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति" इत्यादिश्रुत्या यानि बहिरङ्गसाधनान्याम्नातानि तान्यपि दर्शयति—ज्ञानेच्छेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

शान्तिदान्त्यादयो धर्मा ज्ञानस्याङ्गानि सुव्रताः॥११॥
ज्ञानाङ्गेषु समस्तेषु भक्त्या लिङ्गे शिवार्चनम् ॥
प्रतिष्ठा देवदेवस्य शिवस्थाननिरीक्षणम् ॥ १२ ॥
शिवभक्तस्य पूजा च शिवभक्तिस्तथैव च ॥
रुद्राक्षधारणं भक्त्या कर्णे कण्ठे तथा करे ॥ १३ ॥
अग्निरित्यादिभिर्मन्त्रैर्भस्मनैवावगुण्ठनम् ॥
त्रिपुण्ड्रधारणं चापि ललाटादिस्थलेषु च ॥ १४ ॥
वेदवेदान्तनिष्ठस्य महाकारुणिकस्य च ॥
गुरोः शुश्रूषणं नित्यं वरिष्ठं परिकीर्तितम् ॥ १५ ॥

यज्ञदानादिभिः परिपक्वचित्तस्य विद्योत्पत्तावनुकूलत्वेन यानि शमदमादीनि[1] साधनान्याम्नायन्ते "शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः" इत्यादिना तान्यपि दर्शयति—शान्तीति। श्रौतयज्ञदानाद्यनुष्ठानवत्स्मृति[2]पुराणागमप्रसिद्धशिवलिङ्गार्चनादिधर्मस्यापि विद्योत्पत्तिसाधनतामाह—भक्त्या लिङ्ग इत्यादिना॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

चिन्मन्त्रस्य पदाख्यस्य हंसाख्यस्य मनोर्जपः ॥
षडक्षरस्य तारस्य वरिष्ठः परिकीर्तितः ॥ १६ ॥
अविमुक्तसमाख्यं च स्थानं व्याघ्रपुराभिधम् ॥
श्रीमद्दक्षिणकैलाससमाख्यं च सुशोभनम् ॥ १७ ॥
मार्गान्तरोदिताचारात्स्मार्तो धर्मः सुशोभनः ॥
स्मार्താच्छ्रौतः परो धर्मः श्रौताच्छ्रेष्ठो न विद्यते॥ १८ ॥

---

१ ख.शमादी° । २ ङ. °नादीन्यनुष्ठानस्मृति° ।

चिन्मन्त्रस्येति । सच्चिद्रूपिण्याः परशक्तेर्वाचको हृल्लेखाख्यो यो मन्त्रस्तस्येत्यर्थः । "अपदं पदमापन्नम्" इति मातृकोत्पत्तावुक्तत्वात्पदमन्त्रो मातृका । हंसाख्यस्येत्यादि स्पष्टम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

अतीन्द्रियार्थे धर्मादौ शिवे परमकारणे ॥
श्रुतिरेव सदा मानं स्मृतिस्तदनुसारिणी ॥ १९ ॥
आस्तिक्यं सर्वधर्मस्य कन्दभूतं प्रकीर्तितम् ॥
प्रतिषिद्धक्रियात्यागः कन्दस्यापि च कारणम् ॥ २०॥
शिवः सर्वमिति ज्ञानं सर्वज्ञानोत्तमोत्तमम् ॥
तत्तुल्यं तत्परं चापि न किंचिदपि विद्यते ॥ २१ ॥
वक्तव्यं सकलं प्रोक्तं मयाऽतिश्रद्धया सह ॥
अतः परं तु वक्तव्यं न पश्यामि मुनीश्वराः ॥ २२ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्सूतो मुनीनां भावितात्मनाम् ॥
साम्बं सर्वेश्वरं ध्यात्वा भक्त्या परवशोऽभवत् ॥२३॥
अथ परशिवभक्त्या सच्चिदानन्दपूर्णं
परशिवमनुभूय स्वात्मरूपेण सूतः ॥
मुनिगणमवलोक्य प्राह साक्षाद्घृणाब्धि-
र्जनपदहितरूपं वेदितव्यं तु किंचित् ॥ २४ ॥

प्रतिपादितमर्थं निगमयति—इत्युक्त्वेत्यादि कविवाक्यम् ॥ २३ ॥ २४ ॥

श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां तु तन्त्रं
गुरुगुरुरखिलेशः सर्ववित्प्राह शंभुः ॥
श्रुतिपथनिरतानां तत्र नैवास्ति किंचि-
द्धितकरमिह सर्वं पुष्कलं सत्यमुक्तम् ॥ २५ ॥

एवमुपनिषदामागमानां चाद्वितीयब्रह्मपरत्वं प्रतिपाद्य तत्राधिकारिभेदेन व्यवस्थामाह—श्रुतिपथेति। यद्यपि कामिकादिप्रभेदानामागमानां श्रुतीनां चोक्त-

---

१ ख. 'न्त्रं परगु' ।

रीत्याऽद्वितीयपरशिवस्वरूपात्मप्रतिपादने विप्रतिपत्तिर्नास्ति तथाऽपि य उपनीतास्त्रैवर्णिकाः श्रुतावधिकृतास्तेषां तन्मुखादेव परतत्त्वमधिगन्तव्यम् । येषां श्रुतावनधिकारस्तेषामागममुखादिति विवेकः ॥ २५ ॥

श्रुतिरपि मनुजानां वर्णधर्मं बभाषे
परगुरुरखिलेशः प्राह तन्त्रेषु तद्वत् ॥
श्रुतिपथगलितानां वर्णधर्मं घृणाब्धिः
श्रुतिपथनिरतानां नैव तत्सेवनीयम् ॥ २६ ॥

वर्णाश्रमधर्मा अपि तान्त्रिकाणां वैदिकानां च तत्तद्व्यवस्थयैव प्रयोक्तव्या इत्याह—श्रुतिरपीति ॥ २६ ॥

श्रुतिपथनिरतानामाश्रमा यद्वदुक्ताः
परगुरुरखिलेशस्तद्वदाहाऽऽश्रमांश्च ॥
श्रुतिपथगलितानां मानुषाणां तु तन्त्रं
हरिरपि मुनिमुख्याः प्राह तन्त्रे स्वकीये ॥ २७ ॥
विधिरपि मनुजानामाह वर्णाश्रमांश्च
श्रुतिपथगलितानामेव तन्त्रे स्वकीये ॥
श्रुतिपथनिरतानां ते न संसेवनीयाः
श्रुतिपथसममार्गो नैव सत्यं मयोक्तम् ॥ २८ ॥
हरहरिविधिपूजा कीर्तिता सत्तन्त्रे
श्रुतिपथनिरतानां यद्वदुक्ता तु पूजा ॥
श्रुतिपथगलितानामेव तन्त्रोक्तपूजा
श्रुतिपथनिरतानां सर्ववेदोदितैव ॥ २९ ॥

न केवलं शैवागमानामेवं व्यवस्था । विष्णुब्रह्मागमानामपि श्रुत्यनधिकृतविषयत्वं दर्शयति—श्रुतिपथेति ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

१ ङ. 'धिकारिणस्ते' । २ ङ. 'द्वदेवाऽऽश्र' । ३ ख. 'तन्त्रे । ङ. तत्र ।

श्रुतिपथगलितानां सर्वतन्त्रेषु लिङ्गं
कथितमखिलदुःखध्वंसकं तत्र तत्र ॥
श्रुतिपथनिरतानां तत्सदा नैव धार्यं
श्रुतिरपि मनुजानामाह लिङ्गं विशुद्धम् ॥ ३० ॥
शिवागमोक्ताश्रमनिष्ठमानव-
स्त्रिपुण्ड्रलिङ्गं तु सदैव धारयेत् ॥
तदुक्तमन्त्रेण ललाटमध्यमे
महादरेणैव सितेन भस्मना ॥ ३१ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥

विष्णवागमोक्ताश्रमनिष्ठमानव-
स्तथैव पुण्ड्रान्तरमूर्ध्वरूपकम् ॥
त्रिशूलरूपं चतुरस्रमेव वा
मृदा ललाटे तु सदैव धारयेत् ॥ ३२ ॥
ब्रह्मागमोक्ताश्रमनिष्ठमानवो
ललाटमध्येऽपि च वर्तुलाकृतिम् ॥
तदुक्तमन्त्रेण सितेन भस्मना
मृदाऽथवा चन्दनतस्तु धारयेत् ॥ ३३ ॥

श्रुतावधिकृतस्य पुरुषस्य[1] त्रिपुण्ड्रधारणं विधाय तदनधिकृतानां वैष्णवाद्यागमोक्तसंस्कारसंस्कृतानां तत्तदागमप्रतिपादितोर्ध्वपुण्ड्रत्रिपुण्ड्रधारणादीन्यपि श्रेयःसाधनानीत्याह विष्णवागमेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

अश्वत्थपत्रसदृशं हरिचन्दनेन
मध्ये ललाटमतिशोभनमादरेण ॥
बुद्धागमे मुनिवरा यदि संस्कृतश्चे-
न्मृद्धारिणा सततमेव तु धारयेच्च ॥ ३४ ॥

॥ ३४ ॥

---

१ क. 'स्य यात्रिपु'।

ऊर्ध्वपुण्ड्रत्रयं नित्यं धारयेद्भस्मना मृदा ॥
ललाटे हृदये बाह्वोश्चन्दनेनाथवा नरः ॥ ३५ ॥
सितेन भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रस्य च धारणम् ॥
सर्वागमेषु निष्ठानां तत्तन्मन्त्रेण शोभनम् ॥ ३६ ॥
शिवागमेषु निष्ठानां धार्यं तिर्यक्त्रिपुण्ड्रकम् ॥
एकमेव सदा भूत्या नैव पुण्ड्रान्तरं बुधाः ॥ ३७ ॥
वेदमार्गैकनिष्ठानां वेदोक्तेनैव वर्त्मना ॥
ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रं धार्यमेव हि ॥ ३८ ॥
ललाटे भस्मना तिर्यक्त्रिपुण्ड्रस्य तु धारणम् ॥
विना पुण्ड्रान्तरं मोहाद्धारयन्पतति द्विजः ॥ ३९ ॥
विष्ण्वागमादितन्त्रेषु दीक्षितानां विधीयते ॥
शङ्खचक्रगदापूर्वैरङ्कनं नान्यदेहिनाम् ॥ ४० ॥
दीक्षितानां तु तन्त्रेषु नराणामङ्कनं द्विजाः ॥
उपकारकमेवोक्तं क्रमेण मुनिपुङ्गवाः ॥ ४१ ॥
पुण्ड्रान्तरस्य तन्त्रेषु धारणं दीक्षितस्य तु ॥
उपकारकमेवोक्तं क्रमेण मुनिपुङ्गवाः ॥ ४२ ॥
वेदमार्गैकनिष्ठस्तु मोहेनाप्यङ्कितो यदि ॥
पतत्येव न संदेहस्तथा पुण्ड्रान्तरादपि ॥ ४३ ॥
नाङ्कनं विग्रहे कुर्याद्वेदपन्थानमाश्रितः ॥
पुण्ड्रान्तरं भ्रमाद्वाऽपि ललाटे नैव धारयेत् ॥ ४४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

तन्त्रोक्तेन प्रकारेण देवता या प्रतिष्ठिता ॥
साऽपि वन्द्या सुसेव्या च पूजनीया च वैदिकैः ॥ ४५ ॥

---

१ ङ. °येच्च मृदादिना । ल° । २ च. मुदा । ३ ख. °टे स्वागमे निष्ठश्च° । च. छ. °टेऽर्हागमे निष्ठश्च° । ४ ङ. °ण द्विजपु° ।

शुद्धमेव हि सर्वत्र देवतारूपमास्तिकाः ॥
तत्तत्तन्त्रोक्तपूजा तु तन्त्रनिष्ठस्य केवलम् ॥ ४६ ॥
तन्त्रेषु दीक्षितो मर्त्यो वैदिकं न स्पृशेत्सदा ॥
वैदिकश्चापि तन्त्रेषु दीक्षितं न स्पृशेत्सदा ॥ ४७ ॥
राजा तु वैदिकान्सर्वांस्तान्त्रिकानखिलानपि ॥
असंकीर्णतया नित्यं स्थापयेन्मतिमत्तमाः ॥ ४८ ॥
अन्नपानादिभिर्वस्त्रैः सर्वान्राजाऽभिरक्षयेत् ॥
वैदिकांस्तु विशेषेण ज्ञानिनं तु विशेषतः ॥ ४९ ॥
महादेवसमो देवो यथा नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ॥
तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५० ॥
शिवज्ञानसमं ज्ञानं यथा नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ॥
तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५१ ॥
यथा वाराणसीतुल्या पुरी नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ॥
तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५२ ॥

शैववैष्णवादितन्त्रोक्तधर्मव्यवस्थावत्तदागमोक्तप्रकारेण प्रतिष्ठापितदेवतानमस्कारपूजनादिकमपि तेषामेव धर्मो न वैदिकानामित्याशङ्कयाऽऽह— तन्त्रोक्तेनेति । देवतास्वरूपस्य निर्दोषत्वात्तत्प्रतिष्ठाप्रकारभेदेऽपि देवतास्वरूपप्रयुक्तनमस्कारपूजादिकं वैदिकैरपि कर्तव्यमेव । तत्तदागमोक्तप्रकारविशिष्टा पूजैव तेषां केवलं व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । तन्त्रेषु दीक्षितो मर्त्य इत्यादि वैदिकप्रशंसापरम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

षडक्षरसमो मन्त्रो यथा नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ॥
तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५३ ॥
यथा भागीरथीतुल्या नदी नास्ति श्रुतौ स्मृतौ ॥
तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५४ ॥

॥ ५३ ॥ ५४ ॥

---

१ ङ. °वलीषु च । शि° ।

ओदनेन समं भोज्यं यथा लोके न विद्यते ॥
तथा वैदिकतुल्यस्तु नास्ति तन्त्रावलम्बिषु ॥ ५५ ॥
देवदेवो महादेवो यथा सर्वैः प्रपूज्यते ॥
तथैव वैदिको मर्त्यः पूज्यः सर्वजनैरपि ॥ ५६ ॥
आदित्येन विहीनं तु जगदन्धं यथा भवेत् ॥
तथा वैदिकहीनं तु जगदन्धं न संशयः ॥ ५७ ॥
प्राणेन्द्रियादिहीनं तु शरीरं कुणपं यथा ॥
तथा वैदिकहीनं तु जगद्व्यर्थं न संशयः ॥ ५८ ॥
अहो वैदिकमाहात्म्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥
वेद एव तु माहात्म्यं वैदिकस्याब्रवीन्मुदा ॥ ५९ ॥
स्मृतयश्च पुराणानि भारतादीनि सुव्रताः ॥
वैदिकस्य तु माहात्म्यं प्रवदन्ति सदा मुदा ॥ ६० ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥

वेदोक्तं तान्त्रिकाः सर्वे स्वीकुर्वन्ति द्विजर्षभाः ॥
नोपजीवन्ति तन्त्रोक्तं वेदः साक्षात्सनातनः ॥ ६१ ॥

आगमिकैरुपजीव्यत्वादपि वेदमार्गः श्रेयानित्याह—वेदोक्तमिति ॥ ६१ ॥

इत्युक्त्वा भगवान्सूतः स्वगुरुं व्याससंज्ञितम् ॥
स्मृत्वा भक्त्या वशो भूत्वा पपात भुवि दण्डवत् ॥ ६२ ॥
अस्मिन्नवसरे श्रीमान्मुनिः सत्यवतीसुतः ॥
शिष्यस्मृत्यङ्कुशाकृष्टस्तत्रैवाऽऽविरभूत्स्वयम् ॥ ६३ ॥
तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे संतोषाद्गद्गदस्वराः ॥
निश्चेष्टा नितरां भूमौ प्रणम्य करुणानिधिम् ॥ ६४ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

---

१ छ. 'शाविष्ट'।

स्तोत्रैः स्तुत्वा महात्मानं व्यासं सत्यवतीसुतम् ॥
पूजयामासुरत्यर्थं वन्यपुष्पफलादिभिः ॥ ६५ ॥
भगवानपि सर्वज्ञः करुणासागरः प्रभुः ॥
उवाच मधुरं वाक्यं मुनीनालोक्य सुव्रतान् ॥ ६६ ॥

व्यास उवाच—

शिवमस्तु मुनीन्द्राणां नाशिवं तु कदाचन ॥
अहो भाग्यमहो भाग्यं मया वक्तुं न शक्यते ॥ ६७ ॥
श्रूयतां मुनयः सर्वे भाग्यवन्तः समाहिताः ॥
प्रसादादेव रुद्रस्य प्रभोः कारुणिकस्य च ॥ ६८ ॥
पुराणानां समस्तानामहं कर्ता पुराऽभवम् ॥
मत्प्रसादादयं सूतस्त्वभवद्रुद्रवल्लभः ॥ ६९ ॥
रुद्रस्याऽऽज्ञाबलादेव प्रभोः कारुणिकस्य च ॥
पुराणसंहिताकर्ता देशिकश्चाभवद्भृशम् ॥ ७० ॥
पुरा कृतेन पुण्येन भवन्तोऽपीश्वराज्ञया ॥
सूतादस्माच्छ्रुतेरर्थं श्रुतवन्तो यथातथम् ॥ ७१ ॥
कृतार्थाश्च प्रसादश्च रौद्रः किं न करिष्यति ॥
आज्ञया केवलं शंभोरहं वेदार्थवेदने ॥ ७२ ॥
संपूर्णः सर्ववेदान्तवाक्यानामर्थनिश्चये ॥
समर्थश्च नियुक्तश्च सूत्रारम्भकृतेऽपि च ॥ ७३ ॥
आज्ञया देवदेवस्य भवतामपि योगिनाम् ॥
ज्ञाने गुरुगुरुश्चाहमभवं मुनिपुङ्गवाः ॥ ७४ ॥
भवन्तोऽपि शिवज्ञाने वेदसिद्धे विशेषतः ॥
भक्त्या परमया युक्ता निष्ठा भवत सर्वदा ॥ ७५ ॥

॥६५॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥७४॥७५॥

---

१ छ. °स्यापि ब° । २ छ. °र्थैसिद्धये ।

इत्युक्त्वा भगवान्व्यासः स्वशिष्यं सूतमुत्तमम् ॥
उत्थाप्याऽऽलिङ्ग्य देवेशं स्मृत्वा नत्वाऽगमद्गुरुः ॥ ७६ ॥
पुनश्च सूतः सर्वज्ञः स्वशिष्यानवलोक्य च ॥
प्राह गम्भीरया वाचा भवतां शिवमस्त्विति ॥ ७७ ॥
मयोक्ता परमा गीता पठिता येन तस्य तु ॥
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विज्ञानं च भविष्यति ॥ ७८ ॥
शिवप्रसादः सुलभो भविष्यति न संशयः ॥
गुरुत्वं च मनुष्याणां भविष्यति न संशयः ॥ ७९ ॥
विद्यारूपा या शिवा वेदवेद्या
सत्यानन्दानन्तसंवित्स्वरूपा ॥
तस्या वाचः सर्वलोकैकमातु-
र्भक्त्या नित्यं चा [illegible]
गुरु [illegible]

मदुक्तसंहिता परा समस्तदुःखहारिणी
नरस्य मुक्तिदायिनी शिवप्रसादकारिणी ॥
समस्तवेदसारतः सुनिर्मिताऽतिशोभना
महत्तरानुभूतिमद्भिरादृता न चापरैः ॥ ८४ ॥

इत्थं ज्ञानयज्ञवैभवं प्रतिपाद्य मानसवाचिककायिकभेदेनावस्थितसकलयज्ञवैभवं प्राक्प्रतिपादितं निगमयति—यज्ञवैभवेति ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ॥ ८४ ॥

मदुक्तसंहिता तु या तया विरुद्धमस्ति चे-
दनर्थकं हि तद्बुधा वचः प्रयोजनाय न ॥
तिप्रमाणरूपिणी सुसंहिता मयोदिता
तिप्रमाणमेव सा महाजनस्य संततम् ॥ ८५ ॥

## अथ नानार्थानि वक्ष्यामः।

भृङ्गराजश्च भृङ्गारभ्रमरेषु प्रयोगतः(?)। चतुर्थी तु विजानीयाद्भृङ्गशब्दविभुङ्क्षणम् (?) ॥१॥सौवर्चल—*—*—*—। ग्रीवाभरणकं चैव चतुर्षु रुचकं मतम्॥२॥वृक्ष—*—*—*—*—। तथा च कृष्णलवणं तिलकं मेचसुः(?) स्मृतम् ॥ ३ ॥ काकाह्वा काकमाची च काकोली काकणन्तिका। काकनासा काकजङ्घा काकोदुम्बरिकाऽपि च सप्तस्वर्थेषु कथितः काकशब्दो विचक्षणैः ॥ ४॥ सर्पद्विरदमेषेषु सीसके नागकेसरे। नागदन्त्यां नागवल्यां नागशब्दो(ब्दं) विनिर्दिशेत् ॥ ५ ॥ अक्षशब्दः स्मृतोऽष्टासु सौवर्चलविभीतके । कर्षरुद्राक्षपआक्षशकटेन्द्रियपाशके ॥ ६ ॥ मांसे द्रवे चेक्षुरसे पारदे मधुरादिषु। बालरोगे (जले रागे) विषे नीरे रसे(सो) नवसु वक्ष्यते ॥ ७ ॥

इति राजनिघण्टुयुते धन्वन्तरीये निघण्टावेकार्थाद्यभिधान-
द्रव्यावलिः समाप्ता ॥ १ ॥

समाप्तोऽयं राजनिघण्टुयुतधन्वन्तरीयनिघण्टुः।

---

॥ शिवमस्तु ॥

# सूतसंहितान्त्ययज्ञवैभवखण्डान्तर्गतश्लोकाद्य-चरणानां वर्णानुक्रमः ।

## आ.

## ऐ.

## ख.



## ग.

## भ

समाप्तोऽयं वर्णानुक्रमः ।